

Presented
to
Lake Forest College
by
Mrs. Alfred E. Hamill

BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

MINISTERUL CULTELOR
ȘI
ARTELOR

MINISTRU: CONSTANTIN BANU

COMISIUNEA MONUMENTELOR
ISTORICE

PRESEDINTE ADINTERIM:
GRIGORE CERCHEZ

MEMBRI: PETRE ANTONESCU, GEORGE
BALȘ, NICOLAE IORGA, ALEXANDRU
LĂPEDATU, VASILE PÂRVAN, PREOT
NICOLAE POPESCU, ARTUR VERONA

DIRECTOR GENERAL AL DIRECȚIUNII
ARHITECTURII: N. GHIKA-BUDEȘTI

SECRETAR-DIRECTOR AL COMISIUNII
VIRGILIU N. DRĂGHICEANU

R E D A C Ț I A :
SECRETARIATUL COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE
BUCUREȘTI, STR. G-L BERTHELOT 26

BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL X—XVI

1917—1923

Buletinul Comisiunii monumentelor istorice

NA
1421
.R8
1

TIPARUL CULTURĂ NAȚIONALĂ
BUCUREȘTIA
1923

76550

TOATE DREPTURILE
DE REPRODUCERE
REZERVATE
COMISIUNII
MONUMENTELOR
ISTORICE

TABLA DE MATERII

ANUL 1923

T E X T

Pagina	Pagina
Curtea Domnească din Argeş. Note istorice şi arheologice, de Virgiliu Drăghiceanu	Inscripţiunile religioase greceşti dela Biserica Domnească, de P. P. Panaitescu.
9	161
Restaurarea Bisericii Domneşti, de Gr. Ceichez	Pictura Bisericii Domneşti din Curtea-de-Argeş, de I. Mihail
77	172
Anul morţii marelui Basarab Voevod, de D. Onciul	Inscripţii slave religioase din Biserica Domnească, de V. Brătulescu
101	190
Arhitectura Bisericii Domneşti, Originile şi in- fluenţele, de N. Ghika-Budeşti	Inscripţii slave de pe filactere, de P. Cancel.
105	192
Monetele lui Radu I Basarab, de Const. Moissil	Biserica Valea Danului, de N. Iorga
122	193
Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeşului, de Virgiliu Drăghiceanu	Biblicrafie: Histoire de l'art roumain.
134	196
Monede vechi găsite în săpături, de Const. Moissil	Fresce din veacul al XIV-lea, album
150	197
Cercetări antropologice asupra osemintelor aflate în săpături, de Prof. Rainer	Text francez.
153	253
	Adaose şi îndreptări

TABLA PLANȘELOR ÎN COLORI:

PLANȘA I

Scena hramului bisericii, cu portretul ctitorului Radu Negru-Vodă, de G. Teodorescu.

Scène votive se trouvant au-dessus de la seconde porte, avec le portrait du donateur aux pieds du Christ.

PLANȘA II

Intrarea în biserică a Născătoarei de Dumnezeu, de G. Teodorescu.

L'entrée de la Sainte Vierge dans le temple.

PLANȘA III

a) Maica Domnului (din absida altarului), de I. Mihail.

La Vierge, fresque de la grande abside.

b) Schimbarea la față, de G. Teodorescu.

La Transfiguration.

PLANȘA IV

a) Pre Christos trăgându-l să-l răstignească, de G. Teodorescu.

Le Christ portant la croix.

b) Sfânt ierarch din altar, de G. Teodorescu.

Saint Evêque, fresque dans l'abside principale.

PLANȘA V

a) Hrist-Emanuel, de I. Mihail.

Le Christ-Emmanuel.

b) Recensământul lui Quirinus, de G. Teodorescu.

Le Recensement de Quirinus.

PLANȘA VI

a) Moise și Aron liturghisesc în Cortul mărturisirii, din altar, de G. Teodorescu.

Moïse et Aaron célèbrent dans le tabernacle du témoignage.

b) Intrebarea celor trei Crai de Irod Împăratul, unde s'a născut Is. Christos, de G. Teodorescu.

Les Rois Mages et Hérode.

PLANȘA VII

Portretul de la mormântul Cavalerului, de G. Teodorescu.

Portrait en fresque se trouvant au-dessus du «Tombeau du Chevalier».

PLANȘA VIII

Mormântul lui Radu Negru-Vodă (după scoaterea giulgiului), de D. Noroceă.

Le Tombeau de Radu-Voda, après l'enlèvement du linceul.

PLANȘA IX

a) Craniul lui Radu Negru-Vodă, înainte de reconstitui, de P. Molda.

La tête de Radu-Voda avant la reconstitution.

b) Mormântul lui Radu Negru în ziua deschiderii sarcofagului, de G. Teodorescu.

Le tombeau de Radu Negru à l'ouverture du sarcophage.

PLANȘA X

a) Cordonul cel mare al lui Radu Negru-Vodă, reconstituit de D. Noroceă, terminat de G. Teodorescu.

La grande ceinture de Radu-Voda.

b) Detaliu din costumul lui Radu Negru-Vodă (mânele și cordonul), de D. Noroceă.

Détail du vêtement de Radu-Voda: Les manches et la ceinture.

c) Paftaua cordonului cel mare al lui Radu Negru-Vodă, de P. Molda.

Boucle de ceinture de Radu-Voda, en or massif.

PLANȘA XI

a) Ciucure din cordonul cel mic al lui Radu Negru-Vodă, de G. Teodorescu.

Gland de la seconde ceinture de Radu-Voda.

b) Din ornamentele picturii bisericii, de G. Teodorescu.

Ornement à fresque à l'intérieur de l'église.

c) Detaliu din giulgiul mortuar al lui Radu Negru-Vodă, de G. Teodorescu.

Détail du linceul de Radu-Voda.

d) Vase găsite în săpăturile casei domnești, de G. Teodorescu.

Fragments de poterie trouvés dans les déblais de la maison princière.

e) Vase găsite în săpăturile casei domnești, de G. Teodorescu.

Fragments de poterie trouvés dans les déblais de la maison princière.

f) Vase găsite în săpăturile dela casa domnească, de G. Teodorescu.

Fragments de poterie trouvés dans les déblais de la maison princière.

PLANȘA XII

Bijuterii găsite în morminte:

zona I și V: aplică «flori de crin», dela un cavalier.

» II: inel și nasturele lui Voislav; aplică dela cavalerul zugrăvit.

» III: inelele lui Udobă; butonul cavalerului pictat.

» IV: inelul lui Dan-Vodă și nasturii dela un cavalier, de P. Molda.

Bijoux trouvés dans les tombeaux:

I et V Plaques d'appliqués en forme de fleurs de lys.

II Anneau et bouton de Voislav, plaque d'appliquée du «Chevalier figuré sur la fresque».

III Bagues de Udoba, boutons du «Chevalier».

IV Bague de Dan-Voda et boutons.

PLANȘA XIII

Bijuterii găsite în morminte:

zona I: inelele și nasturii tunicii lui Radu-Vodă.

» II: brățara și o aplică a doamnei lui Vladislav; nasturii fiului lui Radu.

» III: inelele lui Radu-Vodă și cerceșul doamnei lui Vladislav.

» IV: nasturii fiului lui Radu și o stea din cordonul lui Radu, de P. Molda.

Bijoux trouvés dans les tombeaux:

I Bagues et boutons du vêtement de Radu-Voda.

II Bracelet et plaque d'appliquée de l'épouse de Vladislav, boutons du vêtement du fils de Radu-Voda.

III Bagues de Radu-Voda et boucle d'oreille de l'épouse de Vladislav.

IV Boutons du vêtement du fils de Radu-Voda. Etoile de la ceinture de Radu-Voda.

Biserica Domnească din Argeș. Vedere din ruinele casei domnești, de I. Mihail.

L'Église Princièr de Curtea de Argeș. Vue prise des ruines de la Maison Princièr.

TABLA ILUSTRAȚIUNILOR ÎN AUTOTIPIE

	Pag.		Pag.
1 D. Onciul	1	50 Piatra de mormânt a lui Voislav Basarab	54
2 Planul Curții Domnești dela Argeș, de arh. P. De-	5	51 Rămășițele Casei Domnești, ivite după facerea săpă-	55
3 Perspectivă spre Biserica Domnească și Sânicoaara,	7	52 Bustul lui Radu-Vodă Negru	56
4 Vedere generală a Bisericii Domnești	8	53 Pasmănterie venețiană găsită în mormântul lui	57
5 Consolă de bolți din Casa Domnească	9	54 Moneta împăratului Theodosie	59
6 Ruinele Castrului Argeș (Poenari) din Căpățâneni	11	55 Brâul lui Radu-Vodă Negru	59
7 Basarab-Vodă și Solul lui Carol-Robert, după Chro-	13	56 Galon de fir găsit în mormântul No. 13.	60
8 Planul Cetății Argeș (Poenari)	15	57 Paftana cordonului lui Radu Negru-Vodă (mărită	61
9 Grafitul cu știrea morții lui Basarab	16	58 Detaliu din paftă: Cavalerul	63
10 Radu-Vodă Negru și Nicolae Alexandru-Vodă	17	59 Detaliu din paftă: Dama	63
11 Piatra de mormânt a lui Nicola Alexandru Basarab	18	60 Cădelnița dela Tismana	64
12 Radu Negru-Vodă, copie de Tătărăscu, din Episcopia	19	61 Cădelnița dela Tismana (detaliu)	64
13 Radu Negru-Vodă, frescă în Monastirea Câmpu-	22	62 Inelul lui Radu Negru	64
14 Salba Sf. Filoftei	26	63 a, b Inelul lui Radu Negru (primul)	64
15 Vederea exterioară asupra Curții Domnești din	27	64 a Nasturii tunicii lui Radu Negru	64
16 Pecetia orașului Argeș	28	64 b Nasturii mânecilor tunicii lui Radu Negru	64
17 Ruinele Casei Domnești din Argeș, în 1890.	30	65 a, b și 66 Inelele lui Radu Negru	64
18 Grafit în Biserica Domnească	31	67 Inelul lui Dan I	67
19 Grafit în Biserica Domnească	32	68 a, b, c Inelul slavon al lui Udobă	67
20 Fereastră altarului Bisericii, lărgită în 1750	33	69 Inelul lui Voislav	67
21 Chenarul exterior al ferestrelor bisericii	35	70 Aplică din costumul cavalerului «fleurs de lys»	67
22 Tâmpla Bisericii, din 1750	36	71 Detaliu din brățara Doamnei Cherana a lui Vladislav	67
23 Milosteniile Sf. Filoftei	37	72 a, și b Inelul german al lui Udobă	67
24 Ingroparea Sf. Filoftei	37	73 Aplică din costumul Doamnei lui Vladislav	67
25 Omorârea Sf. Filoftei	37	74 Aplică din costumul cavalerului zugrăvit	68
26 Aducerea în țară a Sf. Filoftei	37	75 Egreta lui Voislav	69
27 Semnătura Zugravului Pantelimon, 1827	38	76 Inel găsit la Sânicoaară	69
28 Biserica Sânicoaară	39	77 a, b, c, d Nasturii lui Vladislav, fiul lui Radu Negru	69
29 Secție în pardoselile Bisericii cu prilejul săpăturilor	40	78, 79 Teracote găsite în Casa Domnească	69
30 Planul distribuției mormintelor aflate în săpături	41	80 Teracotă găsită în Casa Domnească	71
31 Mormântul lui Vladislav-Vodă	42	81 Teracotă găsită în Casa Domnească: un cavaler	72
32 Fragment din piatra funerară a lui Vladislav Vodă	43	82 Teracotă din Casa Domnească: fragmente dintr'un	72
33 Acelaș fragment reconstituit	44	83 Biserica Domnească din Argeș	73
34 Sarcofagiul cu scheletul lui Negru-Vodă	45	84 Teracotă din Casa Domnească: un cavaler cu sulită	73
35 Pomelnicul Bisericii Domnești	46	85 Sfinți din altar, cu ornamente pe haine, în formă	74
36 Chipul lui Radu-Vodă Negru în icoana hramului	47	86 Sfânt din altar, cu ornamente în formă de litere	75
37 Panou în naosul Bisericii Domnești, cu chipul lui	48	87 Biserica Domnească, înainte de restaurare	78
38 Panou în Episcopia Argeș, cu chipul lui Radu	49	88 Biserica Domnească înainte de restaurare, fațada	79
39 Inscripția de deasupra panoului ctitorilor	50	dinspre sud, indicând degradările	79
40 Piatra de mormânt a lui Radu Negru	51	89 Biserica Domnească înainte de restaurare, secțiune	80
41 Piatra de mormânt a lui Radu Negru, fața	51	90 Biserica Domnească în timpul restaurării, fața	81
42 Piatra de mormânt a lui Radu Negru, latura	51	91 Biserica Domnească, planul înainte de restaurare	83
43 Piatra cu chipul zis al lui Negru-Vodă	52	92 Biserica Domnească, fațada principală	84
44 Craniul lui Dan I, cu diademă	53	93 Biserica Domnească, fațada principală indicând de-	85
45 Chipul zis a lui Negru-Vodă, fața	53	gradările	85
46 Chipul zis a lui Negru-Vodă, latura	53	94 Biserica Domnească, secție transversală	87
47 Mormântul lui Udobă	53	95 Biserica Domnească, vedere dinspre altar, indicând	88
48 Inscripția inelului lui Udobă, de D. Noroce	53	degradările	88
49 Mormântul cavalerului zugrăvit	53	96 Detaliu din fațada principală, în timpul restaurării,	89
		după dărâmarea turlelor celor mici	89
		97 Degradările la intersecția frontonului spre sud-vest	90

	Pag.		Pag.
98 Degradări în baza frontonului, fațada principală	91	155 Intrare în beciul Casei Domnești	144
99 Degradări în tamburul turlei, spre sud-vest.	92	156 Fierărie găsită în timpul săpăturilor	146
100 Degradări în fereastra de vest a turlei	93	157 Cheia, un pintene și o săgeată	146
101 Degradări în fereastra de sud a turlei	93	158 Planul Bisericii Sâncioara, de N. Ghika-Budești	147
102 Degradări interioare pe intradosul arcului de sud	95	159 Temeliile dependințelor Casei Domnești	148
103 Degradări în stânga ferestrei de vest a turlei	96	160 Chenar de ușe dela Casa Domnească	149
104 Degradări în fereastra de est a turlei	96	161 Din tezaurul dela Argeș	150
105 Degradări interioare pe intradosul arcului de est	97	162 Cărămidă din cornișa Casei Domnești	151
106 Degradări interioare pe intradosul arcului de est	97	163 Sfășnic dela Sf. Filofteia	151
107 Degradări interioare în nișele turlei, dintre ferestre	98	164 Stâlp de piatră găsit în altar	151
108 Degradări interioare ale arcurilor ferestrelor turlei spre est	98	165 Profile de pietre din Casa Domnească	151
109 Vedere în interiorul bisericii Domnești (cu grafitul pe peretele din stânga; pe pardoseli urmele mormintelor)	102	166 1 Mormântul No. 1, vedere laterală stânga	154
110 Icoana hramului cu portretul ctitorului	103	166 2 Mormântul No. 1, vedere laterală dreapta	154
111 Perspectiva asupra Bisericii Domnești	106	166 3 Mormântul No. 1, vedere frontală	154
112 Sus: Planul bisericii Zeirek Djami. Jos: 1 Eski-Imaret; 2 Budrun-Djami	107	166 4 Mormântul No. 1, vedere verticală	154
113 Sus: Biserica Ion Aliturghitos, 2 Mateici, 3 Samari. Jos: 1 Sf. Dumitru Craiova, 2 Snagov, 3 Mitropolia Târgoviște	108	166 5 Mormântul No. 1, vedere occipitală	154
114 Planul Bisericii Domnești Argeș, după restaurare	110	167 1 Mormântul No. 2, vedere laterală stânga	154
115 Biserica Domnească, fațada de sud, după restaurare	111	167 2 Mormântul No. 2, vedere laterală dreapta	155
116 Biserica Domnească, fațada principală, după restaurare	112	167 3 Mormântul No. 2, vedere frontală	155
117 Biserica Domnească, vedere spre altar, după restaurare	113	167 4 Mormântul No. 2, vedere verticală	155
118 Biserica Domnească, secție transversală, după restaurare	114	167 5 Mormântul No. 2, vedere bazilară	155
119 Biserica Domnească, secție longitudinală, după restaurare	115	168 1 Mormântul No. 7, mandibulă, vedere frontală	155
120 a Biserica Domnească, perspectiva axonometrică, de d-ra arh. Andreescu și pictorul I. Mihail	117	168 2 Mormântul No. 7, mandibulă, vedere verticală	155
120 b Biserica Domnească, perspectiva axonometrică, de d-ra arh. Andreescu	118	169 1 Mormântul No. 8, Vladislav, vedere laterală stânga	157
121 Biserica Sf. Dumitru, înainte de restaurare	119	169 2 Mormântul No. 8, Vladislav, vedere laterală dreapta	157
122 Biserica Domnească, vedere spre altar	119	169 3 Mormântul No. 8, Vladislav, vedere frontală	157
123—127 Tipurile monetare. Monetele lui Radu I Basarab. Monetele de tip comun	125	169 4 Mormântul No. 8, Vladislav, vedere verticală	157
128—130 Monetele cu cruce	126	169 5 Mormântul No. 8, Vladislav, vedere bazilară	157
131, 132 Monetele cu tipul cavalerului	127	170 1 Mormântul No. 8, (Vladislav Doamna?) vedere superioară	158
133 Biserica Domnească, interior, vedere spre nord-est (în pardoseala urmele mormintelor)	128	170 2 Mormântul No. 8 (Vladislav Doamna?) vedere laterală stânga	158
134 Monetele cu siglă: un șarpe pus în fața coifului	130	171 1 Mormântul No. 9, vedere laterală stânga	158
135 Casa Domnească, vedere spre biserică, după executarea săpăturilor	135	171 2 Mormântul No. 9, vedere laterală stânga	158
136 Ruinele Casei Domnești, în timpul săpăturilor, Nov. 1920	136	171 3 Mormântul No. 9, vedere frontală	158
137 Ruinele Casei Domnești la terminarea săpăturilor 1921	137	171 4 Mormântul No. 9, vedere verticală	158
138 Ruinele Casei Domnești la terminarea săpăturilor 1921	137	171 5 Mormântul No. 9, vedere bazilară	159
139 Coloană în torsadă, găsită în altarul bisericii	137	172 1 Mormântul No. 11, vedere laterală stânga	159
140 Ruinele Casei Domnești la începutul săpăturilor, 1920	137	172 2 Mormântul No. 11, vedere laterală dreapta	159
141 Detaliu asupra craniului lui Radu Negru-Vodă	139	172 3 Mormântul No. 11, vedere frontală	159
142 Detaliu din costumul lui Radu Negru-Vodă	140	172 4 Mormântul No. 11, vedere verticală	159
143 Bordura de mărgăritare dela vesta lui Radu Negru Vodă	140	172 5 Mormântul No. 11, vedere occipitală	159
144 Legătura cu mărgăritare în formă de cruce patriarhală, peste mâinile lui Radu-Vodă	140	173 Biserica Domnească, vedere interioară spre altar	163
145 Ciucure dela cordonul cel mic al lui Radu Negru Vodă	140	174 Biserica Domnească, vedere interioară spre sud-vest	166
146 Mormintele lui Vladislav-Vodă și Dan-Vodă, în cursul săpăturilor	141	175 Biserica Domnească, vedere interioară spre apus	168
147 Broderie de Veneția găsită la scheletul Doamnei lui Vladislav	141	176 Biserica Domnească, vedere interioară spre sud	169
148 Lanțuri de aramă găsite în mormântul lui Vladislav	142	177 Schema de distribuția panourilor cu fresce pe zidul nord, de G. Teodorescu	173
149 Articulații de aramă găsite în mormântul lui Vladislav Vodă	142	178 Călătoria lui Iosif spre Bethleen (Kahrié-Djami)	174
150 Pivnița Casei Domnești în timpul săpăturilor	143	179 Fuga în Egipt (Kahrié-Djami)	176
151 Pivnița Casei Domnești la terminarea săpăturilor	143	180 Fuga în Egipt (Kahrié-Djami)	177
152 Colț din Casele Domnești la terminarea săpăturilor	144	181 Hristos blagoslovind pâinile (Kahrié-Djami)	178
153 Temeliile Casei Domnești în cursul săpăturilor	144	182 Schemă de distribuția picturilor spre răsărit, de I. Mihail	179
154 Subșamentul scării Casei Domnești	144	183 Planul general de distribuția picturilor pe epoci	181
		184 Adormirea Maicii Domnului, Biserica Domnească (Târgoviște)	182
		185 Sft. Ioan Botezătorul (Ep. Argeș înainte de restaurare)	183
		186 Sft. Dimitrie (Ep. de Argeș, înainte de restaurare)	183
		187 Prooroci (de pe manuscriptul A. R. No. 4602)	184
		188 Prooroci (de pe manuscriptul A. R. No. 4602)	184
		189 Irod întrebând învățații (de pe mss. 4602)	186
		190 Batjocorirea lui Hristos (de pe mss. 4602)	186
		191 Isus ducând crucea (de pe mss. 4602)	186
		192 Rugăciunea lui Hrist, după extragerea frescelor suprapuse	188
		193 Schimbarea la față, înainte de extragerea frescurilor suprapuse	188
		194 Sfânt din dreapta tâmpiei, apărând sub fresce suprapuse	188
		195 Tâmpla bisericii la începutul spălării	188
		196 Sft. Ion din absidă, înainte de spălare	189

	Pag.		Pag.
197 Biserica Valea Danului	194	252 a b Sfinții profeți	221
198 Clopotnița Bisericii Valea Danului	195	253 Adormirea Maicii Domnului	223
199 Clopotnița Bisericii Valea Danului	195	254 Sfânt	224
200 Tâmpla Episcopiei de Argeș, așezată în Biserica Valea Danului	195	255 Sf. Dumitru	224
201 Plan de distribuție a panourilor cu fresce spre altar	198	256 Sfânt	224
202 Maica Domnului între Sf-ții Nicolae, Ioan și Arhangheli,	199	257 Ornament pe extrados	226
202 a Detaliu	199	258 Sf. Ștefan cel nou	226
202 b Detaliu	199	259 Ornament pe extrados	226
203 Minorosițele vestind pe apostoli; Petre și Ioan la mormânt	200	260 Minunea dela Cana	226
204 Hristos spre Emaüs	200	261 Pilda neghinelor	226
205 Petre și Ioan vestind pe apostoli	200	262 Planul de distrib. al panourilor cu fresce spre nord	227
206 Lăsați copii să vie, Parabolă	201	263 Profeții: Elisei, Isaia, Ieremia	227
207 Parabola Samariteanului	201	264 Ornament pe ciubuc	228
208 Ornament,	201	265 Prooroci: Ion Botezătorul, Avacum, Zaharia	228
209 Hristos, arătându-se apostolilor. Hristos se arată în munții Galilei	202	266 Isus blagoslovind cele cinci pâini	230
210 Hristos apare din nou apostolilor	202	267 Evanghelistul Marcu	230
211 Ornament	203	268 Evanghelistul Luca	230
212 Pilda muierii ce a păcătuit	203	269 Hristos tămăduiește pe cea ce-i curge sânge	231
213 Impărțășirea Apostolilor	205	270 Ingroparea lui Hristos și Iosif cere lui Pilat trupul Domnului	231
214 Cortul mărturisirii	205	271 Hristos alungă vânzătorii din Templu	232
215 Pilda celor zece fecioare	206	272 Hristos înviază pe fata lui Iair	232
216 Sf. Ostaș martir,	206	273 Pilda celui ce a zidit turn	233
217 Sf. Spiridon, Vasile, Grigorie, Chirill,	207	274 Ostași martiri	233
218 Maica Domnului (rugătoare)	208	275 Planul de distribuție a panourilor cu fresce, spre sud	233
219 Sf. Pantelimon	208	276 Ornament	234
220 Sf. Ciru	208	277 Proorocii Naum, Baruch, Daniil	234
221 Dansul Ierodiadii	208	278 Proorocii Ioana, Osie, Ilie, turlă	235
222 Sf. Ion Botezătorul în închisoare	209	279 Evanghelistul Ion	235
223 Taierea capului Sf. Ion	209	280 Evanghelistul Matei	235
224 Sf. Ostaș	209	281 Întâmpinarea Maicii Domnului	236
225 Hristos deasupra cavalerului zugrăvit	209	282 a Călătoria spre Bethleem, Recensemântul, Cei trei Crai, Irod întrebând pe farisei	238
226 Sfânta liturghie	210	282 b Detaliu din ultima scenă	238
227 Hristos tămăduiește și Hristos citind în sinagogă	212	283 b Detaliu din ultima scenă	238
228 Ornament pe extrados	212	283 a În grădina măslinilor, Trădarea lui Iuda	240
229 Sf. pusnic	212	284 Batjocorirea lui Hristos; Hristos duce crucea	240
230 Parabola fiului pierdut	212	285 Plan de distribuția picturilor în pridvor spre est	241
231 Întâlnirea Precistei cu Elisabeta	212	285 Plan de distribuția panourilor cu picturi în pridvor spre vest	241
232 Sf. Petre din Alexandria și Silvestru al Romei	213	286 Sfânt sobor	241
233 Sf. Ion Milostivu și Sf. Erar	214	287 Hirotonisirea Sf. Nicolae, și trei oameni în închisoare	242
234 Sf. Pusnic	216	288 Minunile Sf. Nicolae	242
235 Sf. Martir	216	289 Iosif logodindu-se cu Precista, o primește în sfânta sfintelor	243
236 Sf. Martir	216	290 Intrarea în biserică	244
237 Sf. Ostaș	216	291 Minunile Sf. Nicolae	244
238 Ornament	216	292 Minunile Sf. Nicolae	244
239 Ornament	216	293 Sf. Nicolae scapă pe cei trei nevinovați dela moarte	245
240 Inger	216	294 Sf. sobor	245
241 Sfânta spălare a picioarelor	216	295 Nașterea Sf. Nicolae, Sf. Nicolae se dă la învățătură	247
242 Sf. Ostaș martir	218	296 Mari profeți	247
243 Sf. Ion Botezătorul	218	297 Sf. Mucenic	247
244 Ornament pe extrados	218	298 Bogatul nemilostiv	247
245 Sf. Mina	218	299 Sf. Nicolae taie copacul cu draci, Sf. Nicolae re- inviind corăbierul,	247
246 Draperie cu urme din patru straturi suprapuse	218	300 Vase găsite în săpături	248
247 Plan de distribuție a panourilor cu fresce, spre vest	218	301 Teracotă găsită la Sănicoara	248
248 Rugăciunea cea de peste fire	218	301 Fragmente de vase găsite în săpături	249
249 Schimbarea la față	219	303 Fragmente de vase găsite în săpături	250
250 Fuga în Egipt	221	304 Fragmente de vase găsite în săpături	251
251 Sf. Ostaș martir	221	305 Fragmente de teracotă găsite în săpături	252
251 a Sf. Ostaș martir	221		

ADAOSE ȘI INDREPTARI

Cu privire la inițialele Al. MA., aflate pe inelul lui Radu Negru, moștenit, cum am afirmat, dela tatăl său Nicola Alexandru Basarab, se mai poate face și altă supoziție, mai probabilă, întrucât de obicei, nu se gravau numele mește-
rilor pe inele.

Acest inel este inelul de logodnă al lui Nicola Alexandru — obișnuit Alexandru — cu prima sa soție Maria, po-
menită în pomelnicul dela Câmpulung. Astfel că avem: *Al(exandru)*; *Ma(ria)*. Inele de logodnă erau obișnuite și în
Serbia. «Byzantinische Zeitschrift» a făcut cunoscut pe acel al lui Radoslav, din veacul al XIII-lea.

* * *

În cazul când în loc de **БОНСЛЕНЪ ДЪТЪ** (+copilul lui . . .) s'ar putea ceti **БОНСЛЕНЪ ДЪЦЕ[РЪ]** (fata lui),
(deși părul scurt, inelul mic, egreta, aflate în mormânt, pledează pentru un băiat) concluziunile ce le-am tras pe baza
existenței acestui mormânt în fața altarului, nu sunt întru nimic modificate.

* * *

Grafitul No. 18 se cetește mai bine **Еврѣиса** Csžda.

* * *

Din semnătura zugravului Radu sin Mihaiu ot Târgoviste pare a fi rămas finalul: (Trăgovi)ște. Vezi panoul No. 26.

* * *

Desenul fig. No. 120, este o interpretare a D-lui Mihail, pictor, după desenul D-șoarei arhitect Andreescu, care se
publică separat.

* * *

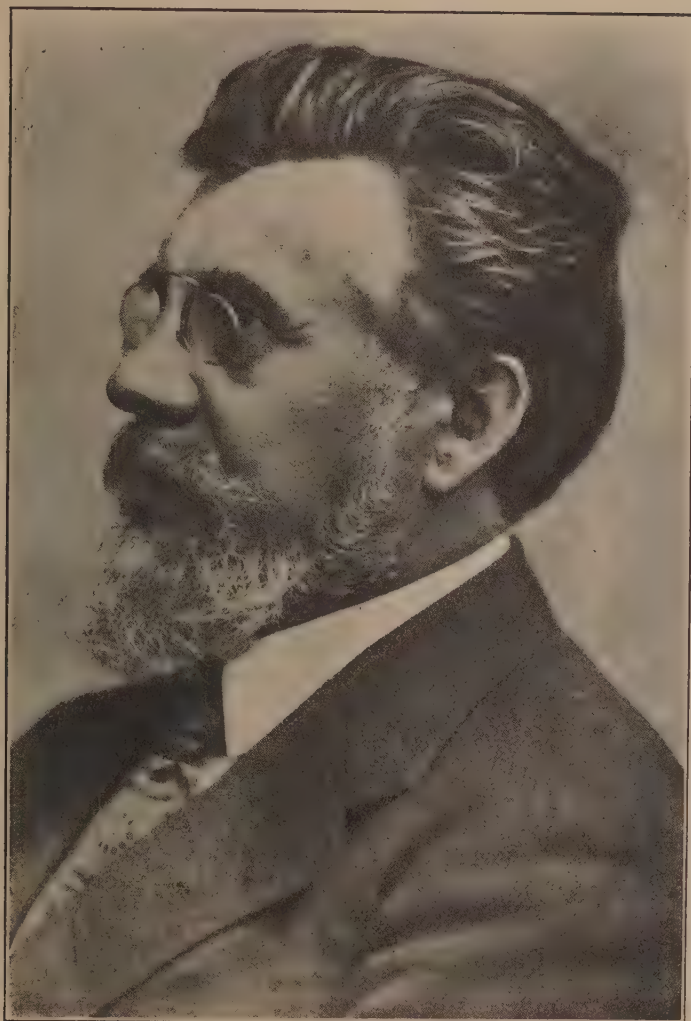
Formula 0, x x cm. înseamnă 0^m, x x cm.

SE INDREPTĂ :

p. 15, nota 4	Buletin 1908, în 1910.	p. 36 col. I rând 6	7798	în	6798
» 16 » 4	<i>Οὐγγροβλάχας</i> » <i>Οὐγγροβλάχας</i>	» 47 » II » 1	Ioîl	»	Iosif
» 17 col. II rând 4	» apus » răsărit	» 54 » I » 9	НАНА	»	НАНА
» 19 » I » 13	» nostru » noster	» 55 » II » 43	КОЕКОДА	»	КОЕКОДА
» 19 » I nota 4	Titlu » o. c.	» 60 » I » 39	aflată	»	aflate
» 21 » I rând 22	1658 » 1649	» 63 » I » 1	Cimabae	»	Cimabue
» 23 » II » 6	1633 (greșit editat) » 1632	» 63 » I » 7	italiennes	»	italiens
» 27 » I » 2	» apus » răsărit	» 63 » II » 29	întoarsă	»	joasă
» 27 » II nota 2	Anale » Extras din Anale	» 66 » I » 33	charniere	»	charnière
» 28 » I » 8	аръиниѣ » аръиниѣ	» 70 » II » 34	face	»	fac
» 31 » II » 12	ὄραε » ὄραε	» 75 » I » 4	începe	»	încep
» 31 » I » 4	cititorii » ctitorii	» 76 » II » 20	dovedește	»	dovedesc
» 32 » II » 35	ΔΔΔΔΦΟΟ; ΦΕΕ » ΔΔΔΔΦΟΟ; ΦΕΕ. S.	» 116 » I » 5	structuri	»	straturi
» 32 » II » 10	КОЕКОДА » КОЕКОДА	» 180 » I » 23	il. I	»	il. 202
		» 182 » I » 36	il. III.	»	il. 85, 86

OMAGIU MEMORIEI
LUI
DIMITRE ONCIUL

LĂMURITORUL ORIGINEI PRINCIPATELOR
ROMÂNE

MEMBRU (1913—1919) ȘI PREȘEDINTE (1919—20 MARTIE
1923) AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

*B*uletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, care prin studiile apărute în cursul celor nouă ani de existență a scos la iveală mărturiile palpabile ale trecutului nostru național, și-a întrerupt activitatea în timpul evenimentelor marelui războiu mondial și a greutăților de organizare a Statului, după războiu.

Reapărând azi, credincios programului anunțat la apariția lui, consacră primul număr Curții-Domnești din Argeș, de care, de pe legendă, se leagă primele începuturi ale Statului muntean asupra cărora restaurarea și săpăturile din Biserica Domnească, au dat lumini nouă, în mod simbolic, în preziua încununării năzuințelor României unite.

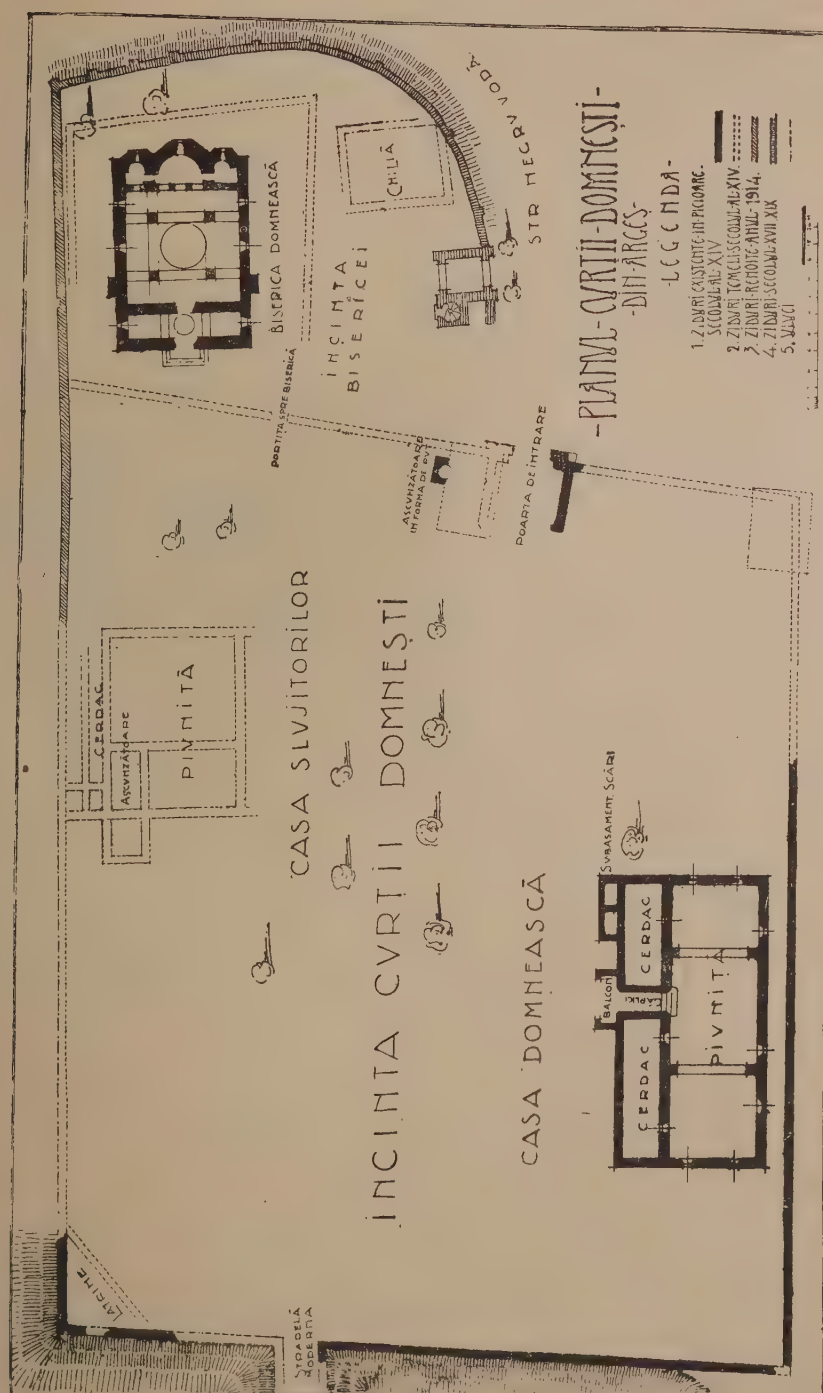

Fig. 2. Platul Curții Domnești din Argeș.

Fig. 3. Perspectivă spre Biserica Domnească și Sâncăra, de Bouquet, 1826.

Fig. 4. Vedere generală a Bisericii Domnești.

Fig. 5. Consolă de bolți din Casa Domnească.

CURTEA DOMNEASCĂ DIN ARGEȘ

NOTE ISTORICE ȘI ARHEOLOGICE

DE

VIRG. DRAGHICEANU

Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, singura ce a mai rămas întreagă din complexul de clădiri ce alcătuiă odată curtea domnească a Argeșului, cu zidurile ei de bolovani și cărămidă înegrite de mulțimea veacurilor a căror mărturie este, nu a atras privirile nici ale călătorilor, nici ale arheologilor, nici ale istoricilor până în timpuri cu totul recente.

Strălucirea «minunii» arhitectonice care este biserica episcopală, din apropiere, a lui Neagoe-Vodă, eclipsă cu totul, lăsând nebagată în seamă această clădire neagră de care se leagă unele din primele pagini ale istoriei Românilor.

Cercetările și săpăturile, făcute cu prilejul restaurării bisericii, aflate încă în curs de

execuție, nu au scos încă la iveală nici o piatră, nici un document cari să mărturisească direct numele fondatorilor și epoca clădirii acestei biserici.

Din cele ce vor urmă, însă, se va vedea că rezultatele acestor cercetări confirmă în întregime concluziunile criticii istorice moderne, reprezentate prin fundamentalul studiu asupra originilor principatelor române al regretatului D. Onciul și numeroasele și bogatele studii ale d-lui prof. N. Iorga ¹⁾.

¹⁾ D. Onciul: *Originile principatelor române*, București, 1899, și *Titlul și posesiunile lui Mircea-cel-Bătrân*, în «Convorbiri Literare», anii 1901, 1902 și 1903.

N. Iorga: *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha, 1905 și *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*, în «Convorbiri Literare», an. 1900.

Pentru lămurirea, însă, a celor ce vor urmări este necesar a se da câteva note istorice asupra secolilor XIII-lea și XIV-lea când se întemeiază Statul medieval al Țării-Românești, și o scurtă notiță istorică asupra orașului Argeș; va urma apoi istoricul Bisericii Domnești; notele arheologice asupra întregii curții domnești a cărei capelă (paracelis) eră această biserică; considerațiuni arheologice asupra obiectelor găsite, și asupra arhitecturii și picturii bisericii; asupra acestor două din urmă paragrafe insistându-se mai pe larg în studiile ce urmează.

CONSIDERAȚIUNI ISTORICE ASUPRA SECOLILOR XIII-LEA ȘI XIV-LEA

Inceputul secolului al XIII-lea marchează slăbirea definitivă a imperiului româno-bulgar asupra teritoriului dela nordul Dunării.

Un nou factor politic: Ungurii, apare după moartea Țarului Ioaniță în 1207, și după ce o bună parte din întinderea Țării-Românești se află sub stăpânirea efectivă a Cumanilor.

Pentru paza regatului ungar contra Cumanilor, Regele Andrei al II-lea (ad muniem regni contra Comanos) se văzu nevoit să doneze cavalerilor teutoni țara Bârsei (terram Borza), ale cărei limite începeau și sfârșiau sub castrul de Almagiu, sub anumite condiții, dar scoțându-i de sub orice jurisdicțiune ¹⁾.

Încă din 1223, se vede din scrisorile Papei Honoriu al III-lea că Teutonii încep să se întindă peste Carpați, «ultra montes nivium», «ultra alpes montium».

Este prima denumire a pământului din stânga Oltului, pe care, mai târziu, îl vom vedea formând ținutul voevodului muntean, și pe care Papa îl ia în proprietate și jurisdicție «in ius et proprietatem apostolice Sedis» ²⁾.

¹⁾ Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria Românilor* H. I., 56, 57. Reconfirmarea donației în 1222, v. H. I., 74.

²⁾ Hurmuzaki: I. 1, 82, 85, 88. «noviter inhabitare cepisti».

Această încălcare a scaunului papal în drepturile de suveranitate ale Regelui ungar aduce ceartă între cavalerii teutoni și Regele ungar, care se termină cu izgonirea cavalerilor teutoni, în 1225, de armatele ungare, conduse de însuși Regele, în teritoriul «ultra montes nivium» ¹⁾.

Pe lângă populația stăpână, Cumană, se aflau în aceste părți «ultra montes», de peste munți, și Români, «Olachi», cum le zic Ungurii, sau «Walati», cum le zic Italienii, pentru care se înființă un episcopat cuman ²⁾.

Prin catolicizarea locuitorilor de dincolo de munte, și prin stăpânirea întregului versant al muntelui dinspre țara românească, Regele căută să-și asigure liniștea hotarelor dinspre Cumani.

În 1233, când Regele Andrei al II-lea ia în titlatură și titlul de Rege al Cumaniei ³⁾, dă tot ținutul din dreapta și stânga Oltului, numit al Loviștei, «terram Loystha», cu drept de moștenire, «jure perpetuo», Contelui Corlardus de Tâlmaci.

Ținutul, având ca bază de apărare cetatea Tâlmaciu, în Transilvania, se sprijină în versantele munților din Țara-Românească pe burgurile Lotorwar și Argeșului (fig. 6), cetăți pomenite până în timpurile cu totul noi ale istoriei noastre ca aflate în «județul Loviștea», ce se întindea în Vâlcea până la apa Lotrului, iar în Argeș dincolo de Corbeni, păzind importanta cale de pe Valea Oltului: «via trajana» sau carolingică, de mai apoi ⁴⁾.

¹⁾ H. I, 1, 91. Papa către Rege: «terram ipsam in grandi et gravi equitum et peditum multitudine intravisti, quodam quaque castrum quod ultra montes nivium . . . construxerant. . . occupasti per violenciam. Vezi și H. I, 1, 89, 96 și 118.

²⁾ H. I, 1, 108. Teodoric, Episcopul Cumanilor, serie Secuilor să nu se supere de Episcopia Cumanilor: «Nonne in ecclesia Christi lupum et agnum una pasci convenit? Quidni etiam Siculum cum Comano et Olachoque?»

Papa Grigorie IX, în 1234, Regelui Bela: «In Comanorum episcopatum. . . quidam populi, qui Walati vocantur, existunt. . . quibusdam pseudoepiscopis grecorum ritum . . . recipiunt. . . eccl. sacramentum».

³⁾ H. I, 1, 127.

⁴⁾ Asupra Cetății Argeșului, vezi mai departe.

Despre Lotorwar și județul Loviștea: Friedrich Schwartz von Springfels: *Beschreibung der österreichischen Walachey*, Ungarisches Magazin, 1783.

Fig. 6. Ruinele Castrului Argeș (Poenari) din Căpățâneni.

Această «terra de Loystha» fu confirmată de Regele Ungariei Ștefan al V-lea lui Coradus în 1265, iar fiului său Niculae în 1311, de Carol Robert, în calitate de «Comes terrae Loystha» ¹⁾.

În acelaș timp, de sigur, se dete unui alt Comes, cu reședința în Câmpulung ²⁾, în-tregul ținut ce păzeă marea trecătoare a Branului.

Ultimul «Comes de Longo-Campo», al Câmpulungului, fu Laurențiu, mort în 1300; totuș orașul își păstră caracterul săsesc, privilegiile orășenești și sigiliul până sub Șerban Cantacuzino ³⁾.

Acești comiți, «comites», cărora li se conferă de către Rege comitatele «ultra montes», nu au nimic comun cu «comes villicus, magnus villicus seu iudex civitatis», aflați în acea epocă, cari sunt aleși de cetățenii orașelor «de comune voluntate», în felul judeților orașelor noastre ⁴⁾.

Ei sunt reprezentanții Regelui, și au ca datorie, pe lângă apărarea ⁵⁾ cetățenilor, și datoria de a strânge și administra venitul fiscului și cămării regale, să facă să se observe ordinele și edictele regale, să proteagă drepturile regaliene ale monedei și veniturile sării ⁶⁾.

În acelaș an, 1233, Regele Ungariei, Andrei al II-lea pune stăpânire și pe vadul Dunării, luând Severinul, cu pământul «terra» adiacent, pe care îl pune în stăpânirea unui Ban ⁷⁾.

Și în această «terra» Papa trimise călugări predicatori din Ungaria, cari să convertească mulțimea oamenilor, «multitudo gentium» ¹⁾, aflători aci. Ca să se evite un nou conflict în privința jurisdicțiunii teritoriului, Regele Bela ceru Papei, în 1239, dreptul de legat apostolic, ca să asigneze acest pământ vreunui episcopat ²⁾, astfel cum aveă acest drept și Sf. Ștefan.

Invaziunea tătarilor din 1241 strică, însă, mai toată organizațiunea granițelor ungurești despre țara noastră.

În 1247, când Bela al IV-lea procedă la o nouă organizare a acestor granițe, pământurile dincolo de Carpați, «ab Alpibus ultrasilvani», ale țării noastre, sunt designate de Regele ungar: cele din dreapta Oltului ca «terra Zeturini», țara Severinului, iar cele din stânga Oltului, ca «tota Comania», Cumania.

În amândouă aceste țări se află amintiți, ca locuitori, Vlahii, «Olati».

În țara Severinului, care eră mult pustie, «desolata», până în 1239, aflăm acum că trăia o mare mulțime: «populi multitudo supercreverit» ³⁾.

Cu acest prilej avem știri și de primele organizări politice ale acestor Vlahi.

Românii din țara Severinului aveau două chenezate: ale lui Ioan și Fărcaș, și un alt chenezat, condus de Voevodul Lytovoi sau Lytuon ⁴⁾.

Românii din Cumania aveau o țară «terra» a Voevodului Seneslau.

Ambele aceste ținuturi ale Severinului și Cumaniei, până la Dunăre, fură date cavalerilor Ioaniți, de Bela al IV-lea, exceptându-se dela donație chenezatul Voevodului Lituon și țara Hațegului, cum și pământul Voevodului Seneslau, cari rămân Românilor «Ol-

¹⁾ H. I, 1, 325. Onciul. o. c. «Convorbiri Literare», 1902, 728.

²⁾ Iorga. Studii și Doc. I—III, X, și *Geschichte*, I, 167.

³⁾ *Magazin Istoric pentru Dacia*, V, 61, memoriu din 1688: «Hi usque ad hanc diem conservant sygillum communis, licet pro illo apud omnes successione principes acrisimae litigatum est» și Al. Lepădatu: *Sigiliile Romanului și Câmpulungului*, în «Convorbiri», 1906, 1140—2.

⁴⁾ H. I, vezi H. I, 2, 30. Confirmarea libertăților, Brașovenilor, de Ludovic cel Mare în 1353 și H. I, 1, 640 datorile județului cetății Kulusvar.

⁵⁾ H. I, 2, 29. Conferirea Comitatului Ugociei lui Nicolae Sirma, de Ludovic cel Mare.

⁶⁾ Vezi nota precedentă.

⁷⁾ Vezi asupra chestiunii și literaturii, Drăghiceanu: *Vodăța*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1912.

¹⁾ H. I, 1, 153, an. 1237.

²⁾ H. I, 1, 182, H. I, 1, 175, an. 1238. Papa îi dă drept de a face episcopat «în țara numită Severin».

³⁾ H. I, 1, 182.

⁴⁾ Regretatul Onciul înclina, în urmă, pentru numirea Lytovoi, pe care îl găsi împreună cu numele Basarab, în onomastica actuală a Basarabenilor.

lati, după cum l-au ținut și până aci, «prout iidem hactenus tenuerunt».

Românii celor două voevodate sunt obligați ca, în schimbul apărării lor militare de către Ioaniți, să dea jumătate din veniturile țărilor lor ordinului, iar jumătate Regelui, prin magistrul ordinului ¹⁾.

Stăpânirea ordinului fu însă nimicită de atacul bulgar din 1260 ²⁾.

Țara Vlahilor, «terra Vlachorum» continuă încă să existe.

În 1288, Papa Nicolae al IV-lea trimite predicatori în aceste ținuturi ³⁾.

Voevodul ei *Lituon* «τῆς βλαχίας ἀρχὸν», adică al Vlahiei, ajunsese chiar la oarecare vază, prin căsătoria fiicei sale ⁴⁾, cu Milutin, Craiul Serbesc.

Sub minorul Ladislau al IV-lea, Regele unguresc, Voevodul Lituon, cu frații săi, între cari se cunoaște numai Bărbat, ocupă chiar unele părți ale Banatului de Severin, reînființat în 1290, și poate chiar părțile de peste Olt, «aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentes», nevoind a da cu nici un preț veniturile cuvenite Regelui, din acele ținuturi.

În lupta contra Românilor, condusă de magistrul Georgiu, între 1279—1280, Lituon cade pe câmpul de luptă, iar Bărbat, fratele său, fiind prins și stors de o mare mulțime

de bani, «non modicam quantitatem pecunie», fu eliberat cu condiția restabilirii tributului, datorit Regelui ungar, «tributum restauratur» ¹⁾.

O nouă împrejurare contribuie la întărirea Statului român, «de peste munți».

Între 1301, data stingerii dinastiei arpadiene, și 1308, data venirii dinastiei de Anjou, pe tronul Ungariei, în mijlocul turburărilor și slăbiciunilor ultimilor regi ungari, puterea domnitorilor români crește.

În acest interval, Bărbat, Tihomir ²⁾ și mai apoi fiul său ³⁾, marele Basarab Voevod «Бѣлѣкинъ Басарабъ Воєводѣ» ⁴⁾ (fig. 7), cuprind toată stăpânirea ungurească, aflată pe versantul românesc al Carpaților, continuând a plăti tributul cuvenit coroanii, obținut prin lupta contra lui Bărbat.

La Severin nu se mai constată bani dela 1291—1342 ⁵⁾. La Loviște stăpânirea lui Corlard încetează după 1311 ⁶⁾.

La Câmpulung, în cetatea Sașilor, nu mai apar comiți după 1300, anul morții lui Laurentius, «Comes de Longocampo».

Acest oraș, prin comoditățile de viață ce le oferia, deveni Capitala ⁷⁾ Țării Românești, întinse acum dincolo de Olt, mai ales sub marele Basarab, un nume amintitor al lui

Fig. 7. Basarab-Vodă și soțul lui Carol Robert, după Chronicon pictum.

¹⁾ H. I, 1, 454 și 483.

²⁾ Numele se află și la Români din Serbia. Vezi doc. lui Ștefan Uroș pentru M-rea Zicii: H. I, 2, 774.

³⁾ H. I, 1, 624. Doc. din 1322: «Bazarab filius Thocomery».

⁴⁾ Vezi grafitul morții lui și piatra de mormânt a lui Nicolae Alexandru V.

⁵⁾ Vezi Drăghiceanu: *Vodița*, în Buletin 1912, p. 98.

⁶⁾ În 1319, fiii lui Corlald cedează a treia parte din castelul dela Tâlmaci, și din Almaș, cumnatului Petre de Cîsnădia. H. I, 1, 579; iar în 1322, Nicolae de Tâlmaci cedă Regelui Bela al IV și alte sate ce aparțineau stăpânului dela Tâlmaci. H. I, 1, 584.

⁷⁾ Tradiția din Cronica Țării. *Magazin istoric* IV: «întăiu au făcut orașul ce-i zic Câmpulung, acolo au făcut și biserică mare și frumoasă și înaltă».

¹⁾ Diploma de confirmare a papei Inocent al IV-lea din 1251, a actului lui Bela IV; H. I, 1, 249.

²⁾ Vezi Drăghiceanu: *Vodița*, în Buletinul Comisiunii Mon. Istorice, an. 1912, 98.

³⁾ H. I, 1, 483.

⁴⁾ D. Onciul: *Originile principatelor române*, 173. Nota 80, după Nichephorus Gregoras și Pachymeres. Atât Pachymeres mort prin 1308, cât și Nichephorus Gregoras mort la 1359, vorbesc cu autoritate de contemporani.

Bezerem-ban, care se luptă cu Tătarii, la 1241¹⁾ în dreapta Oltului.

O nouă alianță de familie contribuie și mai mult la întărirea Statului român.

O fată a lui Basarab, probabil numită Teodora, luase în căsătorie pe Alexandru, Țarul bulgar de Vidin, nepotul și coregentul Țarului Mihail, întemeietorul dinastiei Șişmanizilor din Vidin²⁾.

Prin puternicul sprijin al lui Basarab, Țarul Mihail susținu luptele cu Bizantinii din 1323³⁾.

Și ajutorul dat de Basarab lui Mihail contra Serbilor, deși terminat cu înfrângerea oștilor aliate și omorîrea Țarului Mihail, la Velbužd, 28 Iunie 1330⁴⁾, contribuie și mai mult la întărirea politicii decurse din această alianță de familie.

Căci, urcându-se, după moartea lui Mihail, pe tronul Țaratului din Vidin, Țarul Alexandru, ginerile lui Basarab, care, la rândul lui, își dete pe sora-sa după puternicul Crai al Serbiei, Ștefan Dușan, se făcu o coaliție de familie «a celor trei puteri balcanice: României, Sârbiei, și Bulgarii al cărei vârf eră întors tot așa în contra Ungurilor, cât și contra Bizantinilor»⁵⁾.

În aceste împrejurări, până la anul 1330, «Țara Vlahilor» sau cea de peste munți, «ultra

alpes», numită acum în diplomele cancelariei ungare și ale celei papale: «terra transalpina», iar în cele sârbești: «Basarabina zemlje»¹⁾, continuă să trăiască sub suzeranitatea Regelui Ungariei, Carol Robert.

În 1324, se știe de mai multe legațiuni ale trimisului Regelui ungar la «Basarab Voyvodum nostrum transalpinum»²⁾; iar în 1327, Papa Ion al XII-lea designează și mai bine aceste raporturi de vasalitate ale Domnului nostru, prin scrisoarea sa adresată «nobilului bărbat Basarab, Voevodul transalpin», prin care îl roagă să primească călugări inchizitori în pământurile sale, «aflate în regatul ungar» «in terris tibi subiectis in regno Hungariae consistentibus»³⁾.

Infrângerea dela Velbužd, din 1330, a oștilor lui Basarab, fu un puternic imbold, pentru ambițiosul rege Carol Robert de a zdrobi pe puternicul său vasal, care, însă, cum spune cronica ungară, plătiă regulat censul cuvenit coroanii ungare: «censum debitum regie maiestati semper fideliter persolvisset»⁴⁾.

În Septembrie 1330, Regele își îndreptă trupele prin Severin «in terra Basarab Woyvoda Vlachorum».

În zadar Basarab promite 7000 de mărci de aur, Severinul, censul cuvenit coroanii, și chiar pe unul din fii săi, pentru a servi la curtea regală.

¹⁾ Oniciul: *Originile*, 156, nota 56.

²⁾ C. Jirecek: *Geschichte der Bulgaren*, p. 290.

³⁾ Oniciul: *Originile*, 177. Termenul «ἐξ οὐγγροβλάχων» pentru țara românească, e un termen topografic contemporan scriitorului Ioannes Cantacuzenus ce moare pe la 1389.

⁴⁾ Jagić: *Ein Beitrag zur Serbischen Annalistik in Archiv für slavisches Philologie*, 1876, (II) 83: «изыдеже . . . Мѣханаѣ Царѣ съ силою многою и съ нимѣ въкрѣстнѣ . . . Татарѣ и Басарабѣ поитѣхъ собою. și Ștefan Dușan, în *Zaonicul* citat de Hasdeu, *Negru Vodă*, București, 1898, CLXXXIII este mai explicit: «Александръ Царя болгаромѣ и басарабѣ неанка, таста александра Цара, сѣмѣ жнѣдѣннѣхъ татарѣ и . . . прочнѣхъ . . . (Alexandru, Țarul Bulgar și Ivanco Basarab, socrul Țarului Alexandru, al învecinaților Negri-Tătari).

Confuz asupra acestor lupte vorbește și Pietro Luccari în *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Veneția 1605, 49. Vezi și Oniciul: *Originile*, 178.

⁵⁾ «Deren Spitze ebensogut gegen die Ungarn wie gegen die Byzantinen gekehrt war». Jirecek. *o. c.*, 299, 304.

¹⁾ Documente serbe din 1349 și 1357 opresc transitul de armee. «u basarabinu zemlje». Citat de Jirecek. *o. c.* 290.

²⁾ Martin Bulgarul fu trimis «pluribus vicibus», H. I, 1, 591

³⁾ H. I, 1, 600.

⁴⁾ *Chronicon pictum*, scrisă la 1358, ed. Florianus, *Chronica Hungarorum*, 242. Neexistența nici unui motiv legal de atac, se vede chiar din documentele lui Carol Robert din 1332: H. I, 1, 623. «Cum . . . ad visitandam terram nostram transalpinam cum quosdam particulare gente nostra accessissemus et eam pacifice preambulassemus».

Acesta respinge grosolan oferta : «așa să spuneți lui Basarab: el este păstorul oilor mele, îl voi scoate din bârlogul său de bărbi»¹⁾.

Totuș, greutatea drumului și lipsa de hrană, îl fac pe Rege, care înaintă spre «castrul Argeșului»²⁾ să ceară armistițiu.

Sub acest castru, pe drumul închis, de jur-împrejur, și de amândouă părțile, de râpile proeminente, Carol Robert fu zdrobit, în două bătălii, de Basarab cu fii săi. Oamenii regelui «cadebant quasi musce».

Locul unde s'a dat bătăia este castrul Poenari de mai târziu, sau Căpățânenii de azi³⁾, numit și cetatea lui Negru-Vodă⁴⁾ (fig. 6 și 8).

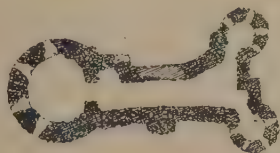

Fig. 8. Planul Cetății Argeș (Poenari).

¹⁾ Florianus: o. c. 242.

²⁾ Florianus: o. c. H, I, 646.

³⁾ Ibid. și Chonicon Dubnicense: 124. H. I, 1, 624; I, 623; H. I, 1, 627; H. I, 1, 629; H. I, 1, 633.

⁴⁾ Acest castru al Argeșului, sub care s'a dat lupta lui Basarab, este citat în raportul misionarului catolic din 1688, *Magazin istoric*, V, 69: «Cayneni aliqua parva arx. sed Ribnic et Argis arces bonae».

Această cetate al cărei plan îl dăm la fig. No. 8, de dimensiunile ca. 40 m., așezat pe un vârf de munte ca o căpățână de zahăr, pe versantul românesc, are o formă triunghiulară, cu donjonul în colțul de vest și cu cele două turnulețe în colțurile de est. Trecerea dela donjon la turnulețe făcându-se printr'un pasaj foarte strâmt. Cetatea, foarte mică, deabia poate adăposti în casmatele turnurilor până la 30 de soldați, maximum.

Ea se află în satul Căpățânenii de azi, lângă satul Poenari, de pe care a fost numită, apoi, Cetatea dela Poenari.

Ea nu este aceea despre care vorbește Strykowski în 1574 (Hasdeu, *Columna lui Traian*, 1871 și *Arhiva Istorică*, II, 7) care confundă lupta lui Carol Robert cu luptele lui Ludovic cel Mare dela Cetatea Dâmbovița (v. Diăghiceanu, *Buletin*, 1912, 89. *Cetatea și Schitul Negru-Vodă*) pe care în realitate a vizitat-o și Bauer (*Mémoire sur la Valachie*, Francfort, 1778), care ca și Sulzer (*Geschichte des transalpinischen Daciens*, Wien 1781, I), greșesc când afirmă că aceasta cetate de pe Argeș ar fi o «capelă pe un foarte înalt munte». De fapt nu există nici o capelă.

Cum a afirmat-o și d. Lăpedatu, *Buletin*, 1908, 182, această Cetate e rămasă din stăpânirea contelui de Loviște, — care însemnă sfârșitul hotarului său în Argeș.

Victoria lui Basarab, dela Argeș, îi dăte Voevodului liniștea până la moartea lui Carol Robert în 1342.

Dar în documentele privitoare tot la luptele din 1330, posterioare, se vede sentimentele *actuale* ale regelui contra «notoriului nostru inamic»¹⁾ și «fiilor săi, deținătorii infideli ai pământului nostru transalpin în prejudiciul sacrei Coroane regale»²⁾.

Căci, se pare, că, potrivit obiceiului timpului, Basarab își luase din 1335, ca coregent, pe fiul său Nicola Alexandru, după cum Andrei al II-lea al Ungariei, guvernă cu fii săi Bela și Coloman; țarul Bulgariei Mihail, cu nepotul său Alexandru; Ștefan Uroș al III-lea, al Serbiei, cu fiul său Ștefan Dușan; și mai târziu Mircea-Vodă al nostru cu fiul său Mihail³⁾.

Neexistența nici unui drum pe aci, pe râul Argeș, pe care l-am cercetat până la muntele Negoiu, nu poate să îndreptățească zidirea, pentru alte scopuri, a acestei Cetăți nici din partea Ungurilor, nici din partea Românilor. Aparținând, odată, de satul Poenari, aflat în apropiere, spre care dealurile de nord-vest se numesc până azi *predel*=graniță, se numi în timpurile stăpânirii românești, Cetatea din Poenari.

De pe la sfârșitul veacului al XVIII, Poenarii fin, însă, de Căpățâneni, cum o dovedește inscripția ce am găsit-o pe un «mineai al sfintei biserici din satul Poenari ot Căpățâneni». Cetatea fu reparată de Țepeș-Vodă (Cronica Constantin Căpitanul, în *Magazin* I, 98).

Pe timpul lui Radu cel Mare serviă de închisoare oamenilor politici («l-a aruncat în Cetate», Hasdeu *Etymologicum*, III, 3032); ea aveă o așa importanță încât castelanul castrului de Poenari (H. II, 2, 553), semna la 1507 în capul divanului domnesc.

După d. Lăpedatu, găsim aci, la 1524, garnizoană ungară. Tot pentru paza drumului Oltului, Ludovic al II al Ungariei luase această cetate, în schimbul Vurperului și Vințului cedate lui Radu dela Afumați. Negustorii sași îngrijeau de aprovizionarea cetății.

Împreună cu cetatea Lotherwar ea făcea parte din sistemul înaintat de fortificații ce păzea drumul Oltului, formând bazele unui triunghi, cu vârful în Tâlmaci.

Colonelul austriac Sprinfels (o. c.) arată cum pasul Căineni, poate fi apărat de cetatea Lotherwar, Rothenthurm și castelul Landskron, lângă Tâlmaci.

Ladislaw postumul, dăruind Sașilor castelul din Tâlmaci, dăruia castelul Rothenthurm în 1453, dar păstră Lotherwar pe care puse să-l repare.

¹⁾ H. I, 1, 627, an. 1334.

²⁾ H. I, 1, 633, an. 1335.

³⁾ Bogdan: *Relațiunile Țării-Românești cu Brașovul*, I, 1905. 7. «Io Mihail Mare Voevod și Domn, slugilor domniei mele dela Cetatea Dâmbovița... căci de voi auzi niscaiva vorbe dela părintele domniei mele... și p. 8... va pieri de mâna domniei mele și a părintelui domniei mele».

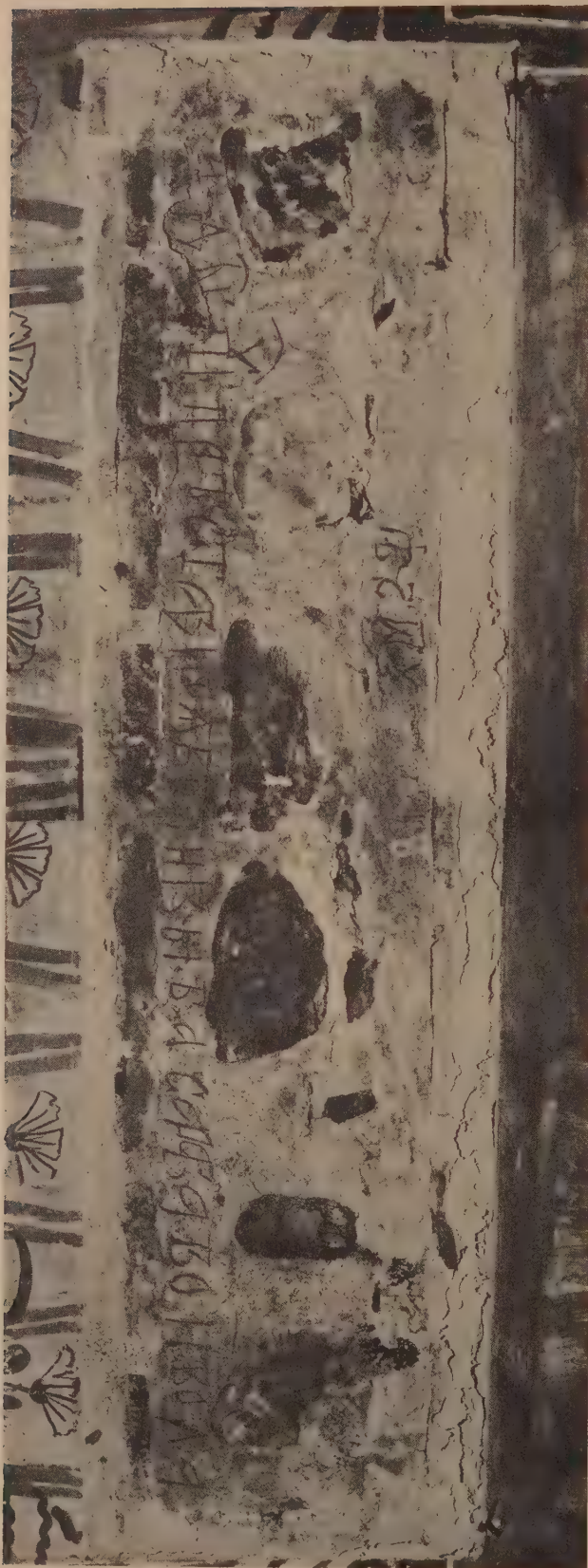

Fig. 9. Grafitul cu știrea morții lui Basarab.

Așa se explică actul omagial din 1343, pe care Nicola Alexandru Basarab, «quidam princeps seu baro potentissimus», fiul și coregentul lui Basarab, îl făcù noului Rege al Ungariei Ludovic, aflat la confiniile Regatului «suum dominium sub sacra corona recognoscendum» ¹⁾.

Așa se explică scrisoarea Papei Clement al VI-lea, adresată nobilului bărbat «Alexandro Basarati», adică lui Alexandru al lui Basarab, spre a scoate din erezie pe «Olachi-Romani» ²⁾.

Marele Basarab murì în Capitala sa Câmpulung, în 1352, unde fu înmormântat, întrucât nu putuse termină curtea domnească din Argeș, pe care el o începuse, și în care spera să aibă o capitală mai depărtată de hotarele ambițiosului Rege al Ungariei ³⁾.

Grafitul (fig. No. 9) amintitor al morții sale îl numește mare, ca și inscripția de pe piatra de mormânt a fiului său, Nicola Alexandru, mare nu în înțeles de bătrân, ci în înțeles de mare prin faptele lui pentru consolidarea Țării.

Nicola Alexandru Basarab, mare și de sine stăpânitor și Domn (Беликий и самодержавный господарь ⁴⁾) fiul marelui Basarab Voevod (Сынъ великаго Басараба воеводы), cum e intitulat pe piatra sa de mormânt (fig. No. 11), coregent în timpul domniei tatălui său, cum am văzut, urcă scaunul domnesc în 1352.

¹⁾ I. Florianus: o. c. III. 138, și H. I, 2. 37.

²⁾ H. I, 1, 697.

³⁾ Vezi grafitul morții lui (Fig. No. 9) și tradiția posterioară păstrată în doc. lui Ștefan Cantacuzino, din 1714, Ap. 20. A. S, Condica Monastirii Câmpulung, I, 82—89:

«Neculae Alexandru Voevod, feciorul răposatului Basarab Voevod... ce le sunt trupurile îngropate la această sfântă monastire... fiind atunci biserica domnească de mir».

⁴⁾ În actele patriarhale: μέγας βοῦβόδας καὶ ἀνδέρτης πάσης οὐγγροβλάχας, vezi Miklosich et Müller. *Acta patriarchatus Constantinopolitani* I, 383, 386.

Situația sa față de Regele Ungariei, Ludovic cel Mare, este destul de puternică, pentru ca Regele să trimită prin preajma anului 1355 un legat, pe Episcopul Dimitrie din Oradea-Marea «ad Alexandrum Bazarabi, Vayvodam nostrum transalpinum», spre a trata pace și concordie ¹⁾.

Căsătorit întâiu cu o ortodoxă, dela care avu ca fii: pe Vladislav ²⁾, urmașul său la domnie, apoi cu o catolică ³⁾, Clara, dela care avu de fiu pe Radu, urmașul lui Vladislav; pe Elisabeta căsătorită cu ducele de Oppeln ⁴⁾; pe Anca, regina Serbiei, soția lui Ștefan Uroș ⁵⁾, fiul marelui Dușan; și o altă fată căsătorită cu nepotul său, Sracimir, Țarul din Vidin, fiul Țarului Alexandru ⁶⁾; și pe Voislav, mort tânăr ⁷⁾.

Bazat pe așa legături de familie, cari erau și atâtea coaliții politice, trăi și el în pace cu ambițiosul angevin Ludovic, până

către sfârșitul domniei lui, recunoscând stăpânirea Regelui asupra Severinului încă din timpul omagiului făcut în 1343 ¹⁾; în apus marginile țării sale netrecând de râul Prahovei ²⁾.

El înființă Mitropolia Țării Românești în 1359, cerând Patriarhului de Constantinopol «nu numai odată ci și adesea... ca să fie de acum încolo Mitropolitul și toată stăpânirea sa... sub judecata și administrația sfintei marci biserici» ³⁾.

Această mitropolie fu ridicată pe locul unde, mai pe urmă, se ridică, pe fostele ei temelii, mănăstirea Argeșului de Neagoie-Basarab ⁴⁾.

Din aceste legături cu Constantinopol apare, pentru prima oară ca titlu al Țării Românești, numele de *Ungro-Vlahia*.

Bătrân, cum e reprezentat în biserica Schitul lui Negru-Vodă din Cetățeni ⁵⁾, el moare la 16 Noemvrie

Fig. 10. Radu-Vodă, Negru și Nicolae Alexandru-Vodă; frescă din Schitul Negru-Vodă.

¹⁾ H. I, 2, 37 «occasione pacis et concordiae».

²⁾ H. I, 2, 92. Ludovic în proclamația de război «eius (Alexandri) filius, Ladislaus» și H. I, 2, 148, an. 1360, diploma lui Vladislav: «Alexander pater noster carissimus».

³⁾ H. I, 2, 159. În scrisoarea papei Urban al V-lea, Doamna Clara, designată ca catolică, e arătată ca «noverca» lui Vladislav.

⁴⁾ Iorga: în *Revista Istorică*, an. VI, 1920, 180.

⁵⁾ H. I, 2, 158, Urban al V, în 1370, scrie: «nobili mulieri Clara, relictę quondam Alexandri Wayvoda in Wlachia» să scoată dela erezee pe împărăteasa Bulgariei, fiica sa, cum a scos și pe Anca regina Serbiei; și Jirecek, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, I, 414; Iorga: *Histoire des états balkaniques*, 1914, 38.

⁶⁾ Godon citat de Karácsy, în *Szászadok*, 1910, nu poate fi fratele lui Vladislav, Voevodul Țării-Românești, ci al Voevodului ardelean. Iată pasajul lui Karácsy: «Originea lui Vladislav (Vlaicu) o dovedește o scrisoare din 6 Ianuarie 1365, a regelui Ludovic I, cea dintâiu știre imediat despre el. Pe fratele său Godon, îl amintește scrisoarea lui din 1377, din Archiva familiei Szirmay».

⁷⁾ Vezi fotografia pietrei lui de mormânt (Fig. No. 50).

¹⁾ V. Drăghiceanu: *o. c. Vodița*, 98.

²⁾ H. I, 2, 58. Ludovic conferă Brașovenilor libera trecere «inter Bozam et Prahova a loco Uz ubi fluvium Iloncha vocatus in Danubium usque locum, ubi fluvium Zereth nominatur similiter in ipsum Danubium cadunt».

³⁾ V. Iorga: *Geschichte I*, 276 și Onciul: *Originile*, 187.

⁴⁾ Se crede că această Mitropolie a putut fi în Biserica Domnească din Argeș. Gavril Protul o spune lămurit în darea de seamă a festivităților sfințirii sfintei mănăstiri Argeș: «Și sparse mitropolia din Argeș, din temelia ei și zidi în locul ei altă svântă biserică». (*Magazin*, IV, 261).

Inscripția slavă a lui Neagoie: «dorință și osârdie având către această... biserică... pe care am găsit-o domnia mea la Curtea-de-Argeș, dărimată și neîntărită». (Tocilescu: *Bis. ep. Curtea de-Argeș*, 32).

Hrisovul de fondare al Episcopiei de Argeș (Colecțiile Comisiunii Mon. Istoriei) cum și documentul lui Alex. Ipsilant, dat Sf. Episcopiei de Argeș: «Din vechime zidită mănăstire de... Neagoie Basarab... în locul unde mai înaintea au fost Mitropolia Țării, pe vremea când scaunul domnesc eră în oraș Argeșului».

⁵⁾ Vezi Drăghiceanu: *Buletinul*, 1912, 90, și ilustrația No. 10.

1364 (fig. No. 11), ca mare voevod și de sine stăpânitor¹⁾; fără a fi terminat lucrările curții domnești din Argeș, pe cari le începuse tatăl său, de aceea se și îngroapă în Biserica Domnească de lângă casa domnească din Câmpulung.²⁾

Vladislav-Vodă, urcat pe scaunul de domnie al tatălui său, în 1364, își începe domnia refuzând recunoașterea suzeranității Regelui ungar: «erigi-ându-și un titlu fictiv», fără a ține seamă de Rege «a quo sua debent insignia», dela care trebuie să depindă insignele³⁾.

De aceea *Ludovic* cel Mare chemă pentru 24 Februarie oștile în jurul său, la Timișoara⁴⁾, pe unde probabil avea intenția să atace Severinul.

Dar moartea Țarului Alex. dela Vidin, în primăvara anului 1365⁵⁾, îl determină să pornească mai bine contra celui mai slab, *Sracimir*, cumnatul lui *Vladislav*, pe care îl luă prins împreună cu sora lui *Vladislav*, ți-

nându-i prizonieri patru ani în Croația¹⁾.

Vidinul, luat în Iunie, fu pus, mai întâiu, sub căpitanatul Voevodului Ardealului, apoi fu transformat în «Banat al Bulgariei»²⁾.

Vladislav răspunse la aceasta printr'un atac în Transilvania, asupra Tâlmaciului³⁾.

Dar pericolul ce-l prezintă și pentru Rege și pentru *Vladislav* atacurile lui *Șişman*, Țarul dela Târnova, care unit cu Turcii, ataca-

cară Vidinul⁴⁾, îi determină pe amândoi ca să se împace.

Încă din 1365, dela Orșova, *Ludovic*, făcând o delimitare, numește pe *Vladislav* «Voivoda noster Transalpinus»⁵⁾.

Propaganda făcută în Vidin de calugării minoriti ai Regelui, face ne-suferită stăpânirea ungară. Sprijinit de o revoltă a locuitorilor, *Vladislav-Vodă* luă Vidinul⁶⁾ prin Februarie 1369.

Aceasta avu de urmare expediția de pedeapsă a Regelui *Ludovic*.

Oștile ardelen, conduse de Voevodul ar-

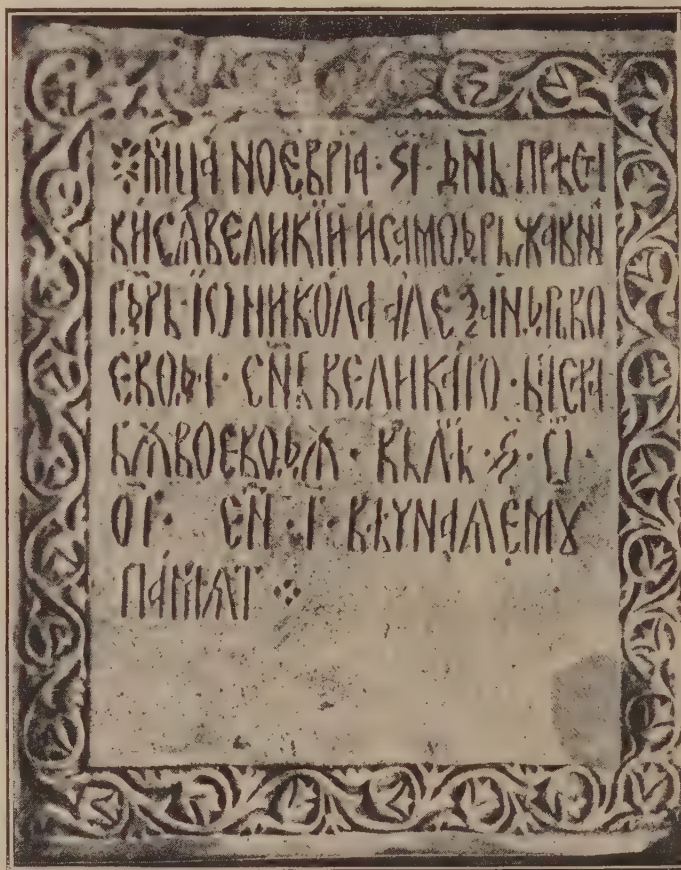

Fig. 11. Piatra de mormânt a lui Nicola Alexandru Basarab.

¹⁾ H. I, 2, 92, proclamația lui *Ludovic* din 1365: «quia quondam (Alexander) Waywoda Transalpinus tanquam im-memor beneficiorum a nobis receptorum, fidem suam expavit».

²⁾ Vezi ilustrația No. 11 și hrisevul lui *Gavril Moghilă*, Cndica Câmpulungului, I, 72.

³⁾ H. I, 2, 92. Proclamația de război a lui *Ludovic*.

⁴⁾ Vezi *ibid.*

⁵⁾ Jirecek: *Geschichte der Bulgaren*, 324.

¹⁾ Iorga: *Luptele pentru stăpânirea Vidinului*, «Convorbiri Literare», 1900, 981.

²⁾ *Ibid.*

³⁾ Onciul: *Originile*, 191, 194.

⁴⁾ Jirecek: o. c. 327, Iorga; o. c. 983.

⁵⁾ Onciul: o. c. 190, nota 95.

⁶⁾ Iorga: o. c. 985, Onciul o. c. 193. *Starine*, Zagreb. 1890. XII, 11. Vidinul luat «per regem Bozora».

delean Nicolae, și de Vicevoevodul Petre, în primăvara anului 1369, pe când Regele înaintă dinspre Dunăre, intră în regiunile Ialomiții, unde suferi o înfrângere ca cea de pe timpul lui Carol Robert ¹⁾.

Aceste lupte aduc iar împăcarea Regelui cu Vladislav, prin Noemvrie 1369 ²⁾. Condițiunile împăcării fură eliberarea cumnatului Sracimir, și reinstalarea lui pe scaunul dela Vidin pe chezășia lui Vladislav-Vodă și a lui Dobrotici ³⁾, despotul bulgar dela Varna.

Recunoscând la nevoie pe Ludovic, ca «naturalis dominus nostru generosus», Vladislav trăi independent; bucurându-se, încă dela împăcarea din 1365, de feudele ce-i fuseseră concesate de Regele ungar, organizate de pe moda franceză ca ducat de Făgăraș și Banatul, mai vechiu, de Severin.

În această calitate deși el se intitulează: «Ladizlaus dei gracia Voivoda Transalpinus Banus de Zevrinio, dux de Fugrus» ⁴⁾; el își afirmă până la moarte independența sa.

După înfrângerea oștilor sârbe-române la Cirmen 1371 ⁵⁾

se pare că relațiunile cu Ungaria iar se înăspiră, mai ales după ce Vladislav, inaugurând politica lui Radu, Dan și Mircea, asupra regiunii «Podunaviului», Dunării, pe contul dușmanului lui Sracimir și al său, Șisman dela Târnova, se instală la Nicopole ⁶⁾.

Prin anul 1374 trebuie să fi urmat o ciocnire ⁷⁾ a Regelui Ludovic cu oștile lui Vladislav-Vodă.

Nu mult după aceasta, Vladislav, care întemeiase la 1370, o mitropolie «a unei părți a Ungrovlahiei, spre Severin» ¹⁾ înființând monastirea Vodița ²⁾ și avu relații cu Sf. Munte ³⁾ muri în reședința sa dela Curtea de Argeș, îngropat fiind în Biserica Domnească ⁴⁾.

Radu-Vodă, zis Negru (fig. 12), fratele lui Vladislav și fiul lui Niculae Alexandru Basarab ⁵⁾, urmând pe tron între 1374—1385, avu o domnie care formează capitolul cel mai obscur al istoriei Românilor, întrucât el nu e amintit de nici un izvor extern și nu a rămas dela el nici un document direct, afară de

o serie de monete ⁶⁾, cari în genere au această inscripție slavă sau latină: Radul Voevodul Transalpin sau al Valahiei.

Cronica țării, scrisă târziu, în veacul al XVII-lea, necunoscând pe nici unii din domnii amintiți până aci, cu excepția lui Alexandru-Voevod, începe cu dânsul istoria țării românești, socotindu-l de descălecător: «când au fost la cursul anilor dela Adam, 6798 (= 1290), fiind în țara ungurească, un voevod ce l-au chemat Radu-Negru, voevod, mare herțeg pe Almașiu și

Făgărașu, ridicatu-s'au de acolo cu toată casa lui și cu mulțime de noroade de Români, Papistași, Sași, de tot felul de oameni, pogorându-se pe apa Dâmboviții, început-au a face țară nouă» ⁷⁾.

Fig. 12. Radu-Vodă Negru, copie de Tătărașcu din Episcopia Argeșului, 1860.

¹⁾ Onciul: *Originile*, 196.

²⁾ Drăghiceanu: *o. c.*, Vodița

³⁾ În *Catholicon* se păstrează o icoană neidentificată încă bine, alui «Ιωαννη βλαυτολαβος μέγας βοεβόδας» și «Ανα. Vezi Millet et Pargoir: *Inscriptions chrétiennes du mont Athos*. Paris. 1904.

⁴⁾ Vezi mai departe și ilustrația No. 32, 33.

⁵⁾ În hrisovul său, din 1385, Dan-Vodă îl numește tată (Ροδντκκ μοε), iar pe Vladislav unchiu (ετρηυ).

⁶⁾ Vezi articolul d-lui Moisil.

⁷⁾ *Istoria Țării Românești de când au descălcat Români*, Magazin IV, 231.

¹⁾ Onciul: *o. c.* 193.

²⁾ Onciul: *o. c.* 193.

³⁾ Iorga: *o. c.* 987.

⁴⁾ V. Onciul: *Titlul lui Mircea cel Bătrân*, Convorbiri Literare, 1902, 197, doc. din 1368.

⁵⁾ Iorga: *ibid.* 990.

⁶⁾ Iorga: *ibid.* 296.

⁷⁾ Onciul: *Titlul*, *ibid.* 1903, 22, Iorga, *ibid.* 997, 998.

Lucrul nu este de mirare întrucât din veacul al XVI-lea, de când domnii și boierii, cătau să-și dea seama de începuturile țării românești, din lipsă de documente, nu se puteau coborî decât până la Mircea-Vodă și tatăl său Radu, în ale căror timpuri socot ei întemeierea țării românești.

Încă din 1547, Mircea Ciobanul, întărind o danie Monastirii Tismana, care e fondată de Radu-Vodă, și terminată de fiul său Dan, cetind hrisoavele acestei proprietăți o confirmă «pentru că e bătrână și dreaptă moșie, monastirii încă dela zidirea țării românești»¹⁾.

Și faptul că în cancelariile Domnului nu se mai cereau originalele titlurilor de proprietate, pentru reconfirmarea a vechilor proprietăți bine cunoscute, luându-se de bune numai spusele călugărilor, contribuă ca, înțelul cu înțelul, adevărului istoric să se substituie legenda, iar în cazuri de grele pricini se făcură chiar falsuri, cari, în cele din urmă, prin strecurarea în documente, ajunse monetă curentă pentru primii noștri cronicari.

Neputința de a ceti bine unele date contribuie și ea la întărirea legendei.

Pe cinci căi se îndeplini, astfel, această falsificare a adevărului istoric:

1. In confirmarea titlurilor de proprietate ale monastirii Tismana, 2. ale monastirii Câmpulung, 3. ale monastirii catolice din Câmpulung, 4. în confirmarea privilegiilor orașului Câmpulung, 5. și prin vieța sfintei Filoftei.

Confirmarea documentelor monastirii Tismana

În documentul din 1385, 3 Oct., Dan Vodă spune lămurit că a găsit «la locul ce se zice Tismana, o monastire cu toate lucrurile nesăvârșite, pe care cel întru sfințenie, binecinstitul Voevod Radul, părintele domniei mele, din temelie au ridicat-o, dar cu scur-

tarea vieții n'au săvârșit-o... pe aceasta dar a binevoit domnia mea... a o desăvârși cu zidirea și a o întări... Către aceasta, întărește domnia mea și câte a adăugat cel întru sfințenie răposat părintele domniei mele Radu-Vodă: satul Vadul Cumanilor cu Toporna și Balta Bistrețul, dela Toplița până la gârla cea repede, mai sus de Covăcița, cu satul Hrisomunții, și Tismana, pe amândouă¹⁾ părțile, cât a fost ligăsească și rușească».

Documentul original dela Radu-Vodă pentru aceste donații nu a rămas, întrucât Dan Vodă nu-l citează.

Toate reconfirmările ulterioare ale titlurilor de proprietate ale acestei monastiri, nu pomenesc nici un document al lui Radu-Vodă, până în veacul al XVI-lea.

Astfel, în confirmările ulterioare, Mircea Vodă, fratele lui Dan, spune că Tismana, «părintele Domniei mele, Io Radul-Voevod din temelie a înălțat-o... și răposatul fratele Domniei mele a întărit-o»²⁾.

Dan al II-lea în 1424: a zidit-o «Radul Voevod bunicul «Дѣдо» și terminat-o părintele său Dan»³⁾.

Vlad Dracul, în 1439: «pe care părintele părintelui meu Mircea Voevod: Radul Voevod, din temelie a înălțat-o»⁴⁾.

Radul cel frumos, în 1464: «pe care părintele meu (Mircea) a întărit-o»⁵⁾.

Pătrașcu Vodă, în 1555, «văzui cartea răposatului Dan-Vodă și a lui Mircea-Vodă»⁶⁾.

Petre Schiopul, în 1560, la fel⁷⁾.

Alexandru al II-lea, în 1569, — după ce din anul 1532 monastirea Vodița a lui Vladislav se contopise, ca administrație, cu Tismana — strecoară, pentru întâia oară, afirmarea că

¹⁾ Ștefulescu, o. c., 168: *Condica Comisiei documentale Tismana* I, 2.

²⁾ 1387 Iunie, Venelinu: *Vlaho-bulgarška gramolă*, 9—12, Ștefulescu, o. c., C. T. 211, Arhiva Istorică, 226.

³⁾ *Condica Tismana*, (docum.) I. 214, III, 267 Ștefulescu, o. c., 177.

⁴⁾ C. T. I, 216.

⁵⁾ C. T. I, 218. Ștefulescu, o. c. 190.

⁶⁾ C. T. I, 21 verso, Ștefulescu, o. c., 243.

⁷⁾ C. T. I, 47.

¹⁾ A. Ștefulescu: *Monastirea Tismana*, 1909, 233: *Списокъ въсзданнѣ Блажонъ земаи*, și hrisevul din 1547 p. 236. Chiar Șerban Cantacuzino numește epoca lui Mircea cu același epitet.

acele moșii ale Tismanei sunt vechi «încă dela zidirea țării românești, mai întâiu de Negru-Vodă¹⁾».

Tot el în 1576, într'alt hrisov, confirmă monastirii Tismana, satul Cumanii, care am văzut, din hrisovul lui Dan, că fusese dat de tatăl său Radu, care însă e numit numai *Negru-Vodă*: «care au fost dați monastirii... încă din zilele răposatului Negru-Voevod»²⁾.

În acest hrisov se introduce și prima falsificare: «a cetit domnia mea, și cartea răposatului Negru-Vodă deîntărire», care însă, după cum am văzut, nu a existat nici odată.

Dovadă pentru aceasta, e confirmarea lui Radu Mihnea din 1622, care pentru aceleași sate date Tismenei de Radu-Vodă, citează numai documentul lui Dan, tiul lui Radu din 1385, 3 Oct., pe care singur îl cunoaștem ca mai vechiu³⁾, după cum și confirmările lui Alexandru Iliș, din 1628⁴⁾, ale lui Matei Basarab din 1635⁵⁾, și mai ales din 1658.

Constantin Șerban Cârnu, în 1656, recitează falsificațiile lui Alexandru al II-lea, afirmând că a văzut «cărți și hrisoave bătrâne ale lui Negru-Voevod, și ale fiului lui, Dan-Voevod»⁶⁾.

Totuș, ispravnicul de Craiova, din 1658, nu citează decât cartea lui «Dan Voevod, sin Radu-Vodă»⁷⁾. Deasemenea Duca-Vodă în 1677⁸⁾.

Sub Șerban Cantacuzino, în 1681, toată legenda cronicii noastre cu nume, cu an, cu totul este pe deplin făurită. El întărind satul Cumanii Tismenei, spune că este dat

monastirii de răposatul bătrânul, Radu Negru-Vocvod, «precum am văzut domnia mea și hrisovul Radului Negru-Vocvod, vlcăt 6800» (1292)¹⁾. Tot el falsifică chiar citate din hrisovul lui Matei Basarab, pe care l-am văzut.

Sub Brâncoveanu, 1702, Cantacuzino, 1714, se arată de asemenea cărțile răposatului Negru-Vodă și cartea răposatului Dan-Vodă, «sin Radu Negru-Vodă, leat 6894» (1385)²⁾.

Deasemenea Banul Craiovei, din 1742, citează aceleași cărți³⁾.

Confirmarea documentelor monastirii Câmpulung

În acest oraș eră o Biserică Domnească, capelă a palatului, zidit probabil de Basarab-Vodă sau tatăl său Tihomir, pe la 1315 (6823).

Biserica se strică de cutremur la 1628, sub Alexandru-Vodă Iliș. Matei Basarab o rezidă în 1636⁴⁾ prefăcând-o în monastire.

În vechea biserică ruinată, Matei Basarab află o inscripție zugrăvită, după obiceiul timpului⁵⁾ și printre «zugrăvelile foarte frumoase», cum spune el⁶⁾, portretul celui ce zugrăvise biserica: al lui Radu-Vodă, al fiului acestuia Dan și al tatălui lui Radu: Nicola Alexandru-Voevod.

Aceste portrete existau în biserica lui Matei Basarab până la cutremurul din 1819, fiind văzute de Stolnicul Constantin Cantacuzino, autorul «cronologii». Vorbind de Dan-Vodă, el zice: «La monastirea Câmpulungului, unde este zugrăvit, se numește fiul Radului-Vodă, Negru»⁷⁾.

¹⁾ Hrisovul lui Vladislav pentru Vodița, publicat în facsimil de Hașdeu, în *Negru-Vodă*. Documentul lui Alexandru în Ștefulescu, o. c. 261; Бирже въ складаніе землі Елашкоей землі пришло отъ нѣгредѣ комода.

²⁾ C. T. I, 220 Ștefulescu, o. c. 269. Columna lui Traian, 1871. Reproducere în Hașdeu: *Negru-Vodă*.

³⁾ C. T. III, 330 verso; Ștefulescu, o. c. 299.

⁴⁾ C. T. III 332, v.

⁵⁾ C. T. I, 222, v. Ștefulescu, o. c., 311, 322.

⁶⁾ C. T. III, 306, v.

⁷⁾ C. T. I, 224, v.

⁸⁾ C. T. I, 228, v.

¹⁾ C. T. I, 231, Ștefulescu, o. c., 371.

²⁾ C. T. III 339 și 308 v.

³⁾ C. T. I, 234.

⁴⁾ V. Iorga: *Inscripții din Bisericile României*, I, 128, 129. Condica mănăstirii Câmpulung 75—78. Hrisovul lui Matei Vodă, 1647, Apr. 10.

⁵⁾ Biserica Domnească din Argeș, Cozia și bisericile contemporane din Serbia. Vezi Millet: *L'art serbe*.

⁶⁾ Vezi, C. C. I, 75, 78 iar pe dinăuntru cu zugrăviri foarte frumoase.

⁷⁾ Citat de Șincai, *Chronica Românilor*, 1886, I, 436. Tunnusli ed, Sion, 127.

Deasemența despre Nicola Alexandru Vodă: «la monastirea Câmpulungului se vede zugrăvit ctitor, fiind biserica»¹⁾.

Și Mitropolitul Neofit, în vizitațiile sale din 1747, văzu aceste portrete: «aci în biserică este zugrăvit Negru-Voevod, și fiul lui, Dan Voevod, și un Nicolae a lui Alexandru (sic)²⁾, pe mormântul căruia este și o inscripție».

În pisania de fondare zugrăvită, Matei-Vodă, însă, nu putu nimic ceti afară de an, la care confundând pe Ψ cu Γ ceti 6723 ($S\Psi K\Gamma = 1215$) în loc de 6823 ($S\Gamma K\Gamma = 1315$)³⁾.

Astfel, din asocierea numelui lui Radu, aflat în portretele ctitoricești ale bisericii, cu data de 1215, greșit cetită din inscripția bisericii, ieși un Radu-Vodă Negru, la 1215, care este în contradicție chiar cu teoriile istorice ce se formează pe timpul lui Matei Basarab, cum vom vedea, cari pun pentru Negru-Vodă anul 1290.

Dealtfel o stăpânire românească la Câmpulung, anterioară anului 1300, este exclusă, cum am văzut.

În 1826, sub Grigorie Ghica-Vodă (fig. No. 13), refăcându-se biserica, prin arhitectul Frantz Walet, se refăcû portretele, mai sus numite, afară de ale lui Dan. Ele există și azi, și despre ele vom vorbi mai departe.

Fig. 13. Radu-Vodă Negru, frescă în Monastirea Câmpulungului.

Printre posesiunile târzii ale acestei biserici, la început, — apoi, dela Matei-Vodă, monastiri — se află și o moșie, Bădeștii, pentru care se iscă un proces, în al XVI-lea veac, ce dură până în veacul al XVIII-lea, și care se poate urmări în toate fazele lui, din actele rămase.

Pe timpul lui Mihnea Vodă¹⁾ (1508—1510) în turburările politice de atunci, Badea Stolnicul Boloșin, expatriindu-se, zălogi sau vându moșia sa «de baștină», Bădeștii, moșneanului Stan Dolofan, pentru 5000 de aspri.

La reîntoarcerea lui Badea Stolnicul în țară, se iscă un proces pentru această moșie, Dolofan pretinzând că a cumpărat moșia, iar Badea afirmând că a zălogit-o, numai.

Petre-Vodă Schiopul dete, la 1564, dreptul la proprietate lui Stan Dolofan.

Alexandru-Vodă, în 1570, dete dreptate lui Badea Stolnicul, obligându-l să dea cei 5000 aspri²⁾ ce-i luase dela Dolofan.

Mihai Viteazul în 1596 dă dreptate iar fiilor lui Dolofan, cari pretindeau că nu au primit cei 5000 aspri³⁾.

Dar în 1597, tot Mihai Viteazul dete dreptate lui Radu-biv-vel Comis din Cepari, ginerile și moștenitorul lui Badea Boloșin, căruia îi confirmă moșia Bădeștii⁴⁾.

În 1618 intervine un fals.

¹⁾ Citat de Șincai o. c. 522. Tunusli o. c. 128. Fotino. *Istoria Generală a Daciei*, ed. Sion. 1889, 13.

²⁾ Neofit: *Notele de călătorie ce am făcut prin eparhia aceasta. Biserica ortodoxă* 1876—1877, 180.

³⁾ Așa se explică și știrea lui Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Veneția, 1605, 48. «Negro Voevoda di nazione Ungaro, padre di Vlaico, nel 1310, s'era impadronato di quella parte di Valachia».

¹⁾ Vezi hrisoavele citate de Neofit Mitropolitul: al lui Petru Schiopul, 1564 în C. C. I, 84, v, an. 1745.

²⁾ C. C. 70, v.

³⁾ C. C. 84. Vezi Cartea de judecată a divanului lui Neofit Mitropolitul. și 71.

⁴⁾ C. 71.

Probabil că Radu Ceparul, pentru a scăpa de perspectivele unui nou proces, dăruî moșia Bădeștii Bisericii Câmpulungului, care, pentru a-și menține posesiunea, cu dreptul de moșie de baștină, o intercală printr'un fals într'o carte a lui Nicola Alexandru Voevod și o ocolniță ce, în adevăr, existau în Biserica Câmpulungului.

În 1618, Gavril Movilă dete acestei biserici «din orașul Câmpulungului. . . care este zidită de răposatul Negru-Radu-Voevod. (!) Bădeștii. . . dreaptă moșie, . . . miluită de răposatul Io Niculae Alexandru-Voevod, feciorul bătrânului, răposatului Io Basarab Voevod, nepotul răposatului Negru Radu Voevod», pe motivul că a fost «împresurată și călcată de un boier puternic Badea Boloșin Stolnicul» «și au arătat popii și o carte bătrână a răposatului Neculae Alexandru Voevod, când au fost cursul anilor 6860 (= 1352) unde erau toate milele sfintei biserici, scrise de răposatul Neculae Alexandru-Voevod» ¹⁾.

Astfel că moștenitorii lui Dolofan pierdută procesul cu biserica din Câmpulung de astădată care nu stăpânise niciodată, de fapt, moșia Bădești.

Procesul dură până în 1745, când în fața Divanului, prezidat de Mitropolitul Neofit, românii din Bădești arătau «cu ce temeieri cersă fie slobozi» ²⁾.

Din hrisovul lui Gavril Moghilă, dat cu prilejul acestui proces, reiese că genealogia lui Alexandru Basarab se face numai pe spusele preoților, conform legendei ce începuse să se creeze, cum am văzut dela Tismana, iar introducerea moșiei Bădești, în cartea existentă a lui Niculae Alexandru-Vodă se face printr'un fals.

Documentele de confirmare ale privilegiilor orașului Câmpulung

Orașul Câmpulung s'a bucurat de anumite privilegii cetățenești.

Radu Mihnea-Vodă, în 1615, și Leon-Vodă în 1633, citează ca cel mai vechiu hrisov pentru «așezământul orașului», hrisovul lui Mihail, fiul lui Mircea din 1392 (6900) ¹⁾.

Matei Basarab, pentru prima oară, în 1636, dată când termină monastirea din Câmpulung, pe pisaniea cărei scrisese că a zidit-o «Radu Negru. . . când au fost cursul anului dela Adam 6723 (1215)» ²⁾, confirmând privilegiile anterioare ale orașului, citează hrisovul strămoșului domniei sale «Radu Negru Voevod, leat 6800 = 1290» ³⁾, deși într'un hrisov, din Decembrie acelaș an, pomenește că cel mai vechiu hrisov al orașului tot pe al lui Mihail din 1393 ⁴⁾.

Confirmarea documentelor bărăției catolice din Câmpulung

Intr'un proces de proprietate între bărăția catolică cu monastirea Câmpulungului, barații susțineau în divanul lui Constantin Șerban-Cârnul că acel loc îl are bărăția «dela Doamna Marghita, care a fost catolică a răposatului Negru-Vodă» ⁵⁾.

Marghita, însă, cum vom vedea, de pe pomelnice, a fost soția lui Basarab.

În spusele, nesprijinite pe documente, ale baraților, se vede pentru prima oară, pentru a se da mai mult temei pretențiunilor lor, afirmarea că Negru-Vodă este Basarab.

În toate documentele ce le am văzut, Negru-Vodă nu e decât Radu-Vodă, tatăl lui

¹⁾ C. C. 72.

²⁾ Vezi Hrisoavele lui Matei Vodă, 1644. p. 74, C. C. 1647. 75—78; Antonie Vodă, 1670. p. 80—82; Ștefan Cantacuzino, 1714. p. 82—84 și Cartea de judecată a lui Neofit, an. 1745. p. 84.

¹⁾ Magazin V, 332, 334.

²⁾ Iorga: *Inscripții*, I, 128.

³⁾ Magazin, V, 338.

⁴⁾ Ibid. 340.

⁵⁾ Al. Lepădatu: *Marghita Doamna lui Negru-Vodă*, în *Convorbiri Literare*, 1902, 1114.

Mircea, și numele de Negru nu e asociat în toată legenda noastră istorică decât de numele lui Radu.

Legenda sfintei Filoftei

Relicviile sfintei Filoftei (fig. 14), aflate în Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, își avea un sinaxar, pe vremea lui Matei Basarab ¹⁾.

Mitropolitul Neofit, în vizitațiile sale, ne spune că acel vechiu sinaxar slav se pierduse, fiind dus de un boier în Moldova ²⁾.

Deaceea el se văzu nevoit a alcătui, din auzite, vieța și slujba sfintei Filoftei.

Episcopul Argeșului, Iosif, în 1815, dorind a avea o vieță exactă, se adresă lui Isac dascălul din monastirea Neamțului pentru a întocmi *slujba* Sf. Filoftei, pe care o și dete Bisericii Domnești, în Ncenvrie 30, pentru ca după ea «de acum înainte să urmeze pomenirea sfintei. . . neschimbat la ziua prăznirii ei ³⁾.

După această slujbă, mucenița ar fi bulgară, din Târnova, adusă în Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș «de Radu-Vodă, carele eră atuncea Domn în Țara Românească, poate cel poreclit Negru, de carele și biserica este zidită».

De fapt această vieță alcătuită foarte târziu, de pe auzite, nu e conformă adevărului.

Sfânta Filoftea fu adusă în Târnova de țarul Caloian ⁴⁾, din orașul Molybotum, un sat în Palestina (ținutul Pamfiliei); ea rămase în Târnovo și după asediul ei de Turci în 17 Iulie 1393.

Sracimir, Țarul din Vidin, o transportă

dela Târnova în Vidin, prin Mitropolitul Iosaf, pe la începutul anului 1395 ¹⁾.

Abiă, după luarea Vidinului de către Biazit, în 1396, și prinderea țarului Sracimir, aceste moaște au putut fi transportate în țară.

Totuș, nu este exclus, ca, în prima panică a luptelor cu Turcii intrați în Adrianopole în 1365 să se fi adăpostit aceste relicve la cumnatul lui Sracimir, Radu-Vodă, a cărei amintire a fost legată astfel de slujba sfintei Filoftei, care, dealtfel nu se aseamănă nici cu cea scrisă de patriarhul Eftimie dela Târnova, nici cu a Mitropolitului din Vidin, Iosaf, fiind alcătuită, din auzite, iar nu de pe textul original bulgar.

Și moaștele Sf. Paraschiva, de altfel, ca și ale țariții Teofano, aflate în Târnova, au fost duse la Vidin, și apoi în Serbia.

În orice caz și această vieță este un argument decisiv contra unui Radu Negru, pe la 1290.

Pe când cronica alcătuită târziu, pe baza cunoștințelor documentelor principalelor noastre fundațiuni bisericești, pe cari le văzurăm, nu cunoaște pe nici unul din Domni până la Radu, pe care îl consideră de întemeietor al Țării, la data greșită de 1290, pomenicele acestor fundațiuni au toate aproape șirul exact al Domnilor, astfel cum reiese din critica izvoarelor. (vezi pagina următoare)

Radul Voevod, pe lângă hrisoavele referitoare la monastirea Tismana, e pomenit și în hrisoavele referitoare la alte fundațiuni bisericești.

Așa, Mircea Vodă închină Coziei niște vii la Râmnic «dela jupân Buda, după voia părintelui Domniei mele Radu-Voevod» ²⁾ ce le închinase vechii Cozii, păstrată până azi ca ruină, lângă actuala Cozie a lui Mircea-Vodă.

¹⁾ Paul de Alep: *Călătoriile patriarhului Macarie*, ed. Cioran, 1900, 142

²⁾ Neofit: *o. c. Biserica ortodoxă*, II, 639.

³⁾ Mss. Biblioteca Comisiunii Mon. Istorice. Mss. 3553. A. R.; 3046 A. R. tot din 1815, toate ceptate de pe mss. lui Isac, cu mici variante, mai ales la Negru-Vodă. *Slujba sfintei Filoftei*, ed. Ilarion episcop, 1831.

⁴⁾ E. Katuzniacki: *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*.

¹⁾ E. Katuzniacki: *Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven*, Wien, 1901.

²⁾ *Condica Coziei*: (documentală) I, 6 v. și III, 3, v.

Pomelnicul Episcopiei Râmnic, renovat pe la 1815, aflat la A. S.	Pomelnicul Monastirii Argeș, făcut sub Matei Basarab, de ero- monahul Ghena- die, aflat la A. S.	Pomelnicul Monastirii Câmpulung, renovat la 1711. Mss. 3722, aflat la A. R. Versiunea I. Versiunea II.	Pomelnicul Monastirii Tis- mana, renovat 1798.	Pomelnicul Mitropoliei București, făcut sub Constantin Cârnul-Voevod., aflat la A. S.
Io Basarab V.	Io Basarab V.	Io Basarab V. i gsȝda ego Mar- ghita.		
Io Alexandru V.	Io Alexandru V.	Io Nicolae V. Io Alexandru V. i gsȝda ego Maria Io Radu Veevod ¹⁾ Io Vladislav V.		
Io Vladislav V.			Io Vladislav acesta a făcut Monastirea Vodița	
Io Radul V.	Io Radul V.	Io Radu V. Negru acesta a făcut Tismana, i gsȝda ego Anna.	Io Radu Negru V. Calinichia Doamna.	Io Radu V. Negru acesta a făcut Tismana
Io Dan V.		Io Dan V. i gsȝda ego Maria	Io Dan V.	Io Dan V.
Io Mircea V.		Io Mircea bătrâ- nul, acesta a făcut Cozia.	Io Mircea V.	Io Mircea V. acesta a făcut Cozia
			Io Mihai V.	Io Mihai V.

¹⁾ Radu pus de 2 ori intrucât s'a confundat fiul său Vladislav, cu fratele său Vladislav-Vodă.

Mihail-Voevod întări niște posesiuni, Coziei și Cotmenei «cari sunt zidite de moșul Domniei mele și de părintele Domniei mele»¹⁾.

Și soția sa Ana, numită în pomelnicele dela Argeș și Câmpulung, și pe picturile fostei monastiri Argeș²⁾ este amintită sub numele călugăresc de Calinichia în documentele urmașilor săi³⁾.

Numele lui Radu e amintit de pisania schitului Zghiabul Vâlcea⁴⁾, schitul Babele Vlașca⁵⁾, schitul Negru-Vodă Muscel⁶⁾, cetatea Giurgiului⁷⁾. Chiar monastirile Vratna

codem, ar fi renovate de Radu¹⁾. Lui i se atribue toate fundațiunile mai vechi din țară²⁾.

Nu avem nici o știre asupra relațiilor sale cu Ungurii, dar din faptul că Domnul român își are un ban la Severin³⁾, se poate deduce că-și păstră toate posesiunile sale. Probabil că întreaga sa politică, începută de Vladislav, fu consacrată mai mult⁴⁾ teritoriului *podunaviului*, ajutat de Dobrotici, dinastul de Varna, pentru care luptă și fiul și urmașul său Dan-Vodă, pierzându-și vieța

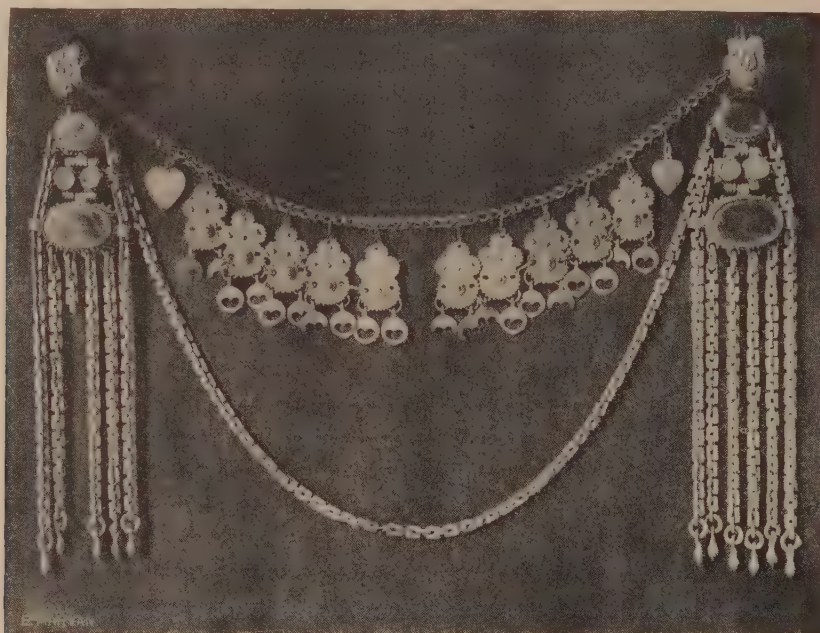

Fig. 14. Saiba sfintei Filofteia.

și Monastirița din Krajina, făcută de Sf. Ni-

în luptă cu Șisman țarul de Târnovo⁵⁾, de fructele căror lupte se bucură Mircea, celălalt fiu al său, care se întitulează, pe lângă celelalte titluri, cu adausul «pe amândouă părțile de peste toată Dunărea» domn (По вѣсемнодѣнавію) până la marea cea mare și cetății Dârstorului Stăpânitor⁶⁾.

¹⁾ Condica Cotmenei (doc.) I, 4 și II, 1.

²⁾ Rap. lui Odobescu *Convorbiri Literare* (1915): Гождѣво Пна.

³⁾ Calinichia, Calinic sunt nume curat monahale.

Mircea în 1387 numește pe: mama domniei mele gospoțda Calinichia (Venelină, o. c., 9—12, Hasdeu, *Arhiva Istorică* III, 191—193).

Dan-Vodă în 1424: (АѦѦѦ): mătușă Domniei mele, d-na Calinichia (Hasdeu, *Arhiva Istorică* 19; C. T. I 214; C. T. 3, 267).

Vlad Dracul 1439: moașă Domniei mele. (Ștefulescu o. c. 181; C. T. I, 216).

Radu cel Frumos, 1464: moașă (маса) părintelui Domniei mele (C. T. I, 218, Ștefulescu o. c. 190).

⁴⁾ Drăghiceanu: *Buletin*, 1912, 135.

⁵⁾ Chestionar al Bisericii aflat în Arhiva Comisiunii.

⁶⁾ Drăghiceanu, *Buletinul* 912, 89.

⁷⁾ Luceari o. c., 82.

¹⁾ Milicevica: *Glasnic*, XXI, 36.

²⁾ Cetatea dela Negriștești. Martiian: *Urme din războaiele Romanilor cu Dacii*. Cluj, 1921.

³⁾ Drăghiceanu: *Vodița*, 100.

⁴⁾ Jirecek: o. c., 339.

⁵⁾ Begdan, o cronică bulgară în *Archiv für slavische Philologie*, XIII, 530, cu adnotațiunile lui Onciul, *Originile*, 212.

⁶⁾ Onciul: *Titlul. Convorbiri* 1901, 101. Dec. din 1387.

Dar cu Mircea centrul de stăpânire al Țării se deplasă dela Argeș, mai spre Apus, la Târgoviște.

CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA ORAȘULUI ARGEȘ

Nu este exclus ca Argeșul să fi fost capitala voevodatului lui Seneslau.

Sigur este că, numai după ce orașul de graniță Câmpulung numai oferă siguranța necesară Domnilor români față de superbia Angevinilor, Argeșul deveni pentru veacul al XIV-lea, până la sfârșitul domniei lui Mircea Vodă, Capitală de Țară.

Basarab, încă din 1330, trebuie să fi început a se gândi a-și face din acest oraș scaunul reședinței sale (fig. 15). Numai așa se explică dirijarea armatei lui Carol Robert dinspre Severin, «sub castro Argias»¹⁾, aflat la 30 km. la Nord de orașul Argeșului.

Vladislav, nepotul său, este cel dintâiu Domn constatat aici. El dă două documente din 1369, și 1372, «in Argias» «in Argios in nostra residentia»²⁾.

Din cele expuse, și întrucât Basarab a fost îngropat la Câmpulung, Curtea Domnească numai sub Vladislav-Vodă fu pusă în stare de a fi locuită.

Cel ce o termină fu Radu, urmașul său, cum spune cronica țării: «făcu curți de pia-tră, și case domnești»³⁾.

Dan Vodă locui și el оу аргнш¹⁾.

Mircea-Vodă e constatat, șezând în Argeș în 1387, 1388²⁾, și în 1391³⁾ «sede nostra Argiesiensi», el fiind cel dintâiu care mută capitala la Târgoviște.

Vlad, uzurpatorul scaunului lui Mircea, stăpâni «in opido Argisch»⁴⁾.

Mihail și Dan locuesc și în Târgoviște, dar și în Argeș⁵⁾.

Dan-Vodă scrie Argeșenilor (Аргншаном), să primească bine pe negustorii brașoveni, ce vin cu mărfuri⁶⁾.

Vlad Dracul, Basarab cel Tânăr, Neagoie Basarab locuesc din când încând la «Curtea-de-Argeș»⁷⁾.

Dar faptul că Vlad Dracul dă documente din Argeș și le scrie la Târgoviște, arată că curtea în înțelesul ade-vărat al cuvântului, nu mai putea fi aici.

Radu dela Afumați locui aici, în Monastirea Argeșului⁸⁾ în 1528.

De fapt orașul începe să decadă și din cauza mutării scaunului domnesc, și din cauza monastirii Argeșului, căreia Neagoie-Vodă și Domnii următori îi dau toate privilegiile,

Fig. 15. Vedere exterioară asupra curții domnești din Argeș.

¹⁾ Ștefulescu: *o. c.*, 169 doc. din 1385.

²⁾ C. T. I, 211; Condica Cozia, I, 6, v. III, v. Docan: *Studii privitoare la numismatica țării românești*. Analele Academiei, XXXII, 60.

³⁾ H. I, 2, 341.

⁴⁾ H. I, 2, 374.

⁵⁾ Pentru Mihail, H. I, 2, 502, pentru Dan, C. T. 4 v. (1) C. T. I, 52, C. T. II, 53.

⁶⁾ Bogdan: *Relațiile Țării Românești cu Brașovul*. 38.

⁷⁾ Pentru Vlad Dracul, Ștefulescu: *o. c.*, 183; C. T. 216; pentru Basarab, Bogdan: *o. c.*, 339; pentru Neagoie, *Condica Coziei*, I, 157, v.

⁸⁾ C. T. I. 46.

¹⁾ H. I, 1, 645.

²⁾ H. I, 1, 148 și 200.

³⁾ *Magazin Istoric*, IV, 232.

călcând cu totul autonomia oraşenilor pe care trebuie ca ei să fi avut-o ca şi oraşenii Câmpulungeni.

Stema oraşului: vulturul bicefal, faţă de vulturul ţării, pe care îl avea Câmpulungul, e singura mândrie ce o mai au oraşenii, când îşi peceluesc actele lor semnate de judeţ şi 12 pârgari ¹⁾: *ГѢТВОРЕНІО ПЕЧЕТЕ ОТ АР҃҃҃҃҃҃҃* sau *ГѢТВОРІ ОНЮ ПЕЧЕТЕ ОТ АР҃҃҃҃҃҃҃* ²⁾ (s'a făcut pecetea dela Argeş) (fig. 16), relative la afaceri foarte mărunte, ca vinderea unui oarecare Barbul Monastirii Argeşului, pe preţ de patru ughii, cu ştirea tuturor megiaşilor şi din sus şi din jos şi dimprejurul locului ³⁾, sau cazuri de zălogiri ⁴⁾.

Căci se răpi municipalităţii unul din drepturile esenţiale autonomiei: dreptul de judecată asupra oraşanilor al judeţului, ales prin libera voinţă a lor.

Această judecată a oraşului (*СѢЖДАНЮ Баршолов*) Neagoie o dete Egumenilor monastirii Argeşului. Mihai Viteazul ⁵⁾, Matei Basarab ⁶⁾, Grigorie Ghika ⁷⁾, Radu Leon ⁸⁾ şi Brâncoveanu ⁹⁾, reconfirmară prin documentele lor această danie a lui Neagoie.

Brâncoveanu, însă, în 1698, având în vedere că judecata «târgului de Curtea-de Argeş», ce se făcea de monahi, dase loc la multe «lucruri necuviincioase», că «se închi-deau oameni prin monastire», ridică judecata călugărilor şi o dete «căpităniei de martologi»

din Lovištea; dar la protestele egumenului lăsa judecata tot monastirii, cu condiţie să nu mai judece călugării şi nici să mai ţie închisoare, dar să o vânză (arendeze), Egumenilor ¹⁾.

Totuş, dela Ştefan Cantacuzino, şi sub Nicolae Alexandru Mavrocordat, judecata se dete iar monastirii ²⁾.

În timpul ocupaţiunii ruse «Brigadir şi cavaler Meder», în 1772, reconfirmă tot pe seama monastirii judecata oraşului ³⁾, or donanţa reconfirmată chiar prin porunca Împărătesei «Екатерина Александровна» ⁴⁾, mai târziu.

Deasemenea veniturile oraşului ⁵⁾ (*Бама от варош Ар҃҃҃҃҃*) între cari, cred, a bălciurilor de Sf. Dumitru şi Sf. Maria, fură cedate monastirii şi reconfirmate de toţi Domnii.

Numai în urma jalbei oraşenilor din 1645, Matei Basarab le îngădui a treia parte din vama târgului şi oraşenilor.

Poliţia sau «părcălăbia» târgului e tot pe seama

egumenului monastirii, care o exercitează prin părcălăbii şi mostasipii monastirii.

Puterea egumenului e aşă de mare în exercitarea drepturilor sale în Târgul Argeşului, încât nu-i poate stă în cale nici Cancelariul Țării (marele Logofăt).

Pentru un conflict născut între slugile egumenului şi ale Logofătului, bătrânul Vel Logofăt Miho, acesta îşi atrase această scri-soare din partea lui Matei Basarab: «De

Fig. 16. Pecetia oraşului Argeş.

¹⁾ Cea mai veche din 1632. A. S. *Monastirea Argeş*, pachet VI, istorice 1632, Fevr. 24.

²⁾ A. S. *ist.* IX, 7171. Oct. 9, (1662) şi 7198, Fevr. 28.

³⁾ A. S. VI, *ibid.* 1632, Fevr. 24.

⁴⁾ A. S. IV, *ibid.* 1662, Oct. 19 «am pus pecetia oraşului».

⁵⁾ A. S. *ibid.* XLII, doc. lui Alex. Iliş, 1628.

⁶⁾ *Ibid.* LXIX, 7, 1641; XLII, 4, 1642; LXIX bis, 10, 1643; XLII, 5, 1646; LXIX, 4, 1654.

⁷⁾ *Ibid.* XLII, 8, 1663.

⁸⁾ *Ibid.* LXIX, 4, 1665.

⁹⁾ *Ibid.* XLII, 10, 1680.

¹⁾ A. S. *ibid.* LXIX bis, 23, 1698.

²⁾ *Ibid.* XLII, 12, 1716; LXIX, 34, citat în doc. dela 1772.

³⁾ A. S. *ibid.* LXIX, 34, 1772, Sept.

⁴⁾ A. S. *ibid.* 35.

⁵⁾ A. S. *ibid.* XIX, 3, 1620, Radu Vodă; XLII, 2, 1628, Alexandru Vodă; XLII, 5, 1646, Matei Vodă; XLII, 8, 1663, Gr. Ghika; XLII, 10, 1689, Brâncoveanu.

aceea vă pui Domniea mea boiari bătrâni, să căutați dreptatea, iar D-ta, ții de partea slugii D-tale, că ar trebui, frate de târfă, să nu i ții parte, dacă iaste om vinovat.

Dacă vei vedea această carte a Domniei mele să lași oamenii monastirii în bună pace și așa iaste învățătura Domniei mele» ¹⁾.

Căci de pe cartea lui Matei Basarab, Eguimenul poate închide pe oricine din boieri, «ciocotnițe boerești» cari ar pași regulile cuviinței, venind la petreceri în târgul Argeșului: «apoi pre carele îl va prinde făcând curvie acolo, în uraș, au fie boier mare, vel slugă, domnească, roșii, păhărniceii, spătărei, armășei, postelniceii, aprozi, sau mici, orice om va fi. . . să fie volnic părintele egumen să-l prade, să ia tot ce se va afla la dânsul și să-l trimeată legat aici la Domnia mea» ²⁾.

Moșia orașului ³⁾ chiar fu călcată și nimicită.

Mai întâiu pentru mahalaoa orașului: Flă-mânzeștii, pe care se află monastirea, se plâneau orășanii, în 1560, lui Petru Schiopul, că ei nu au dat «ocina de bună voie și că au luat-o cu sila Basarab (Neagoie) Vodă și plătit cu nimic» ⁴⁾. Procesul nu eră terminat nici sub Matei Basarab ⁵⁾.

Mai târziu, Matei Basarab, în schimbul acordării a treia parte din vama orașului, confirmă toată moșia orașului pe seama tot a monastirii ⁶⁾.

Pela 1832, în această moșie «moștenească» fiecare orașan își avea cuprinsul său, iar pădurea și iazul deavalma». Veniturile pădurii și izlazului se vindeau, luându-le pe un an

preoții orașului, pe alt an orășanii ¹⁾.

În această stare, și orășanii decad din înflorirea de odinioară.

De unde prin veacul al XV-lea încă trăiau boierii țării, ca soțul Marinei, sora lui Ion Huniadi: «Mamzil (sic) ab Argis»; ²⁾ pe la 1530 nu se mai pomeneste decât de negustori ce fac comerț cu Brașovenii, ca «Greco de Ardeș, Chirilă, Laurente, Stoica, Bratul, Belșe, Dimitrie, Berinsca, Gherghe, Dobrotă, Danciul, Petre» ³⁾.

Mai târziu, documentele nu mai amintesc decât de certurile lor cu monastirea.

Pela 1649, județul cu cei 12 părcălabi și toți orășanii primeau această scrisoare pentru reclamațiunea lor zadarnică la Matei Basarab: «pentru că am înțeles Domniea mea cum purtați mănăstirea Domniei mele și călugării mei. . . cu cuvinte grele. . . de-i măscăriți și le aruncați năpăstii că vă umblă cu fâmeile, de faceți mănăstirea și călugării de răs și de măscară. . . cum nu se cade. . . să vă feriți de mănăstire, că voi trinite Domnia mea, de vă voi pune pe toți pe marginea orașului, ca pe niște oameni ce umblați cu minciuni» ⁴⁾.

Județul chiar al orașului e coborât la rolul de un executant al ordinelor monastirii.

Niculae Mavrocordat scria în 1720, acestuia, relativ la o plângere a monastirii: «te voi aduce aici și vei lua o pedeapsă că n'ai pomenit de când ești» ⁵⁾.

Despre curtea domnească nu mai avem nici o știre.

Deabiă la 1698, dintr'un foarte important document care fixează și locul unde eră curtea domnească, aflăm că încă existau «casele domnești».

¹⁾ A. S. *ibid.* LXIX, 4, 1640.

²⁾ A. S. *ibid.* LXIX bis, 10, 1643.

³⁾ «Stăpânită de moșii strămoșii noștri de sunt acum peste 600 de ani». Vezi Așezământul deputaților orașului în presidiul magistratului Curtea-de-Argheș, 1852 (Judecătoria Argeș).

⁴⁾ Condica monastirii Argeș, 21, v. an. 1560.

⁵⁾ A. S. II, 37, 1654.

⁶⁾ A. S. *ibid.* LXIX bis, 14, 1655.

¹⁾ A. S. No. 1828, Magistratul orașului Curtea-de-Argheș, an. 1832.

²⁾ *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae* Posonii, 1796.

³⁾ H. II, 650, 651. H. II, 672.

⁴⁾ A. S. *ibid.* II, 31, 1649.

⁵⁾ A. S. *ibid.* LXIX, 326, 1720.

În acel an un orășan vinde Egumenului de Argeș un «vad de moară dimpotriva caselor domnești» ¹⁾ (fig. 17).

Moara a existat până acum câteva decenii pe râul Argeș, ce curge la poalele ruinelor de azi ale curții domnești.

Sub Constantin Cârnu, Patriarhul Macarie, vizitând orașul Curtea-de-Argeș, Paul de Alep lăsa o descriere a lui: «casele acestui târg sunt foarte frumoase, și seamănă cu acele din țara cazacilor. Aci locuiesc câțiva greci, cu cari veni și egumenul monastirii să ne întâmpine» ²⁾.

Pela 1815, Sestini, în călătoria sa, găsi acest «Wrasce d'Argis» «locuit mai mult de țigani decât de Români: el este un loc domnesc, adică aparține Domnului» ³⁾.

Frumusețea poziției naturale a orașului «cu biserica lui și cu munții» nu scăpa lui Clarke care îl compară cu Tirolul.

El admiră aci, în 1818, casele mici, dar extraordinar de curate, toate de lemn ⁴⁾.

De asemenea Kreuchely, în 1820, cercetă, în special, «la résidence des hospodars», curtea domnească, «din care n'au mai rămas decât câteva dărămături ruinate» ⁵⁾.

Derblich arată că în 1859 orașul avea 700 case și 3500 locuitori ⁶⁾.

Despre ruinele curții domnești, în fine, Epis-

copul Ilarion zicea în 1830 «ele încă stau și nici un rumân simțitor nu le poate privi fără durerea inimii» ¹⁾.

CONSIDERAȚIUNI ISTORICE ASUPRABISERICII DOMNEȘTI DIN CURTEA-DE-ARGEȘ

Până la începerea restaurării bisericii și facerea săpăturilor, cari au dat la iveală un nou material istoric pentru datarea Bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș, care servea de capelă curții domnești de odinioară, cea mai veche știre asupra ei era cea dată de cronica țării în forma următoare:

«De acolo (dela Câmpulung) Radu Vodă Negru au descălicat la Argeșiu, și iar au făcut orașiu mare și au pus scaunul de domnie, făcând curți de piatră, și case domnești, și biserică mare și frumoasă» ²⁾.

Și inscripțiunile de pe clopote, returnate în 1812, dau

acelaș nume Radu-Vodă Negru, cu anul fals, așa cum îl stabilise cronica, de 1290.

Numele Domnului, însă, nu e luat din legendă sau cronică, ci se află gravat, din vechime, pe unul din ele, după cum rezultă clar din inscripția de pe unul din ele:

«† Aceste 2 clopote, după cum scrie pe cel mare, fiind făcute de răposatul Io Radul Negru-Voevod, le-au dat la biserica sa din orașul Argeșului, s'au prefăcut de prea sfinția sa părintele Ep. Argeșului chiriu, chiriu, Iosif la leat 1812».

Versiunea păstrată în tradițiunea cronicii este în mare parte adevărată, cum vom vedea.

Fig. 17. Ruinele Casei Domnești din Argeș, în 1890.

¹⁾ Condica Argeșului, 43. an. 1694.

²⁾ Ed. Cioran, o. c., 141.

³⁾ D. Sestini: *Viaggio per la Valachia, Transilvania e Ungharia, fine a Vien*, Firenze, 1815, 28.

⁴⁾ E. D. Clarke: *Travels in various countries*, vol. VIII. London, 1818, 278.

⁵⁾ H. X, 89. Raportul lui către Miltiz:

⁶⁾ Derblich: *Land und Leute der Moldau und Walachei*, Praga, 1859.

¹⁾ *Slujba Sfintei Filoftea*, ed. Ilarion, 1830, 31.

²⁾ Cronica, o. c., 232.

Un prim pas, spre fixarea veacului în care s'a zidit biserica, ni-l dă inscripția fragmentară slavonă, aflată deasupra panoului (fig. No. 37), cu cititorii bisericii, aflat la stânga ușii de intrare în naosul bisericii, despre care vom vorbi mai târziu.

Din această inscripție ne interesează, deocamdată, numele de Госпожда Ежгровлахи; doamna Ungrovlahiei, aflat în rândul al treilea, din titulatura doamnei (fig. No. 39).

Am văzut în paginile anterioare că numele de Ungrovlahia apare, pentru prima oară, în 1359, în actele cancelariei sinodale din patriarhia Constantinopolei, pentru a deosebi diferitele Vlahii aflate în peninsula balcanică.

Deci, pictarea bisericii s'a făcut în veacul al XIV-lea, atunci când Statul român, încheiat în forma definitivă, avea o titulatură bine fixată, care se urmărește apoi în tot cursul veacurilor următoare.

Forma de **ЗЕМН ЕЖГРОВЛАХИН** apare pentru prima oară, în hrisovul lui Vladislav-Vodă pentru Monastirea Vodița: **ГЕНЬ ВЪСЕН ЕЖГРОВЛАХИН**¹⁾ apoi într'un document al lui Mircea nedat, în forma de **ЗЕМН ЕЖГРОВЛАХИНСКОИ**²⁾ și pentru ultima dată, în forma fonetică asemănătoare, în documentul aparținând fiului său Mihail: **ВЪГГРОВЛАХИНСКОИ**³⁾.

Forma obișnuită, sub Mircea și urmașii, săi este încă de **ЗЕМН ЕЖГРОВЛАХИНСКОИ**.

Al doilea document ce a ieșit la iveală cu prilejul restaurării bisericii, este grafitul cu anul morții lui Basarab, scris cu ciobul de cărămidă, pe mortarul aflat între spațiile de cărămizi ale peretelui nordic al bisericii:

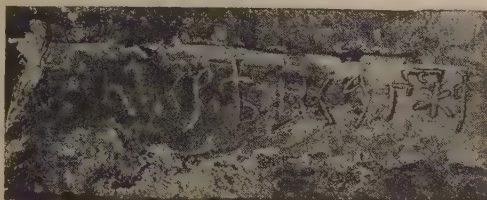

Fig. 18. Grafit în Biserica Domnească.

**КАТЪЛЪ СЪОЖЪ НА ДАГГОПЪЛИ ПРЪГ-
ТАИНСЪ ЕКАНЪКИ ЕКАРЯКА КОИЕОДА**¹⁾

Adică: an 1352, la Câmpulung a murit marele Basarab-Voevod (fig. No. 9).

Din această fază când biserica nu eră ten-cuită mai avem și alte grafite: pe stâlpul stâng din fața altarului se află adâncit cu briceagul numele **ІЄВРЕНКА ГЪЖДА** (fig. No. 18), deci numele unei domnițe; pe acelaș stâlp: **ІЗЪ ЯКАКИ**, iar pe peretele din stânga intrării, în pridvor, se află un grafit scris, pe când se zugrăvîa biserica **ὁραε χ(ριστ)έ μου καὶ εὐαν(γελίστ)ρα μου**²⁾.

Găsirea pietrii de mormânt a fiului lui N. Alexandru Basarab: Voislav, despre care vom vorbi mai departe, sunt alte docu-
mente din acest secol al XIV-lea când se ridi-

că Biserica Domnească din Argeș ca capelă a casei domnești, cum mai târziu s'au ridicat astfel de biserici la Târgoviște, București, Iași, în jurul palatelor.

Din aceste inscripții, găsite cu prilejul restaurării picturii Bisericii Domnești, și a săpăturilor, reiese clar, cum am văzut și în partea istorică, premergătoare, că biserica a fost zidită de Basarab, când Domnul spre a fi în siguranță își mută capitala spre Argeș³⁾.

Basarab nu a putut să-și termine biserica

¹⁾ Na în loc de **оу** se găsește: **ошенъ** **българскаго** **цара** **Михаила** **на** **Белбоуждин**. (*Bulletin de la Société archéologique, bulgare*, 1912, 56). **Бама** **на** **град**, **на** **Бранаа** (Bogdan, o. c., 30, 72) **на** **тисмена**, **на** **стоанѣм** **града** **Бѣкѣрѣи** (Ștefulescu, o. c. 107 201), **Форма** **Дакгополи**, cum remarcă d-l Cancel, este formă flexionară corectă, deși în medio-bulgară e mai des forma cu **e**.

²⁾ O. Tafrali: *Biserica Domnească*, București, 1915.

³⁾ Vechia pisanie scrisă, aflată în naos d'asupra ușii de intrare a fost dărâmată la 1827 și înlocuită cu sf. Nicolae.

Din catalogul mitropoliilor patriarhiei de Constantinopole, făcut de Leon Filozoful, care citează și **ο μητρόπολη: κελς, ης ον τη κορτσενη και ταρων**, în care este eparhia Argeșului sau Sf. Niculae, nu se poate trage concluziile Ep. Ghenadie Enăceanu, care crede că e vorba aci de Episcopia Argeșului. Aceasta este o eparhie în părțile Armeniei. Vezi *Biserica ortodoxă*, V, 1880, 137, 139.

¹⁾ Facsimile la Hasdeu: *Negru Vodă*.

²⁾ Citat de Onciul: *Titulul*, Convorbiri, 1901, 1013.

³⁾ Înlocuit numele prin radierea pergamentului cu Radu. Reproducerea în Hasdeu, o. c.

din cauza evenimentelor răsboinice ce au agitat domnia sa.

Din faptul că biserica își are de hram pe sfântul Niculae, iar în Curtea-de-Argeș, pe vremea lui Matei Basarab, erau patru biserici închinat acestui sfânt, se poate deduce că biserica a fost sfințită de Nicola Alexandru Basarab, care neputând-o termina nici el, la moarte fu îngropat tot în biserica Domnească din Câmpulung (fig. No. 11).

Dela Vladislav până la Mihail, fiul lui Mircea, am văzut că mai toți domnii locuiesc la Curtea-de-Argeș.

Titulatura pentru țară de *Εκτροβαχία*, găsim-o numai între domnia lui Vladislav și a lui Mircea, rămâne bine stabilit că unul din cei doi domni, din această epocă: Vladislav, sau Radu, au terminat toate lucrările curții, și ale bisericii, mai ales zugrăveala.

Astfel că supoziția ¹⁾, făcută din interpretarea unor litere ornamentale, aflate pe marginile gulerilor și poalelor hainelor sfinților arhidiaconi Roman, Parmena și Ștefan (v. fig. No. 85,86), din proscomidia altarului, din cari însă nu s'a putut descifra până acum nimic, acea supoziție că pictura altarului s'a sfârșit în 1262, cade cu desăvârșire ²⁾.

Raportul membrilor Academiei Române: Onciul, Bogdan, Iorga ³⁾, cum și avizul d-lui Strzigowski sunt concludente: «inscripțiunile pe asemenea (borduri) sunt întrebuințate de obicei curat decorativ, fără nici un sens» ⁴⁾.

¹⁾ Tafrali, o. c., 7.

²⁾ Intre timp s'a găsit și la proorocii din tindă și Sf. Zaharia, inscripții adevărate pe haine, dar pur ornamentale vezi fig No. 245, 290, 296.

³⁾ Buletinul Comisiunii, an. 1915 și 1916.

⁴⁾ «Die Schriftzeichen auf solchen gewöhnlich rein decorativ, ohne Sinn angebracht sind». Aviz cerut d-lui S. în 1916 de d-l Cerchez. Adevărat că d-l S. pentru a-și da o părere definitivă cerea și fotografii de pe restul inscripțiunilor bisericii. Cu atât mai concludente sunt încheierile acum, când va cunoaște și restul inscripțiunilor.

Mai amănunțit vom lămuri chestiunea în paginile următoare.

Cu mutarea capitalei la Târgoviște, și ridicarea monastirii de Argeș și decăderea orașului, Biserica Domnească cade și ea.

Nu mai aflăm nimic de ea aproape vreo 330 de ani.

Câte un voevod, vizitând-o își semnează numele pe pereți, ca Vlad Vodă (fig. No. 19), *ΙΩΗΝ ΕΛΛΑ ΕΩΙΕ[Ο]ΔΑ*, care de pe ductul literelor caracteristice veacului al XIV-lea, trebuie să fie al uzurpatorului tronului lui Mircea.

Pe timpul vizitei lui Paul de Alep, se zicea de această biserică «a fi cea dintâiu biserică zidită acolo» ¹⁾. Tot pe timpul lui aflăm că în Argeș locuiau câțiva greci.

Au rămas câteva amintiri în biserică dela

această mică colonie grecească: un grafit în altar: *≠ΑΧΚΤ ΜΑΡΤΗΣ ΙΩ ΜΑΝΔΟΥΛΟΣ ΔΟΓ.*, 1623, Martie eu Mandulos Logofătul; asemenea și piatra de mormânt, tăiată, posterior și întrebuințată ca cadru exterior al ușii bisericii.

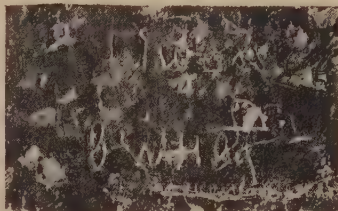

Fig. 19 Grafit în Biserica Domnească.

(Aci zace robul lui Dumnezeu Guliecos Midipalița și a trăit 36 de ani și a murit și s'a îngropat în Biserica Sf. Niculae. A scris Ion fratele său. Dela Hs. 1634. Febr. 7141): *[ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ] ΘΕΟΥ ΓΥΛΙΕΚΟΣ ΜΙΔΙΠΑΛΙΤΑΣ ΚΑΙ ΕΖΗΣΕΝ ΧΡΟΝΟΣ ΛΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΙΘΗ ΚΑΙ ΕΤΑΦΕ ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ [Μ]ΕΤΑΛΛ ΝΙΚΟΛΑΥ. ΕΓΡΑΨΕ Ο ΙΩΗΝ ΑΔΕΛΦΟΣ ΤΩ ΩΤ ΧΑ* (sic.) 1634, ΦΕΒ. ≠3ΡΜΑ.

Ce reparațiuni va fi suferit biserica în acest timp e greu de spus. Se pare, din cele ce vom vedea, că biserica se păstră în forma sa primitivă până prin 1746, când fu vizitată de Mitropolitul Neofit.

La 19 Iulie 1746, el vizită «biserica lui

¹⁾ Macarie, o. c., 142.

Radu Negru-Vodă, unde se află relicviile sfintei martire Filofteia¹⁾).

El, atras mai mult de frumusețea bisericii mănăstirii, vorbește foarte puțin de Biserica Domnească.

Nu ne spune decât că «cea dintâiu biserică creștină ce s'a zidit în Valachia este aceasta, unde se află relicviile sfintei-martire Filofteia»²⁾.

Dar dânsul, de sigur, fû promotorul renovării bisericii, care trebuie să se fi aflat într'o rea stare.

Pentru aceasta se adresă boierilor locali, Baloteștii din Cepari, și mai ales Bucșăneștii din Corbeni, cari lucrau în acest timp pentru alte locașuri dumnezești, pe cari însuș Neofit le sfinți.

Inscripțiunile aflate în ambrasurile ferestrelor Bisericii Domnești (fig. No.

20), ne lămuresc, deplin, asupra modului cum au decurs aceste reparațiuni:

«(ACEASTA) FEREASTRĂ S'AU INFRUMUSEȚAT DE JUPAN SANDUL BUCȘĂNESCU».

În ambrasura ferestrei zidului nordic se

află altă inscripție: + «ACEASTĂ FEREASTRĂ S'AU INFRUMUSEȚAT CU CHELTUIALA DUMNEALUI JUPAN IORDACHE BUCȘĂNESCU, VEL (?) PITAR. SEPT. DNI 16».

În ambrasura ferestrei de sud se cetește: + «ACEASTĂ FEREASTRĂ S'AU INFRU-

MUSEȚAT CU CHELTUIALA DUMNEALUI ȘTEFAN SINU BALOTĂ CĂPITAN».

Nu avem anul terminării acestor lucrări dar îl putem deduce.

În 1747 Mitropolitul Neofit, revenind spre Argeș, trase la Pitești, la ogaздă a «postelnicului Sandul Bucșănescul»¹⁾.

În Argeș stete dela 9—11 Iulie. La 11 Iulie el plecă spre satul Bucșănești, «al d-lui Sandul Logza Vistierie»²⁾.

Duminecă 12, sluji în Bucșănești: «și am șe-

zut toată ziua acolo, și Luni iarăș am slujit liturghie, și iarăș am zăbovit acolo... cinci zile». Apoi prin Topolog se duse la «cula lui Șteful Căpitan Balotă» și «am ajuns la Cepari la casa lui Balotă și am rămas acolo, și Duminecă au făcut părintele liturghie la bise-

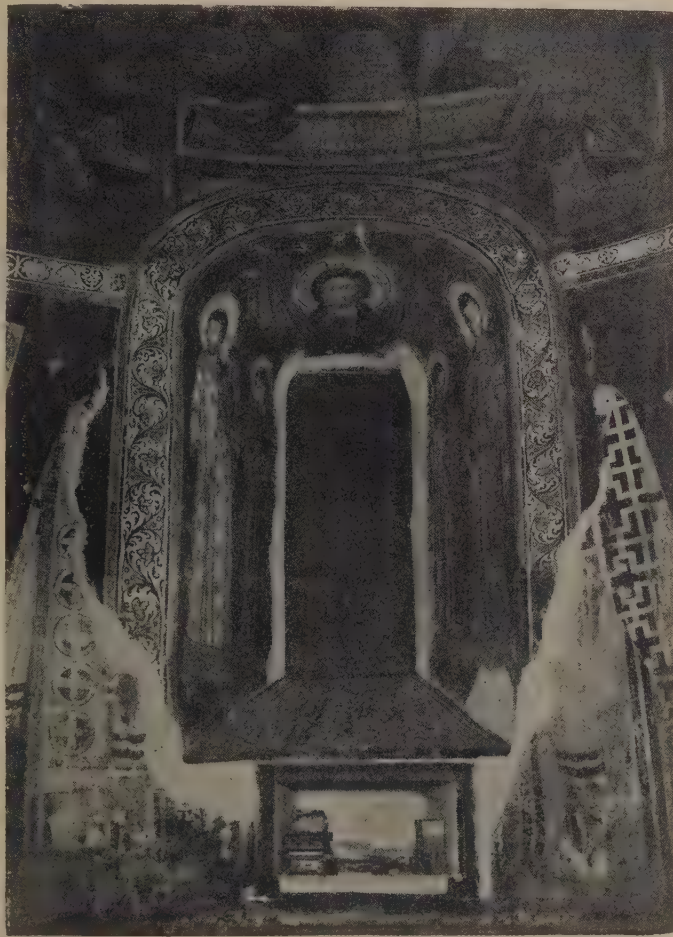

Fig. 20. Fereastra altarului bisericii, lărgită în 1750.

¹⁾ V. Biserica ortodoxă, 1875—76, 634. Notele de călătorie ce am făcut prin ȣparhia aceasta. S'a publicat greșit Radu Neagoe în loc de Radu-Negru.

²⁾ Ibid. 636.

¹⁾ M-ss. A. R. 2106, p. 24.

²⁾ Ibid. 25

rica din sat, și această biserică iaste de piatră, veche dela leat 7041 (1533)¹⁾.

Știm că Jupân Ștefan Balotă Căpitanul, înoinitorul unei ferestre dela biserică Domnească și găzduitorul lui Neofit, se trăgea de pe femeie din Dragomir marele vornic Ceparul, a cărui biserică de piatră zidită în 1533²⁾ o văzû.

El ridică în locul vechii biserici o alta în 1752³⁾, când puse să se zugrăvească între portretele ctitorilor și pe sora-sa Filoteia, Starița, un nume ce amintește pe al sfintei Filofteia, dela Biserica Domnească unde dânsul făcû reparațiuni.

Frații Sandul și Iordache Bucșănescul, înoinitorii celorlalte ferestre, își aveau moșia în Corbeni, și cătunul vecin Bucșănești.

În 1747, când Neofit liturghisi în Bucșănești, atunci se făcû și sfînțirea bisericii de acolo, ridicată din nou de Iordache Bucșănescu, căpitan za Loviște și fratele său Sandul, în locul celei strămoșești, și ne-a rămas în biserică, cu prilejul acestei vizite, portretul Mitropolitului Neofit «a toată țării rumânești», cu următoarea inscripție: «Care au

venit aici în zilele Domnului nostru Ioanu Costandin Nicolae Voevod, în domnia dooă, la leat 7255 (= 1747) și s'au făcut pomenire, după cum să cade celor mai denainte răposai ctitori, căutându-le și oasele lor și s'au firotonisit doi popi și on diacon»¹⁾.

Din cele relatate rezultă că între 1748, data terminării bisericii din Bucșănești, și 1752, data terminării bisericii din Cepari, trebuie pusă prima restaurare a Bisericii Domnești din Argeș.

Putem luă ca bun anul de 1751, pe care foarte sus, pe peretele nordic, exterior al bisericii, de sigur un meșter, reparator al învelișului bisericii, îl însemnă cu briceagul: ХРИЗЪ ЕЛ. ≠ИФНІА (Hrizea anul 1751).

Atunci se largiră ferestrele și se înălțară, încadrându-le pe dinafară cu un cadru ornamentat cu flori (fig. No. 21), se făcû tâmpla (fig. No. 22) de zid, se pardosî biserica și în acelaș timp se începea și prima restaurare a picturii vechi din al XIV-lea veac.

¹⁾ Inscripția bisericii: «Acastă sfântă și dumnezăiască biserică de piatră nevoitus'a cu toată cheltuiala de o au înălțat din temelie dumnealui Jupân Iordachi Căpitanul Bucș. Dumnealui Sandul Log. za vistierie, întru cinstea hramului sfintei uspenii bje. și a sfântului marelui mucenic Gheorghie, și a sfântului arhanghel Mihail, în zilele prea luminatului domn Io Costandinu Nicolae Voivod și Mitropolitu Ungrovlăhei, Chir Neofit. Iordache Logofăt. Dela zidirea lumii 7256=1748.

Ctitori dreapta: Jupân Iordachie, căpitan za Loviște. Copii: Gheorghie, Ioan, Șerban, Constantin.

Stânga: Jupân Sandul Bucșănescul, vel-Log. za vistierie, jupâneasa Maria, State nepotu-său. Peretele sud: jup. Costandin Bucșănescu, jupânița ego Mira. Peretele Nord: jupâneasa Stăncuța, jupâneasa ego Ilinca căpitâneasa, copil jupan Dincă Bucșănescul, jupâneasa ego Ancuța, jupân Mincu Bucșănescu.

Sandul Bucșănescul, ca ispravnic al Județului Argeș, zidise în 1743 bis. din Corbeni. În 1751 el era biv. vel clucer C III, 165, în 1760 era vel Stolnic. Condica Argeșului 170, el e ziditorul schitului Berislăvești.

Pisania bisericii din Corbeni: «Acastă sfântă și dumnezească biserică de piatră nevoitus'au cu toată cheltuiala de o au înălțat din temelie dumnealui Jupân Sandul post. Bucșănescul, ispravnic ot județul Argeșiu și cu jupâneasa dumnealui Marie, întru cinstea hramului marelui mucenic Dimitrie, în zilele prea luminatului domn Io Mihai Racoviță Voevod și Mitropolit Chir Neofit, la anii dela zidirea lumii, 7251 Aug. 1,=1743».

¹⁾ Ibid., 25.

²⁾ Iată pisania vechii biserici: Почини са си стѣс храмъ гѣ еѣ ѿе гѣ нѣмѣ хѣ, мѣѣ іѣнн и днѣ и стѣрѣшса мѣѣ іѣнн (s'a început acest sfânt hram al Domnului Isus Hristos. Dumnezeuul nostru, în luna lui Iunie 8, și s'a săvârșit în luna lui Iulie).

Iată și piatra de mormânt a voinicului Dragomir: Пржегъ (ависе) Жѣпанъ Драгомѣр джорникъ вѣктъ зма; pe alt mormânt Пржегъ . . . Жѣпанъ Драгомѣр мѣѣ аѣгъ. С. Днѣ.

³⁾ «Cu mila și ajutoriul lui Dumnezeu tatălui și fiului și sfântului duh s'au zidit această sfântă biserică din temelie de dumnealui Jupân Ștefan vel clucear za arie, sin Balotă Căpitan, jupânița lui Sava, coconi: Jordachie, Matei, Șerban, Pârvu, Nica, Minea, întru cinstea și lauda sfintei înălțări a domnului nostru Is. Hs, în urma bisericii cei vechi care au fost făcută de dumnealui Jupân Dragomir vel-vornic Ceparul, și strămoșul lui Ivașcu. vel-armaș Ceparul dela leat 7041, și s'au zidit la leat 7260=1752, în zilele prea înățătului Domn Io Gligorie Ghika-voevod».

Ctitori: dreapta: Ștefan biv. vel- clucer, fiul lui Balotă, titor; jupân Iordache; stânga: jupânița d-lui Safta. Coconi: Șerban, Pârvu, Nord: jupân Balotă Căpitan. Jupâneasa d-lui Despa, Constantin Postelnic, Gherghîia postelnic, Matei fii dumnealui Ștefan Balotă. Filoteia starița, jupân Preda paharnic, Balotă frați cu d-lui Ștefan Clucer. Jupânița d-lui Catrina; coconi: Iilina și Mira.

Această restaurare totală trebuie să fi fost motivată de un foc, care puțin înainte distrusese tâmpla de lemn și afumase picturile cari, mai ales pe bolți, expuse infiltrațiunilor apelor, se aflau într'o stare mai rea.

Urmările acestui foc le-am constatat pe o piatră demormânt (pe plan No.4, fig 30), pe ferestrele turlor și în grinzile transversale din zidurile bisericii până în pridvorul bisericii.

Cu această ocazie a restaurării picturii se zugrăviau și cele cinci scene ale vieții sfintei Filotei, pe stâlpul stâng din fața altarului, după viața sfintei, reconstituită de Neofit¹⁾ (fig. No. 23-26).

Inițiatorii restaurării s'au adresat la Târgoviște, unde încă înfloriă o școală de pictură, după mutarea capitalei la București.

Dascălul Radul zugravul, de pe urma căruia a rămas un carnet de schițe și a cărui activitate cade între 1740—1769²⁾, este acela care fu însărcinat cu restaurarea picturii.

Unele schițe, aflate în carnetul său, reprezintă scene ce nu se mai găsesc în vre-o

¹⁾ 1. Sf. Filoteia când au împărțit bucatele săracilor. 2. Când au dat apă și pâine săracilor sfânta Filoteia. 3. Când au împărțit hainele săracilor. 4. Când ducea sfintele moaște la biserică, ale sfintei Filotei. 5. Când au venit patriarhul cu Radu Negru-Voevod, făcând rugăciuni, au ridicat sfintele moaște ale sfintei Filotei.

v. s. Neofit o. c. Biserica ortodoxă.

²⁾ Asupra căruia D-l Iorga a atras pentru prima oară atențiunea în *Courrier Franco-roumain*.

altă biserică din țară decât în Biserica Domnească din Argeș, unde el le copiă pentru viitoarele sale lucrări.

Succesiunea scenelor mai importante, ca batjocorirea lui Hristos, ducerea crucii, până și copierea întocmai a începuturilor inscripțiunilor grece din filacterile proorocilor din turlă, pe cari el însă nu le mai înțelegea, sunt dovezi incontestabile că el a făcut aceste

copii cu prilejul restaurării bisericii.

Asupra lor va insista de aproape d-l I. Mihail.

Lucrarea lui s'a mărginit, pe lângă execuția vieții sfintei Filotei, la refacerea întreagă a bolților naosului, pictarea tâmplei făcută de zid în aceeaș vreme, refacerea prin suprapunere de frescă în tencuiala a întregului perete din dreapta tâmplei.

Cu acest prilej s'a refăcut și pardoseala primă a bisericii, mai înălțându-se puțin nivelul și refăcându-

se bordurile unora din pietrele de morminte ce încă existau atunci în biserică.

Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, războiul austro-rus face mari stricăciuni bisericii.

Probabil că chiar i se dete foc, întrucât și noua tâmplă, făcută sub Neofit, are lemnul scheletului său ars.

Inscripția de pe un alt clopot, turnat de Episcopul Iosif amintește evenimentele:

Fig. 21. Chenarul exterior al ferestrelor bisericii, făcut în 1750.

«Acest clopot iaste al Sf. besereci domnești din oraș Argeș, hram Sf. Nicolae, unde se află și sf. moaște ale muceniței Filothiei și care beserică iaste zidită de răposatul întru fericire, de Radul-Vodă Negru, întâiul Domnu al țării, carele au stătut la leat 7798, și să vede că și acest clopot să fie făcut și au stătut până la leat 1788 când au avut război poarta otomanicească cu cea chesaricească, și s'au sfărâmat urechi de ostași, iar acum la leat

veacul al XIV-lea, se află încă neacoperită până la această dată.

Diferite grafite și inscripții, aflate în biserică, ne arată aceasta.

Cel mai vechi: S: K: Γ=1415 se află pe stâlpul stâng din fața altarului.

Pe peretele dintre proscomidie și altar: ΑΗΤ ≠3Θ=1501.

Pe peretele drept al altarului ≠3ΛΘ=1531.

In pridvor ≠ΔΨ=1700 și ≠ΔΨΑ=1704.

Fig. 22. Tâmpla bisericii, din 1750.

1812, în zilele stăpânirii marelui Impărat a toată Rusia, Alexandru Pavlovici, s'au prefăcut de prea sfinția sa întâi episcop al Argeși, chiriu Iosif, mai adăogându și mater (ia) prin purtătoare de grijă a mea zmerit arhimandrit Theodosie, Năstavnîc Sf. Monastir Kozanci?

De Georg Volf, Meșt. ot Sibiu.»

Reaua stare în care se află biserica în urma acestui războiu, necesită facerea unei noi reparațiuni totale a bisericii în anul 1827.

Mai toată vechea pictură a bisericii, din

Pe stâlpul drept din fața altarului ΓΗΜΑ ΑΗΤ ≠3ΘΠΕ=1774.

Pe același: ≠3ΜΘ=1541 și *κλιναι οκτα γοισιοι ογδοικοτα* (sic); ≠Ζττ=1812¹⁾.

La această dată 1827, după cum arată două inscripțiuni ale lui Pantelimon (Fig. 27),

¹⁾ Onomasticul zgâriat pe pereții altarului, indicând mătâniile sau pomelnicele rugătorilor e interesant: Șarbul, Vișea, Mircea, Zinca, Stana, David, Zoița, Creațul, Stana, Dobra, Badca, Ilie, Marco, Paraschiv, Stepan, Stance, Angălina, Filipu, Micul, Tatomir, Mușă, Necula, Tatoinea, Zoița, Arghișă, Gheorghe Log, Căstina, Lepădat, Ivana, Mușă, Manea, Dan, Marco Log, Paraschiv, Dragomira.

In proscomidie: Necula, Coman, Gherguș, Stanca, Stan, Ivana, Mușă, Dan.

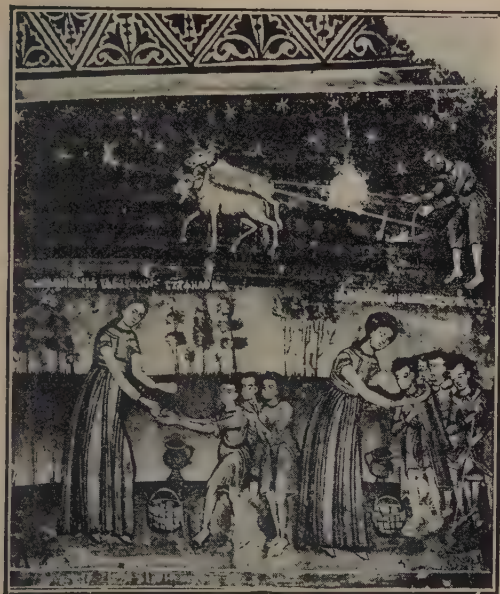

Fig. 23. Milosteniile Sf. Filoftei.

Fig. 25. Omorârea Sf. Filoftei.

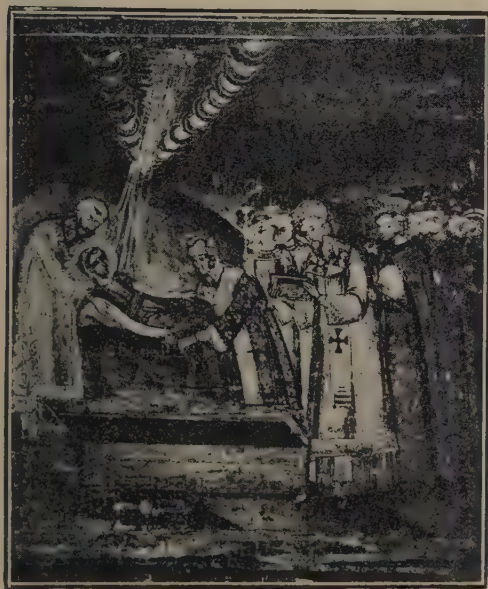

Fig. 24. Ingroparea Sf. Filoftei.

Fig. 26. Aducerea în țară a Sfintei Filoftei.

sus pe turlă și jos deasupra ușii de intrare în naos, se retușă toată vechea pictură a bisericii și cea a lui Radu zugravul, în unele locuri, pe peretele de vest, dându-se peste admirabilele fresce de acolo, schimbarea la față, adormirea și fuga în Egipt, tencuială pentru a face noi fresce, copiate stângaciu de pe cele vechi.

În acelaș timp, se dărâmă mai toți sfinții

noul ctitorilor fig. No. 37 dar care lipsesc în desenul lui Bouquet (fig. No. 3).

În timpul Domniei lui Bibescu Vodă se făcū o nouă restaurare a bisericii.

Încă din 1843 maghiștratul orașului intervenea la Domn, pentru «meremetul» clădirii peste care trecuse atâtea veacuri¹⁾ și ale cărei bolți se dislocaseră.

În sept. 11, 1847 «înălții noștri Domni și

Fig. 27. Semnatura zugravului Pantelimon 1827.

mucenici din zona inferioară, făcându-se alții.

Intreagă această pictură, rămasă și azi, în locurile unde prima pictură lipsește cu totul, se deosebește pe lângă factura sa și prin terminarea tuturor legendelor sfinților prin trei puncte.

Cu prilejul acestei a doua restaurări se pardosī și biserica cu lespezi de piatră, și se aruncară, sfărâmându-se, toate pietrele de morminte, se adăugă două turle urite pe nartexul bisericii, ce sunt reproduse în pa-

Doamnă», vizitând lucrările ce se făceau la Episcopie «din prea marea bunăvoință a mărilor lor, s'au abătut și în Biserica Domnească, dintr'acest oraș, și văzând lipsa de trebuincioase s'au milostivit și au dăruit acestei sfinte biserici lei trei mii» prin episcopul Vlaicu, Prezidentul Maghiștraturii²⁾.

Banii fură dați «din paragraful hotărât pentru schiturile sărace»³⁾.

¹⁾ A. S. Dos. 141 No. 44, 655. an 1844.

²⁾ As. Ministerul Cultelor T. R., dos. 1.336, an. 1847.

³⁾ Ordinul lui Bibescu. As. *ibid.* 1847, Dec. 2.

Fig. 28. Biserica Sânicosara.

Reparațiunile făcute sub Bibescu constau în retușarea urâtă a picturilor lui Pantelimon, mai ales în zonele inferioare, și pe unde eră stricată, în colori de apă.

Peste tâmpla de zid din timpul lui Neofit, se făcù o tâmplă de lemn, în stil gotic, de pe modelul tâmplii de lemn dela monastirea Dealului, probabil printr'acelaș meșter Friederich Šeller; chiar un oribil «pat-monument» «poruncit la Viena» se făcù pentru relicviile sfintei Filofteia.

În acelaș timp, se făcură și contraforții bisericii, astupându-se pentru aceasta, vechea poartă a bisericii din naos (zidul sud).

Lucrările ținură până în 1857¹⁾, când se terminară de zugrăvit, de Gheorghe Antoni zugrav, icoanele.

Dincă Brătianu făcea «odăile de bolnavi» ce veniau la Sfânta Filofteia, Safta Prijbeanca dăruia pentru acele chilii venitul rămas dela părinții ei: Maria și paharnicul Grigorie Drăgănescul.

Dimitrie Bolintineanu și alții se întreceau în faceri de bine pentru aducerea lucrărilor la bun sfârșit.

Ivancea Pârvănovici, tatăl lui Gion, ferecă ușile bisericii cu fier în 1858²⁾.

Cu toată această reparație, în 1887, biserica eră serios amenințată, mai ales în urma greșelii unui preot care tăiașe tiranții ce legau stâlpii interiori între ei. Biserica fù încredințată lui Leconte du Noüy pentru a o restaura.

¹⁾ În timpul acestei reparațiuni se găsi în podul bisericii un antologhion «dăruit bisericii Domnești din Argeș. hramul Stul Nicolae... de jupăneasa, creștină, a lui Chir Vasilie, Ioana, de la Făgăraș leat 3641 = 1706» când se notă aceasta: «La leat 1851 oct. 10 s'au găsit în bolta bisericii acoperită cu var».

²⁾ Pomelnicul bisericii.

Fiind serioase temeri de prăbușire ea fù închisă în 9 Ianuarie 1894.

Pentru asigurarea ei, în 1898, se puseră proptele interioare și exterioare.

În 1902, după raportul d-lui arh. Gabriescu, biserica se află în această stare: «turnul pantocratorului crăpat în toate sensurile, bolțile slăbite, bucăți dintr'ânsa amenință să cadă. Stâlpii interiori, cari susțin bolțile și turnul, crăpați și încovoiați, pe tot corpul bisericii se văd crăpături de sus până jos».

În această stare, în 1911, se decise, după douăzeci de ani de părăsire, de Comisiunea Monumentelor Istorice, restaurarea bisericii, care începù sub conducerea plină de simț de pietate și de înțelegere pentru rămășițele trecutului a d-lui Gr. Cerchez, în urma viilor proteste ale orășenilor și parohului bisericii Ec. Stefan I. Dimitrescu.

Restaurarea arhitectonică dură până în 1914, când se începù restaurarea picturii prin conlucrarea pricepută a d-lui Norocea, ajutat de pictorii I. Mihail și G. Teodorescu.

În 1920 se începură săpăturile ce se află încă în curs de executare, pentru a se completă știrile asupra acestei interesante biserici.

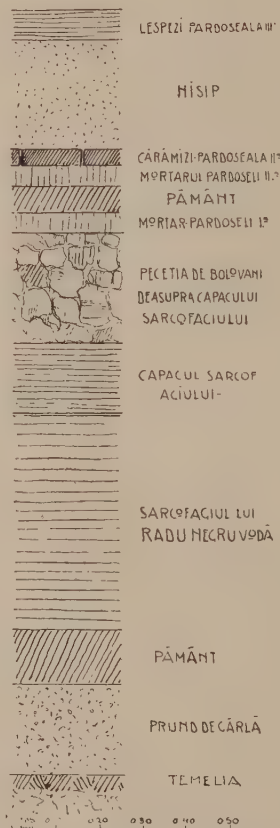

Fig. 29. Secție în pardoselile bisericii cu prilejul săpăturilor.

CONSIDERAȚIUNI ISTORICE ASUPRA BISERICII SANICOARA

De pe tradiție și de pe stil,¹⁾ biserica Sf. Nicoară, cu un mare turn-clopotniță, în față, de pe moda occidentală, este o biserică catolică (fig. No. 28).

Din natura aperiăului său se poate deduce că a fost construită după zidirea bisericii

¹⁾ Seamănă cu biserica Latinsca țrăcva din Serbia.

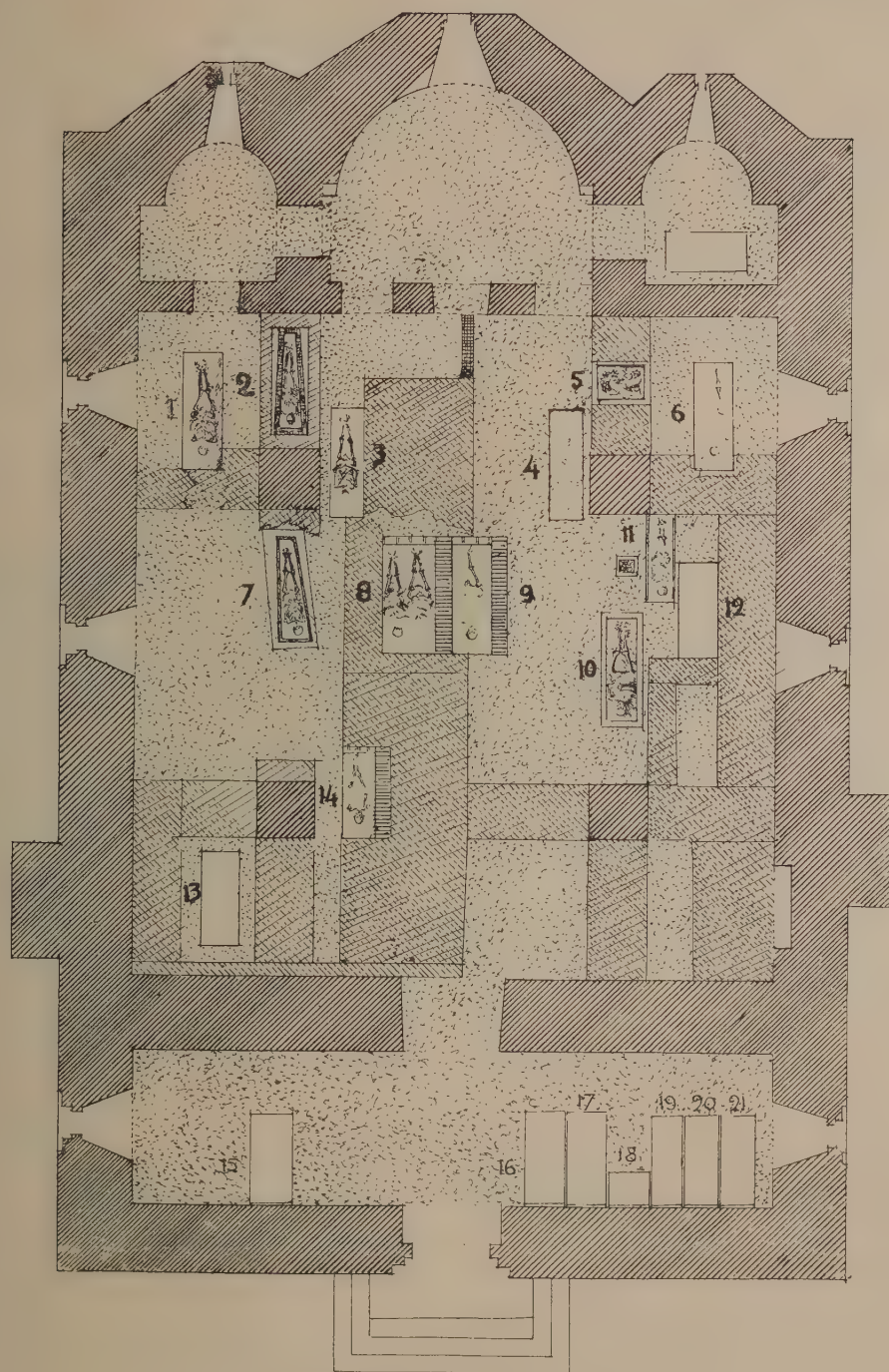

Fig. 30 Planul distribuției mormintelor aflate în săpături:
 1. Cavaler, 2. Cavaler zugrăvit, 3. Cavaler fleurs de lys, 4. Cavaler, 5. Mormânt inchipuit, 6. Voislav,
 7. Udobă, 8. Vladislav, 9. Dan, 10. Radu Negru, 11. Fiul lui Radu Negru, Vladislav, 12. Ana
 Doamna, 13. Dan II, 14. Necunoscut.

Scara: 0.008 = 1.00 m.

Domnești, întrucât întrebuințează foarte sporadic piatra «tuf-calcar» ce se întrebuințează regulat la prima, ca piatră de «taille», la colțuri.

Știm că Marghita, soția lui Basarab; Clara soția lui Nicola Alexandru Basarab și poate chiar Mara ¹⁾, soția lui Mircea, sunt catolice; pentru acest motiv soția lui Mircea nu este reprezentată în biserica sa ctitorială Cozia.

Tot în timpul domniei lui Basarab, dar, s'a ridicat și această biserică, într'o epocă când activitatea papală în țările acestea eră așa de mare.

Vladislav Basarab, în 1369, reconfirmă jurisdicția asupra-catolicilor din țară, Episcopului din Transilvania, Dimitrie, de care ei au depins «a tempore-praedecessorum nostrorum», și-l recomandă tuturor ca să fie bine primit cu prilejul acestor vizitațiuni ²⁾.

În 1382 se înființează chiar un Episcopat în țară, cu titlul de «Severini necnon parcium transalpinarum» ³⁾.

¹⁾ Pomenită în pomelnicul mănăstirii Brădet, locuitoare mai mult în Ungaria, ea e citată cu evlavie în documentele fiului său Mihail, «când au venit Doamna maica Domniei mele din Țara Ungurească, în luna lui Iunie 22, 1418». Con-dica Cotmenii I, 4.

Pentru Brădet A. S. Argeș, IV, 5, 21, 1656, «făcută de răposatul Mircea Vodă care a făcut Cozia».

H. I, 1; 697. Clement VI, lui Alex. Basarab să tragă dela erezie pe Olachi-Romani. H. I, 1, 600, an. 1327, același să primească inchișitori. H. I, 2, 158, an. 1370 Urban V Doamnei Clara. H. I, 2, 159, an. 1370. Urban V lui Vladislav să se întoarcă dela erezie. H. I, 2, 207, an. 1373, Grigorie IX, concedă minorităților dreptul de a ridica biserici în Valachia. H. I, 2, 268, propagandă în Țara lui Basarab.

²⁾ H. I, 2, 148.

³⁾ H. I, 2, 276.

În 1390, acest episcop se mută chiar în reședința domnească a curții din Argeș, cu titlul de «Episcopus Argiensis in Valachia» ¹⁾.

Până la 1603, se poate urmări seria episcopilor de Argeș, cari oficiau, de sigur, la Sânicoadă ²⁾.

În 1602 ³⁾, însă, probabil, din pricina descreșterii populațiunii catolice a Argeșului, Bernardin Querini, care poartă tot numele de Episcopus Argensis, se mută la Bacău.

În 1603, același Episcop, vorbind de noua biserică catedrală din Bacău, amintește de cea din Argeș: «loco ecclesiae Argiensis in Transalpina, funditus eversae» (fundamental distrusă) ⁴⁾.

În 1640 cu prilejul vizitei lui Bakšici se constată că catolicii rămași fără preot «pian, piano sono divenuti heretici et doppo, scismatici» ⁵⁾.

În 1802, Clarke, văzând în stare de ruină acest «templu roman» ⁶⁾.

Bouquet vizitând-o, (vezi

fig. No. 3), amintește legenda că «o principesă catolică, soția primului voevod al Valachiei, Negru-Vodă, descinzând ea însăși din Burbonii Ungariei, fondă în Carpați, singura capelă, închinată cultului, pentru care strămoșii săi duseseră așa de departe în orient gloria armelor lor ⁷⁾».

Fig. 31. Mormântul lui Vladislav-Vodă.

¹⁾ H. I, 2, 330.

²⁾ H. I, 2, 67, H. II, 2, 276, H. VIII, 202.

³⁾ H. VIII, 248.

⁴⁾ Columna lui Traian, VII, 1876, 305—308.

⁵⁾ Bakšici; *Monumenta slavorum spectantia historiam slavorum meridionalium*, XVIII, 102.

⁶⁾ Clarke, o. c., 278. «Roman temple that had been constructed with terracotta tiles».

⁷⁾ *Album valaque*, Paris, 1843.

Se pare, însă, că pe la începutul veacului ea fu reparată și dată cultului ortodox.

Săpăturile făcute în biserică au scos la iveală morminte cu totul recente.

Oameni bătrâni își reamintesc încă de frescele acestei biserici, și de hramul sfântului Niculae, ce se află la ușa de intrare¹⁾.

SĂPĂTURILE DIN CURTEA DOMNEASCĂ

A. Biserica domnească, identificarea mormintelor

În interesul completării tuturor știrilor privitoare la Biserica Domnească se decise facerea de săpături (vezi jurnalul lor).

Sub pardoseala ultimă, făcută la 1827, din

fel: mormintele 1, 2, 3, 4, 5, 6 și 11, așezate în imediata apropiere a altarului. După examenul scheletelor se deduce că ele sunt ale unor oameni tineri și chiar copii. (Vezi planul fig. No. 30).

După scheletele, aflate în mormintele No. 7, 8, 9, 10, 12 se deduce că ele sunt ale unor oameni mai în vârstă, excepție făcând poate numai mormântul No. 14, al unui necunoscut.

Dintre mormintele aflate în mijlocul bisericii, se stabilă, de pe resturile găsite, că mormintele No. 8, 9, 10, 12 și chiar 13 sunt morminte domnești, celelalte sunt ale fiilor și rudelor Domnilor pe care îi vom stabili în cele următoare.

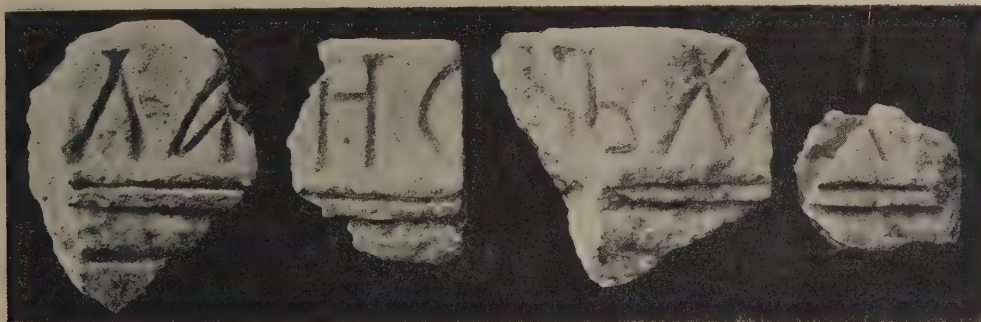

Fig. 32. Fragment din piatra funerară a lui Vladislav-Vodă.

lespezi, (fig. No. 29) la o adâncime de 0,50 cm. se dete de resturi din prima pardoseală de cărămizi, și mai peste toată întinderea bisericii de mortarul gălbui peste care fusese așezată.

Între aceste două pardoseli se găsi și pardoseala doua de cărămizi, din 1750.

Sub pardoseala întâia se dete, în dreptul mai tuturor stâlpilor din naosul bisericii, de substrucției de bolovani, cari legau stâlpii cu zidurile bisericii.

De aci în jos, prin săpături, făcute de pe un anume plan, se dete la o adâncime ce variază dela un metru până la 1,50 m. de patru-sprezece morminte, cu cincisprezece schelete, aflate în naosul bisericii și dispuse ast-

Cel mai vechiu mormânt trebuie să fie cel zidit în substrucția de bolovani aflată în mijlocul bisericii, întinzându-se între altar și substrucția ce legă bazele stâlpilor din spre vestul bisericii.

În adevăr, locul de onoare în toate bisericile este în naos, în colțul sud-vest, în dreapta bisericii.

Acî, însă, fiind ușa cea veche a bisericii, care a fost astupată deabiă la 1850, mormântul ar fi fost expus călcării în picioare. De aceea s'a ales ca cel mai de onoare loc, cel din centrul bisericii, sub cupola pantocratorului (8 pe plan, fig. No. 30).

În acest mormânt, fie scobit ulterior în subzidirea găsită (fig. No. 31), fie zidit special cu această enormă massă de zid, s'au

¹⁾ Niță Zmarandin din Argeș.

găsit urmele benzilor de tencuială roșie, ce împodobiau marginile de sus ale lui.

În mormântul foarte profanat, s'au găsit osemintele a două schelete, dintre cari unul fără de cap, aflat deasupra mormântului de alături No. 9.

Tot aci s'au găsit, spre cap, fragmente, dintr'o inscripție funerară: $\Delta\alpha\ \text{HC}\ \text{B}\text{X}\ \chi\alpha$ cari perfect alăturate, nu mai lasă nici o îndoială că dau numele lui Vladislav, care am văzut că este primul domn ce rezidează sta-tornic la Argeș: $[E]\Delta\alpha[\Delta]HC[G\Delta\alpha E\text{X}] E\text{X}\ X\alpha$ (fig. No. 32,33) (Vladislav întru Hristos).

De altfel, în afară de biserica Domnească din Câmpulung, Vladislav nu putea fi înmormântat nici în modesta mănăstire Vo-dița, zidită de el, nici în Tismana, care nici nu era începută cum am văzut ¹⁾.

Faptul că Domnul a fost găsit, împreună cu Doamna sa în acelaș mormânt — cer celul și brățara găsite sunt o probă evidentă —, faptul că în pomelnicul bisericii, Vladislav Vodă este pomenit cu doamna sa Cherana, nu mai lasă nici o îndoială asupra identității mormântului său, cu atât mai mult că toți domnii ceilalți, afară de Radu sunt pomeniți fără de soțiile lor.

Al doilea mormânt important este sârcofagul găsit (la No. 10 pe planul, fig. No. 30) sub o substrucție de bolovani, groasă de 0,25 cm., și care era acoperit cu un mare capac de piatră. (fig. No. 34).

¹⁾ Afirmarea lui Sébastien Rhéal: *Résurrection des peuples*, citat de d-l Iorga, privește pe «Michel Bass. I-er Ban des Bassiens. . . Une inscription et des fleurs de lys trouvée dans le monastère de Tismana, témoigne que le Domnu avait épousé une princesse du sang de Saint Louis».

Dacă poate fi luat în considerare acest poet astral, atunci acest mormânt este al lui Mihail, fiul lui Mircea, a căruia mamă era probabil catolică.

Și în Album-Valaque, vorbindu-se de poarta mănăstirii Tismana: «à la fois le plus ancien et le plus pittoresque des alpes carpathiennes est encore revêtu des gloires héraldiques de son illustre maison» (Barbonii! din Ungaria).

Faptul că scheletul din acest mormânt se află depus într'un sârcofag, cum și împrejurarea că el a rămas neprofanat, au contribuit ca acest mormânt să fie și cel mai bine păstrat.

Amănunte asupra felului cum a fost găsit se dau la jurnalul săpăturilor.

Într'aceșt loc, ritualul bisericii, consacrat printr'o tradiție seculară, prescria facerea pomenirii ctitorului bisericii, cu tava de colivă, la hramul bisericii, Sf. Niculae.

Aci se pomenește din generație în generație Negru-Vodă, cum zice tradiția populară ¹⁾.

Cu mult înainte de descoperirea mormântului, Tocilescu afirmă, vorbind de așa zisa statuă a lui Negru-Vodă, «că s'ar fi găsit încă de mult în zidul bisericii, la vechea intrare unde e înmormântat Radu-Vodă Negru, acolo, adică unde azi se află scaunele împărătești» ²⁾.

De fapt scaunele împărătești se aflau în fața stâlpului unde-am găsit mormântul și la capătul acestuia ³⁾.

Epitropul Bisericii Domnești, în 1843, adresându-se lui Bibescu Vodă invocă, pentru a atrage luarea aminte a Domnului pentru această biserică: «mormântul în care zace țărâna răposatului întru fericire Radu-Vodă Negru» ⁴⁾.

Mitropolitul Neofit, în 1746, pomeni pe ctitor: . . la «Biserica lui Radu Negru» ⁵⁾.

Pomenirea o făcu desigur lângă «piatra mare, cum intri în biserică, la dreapta, pe care este sculptată icoana lui Radu-Vodă Negru».

Răguzanul Luccari, în 1601, care avea multe legende confuze despre țara noastră, datorite tradițiilor păstrate în familia sa din

Fig. 33. Acelaș fragment reconstituit.

¹⁾ Vezi declarațiunea dascălului Sima Popescu, la anexe.

²⁾ Tocilescu: *Raporturi asupra câtorva mănăstiri*. Analele Academiei Române, partea istorică 8, S. II, 161.

³⁾ Vezi și declarația Sima Popescu (Jurnalul săpăturilor).

⁴⁾ A. S. Ministerul Culturul Ț. R. Dos. 141, an. 1844.

⁵⁾ *Biserica ortodoxă l. c.* 634, 636.

Fig. 34. Sarcofagiul cu scheletul lui Negru-Vodă.

timpul legațiunilor la noi a moșilor săi, șiia să afirme că Negru-Voevoda «fu sepelito în Argis» ¹⁾.

Și cronica țării ne spune de el că au domnit până la moarte, îngropându-l la biserica lui din Argeș ²⁾.

Pomelnicul bisericii (fig. No. 35), făcut pe la 1863 de pe altul vechiu, care eră cel puțin de pe la 1812 ³⁾, începe cu ctitorii principali ai bisericii: Io Radul-Voevod, Ana Doamna; Io Neagoie-Voevod, Despina Doamna.

Nu mai începe nici o îndoială, cu toate că nu s'a găsit nici o inscripție, că ne aflăm în fața mormântului lui Negru-Vodă, cum începe să numească pe Radu, cum am văzut, hrisoavele încă din veacul al XVI-lea.

Ritualul bisericii de sute de ani, transmise până azi numele celui mai vechiu fondator, de pe tradiție, al monastirilor din țara românească.

Grija și luxul cu care Radu-Vodă fu îngropat, arată și grija pe care el și ai lui trebuie să fi avut-o pentru pomenirea lui.

Cunoaștem dispozițiunile pe cari Domnii și le luau în această privință încă din viață.

Moise Vodă, în 1529, dete o moșie Tismenei, pentru ca atât cât va trăi el «să mi se cânte în fieștecarele săptămână, într'o zi, seara paraclis cu pahar, iar, a doua, sfânta și dumnezeiasca liturghie, cu colivă, și cu pahar, iar după moartea Domniei mele să mi se cânte în fieștecarele an, într'o zi, parastas cu pahar, iar a doua zi Sf. Liturghie, cu sobor și cu colivă, și cu pahar, și să-mi facă masă

ctitoricească și împărțire la săraci. Te rugăm și pe tine cinstite și milostive Domn, pre care îl va alege Domnul Dumncezu a fi Domn Țării Românești, în locul zmereniei Domniei mele. . . să îplinești a noastră făgăduială. . . pentru sufletul și pomana Domniei tale» ¹⁾.

Din faptul că s'a găsit în mormântul lui plete castanii, se poate deduce că el a murit tânăr, «scurtându-i-se zilele», cum zice hrisovul pentru Tismana al fiului său Dan.

Figura lui este reprezentată în scena hrumului bisericii, dela intrare, unde Domnul, cu plete și barbă castanii, îngenunchiat, întinde mâinile, în poză de rugăciune, înaintea tronului lui Hristos, întocmai ca împărații bizantini ²⁾ (fig. No. 36 și 110).

De altfel nici unul din Domnii anteriori lui Radu nu poate fi identificat cu scheletul aflat în sarcofag.

Marele Basarab, cum glăsuește grafitul găsit pe peretele nordic al bisericii, a murit la Câmpulung. Tradiția hrisoavelor referitoare la acea monastire arată, cum am văzut, că oasele lui sunt îngropate acolo.

Tradiția chiar despre chipul său, păstrată în portretul său, aflat în Chronicon pictum (fig. 7), scrisă în 1355, îl reprezintă bătrân. În sarcofag însă mortul e tânăr.

Fiul său Nicola Alexandru e îngropat sub piatra de mormânt ce se păstrează până azi la Câmpulung (fig. No. 11).

Vladislav, am văzut că e îngropat în centrul bisericii.

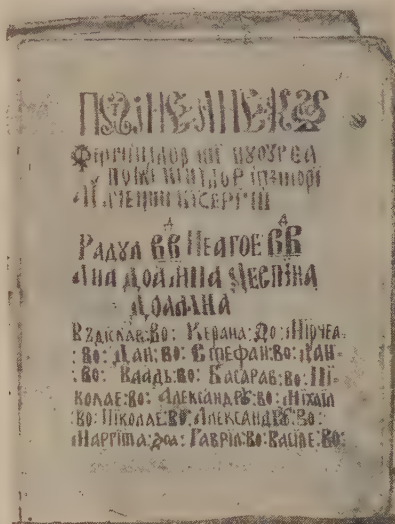

Fig. 35. Pomelnicul Bisericii Domnești.

¹⁾ o. c.

²⁾ Magazin, IV, 232.

³⁾ Publicat în Revista Istorică, an. 1920. El menționează pomeniri pentru anul 1812 și 1850.

¹⁾ Condicta mănăstirii Cotmeana I, 6 v. an. 7539.

²⁾ Vasile, în mosaicurile dela Sf. Sofia; Diehl: *Manuel d'art byzantin*, p. 174. Manuel Paléologue în Mitropolia din Mistra: Millet: *Monuments de Mistra*. 91, 3.

Theodor Metochites la Kahrié-Djami. Vezi Izvestia, ins-titului rus din Constantinapole XI, München, 1906. (Album).

Portretul lui Radu și al soției sale, Ana, se află înainte de restaurarea picturii dela 1829 și în dreapta ușii de intrare în naos, sub icoana unui Hristos binecuvântând (fig. No. 37).

El fiind distrus de Pantelimon — cu excepția lui Hrist — a fost înlocuit cu altul făcut, de sigur, de pe un decalc de pe cel vechiu.

Din acel panou al ctitorului a mai rămas și o inscripție fragmentară, deasupra, pe care o vom vedea-o mai târziu.

Identitatea acestui panou cu cel ce există astăzi în restaurata episcopie a Argeșului, nu se poate tăgădui (fig. No. 38).

Figura uscată și prelungă a Domnului Radu din biserica episcopală, dinainte de restaurare, s'a păstrat în copia pictorului Tătarăscu la Academia Română (fig. No. 12).

Pe acest panou, zugrăvit în vremea lui Neagoie-Vodă, și pe care îl văzu Odobescu înainte de restaurarea monastirii, eră scris: *Io Радѣа Ноеводѣ; гос-пожда его Ана.*

La Câmpulung, în Mănăstirea Negru-Vodă, se află de asemenea un panou cu chipul lui Radu Negru, făcut, cum am văzut, la 1828, de pe cel vechiu, existent în biserica dăruită a lui Matei Basarab, și cu o titulatură făurită de pe cronici: «marele Radu Negru-Voevod, întâiul domn, descălicătoare al țării românești» (fig. No. 13).

Și la schitul Negru-Vodă din Stoenesti Muscel, sub panoul publicat în această publicație, s'a dat de un alt panou din veacul

al XVIII-lea, făcut în vremea starițului Ioil, și în care se reprezintă Io Radu Negru Voevod și tatăl său Io Nicola Alixandru Voevod» (fig. No. 10).

Sub acest panou se vede o altă frescă mai veche ce reprezintă pe aceiași ctitori.

Existența în Biserica Domnească a două tablouri cu portretul lui Radu Negru nu poate fi o surprindere.

Și la Lesnovo, în Serbia, despotul Oliver e reprezentat în biserica, zidită cam în aceiași ani cu Domneasca, dar pictată cu câțiva ani mai înainte, de două ori, odată în biserică singur, și altădată în nartex ¹⁾ cu soția sa.

Ca și acolo, și aici Domnul reprezentat (fig. No. 38 și 110). este ctitorul bisericii care a săvârșit biserica, pictând-o.

Biserica zidită de Basarab, Radu o termină, de aceea pomenirea ctitoricească se făcea la mormântului.

Din inscripția pusă de Pantelimon pe panoul lui nu a rămas

decât numele de *ДАМНА* = Doamna, din titulatura, Ana Doamna, pe care se pare că Leconte du Noüy a recopiat-o pentru panoul său dela mănăstirea Argeșului. (vezi fig. No. 38).

Inscripția cea veche din al XIV-lea veac, de

Fig. 36. Chipul lui Radu-Vodă-Negru în icoana hramului bisericii.

¹⁾ G. Millet: *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, 26. Costumul doamnei în special, cu dantelele ce cad pe tâmpile de sub coroană cum și marii cercei sunt absolut asemănători cu ai Vasilisei Maria Lyverina. Vezi și acelaș port la jupăneasa Doia, a Despotului serb Deaia la Bělova Schita. (*Bulletin arch. bulgare*, 1912, 63).

Fig. 37. Panou în naosul Bisericii Domnești cu chipul lui Radu Negru și Ana Doamna.

deasupra panoului are din nenorocire marginile laterale rupte, astfel că nu se poate ceti decât fragmentar titulatura Domnului și Doamnei, în limba barbară a pictorilor.

Această inscripție a fost scrisă, după săvârșirea panoului, pe un ciubuc pe care se află ornamentul No. 264, care fiind acoperit cu un fond de vopsea, s'au scris următoarele rânduri, notate pe pagina următoare.

Peste mormântului lui Radu desigur se află o piatră, ca și deasupra tuturor celelalte morminte unde au fost găsite fragmente din aceste pietre.

Tradițiunea voiește ca piatra dedesupra mormântului său să fie aceea foarte mutilată care reprezintă pe un Domn cu plete, cu coroană pe cap, zăcând cu mâinile pe piept pe patul mortuar înfățișat deasemenea (fig. No. 43—46).

Cronica cantacuzinească afirmă că după moartea lui Radu Negru «i-au făcut și statue de piatră, adică chipul lui care este în slona acelei bisericii»¹⁾.

Această piatră, pe vremea lui Neofit am văzut, însă, că eră pusă lângă, sau pe mormântul lui Radu Negru.

Ea, însă, nu este piatra acestui mormânt cum greșit a atribuit-o tradiția.

Lucrată numai pe o margine, și brută pe toate celelalte margini ea nu a putut servi decât unui mormânt ce s'ar fi aflat în colțul bisericii, cu capul și marginea nelucrată lipite de un zid.

Acest mormânt nu poate fi decât cel dela

¹⁾ In Șincai o. c. an. 1215. Vezi și Drăghiceanu: *Buletin*, 1913, 195. Bellanger: *Le Cheroutza*, Paris, 1846, 430.

Palmete de pe perna mortuară a patului acestei pietre se văd la Peribleptos (Millet: *Mistra*, 49, 8).

No. 13, pe planul (fig. No. 30), unde chiar am găsit urmele încastrării ei în zid (vezi jurnalul săpăturilor).

Scoasă din biserică pentru a creă spațiu, ea fu pusă peste piatra (fig. No. 40), care în adevăr eră a lui Radu, în slona (tinda) bisericii, și se creiă, astfel, legenda cu statuia lui Radul Negru.

Pentru mormântul lui Radu, liber pe toate laturile, nu se putea face o astfel de piatră.

De fapt, peste acest mormânt trebuie să

fi fost așezată piatra (fig. No. 40—42) care deasemenea se află în tinda bisericii azi, decorată foarte oriental cu ornamentație în méplat pe ambele laturi lungi, cu o rozetă și un arbore pe fața de deasupra și cu o cruce pe fața dinspre picioare, rămânând brută la latura dinspre cap.

Considerând toate mormintele aflate în biserică, ea nu putea fi așezată decât la mormântul cavalerului (No. 2 pe plan) sau la mormântul lui Radu, ambele aflate la picioarele stâlpilor bisericii, de care se putea alipi cu căpătâiul lăsat brut.

Înălțimea ei, însă, ar fi împiedicat circulația în fața altarului — dacă ar fi fost

așezată peste mormântul No. 2 — pe de altă parte, nici importanța acestui personagiu nu eră așa de mare pentru a i se pune această piatră.

Dealtfel, peste acest mormânt am găsit spre capăt fragmentul unei lespezi.

Această piatră, deci, nu putea fi decât peste mormântul lui Radu, unde alipită de stâlpul bisericii, acoperiă numai jumătate din mormânt, pentru a nu împiedică circulația în biserică.

Fig. 38. Panou în Episcopioara Argeș cu chipul lui Radu Negru și Ana Doamna.

Fig. 39. Inscriptia de deasupra panoului ctitorilor (v. fig. 37)

(..... VĀ NĀ BĀ ВЛАГОБѢРЕНУ¹⁾, (SAV) [ВЛАГО]ДѢРѢ(У) [ВО]ДѢ²⁾ И ГАМОДРЪЖА[VNYI³⁾

[V]ЖПРОУЛАНУИ НĀ I I I ДЮЖЕ⁴⁾ ЕЪГЕИ ОБАГТИ ЕДН БРДИ

И ЕЪ ХМ. ЕМ. КАПРОЕТ[Р]Ѣ[НАА]⁵⁾ И ГЪЖА ЗЕМИ КАПРОБАХЪЛИ И ЕЪГЕИ ОБЛАСТИ SVOI]

..... bine credinciosul Voevod și însuși stăpânitorul

..... Ungrovlahiei stăpâniri Домн și al întregului ținut al stăpânirii sale.

..... întru Hristos Dumnezeu bine credincioasa și Doamna Țării Ungrovlahiei și a tot (ținutul său.)

¹⁾ Se citește mai bine [Kamre]A[se]sneš, cum propune D-1 Prof. Canceș, de cât KAMPEBENNY.

²⁾ Bore[sa]d, vezi și grafitul cu semnătura lui Vlad Voevod (Fig. No. 19).

³⁾ Gamo, Држаним se găsește pe piatra de momânt a lui Nicola Alexandru (fig. No. 11) și în titlul lui Mircea.

⁴⁾ Cuvântul este foarte stricat. Prin imposibil (întrucât genitivul este ЕАДНА sau ЕАНА) de ar fi Видини, atunci acest panou, cel dela Episcopie și cel dela Câmpulung ar trebui să fie portretele lui Vladislav, care ar fi început pictura bisericii (după cum pictase și Vodîța) pe timpul cuceririi Vidinului, Februarie 1369, iar portretul dela hram ar fi al lui Radu care a terminat biserica.

Faptul însă că la Câmpulung, cum au văzut Stohnicul Cantacuzino și Neofit, erau reprezentați Dan fiul lui Radu, Radu-Vodă, și faptul că chiar Neagoie intitlase panoul asemănător dela Mănăstirea Argeșului tot Radu Voevod, exclude, însă, această supoziție. Soluția dată de D-1 Prof. -boș din Craiova, pe care a binevoit a mi-o comunica D-1 P. Panaitescu este singura care se poate împune: ЕАДНѢМОЖИ = al Ungrovlahiei, stăpâniri Домн și etc.

⁵⁾ KAMPEBEN se găsește și la Bulgari: КѢ СѢ КАРГОНА УОРА în titlul lui Alexandru din 1347. (*Bulletin arch. bulgare*, 1912, 213); în titulatura lui Ion Asan (*ibid.*, 1912, 54). În titulatura lui Milutin (Рѣрѣ) în Millet, o. c. plansa).

Fig. 40. Piatra de mormânt a lui Radu Negru.

Fig. 41. Piatra de mormânt a lui Radu Negru. Fața.

Fig. 42. Piatra de mormânt a lui Radu Negru. Latura.

La No. 9 pe plan (fig. No. 30), s'a găsit mormântul unui Domn ce-și păstră încă pe cap diadema de mărgăritare, cu șnurul ce o legă pe cap (fig. No. 44), asemănătoare cu aceea a lui Radu Negru, dar care eră complet profanat.

S'au găsit, deasemenea, fragmente din piatra sa de mormânt, cu câteva litere, cari nu dau nici un fel de lămurire asupra numelui (vezi planșele anexe).

Acest mormânt nu poate fi decât al lui Dan, fiul lui Radu și urmașul lui, mort în luptele cu Șişman, Țarul dela Târnovo, cum este pomenit și în pomelnicul bisericii.

Nu se știe din ce motive s'a renunțat la acest placaj, găsit alături, neîntrebuințat, zindindu-se un cavou, în formă de cosciug, care, prăbușindu-se, zdrobi întreg scheletul. Aci s'au găsit inelele cu inscripție slavă și germană pe cari le vom descrie în altă parte. Literele inscripției slave, foarte barbar lucrate, ulterior, probabil la Brașov, de pe un desen făcut în țară ce nu a fost înțeles, mi-au dat întâiu lectura (fig. No. 48) *ЛАНДΟΥ ДОБЖ ПРЪСТЕ*.

Și întrucât, cum m'a lămurit și d-l Filow, directorul institutului arheologic din Sofia, trebuia cetit *ПРЪСТЕНЪ*, bănuui că nu-

Fig. 43. Piatra cu chipul zis al lui Negru Vodă.

La No. 13 (pe planul fig. No. 30), în colțul n.-v. al bisericii, s'a găsit un mormânt cu totul profanat și pe care se află piatra atribuită lui Negru-Vodă (fig. No. 43—46). El trebuie să fie a lui Dan al II-lea, fiul precedentului, care am văzut că a rezidat cu predilecție la Argeș, și care e pomenit și în pomelnicul bisericii.

Mormântul dela No. 7 (pe plan), fig. No. 47, găsit prăbușit și neprofanat, conține oasele unei rude domnești, fapt ce rezultă și din felul cum pentru acest mort se pregătise, la început, un sarcofag din lespizi alipite, ai căror pereți interiori erau vopsiți cu roșu ca la Domni ¹⁾.

¹⁾ Astfel de morminte la Aboba-pliska; *Album al Institutului rus din C-ple*, X, 1905, pl. XXXI, XXXV.

mele anterior trebuie să fie al posesorului inelului pe care îl credeam Vladislav sau Laslo de Doboca.

Totuș, neputându-se deduce aceste nume din această descifrare, am considerat, într'o a doua lectură, prima literă ca un N incomplet și am cetit: *НАНДΟΥ. I*.

Examinând bine litera a IV se vede că este mai mult un *fl* decât un *Δ*, foarte caracteristic făcut la litera a VII-a, și dacă îna-

¹⁾ Hipoteza făcută într'o revistă că acest mormânt este al lui Nicolae de Doboca, care trecând în țară și-a luat numele bulgaro-macedonean de *НАНА*, care înseamnă Naie (!), este o imposibilitate.

Domnul Țării noastre se chemă Nicola, români din Serbia citați în documentele lui St. Uroș, pentru mănăstirea Zîca au tot acest nume *Н I*, 775. chiar și țigani la noi aveau numele Necula. (Ștefulescu, *O. C.* 191).

Bulgarii tot Nicola: ca tatăl țarului Samuil (*Bulletin bulgare*, 1910, 59).

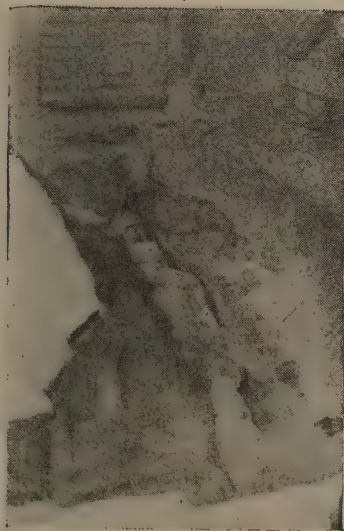
44

45

46

47

† ПЧИАΟΥДОБЪ
ПРЪСТЕ†

48

49

Fig. 44. Craniul lui Dan I, cu diadema. Fig. 45. Chipul zis al lui Negru-Vodă, fața. Fig. 46. Chipul zis al lui Negru-Vodă, latura. Fig. 47. Mormântul lui Udobă. Fig. 48. Inscriptia inelului lui Udobă. Fig. 49. Mormântul cavalerului zugrăvit.

intea celei de a doua literă **И** nu putem concepe altă literă decât **Н**, incomplet desenat, atunci tot ca **Н** trebuie să considerăm și a III-a literă scrisă ca **Н** în loc de **Н**, în mod greșit de o mână nedibace.

Astfel că singura lectură posibilă este:

ИАНН ОУДОБЪ ПРЪСТЕНЪ
(inelul lui Nan Udobă)¹⁾.

Știm, din hrisovul lui Mircea Vodă din 1388, Maiu 20, că el a donat Monastirii Cozia «satul Boiarului domniei mele lui Nan Udobă»²⁾.

El este deci mortul, ruda domnească, care se află în acest mormânt. În orice caz el nu este din neamul de Doboca, a căror existență în țară nu e dovedită cu nimic.

Inrudirea casei de Doboca cu Basarabii, afirmată de Vladislav, cred că nu vine din legăturile casei cu Doamna Clara, soția lui Nicola Alexandru, «noverca», mama vitregă a lui Vladislav, ci cu Marghita, bunica lui Vladislav, soția lui Basarab.

Numai astfel Vladislav putea considera pe Vladislav de Doboca «noster caro et sanguis et genitura»³⁾.

Mormântul No. 14, pe plan, este necunoscut.

Mormântul No. 12, pe plan, la dreapta lui Negru Vodă, nu poate fi decât mormântul Doamnei care

¹⁾ Asupra lecturii Udobă, vezi Brătianu, *Les fouilles de Curtea de Argeș*, Revue Arch. 1921.

Inele cam din aceeași epocă au fost găsite și în Serbia: *Благоевска краљска вилкашнина пръстен*, și în Bulgaria: *Ходорова пръстен*, *Ентомирова пръстен* (Bulletin arch. bulgare, 1911, 2, 5, 9).

²⁾ Condica Cozia, I, 3, v.

³⁾ H. I., 198: «noster consanguineus, consanguineo et fratri, propter consanguineitatis connexionem».

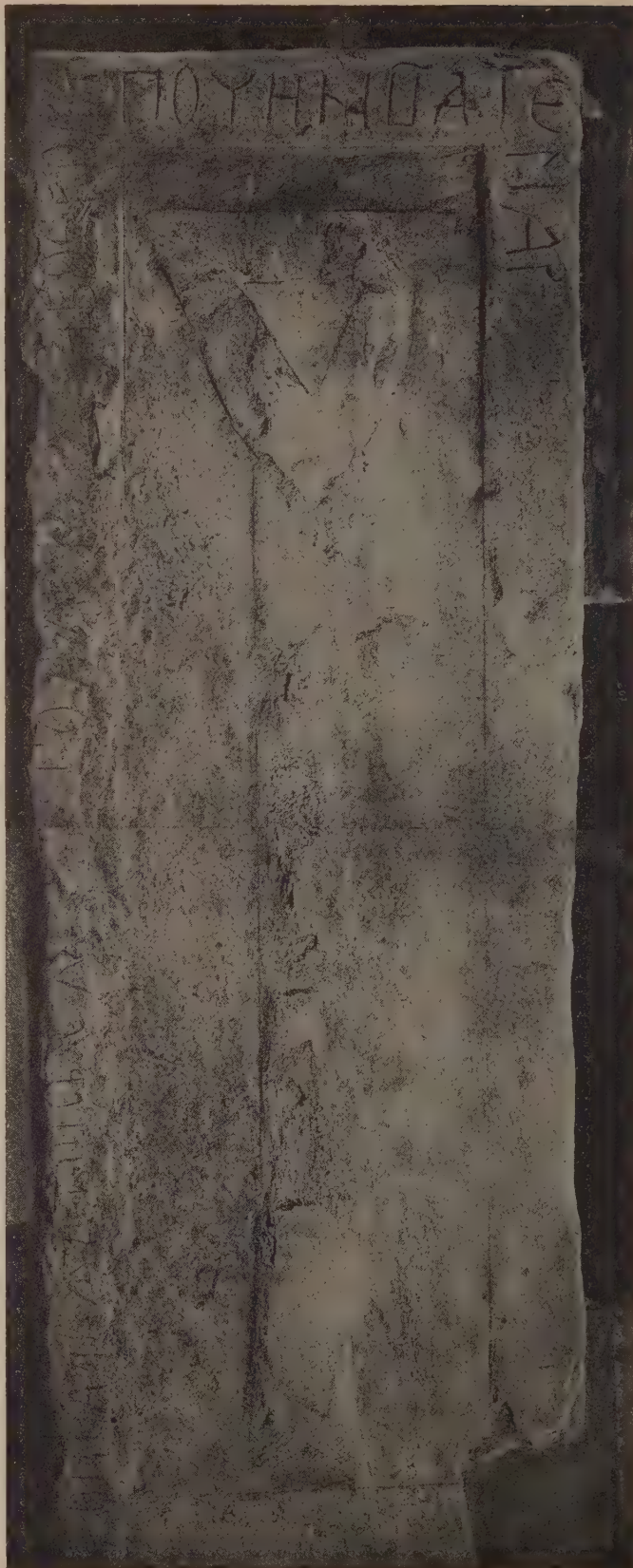

Fig. 50. Piatra de mormânt a lui Voislav-Basarab.

la o epocă necunoscută a fost golit de toate oasele ce au fost depuse în cutia dela picioarele lui Radu.

În fine, mormântul dela No. 11, pe plan, aflat între mormintele lui Radu și ale soției sale, nu poate fi decât al copilului și coregentului lui Radu, după monete, numit Vladislav. El a murit la o epocă când toate locurile destinate tinerilor morți, în

dă la coapsă, scutul la picioarele sale pe vârful căruia stă un coif cu crinieră roșie, sulita înfiptă în pământ. El ține mâinile întinse față de icoana lui Hristos, aflată deasupra acestui panou. La acest schelet s'a găsit o «plaque d'applique» care deasemenea reprezintă un cavaler (vezi fig. No. 74 și planșa No. VII).

Acest schelet, deci, nu poate fi decât al cavalerului zugrăvit pe stâlpul la picioarele căruia el zace.

Fig. 51. Rămășițele Casei Domnești, ivite după facerea săpăturilor.

fața altarului erau complet ocupate.

Dintre mormintele No. 1—6, aflate în fața altarului, două sunt mai interesante: No. 2 și 6.

La capul mormântului No. 2 (fig. No. 49) se află pictat pe stâlpul, la picioarele căruia se află mormântul, un cavaler reprezentat în tipicul costum cavaleresc cu tunică de solzi (cotte de maille), pantaloni scurți roșii (braies), ciorapi lungi albaștri (chausses), spa-

La No. 6, într'un mormânt complet profanat, s'a găsit pe lângă vestminte, botoni, inel, diadema de lame de aur, o egretă de argint (fig. No. 75) și o piatră de mormânt timbrată de armele Basarabilor, scutul, și cu această inscripție fragmentară (fig. No. 50).

[V]ОНСЛАЕЖ ДѢТЕ [V]ЕЛ[ІСА]ГО
АЛЕКС[АН]ДРА БОЖОДЯ ПОЧИ МЦЯ
ГЕНАР.

Fig. 52. Bustul lui Radu-Vodă Negru.

«Voislav ¹⁾ fiul marelui Alexandru Voevod, s'a săvârșit în luna lui Ghenuarie.»

La toate mormintele No. 1—6 găsindu-se schelete de tineri, s'a dedus, după găsirea inscripției lui Voislav, că ele sunt ale fiilor de Domni, îngropați la picioarele părinților lor.

Având în vedere cavalerul pictat la stâlpul cu mormântul cavalerului, s'a dedus, prin analogie, că toți acești fii de Domni sau de rude domnești sunt cavaleri, ale căror portrete trebuie să fi existat pe fețele stâlpilor

El fu care dădea o organizație feudală armatei, burgurilor, nobilimii, ca și în Vest. Orice proprietate fonciară, orice posesor de feud, trebuia să presteze stăpânului său feudal un număr determinat de luptători.

Tot Carol Robert conferă claselor nobiliare armoariile, prin proprie autoritate regală.

Evident că Domnii noștri, în relație de vasalitate reală sau fictivă cu Regii Ungariei, nu au scăpat acestei organizații feudale care convenea de minune, în luptele de

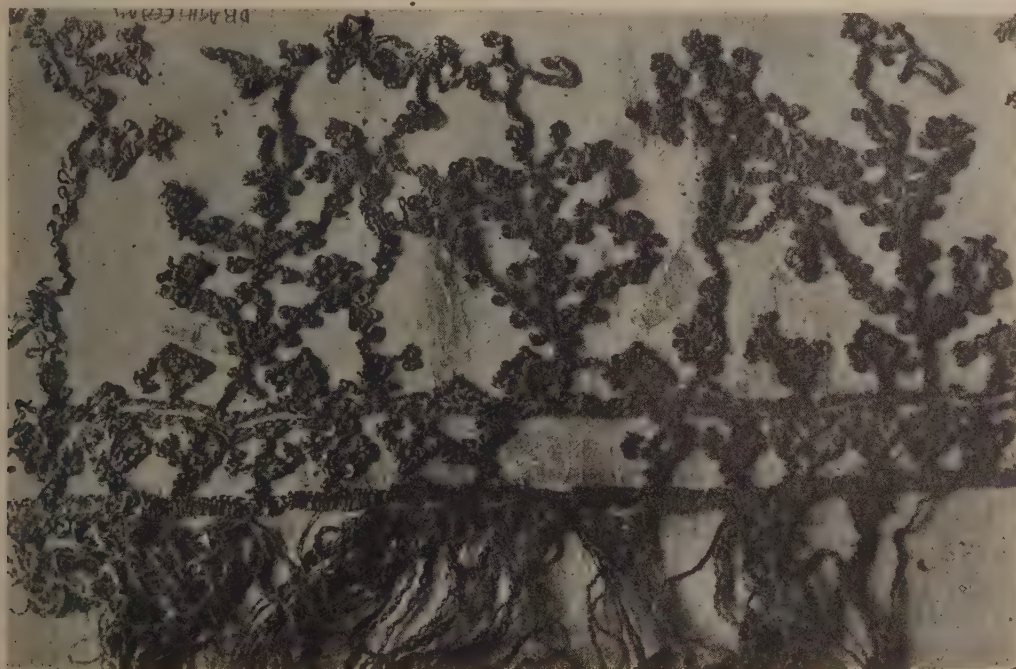

Fig. 53. Pasmănerie venețiană, găsită în mormântul lui Radu Negru.

lângă cari sunt îngropați, dar au fost nimice în restaurările ce le am văzut.

Și nu e de loc surprinzătoare existența feudalității la noi.

Statul și societatea noastră din veacul al XIV-lea se organizează de pe modelul Ungariei angevine.

Aceasta fusese organizată feudal de Carol Robert, după maniera Statului francez și napolitan ²⁾.

¹⁾ Numele se găsește și la Românii din Serbia (Doc. citat al lui Uroș) și ca nume de femeie Ронкара și la noi, C. T. I, an. 1550, 54, v.

²⁾ Huber: *Geschichte der Hungarn*, II, 65.

clasă de atunci, pentru întărirea autorității Domnilor noștri.

Am avut, deci, o feudalitate și un cavalerism, după practicile bisericii noastre, pe care nu l-a cunoscut statele balcanice.

Precum în Ungaria, pe vremea lui Ludovic, existau «barones, nec non proceres et nobili regni» ¹⁾, tot astfel sub Vladislav-Vodă avem o clasă nobiliară «barones», din care făceau parte «castelani, comites, judices» menționați de el în documente ²⁾.

¹⁾ H. I, 2, 17.

²⁾ H. I, 2, 198, an. 1372. H. I, 2, 148, an. 1369.

Dela regele Ungariei au Basarabii stema de familie, formată dintr'un scut cu bare în câmpul din stânga și liber în câmpul din dreapta, pe care îl aflăm pe mormântul lui Voislav, nasturii lui Radu, monetele lui Vladislav și Radu-Vodă.

Și plăcile de teracotă găsite în săpăturile casei domnești (fig. No. 81—84), sunt oglindirea aceleiaș vieți feudale a acestei societăți românești.

Săpăturile din pridvorul bisericii au scos la iveală morminte neimportante, târzii, printre cari mormintele familiei lui Dincă Brătianu, cari au rămas neexplorate ¹⁾.

* * *

În biserica Sf. Nicoară, afară de mormântul No. 5), (vezi jurnalul săpăturilor) care, de pe culoarea vestmintelor violacee, pare a fi fost al unui episcop de Argeș, toate celelalte morminte, așezate de altfel ca și la Domneasca, nu prezintă nici un interes deosebit.

Săpăturile din incinta curții Domnești

Săpăturile încă în continuare scoaseră la iveală casa domnească (fig. No. 51), ale cărei ziduri au azi până la 8 m. înălțime; ele se aflau până acum ascunse în dărâmături și stratele de gunoi cărat din oraș. Ea are un cerdac lat în față, pivniță, și un cat deasupra, — deși lucrată în bolovani, avea foarte frumoase cadre gotice la uși și la ferestre, mult asemănătoare cu ale casei domnești din Câmpulung, găsite lângă biserica din Curtea monastirii Câmpulungului, cu prilejul unor recente săpături.

¹⁾ «Supt această piatră să odihnesc oasele răposatei roabei lui Dumnezeu Elinca și s'au pristăvit la leat 18 (...)

«Suptu această piatră să odihnesc oasele roabei lui Dumnezeu Stanca, ereița, și s'a pristăvit la leat 1819, Februarie 13.

Asupra mormintelor Brătienilor, vezi Drăghiceanu, *Buletinul* 1912, 96. — Pe peretele dela capul lor se zugrăvi la 1848: «Drept între aceste morminte, ce sunt cu pietre acoperite, să odihnesc oasele robilor lui Dumnezeu Costandin Brătianu, marele clucer, și ale Dumneaei cucoanii Nastasia, mare clucereasă și a Elenței, sora lor».

Fresce frumoase decorau pereții interiori, iar console cu vulturul țării susțineau bolțile celor trei mari camere. Plăci de teracotă, cu diferite ornamente, împodobiau sobele sau pereții.

S'a dat, de asemenea, de temeliile dependențelor și ale gangului porții de intrare lângă care se află o ascunzătoare în formă de puț, încă neexplorat.

Unul din pilonii acestui gang există și azi, având o înălțime de vreo trei metri.

Săpăturile pot aduce de aci înainte multe surprize în explorarea acestei curți (vezi planul fig. No. 2).

CONSIDERAȚIUNI ARHEOLOGICE ASUPRA OBIECTELOR GĂSITE ÎN SAPATURI

Rezultatele săpăturilor din Argeș sunt de o importanță extraordinară pentru cunoașterea vieții noastre în epoca medievală și o contribuție prețioasă pentru întreaga viață medievală.

În Franța d-l Migeon dela Muzeul Luvru ¹⁾ califică aceste rezultate de «belle trouvaille», d-l Enlart: «de tout premier ordre». În Austria d-l Strzygowski: «wundervolle Funde». În Germania d-l Ohlenroth dela Maximilians, Museum: «admirable trésor». D-l Pinder dela Institutul de istoria artei din Lipsca: «bemerkenswerte Funde». D-l Roth, specialistul transilvan: «hochbedeutende Funde».

În Anglia d-l Dalton, dela British Museum: «du plus grand intérêt».

Căci, în general, «podoabele personale din Evul Mediu sunt rare, mai rare decât acelea ale unor epoci mai vechi când asemenea lucruri erau îngropate cu bărbații și femeile cari le purtau.

«Din această pricină ele atrag mai mult atențiunea, ele ne arată partea neagresivă a acestei vieți feudale pe care noi o asociem

¹⁾ Prin bunăvoința Psei Bibescu, cele mai multe știri din Franța.

de obicei, cu spiritul de aventură și cu trupul încontinuu sub arme¹⁾.

Bijuterii de aur, medievale, în special, se găsesc rar în morminte «au moins pas dans cette profusion» ca la Argeș²⁾.

Ele mai au și o altă importanță pentru noi; vor da o nouă contribuție pentru cronologia întunecatelor timpuri ale începuturilor istoriei noastre.

Două mici rozete de mărgăritare decorau colțurile pulpanelor tunicii în față; alte rânduri de mărgăritare șerpuitoare decorau manșeta tunicii și coatele, cari mai erau ornamentate și cu un galon de fir.

Lungii ciorapi medievali (chausses) și pantofii cu boturile foarte ascuțite (pantoufles à la poulaine), de pe moda poloneză, răspândiți în toată Europa, cu vârful cu atât mai

Fig. 55. Brâu! lui Radu-Vodă Negru. (Vezi și planșa No. X).

Imbrăcămintea

Tunica Domnului Radu, găsită în sarcofag, e de mătase, odată de purpură, astăzi decolorată marron; strânsă mult pe corp ea descinde până la jumătatea femururilor. E mult decoltată la gât, încheiată prin mijloc de un șir de nasturi de aur ca. 30, plăți, așezați unul după altul (fig. No. 52).

Mâncile deasemenea strimte trec peste metacarpuri, lărgindu-și mult deschiderea aci.

Și ele au un număr de circa 20 de nasturi ce țin toată lungimea antebrăului.

Trei zone de opazmanterie, formată dintr'un ornament de perle, dispus în linie șerpuitoare la bordura gâtului, pe piept și la mijloc sub cordon, se ridică în marginea dela gât în trei rânduri din acelaș ornament pe umerii tunicii.

¹⁾ O. M. Dalton: *Mediaeval personal ornaments from Chalcis in the British and Ashmolean Museum*, Oxford, 194.

²⁾ Avizul d-lui Dalton.

lung cu cât calitatea personajului¹⁾ era mai ridicată, au dispărut fără de urmă, lăsând oasele goale.

Ele se pot deduce din costumele ctitorului dela icoana hramului (fig. 110) din al doilea portret aflat în naosul bisericii, din portretul dela Câmpulung și mai ales din portretul lui Basarab (fig. No. 7).

Această tunică, atât de bogată și așa croită, este caracteristică veacului al XIV-lea, «secolul luxului și noutăților»²⁾.

Costumul, mai ales din icoana ctitorului, reprezintă pe icoana hramului, are mare asemănare cu al lui Ludovic cel Mare din biserica Malmkroge, caracterizat prin tunica strâmtă, «schecke», ciorapii pe picior, pantofii lungi întrebuințați în veacul al XIV-lea³⁾.

Fig. 54. Moneda Impăratului Theodosie

¹⁾ *Costumes du moyen âge d'après les manuscrits*, 1847, 269

²⁾ F. Serré; *Les arts somptuaires*, Paris, 1853.

³⁾ Roth: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*, Strassburg, 1914, 27.

Brătianu: *Fouilles*, 4.

Și sculpturile din Praga: Sf. Wenzel, dela bis. Sf. Ștefan, din Viena, au aceleași costume¹⁾.

Sub tunică, se află un fel de vestă, dispărută fără de urmă, din care nu se mai păstrează decât bordura dela gât, mâneci, și tot mijlocul pieptului, decorată cu mărgăritare.

Bordura dela gât și mâneci, când Domnul eră în picioare, depășea marginile gulerului tunicii și deschiderea mânecilor (fig. No. 52).

Sub bărbia Domnului s'a găsit o poantă de Veneția, care înfățișă un ornament de mătase, ce alternă cu altul de fir de aur, lucrate în genul faimoaselor dantele venețiene «punta a gropo»²⁾ (fig. No. 53).

Este o întrebare dacă această dantelă nu eră atașată chiar de marginea cu mărgăritare a vestei aflate sub tunică, întrucât în marginile acelei borduri se găsesc fragmente din țesătura în formă de cruci a marginii inferioare a acestei broderii, ce trebuie să se fi resfrânt peste întreg gulerul tunicii, cu ciucurii în jos.

Diadema de pe capul Domnului: un șnur gros împletit cu mărgăritare, dispuse în romburi, se termină prin trei floroane în formă de cruci, susținute pe dindos cu un lanț de fir de aur. Terminată cu un fel de coadă pe spate, are multă asemănare cu diadema lui Teodosie de pe moneta (fig. No. 54) și coroana de pe portretul ctitorului dela icoana hramului No. 110.

Caracteristic este că coroanele de pe acea vreme erau foarte joase³⁾.

Coafura Domnului cu plete lungi pe spate, aflată și în portretul dela hram, al cavale-

rului, al solului ce stă în fața lui Basarab sunt iarăș caracteristice epocii.

Dar ceea ce atrage mai ales luarea aminte în costumele lui Radu este splendida centură cea mare, aflată peste cea mică (un șnur) brodată cu fir de aur, și ornamentată cu mărgăritare dispuse în romburi, la colțurile căroră se află mici stele de aur (fig. No. 55 și planșa No X).

Este caracteristic acestei epocii modul de așezare al ei peste șolduri¹⁾, cum și bogăția ornamentației, de pe gradul persoanei ce o poartă. Are dimensiile: 0,79 × cm × 0,05 cm.

Evident că nu se poate compara cu centura descrisă în inventariul familiei Visconti, în 1389: «Una cintura d'oro con fermaglio,

con zaffiri, due balassi, quarantasei perli, trenta quattro grosse, cinquantasei diamanti e dieci once di perle piccole». Sau cu aceea a lui Carol al V-lea de Valois: «une sainture, en la quelle a soixante assiettes, et en trente d'icelles, a, en chascune, deux saphirs, deux rubiz, et quatre grosses perles, et en chascune des autres trente as-

siettes, a ung ruby ou mylieu; et ou mordant dela dicte seincture a cing gros saphirs, cinq rubiz, quatre dyamans, et vingt grosses perles; et en la bucles a troys gros rubiz et six petiz, trois gros saphirs, quatre dyamans et seize grosses perles» (După d. Dalton).

Totuș, prin bogăția sa, și mai ales cu neobișnuita pafță, despre care vom vorbi, nu-i stă înapoi.

Pe Negru-Vodă, în fine, s'a găsit și giulgiul decorat cu *svastika*, care împreună cu toate vestmintele găsite sunt de origine italiană²⁾.

(Vezi planșa colorată No. XI).

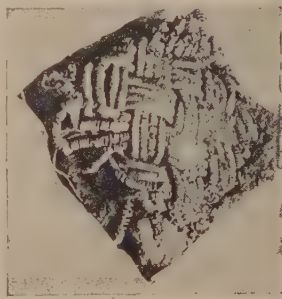

Fig. 56. Galon de fir, găsit în mormântul Nr. 13.

¹⁾ Avizul d-lui Pinder.

²⁾ Bury Pallisse: *Histoire de la dentelle*, Paris.

³⁾ Coroana Sf. Ludovic al Franței: Jacquemin, *Iconographie du costume du IV—XIX*. Paris, pl. 39. Gonse: *L'art ghotique*, tapisserie din Anger, veacul al XIV: regii depun coroanele în fața lui Hristos.

¹⁾ Avizul d-lui Pinder: «Der tiefsitzende Gürtel ist der «Dupsing» der zur Rittertracht der Zeit 1360 gehört».

²⁾ V. Roth: *Kunstgewerbe*, «Durch die oberitalienischen Fabriken, über Genua und Venedig nach allen Himmelsrichtungen verschickt» p. 223.

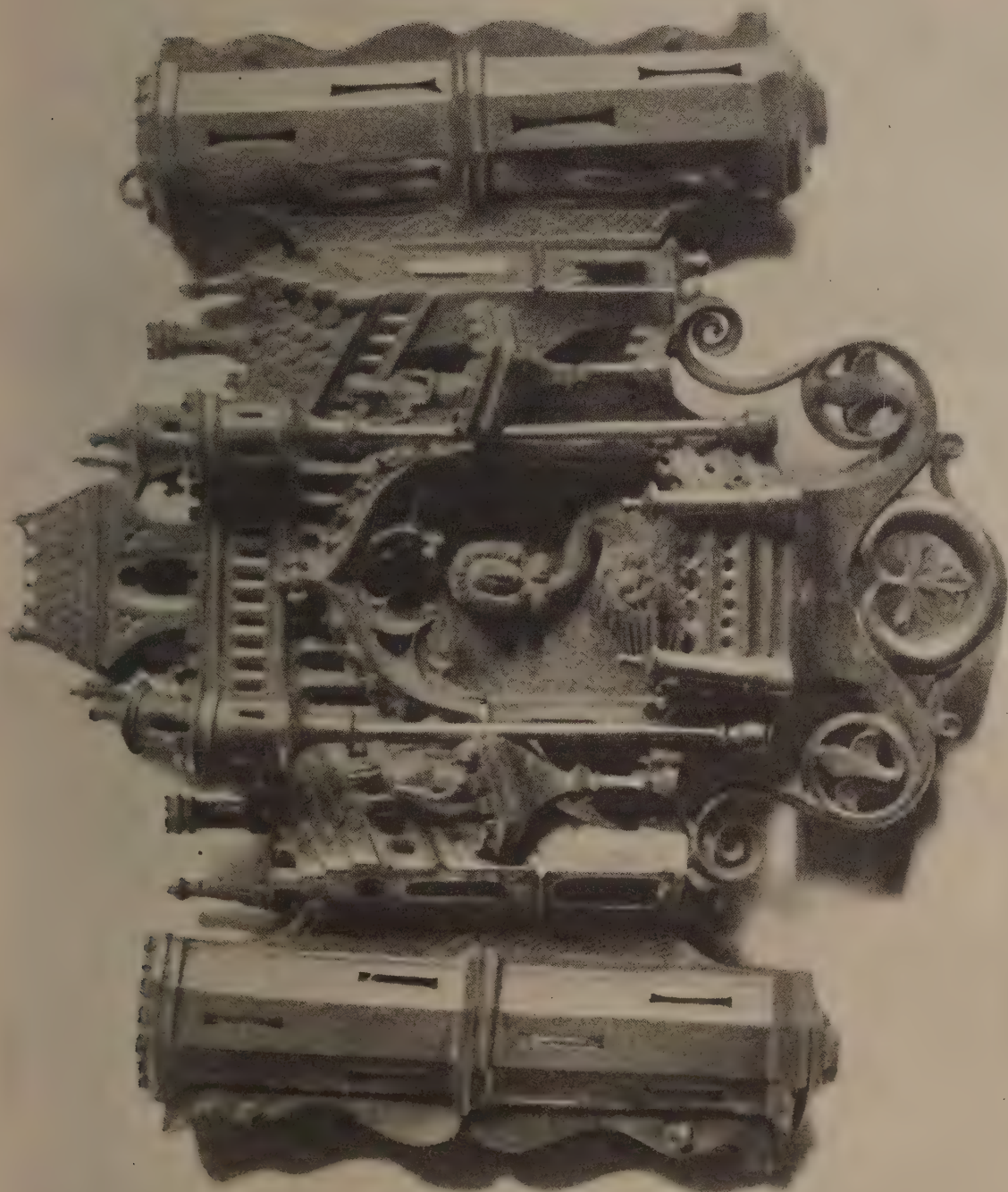

Fig. 57. Pafaua cordonului lui Radu Negru (mărită odată).

S'a găsit și, ca legătură a mânilor, o bandă brodată cu mărgăritare, formând crucea patriarhală (fig. No. 144).

Trecând la costumul cavalerului zugrăvit pe stâlp, în «cotte de mailles», pe lângă scu-tul în formă de triunghi echilateral, caracteristic acestui veac¹⁾, sabia și garda săbiei sunt caracteristice acestei epoci, fiind asemănătoare cu a lui Basarab (fig. No. 7), și cu cea de pe teracota găsită în săpături (fig. No. 84, vezi și planșa No. VII ²⁾).

Resturile vestimentelor găsite în celelalte morminte poartă toate pecetia aceleiaș epoci.

Fragment de brâu, decorat cu romburi, ca al lui Radu, dar mai mic, s'a găsit și în mormântul lui Udobă.

Borduri de fir de aur tot atât de late și la fel țesute au fost găsite și în acest mormânt ca și în cel închipuit.

Frumosul galon de fir de aur împletit, găsit la mormântul No. 13, are mare asemănare ca împletitură cu ornamentele de piatră din această epocă ³⁾.

Orfevrăria

Paftaua cordonului lui Radu Negru de aur, (de dimensiunile 9¹/₂ cm. X 8¹/₂ cm.; 280 gr.) închideă cordonul cel mare despre care am vorbit.

Are forma unui castel medieval cu două turnuri poligonale la colțuri, străbătute de «rainure d'archère» (fig. No. 57 și planșa No. X).

Inchiderea paftalei se făcea prin aceste două turnuri în cari pătrundeau extremitățile ferecate ale cordonului și se prind printr'un cui ce trece printr'una din găurile practicate în partea superioară și inferioară ale turnului.

Întreagă partea centrală ce reprezintă castelul se mișcă pe balamale, în dreptul alipirii

¹⁾ Ilgen, Gritzner, Friedensburg, *Sphragistik, Heraldik*, p. 86.

²⁾ V. și Jacquemin, *o. c.*, 43; o sabie din Argeș în muzeul Olszewski.

³⁾ Millet: *Monuments Byzantins de Mistra*, 1910, 53, 7.

lor cu turnurile, astfel că întreagă piesă face impresia unei triptic.

Castelul, propriu zis este în partea centrală, laturile corpului lui pierzându-se prin perspectivă în fundul în care se ridică donjonul.

În fața portalului, surmontat de o arcadă gotică, în formă de acoladă, două imense fanale în dreapta și stânga lui.

În balconul portalului, o lebadă cu cap de femeie (din bronz) și pe fond de zmalț albastru, spre a indică umbrele interiorului.

În dreapta și stânga portalului, două «echau-guette», în cari stau în dreapta un nobil, având pe cap un bonet (bassinet) cu coadă, în conversație cu o doamnă, din stânga, ce ține mâna pe stâlpul fanalului.

Întreagă piesa, ca factură, are o mulțime de particularități caracteristice veacului al XIV-lea.

Arcul în acoladă nu apare decât foarte rar în veacul al XIII-lea, generalizându-se numai spre sfârșitul veacului al XIV-lea, în arhitectură ¹⁾.

Costumul nobilului din echauguette, cu acel bonet cu coadă e caracteristic veacului al XIV-lea italian (fig. No. 58).

Rar se întâlnește la 1119, în Franța, cu diferențe, în portretul lui Carol cel Bun, Conte de Flandra ²⁾, pe o piatră de mormânt din Germania, din 1304 ³⁾, în costumele vânătorilor reprezentați în *Livre* ⁴⁾ *du Roy Modus* din 1320, dar foarte des în Italia în a doua jumătate a veacului al XIV-lea.

El se vede în portretul pictorului Memmi ⁵⁾

¹⁾ Avizul d-lui Marancourt, Durrieu, Diehl, Mâle, Enlart. Bayard: *L'art de reconnaître les styles*, 138: «L'ogive s'évase et s'affaisse sur elle même».

Adeline: *Lexique des termes d'art*, Paris, 26.

Viollet le Duc: *Dictionnaire raisonné d'architecture*.

²⁾ Serré: *Arts Somptuaires*, 163.

³⁾ W. Lübke: *Studium der kirchlichen Kunst des deutschen Mittelalters*. 1866, 158.

⁴⁾ P. Lacroix, M. F. Serré: *Le moyen-âge et la renaissance*, Paris, 1848, foile IV, VI, XI, XV, XVI, XVIII.

⁵⁾ Jacquemin, *o. c.*, pl. 55.

al lui Cimabae ¹⁾, al lui Can Signoreio ²⁾, Petrarca ³⁾, și chiar în Spania, în Grenada, pe plafondul palatului regilor mauri, pictat de italieni, unde toți cavalerii sunt înfățișați la fel: «la visière du bassin du chevalier, sont des objets, qui caractérisent surtout, les costumes italiennes à cette époque» ⁴⁾.

Pieptănătura Doamnei din cealaltă echaugettă, cu bucle suprapuse pe tâmple, este iar o caracteristică italiană a veacului XIV ⁵⁾ (fig. No. 59).

În arta industrială s'a găsit arcul în acoladă întrebuințat numai în cădelnița de la Tismana, de care vom vorbi și într'un relicuar, Cracovia.

În fine, alte elemente comune și cu paftaua lui Ludovic cel Mare ⁶⁾, al Ungariei sunt coșurile de sobă de deasupra apartamentelor cari apar în acea epocă și pe o stampă ce reprezintă Luvrul în timpul lui Carol al V-lea († 1380) ⁷⁾.

În sfârșit, avem chiar o piesă de comparație, contemporană cu paftaua, în cădelnița Sf. Nicodim dela Tismana, care, deasemenea, reprezintă un castel cu turnuri, rotunde, surmontat de un turn de biserică care, de pe tradiție, ar reprezintă cetatea Budei ⁸⁾.

Ea fuse dăruită Tismenei de Regele Sigismund (fig. No. 60, 61).

¹⁾ Bonard: *Costumes, du XIII-XV siècle*, 1829, I, 70.

²⁾ Mercuri: *Costumes historiques*, Paris, 1869, I, o. c., 65.

³⁾ *Ibid.* 39.

⁴⁾ Hefner: *Costumes*, 1840, II, 178. Vezi alte planșe, Mercuri I, 32, 36, 39, 50, II, 95, 121; III, 148, I, 49; 54, 55, toți nobili italieni.

⁵⁾ Mercuri: o. c., III, 194 și mai ales Lacroix, o. c., foaia XIX.

⁶⁾ Pulszky, Radácsics, Molinier: *Chefs-d'oeuvre d'orfèvrerie à l'exposition de Budapest*, 1884.

⁷⁾ Louis Gonse: *L'art gothique*, 294.

⁸⁾ Paul de Alep: o. c., 179.

De neexplicat a rămas semnificarea lebedei din interiorul portalului.

De obicei, sub arcade (v. cădelnița Tismenei și relicuarul iagelonic din Cracovia), se află câte un personaj, aci, însă, lebedă.

Este un simbol sau o simplă formă de fantezie?, cum crede d-l Dalton, această pasăre ce se vede și pe paftaua găsită în tezaurul din Chalcis, dar mult mai înalt reprezentată ¹⁾.

Este «immaculata»?, un simbol al lor «hortus conclusus» ²⁾?, legenda antică a Ledei? sau lebedă din credințele vedice, simbolul focului și luminii, în tenebre ³⁾ sau o sirenă ce știe să releveze secretele vieții?

Un răspuns nu se poate da până acum.

Inelele lui Radu Vodă

S'au găsit patru inele: două mari moștenite (fig. 62 și planșele XII, XIII), și două personale, mai mici cari barau, pe degete, pe cele mari (fig. 65, 66).

Inelul No. 63 are o subțire grumătură, din care iese o proeminență pe care se află un cristal de diamant în formă de piramidă întoarsă, cu o inscripție pe fond de *niello* ⁴⁾, pe verigă, ce cuprinde salutarea îngerească:

AVE MARIA, GRACIA PLENA DOMINUS TE [CUM] (fig. No. 63). Cu litere majuscule gotice sau lombardice, cum le numește d-l Dalton ⁵⁾; de aur 200 mm. diam; 10 gr.

Alt inel, cu o montură (chaton) pe care se află așezată o piatră roșie, antică, cu un cap de femeie (fig. 62).

¹⁾ Dalton: o. c., 397.

²⁾ Avizul d-lui Finder.

³⁾ A. de Gubernatis: *Mythologie zoologique des legendes animales*, Paris, 1879; II, 322.

⁴⁾ Laborde: *Notice des émaux*, Paris, 1857 o. c., «émaille de noir», 86.

⁵⁾ Dalton: o. c., ca formă reamintim No. 376.

Fig. 58. Detaliu din pafta: cavalerul.

Fig. 59. Detaliu din pafta: dama.

60

61

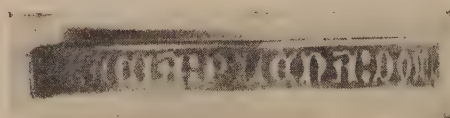
62

63 a

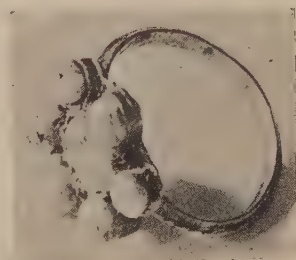
64 a

63 b

64 b

65 a

65 b

66

Fig. 60. Cădelnița de la Tismana, Fig. 61. Cădelnița de la Tismana, detaliu. Fig. 62. Inelul lui Radu Negru. Fig. 63 a și b Inelul lui Radu Negru (primul). Fig. 64 a. Nasturii tunicii lui Radu Negru. Fig. 64 b. Nasturii mânicilor tunicii lui Radu Negru. Fig. 65 a, b și 66. Irelele lui Radu Negru.

Muchile verighelei sunt ornamentate cu motive în romburi, pe corpul verighelei se află deasemenea o inscripție, talismanică, luată din evanghelie (Luca, IV, 30):

† IESUS AUTEM, TRANSIENS PER MEDI(UM IL-LORUM, IBAT).

Aproape de montură, verigheta e decorată printr'o stea cu opt colțuri, pe una din fețe având inscripția: AL-MA, care pare a fi numele meșterului: Alexander Magister.

Scrierea majusculă sau lombardică, în care sunt scrise inscripțiunile, predomină în Franța numai până la mijlocul veacului al XIV-lea, făcând loc apoi minusculei gotice¹⁾, dar predomină în Italia și orient în al XIV-lea veac.

Inscripții similare cu *Ave Maria* se află în Franța pe o cârjă și un triptic din veacul al XIII-lea²⁾.

Iar din veacul al XIV-lea pe cristelnița din Mediaș³⁾.

Inscripții similare cu ale inelului *Iesus* se află pe un inel, datat din al XV-lea secol, în fosta bibliotecă imperială din Paris⁴⁾.

D-l Brătianu a găsit unul în Italia, d-l Dalton binevoeste a-mi comunica că se află și în muzeul britanic.

În special, din al XIV-lea veac, se găsesc multe inele cu inscripția evanghelică «Verbum caro factum est...» în Italia, și chiar în tezaurul dela Chalcis, ca duct asemănătoare celor din Argeș⁵⁾. De aur, 190 m. m. diam.; 10 gr.

Un inel cu verigheta, în secție, triunghiulară, demarcat, prin mijloc, cu o multe mediană, și zmălțuit cu verde pe șanțulețele din lungul muchiei, care are o placă, pe care sunt fixate cu ținte de aur cinci mărgăritare, așezate în jurul unei agate, face parte din inelele personale ale Domnului (fig. No. 65). De aur: 160 m. m. diam.; 9 gr.

Celălalt inel, cu acelaș fel de verigă, ca și precedentul, are patru proeminențe patrâte, zmălțuite roșu (fig. No. 66).

El se termină cu o ghiară de vultur, în care este prinsă o piatră de rubin roșie, brută. De aur, 160 m. m. diam.; 6 gr.

Astfel de inele cu mărgăritare și cu ghiare, s'au găsit în tezaurul din Chalcis-Eubea, datând între anii 1385—1470¹⁾.

Nasturii Voevodului, de aur, plăți, pe față de argint scrijelat pentru a prinde fondul de zmalț verde pe care se desemnează, în aur, un scut triunghiular cu câmpul din dreapta liber, cel din stânga împărțit în patru bare transversale (fig. No. 64), 130 m. m. diam.; 3 gr. cei mari; 110 m. m. diam.; 2. gr. cei mici.

După Réthy, numismatul ungur, această stemă ce se află și pe cele mai vechi monede ale Basarabilor, «e stema particulară a familiei Basarabilor ce-și trage origina din stema dela curtea regilor angevini»²⁾.

Această stemă nu se constată în Ungaria înainte de veacul al XIV-lea, sub dinastia arpadiană.

Inelul (fig. No. 67), găsit în mormântul lui Dan-Vodă, cu o verigă foarte subțire pentru a pune în valoare, frumosul rubin violet, prins în patru cârlige, se clasează în aceeaș categorie cu obiectele găsite la Chalcis. Vezi și planșa No. XIII. De aur: 220 m. m. diam.; 5 gr.

Inelul lui Udobă, format dintr'o verigă pe care sedesenează, pe fond de niello, un rin-ceau-u de foi, aflat și în decorațiunile în frescă ale bisericii, se termină prin două capete de monstru, și o placă, în care este prinsă o piatră antică ce reprezintă pe Hygea și Asclepios, separați de șarpele încolăcit pe baston și care piatră datează din veacul al III-lea de pe Hristos³⁾ (fig. No. 68).

¹⁾ Avizul d-lui Marancourt, Pinder, Dr. Roth: *Beiträge*, 67.

²⁾ Laborde: *Notice des émaux*, 53, 131.

³⁾ Roth: *o. c.*, 31, 67, 66.

⁴⁾ Chabouillet: *Catalogue général des camées et pierres gravées de la Bibliothèque impériale*. Paris, 404. No. 2718.

⁵⁾ Dalton: *o. c.*, No. 389.

¹⁾ Dalton: *o. c.*, No. 379, 380, 381, 382, 388, 389.

²⁾ Citat de Docan: *Studii privitoare la numismatica țării românești în Analele Academiei (istorice)* XXXII, 28.

³⁾ Dalton, Ohlenroth, Filow.

Prin această terminare cu capete de animale, cât și prin rinceau-ul văzut, acest inel se aseamănă cu inelele aflate în Chalcis ¹⁾, și în săpăturile d-lui Filow, din biserica Sf. Sofia, Sofia.

După d-l Tzonef, inscripția slavă, e posterioră veacului al XIV-lea. De aur: 220 m. m. diam.; 17 gr.

Tot la mormântul lui Udobă s'a găsit și inelul (fig. No. 72) pe a cărui verigă stau doi lei afrontați cu capetele întoarse spre dreapta și spre stânga, și cu una din labe pe o piramidă trunchiată, pe care se află încrustat un cristal de diamant negru, în piramidă.

Pe verigă se află inscripția, cu puternic duct:

НЛС GHOT

(doamne ajută), în scriere minusculă gotică, care, cum am văzut, apare, în orient, deabia în al XV-lea veac ²⁾ (fig. 72).

Inscripția e pe un fond de smalt grenat, care azi a căzut. De aur: 210 m. m. diam.; 15 gr.

Inelul (fig. No. 69) cu verigă subțire, terminată cu o proeminență pe care, prin intermediul a patru cârlige, se ratașează un smarald, găsit în mormântul lui Voislav, aparține aceleiaș familii de inele pe care le-am văzut. De aur: 120 m. m. diam.; 2 gr.

Brățara (fig. No. 71) găsită în mormântul Doamnei lui Vladislav, formată dintr'o bandă lată, e de aur, la mijloc are un ornament în formă de S, la marginile terminale, unde se încheie printr'un cui ce trece printr'un fel de charnierre, are cizelați doi lei ³⁾. De aur: 550 m. m. diam.; 20 gr. (v. planșa XII).

¹⁾ Dalton: o. c., No. 381, 385, 388. *Bulletin arch. bulgare*, 1911. Tom II, tabla No. 1, 2. Filow. *Софийската църква св. Софиа* Sofia, 1913, 89. Inelul lui Vitomir an. ca. 1346.

²⁾ Roth: o. c.

³⁾ Dr. Roth: este de părere că ea: «ist ausserordentlich interessant, da es hinsichtlich seines Alters, ganz aus dem Rahmen des übrigen Fundes herausfällt. Ich bin geneigt, in diesem Armreif ein Denkmal der Kunst aus der Periode der Völkerwanderung zu erblicken, die ja gerade Rumänien den herrlichen Königsschatz von Pietroasa hinterlassen hat».

Cercelul (planșa XII) ce reprezintă o ghindă atârând de o toartă, prin intermediul unui bob de mărgăritar, prin forma împletiturii de sârmă, seamănă cu o sârmă de aramă găsită în mormântul lui Vladislav, și cu cercei și inele găsite în Sf. Sofia ¹⁾. De aur: 540 m. m. diam.; 5 gr.

Aplica (plaque d'applique fig. No. 74) dintr'un aliagiu de aur, găsit în mormântul cavalerului zugrăvit, reprezintă un cavaler cu plete, în poză șezândă, îmbrăcat în zale, mantie pe umăr, faimoșii «pantoufles à la pou-laine» în picioare.

El stă picior peste picior, mâna stângă pe genunchi, dreapta ridicată în sus.

Ea trebuie să fi fost aplicată sau pe centură, cum se vede din agățătoarea ce o are, sau ca semn distinctiv, cum se văd alte semne în costumele medievale.

Această minunată bucată: «köstliche kleine Schöpfung», cum o califică d-l Pinder, aparține aceluiaș veac al XIV-lea ²⁾. Aliagiu: 350 m. m. lung.; 15 gr.

Aplica sau agrafa (fig. No. 73) din vestimintele Doamnei lui Vladislav, reprezintă o doamnă ale cărei mâneci coboară până la bordura de jos a rochii, costum caracteristic veacului al XIV-lea ³⁾. Aliagiu: 270 m. m. lung.; 5 gr.

Butonii globulari de argint aurit, din tunica cavalerului zugrăvit, s'au găsit în aceeaș formă și în tezaurul din Chalcis ⁴⁾ și în Mitropolia din Mistra din veacul al XIV-lea ⁵⁾.

Aplicele de un metal aurit, în formă de flori de crin, ce decorau cordonul și pasmanteria cavalerului dela mormântul No. 3 (pe plan) conturate de mărgăritare, arată un alt

¹⁾ Filow. o. c., 75, 95, și *Bulletin*, 1915, 97.

²⁾ Avizul d-lui Marancourt, Pinder.

³⁾ Bonnard: *Costumes*, I, 11, din an. 1380. Jacquemin o. c., pl. 41 (an. 1358) 58.

⁴⁾ Dalton: o. c.

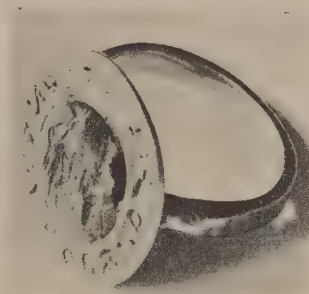
⁵⁾ Millet: *Mistra*, pl. 60, 112.

67

68 a

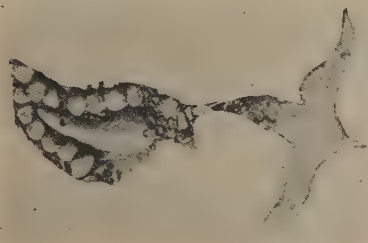
68 b

69

68 c

70

71

72 a

72 b

73

Fig. 67. Inelul lui Dan I. Fig. 68 a, b și c: Inelul slavon al lui Udobă. Fig. 69. Inelul lui Voislav. Fig. 70. Aplică din costumul cavalerului «fleurs de lys». Fig. 71. Detaliu din brățara Doamnei Cherana a lui Vladislav. Fig. 72 a și b: inelul german al lui Udobă. Fig. 73. Aplică din costumul doamnei lui Vladislav.

gen de decorațiune al bogatelor costume ale acestui veac (fig. No. 70). Auriți: 260 m. m. lung, 1 gr.

Bumbii globulari mai mici, găsiți aci, egreta de argint a lui Voislav (fig. No. 75), cum și diadema de lame de aur a sa, ne dă ideea completă a costumelor societății noastre din veacul al XIV-lea.

Nasturii fiului lui Negru Vodă, având reprezentate unul: un monstru încolăcit; pe ceilalți litere I. O. R., în majuscula gotică, pe fond de zmalț, căzut azi, se apropie de ai lui Radu-Vodă, ca formă (fig. 77).

Nu s'a putut trage un sens din aceste litere, cari pot fi numai decorative, ca pe multe inele din Chalcis, sau clopote din Ungaria.

Totuș, d-l Roth binevoeste a-mi comunica că ar putea fi resturi din versete:

I(esus) (ma)R(ia) (g)O(th), sau (ma)RI(a) (bar)(O)(t) (= sfătuește-ne).

Stilul și proveniența orfevrăriei găsite

Asupra acestei chestiuni părerile savanților sunt împărțite.

Francezii mai toți nu recunosc în aceste obiecte influența directă a spiritului francez, dominant în arta franceză din veacurile XIV și XV-lea. D-l Migeon crede, în orice caz, că arta germană nu le putea produce.

D-l Pinder crede, ca și d-l Brătianu, că aceste obiecte sunt opera lui Georg și Martin von Klausenburg, cari, la 1370, au turnat

statuele Sf. Ștefan și Ladislav, pentru episcopia din Oradea-Mare¹⁾.

D-l Roth, cu drept cuvânt, contestă această părere pe care o susține și d-l J. Hampel, pentru bunul motiv că acești frați erau statuari, turnători, iar nu orfevrii.

Totuș, d-sa crede că ar fi putut fi lucrate de bijutieri bistrițeni.

D-l Ohlenroth crede că aceste obiecte «sunt cele mai frumoase exemplare ale orfevreriei franceze».

D-l Dalton exprimă o părere care formează obiectul celor ce vom vedea în cele următoare.

Supoziția că ele ar fi opera bijutierilor din Transilvania trebuie dela început îndepărtată.

Aceste obiecte, cu o factură superioară, presupune existența unei tradiții de artă bine constatată.

Dar, cum constată chiar d-l Roth, cu prilejul organizațiunii corporațiunilor meseriașilor, făcută în adunarea celor Șapte-Scaune săsești, în 1376, la care Regele trimisese pe episcopul Goblinus și pe «Burgvojtul» teritoriului regal, între cele 19 corporațiuni cu 25 de meserii, nu este citată corporația orfevrilor²⁾.

De fapt, se știe, că în veacul al XIV-lea, stilul artei franceze este dominant în tot apusul, lucrarea aurului este în special franceză³⁾.

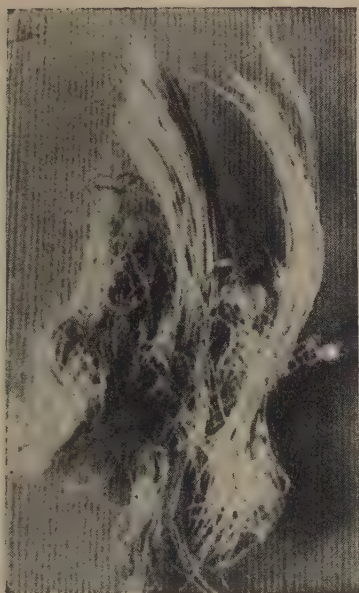

Fig. 74. Aplică din costumul cavalerului zugrăvit.

¹⁾ Brătianu: *Fouilles* 6. Asupra acestor maestri vezi Roth: *Plastik*, 8, 9. 10.

²⁾ Roth: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*, Strassburg, 1908, 61.

³⁾ Lehnert: *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, I, 307.

75

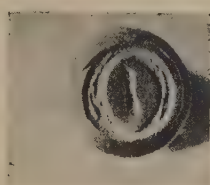
78

76

77 a

77 b

77 c

77 d

79

Fig. 75. Egreta lui Voislav. Fig. 76. Inel găsit la Sânicosara. Fig. 77 a, b, c și d. Nasturii lui Vladislav, fiul lui Radu Negru. Fig. 78 și 79. Teracote găsite în Casa Domnească.

De aci se răspândește în Flandra, Germania (Aachen, Münster, Dresda, Mainz), Italia, unde goticul e amestecat cu romanul.

Școlile italiene sunt la Piza, Siena, Perugia, Pistoja, Bologna, dar cea mai importantă este cea din Siena.

Șeful acestei școale: Ugolino di Vieri (1350) are elevi cari contribuie la introducerea orfetteriei în Veneția (1350—1400¹⁾).

Din Veneția se aprovizionau toate centrelor orientului, dând loc chiar la școli provinciale: levantină și adriatică²⁾.

Până în Chalcis, în Eubeea, unde influența baililor venețieni slăbește suzeranitatea acheiană și aduce stăpânirea necontestată a Veneției, între 1385—1479, se vede influențele acestei școale³⁾.

Tezaurul găsit acolo, datând din această ultimă perioadă, care am văzut ce asemănare are cu obiectele dela Argeș «poartă caracterul artei italiene nordice, dintr'o vreme când curțile italiene nordice trăiau sub o civilizație feudală similară cu cea din Franța și nord-vestul Europei».

Nu este de mirare că, prin intermediul Angevinilor din Ungaria, să ne fi venit aceste obiecte din această Veneție italo-orientală.

D-l Dalton a constatat «analogii evidente între obiectele dela Argeș cu cele din Chalcis, deși acestea nu sunt lucrate din metal nobil.

«Este în amândouă părțile același amestec de influență franceză și italiană și este o asemănare destul de pronunțată în factură și tehnică, mai ales în aplicația perlelor.

«Familiiile princiare ale țării voastre au adoptat aceeași civilizație cavaleriească care au adoptat-o nobilii din Italia în aceeași epocă»⁴⁾.

Olăria, teracote.

Olăria găsită, mai ales în săpăturile casei domnești, se distinge prin grosimea neobișnuită a ei: sfeșnice, străchini, tasuri de atârnat, oale cu motive ornamentale ce se găsesc și azi în ornamentica vaselor noastre țărănești (planșele No. XI și fig. 300-305).

Pe lângă aceasta s'au găsit teracote foarte bune și fin lucrate, în toate săpăturile din Curtea Domnească și dela Sânicoadă (fig. 305).

Fig. No. 78, în mlădioasele sale încolăcături prezintă ornamente asemănătoare cu aplicele găsite în mormântul cavalerului.

Fig. No. 79 în rinceau-uri de frunze are capete de lei afrontați.

Unele din ele sunt fără de zmalț, ele sunt cele mai vechi, și cele mai fin executate, altele au zmalț și trebuie să fie ulterioare.

Cele mai multe sunt teracote de sobe ce se găsesc și în Transilvania¹⁾, altele, după cum se vede din perforația dela fig. No. 81, atârnav de pereți.

Bucata fig. No. 81 e un admirabil exemplar, arătând finețea acestei arte și oglindă timpurilor feudale ce a produs-o.

Având dimensiunile 20 × 16 × 0,12 cm. reprezintă, cu o fineță deosebită, un cavaler călare pe un cal în mers²⁾.

Cavalerul are casca pe cap, pelerina pe umeri, larg cutată, pantaloni scurți (braies), ciorapi lungi (chausses), pantofi ascuțiți cu pinteni lungi, și ține cu dreapta o cârjă sau un buzdugan, iar cu stânga hățurile calului.

Mișcarea și finețea facturii cu care e lucrată piesa, face din această bucată un prețios document pentru studiul teracoteriei acestei epoci.

La același grup se raportează și fragmentul No. 82 ce l-am găsit în săpăturile dela casa domnească, din care se distinge dela un ca-

¹⁾ Lehnert: o. c., 2.

²⁾ Dalton: o. c., 396.

³⁾ Dalton: o. c., 392.

⁴⁾ Avizul d-lui Dalton.

¹⁾ Roth: *Kunstgewerbe*, 156, ele încep din al XIV-lea.

²⁾ *Ibid.* 14 (Kachelöfen) datorește d-lui Prof. C. N. Mateescu, din R.-Vâlcea, fotografia acestei plăci, aflată acum 25 de ani, în zidurile palatului din Argeș, de preotul Schinteescu.

valer călare numai casca, mult asemănătoare cu cea ținută de solul lui Carol Robert, din fața lui Basarab (fig. No. 7).

Sulița cu stindardul ¹⁾ este caracteristică veacului al XIV-lea.

În fața calului vârful unui brad.

Al doilea fragment fig. No. 82 din care se distinge iar numai capul unui cavaler este foarte fin lucrată. Burgul din fața calului seamănă cu cel de pe paftaua lui Radu-Vodă.

La acelaș grup se ratașează teracota fig. No. 84 zmălțuită, și mai grosolan lucrată, ce reprezintă torsul unui cavaler călare, pe calul pe a cărui coamă cavalerul își ține mâna dreaptă iar cu stânga sulița, caracteristică epocii, ca și sabia atârnată de brâu.

Deasemenea și urma din corpul de cal dela planșele anexe (fig. 305).

Intrucât aceste teracote erau atârinate prin camere, fiind prevăzute cu găuri, aș fi înclinat a vedea în succesiă lor faze din marea bătaie a lui Basarab dela Castrolul Argeș, care formă o friză în interiorul camerilor, din nenorocire azi total pierdută.

CONSIDERAȚIUNI ASUPRA ARHITECTONICII ȘI PICTURII BISERICII. ORIGINILE

Biserica Domnească-Argeș, în înfățișarea sa completă, ca plan, apareiaj, siluetă, nu-și găsește nici un exemplu similar de comparațiune.

De altfel și studiul monumentelor veacului al XIV-lea este deabia la început.

«Nous connaissons fort mal encore l'art byzantin du XIV siècle», spune d-l Diehl ¹⁾.

Chiar asupra originilor artei bizantine, în general, păreri sunt foarte împărțite:

Strzygowski, Ainalow, Schmit, deneagă orice influență capitalei bizantine, în evoluția acestei arte. Pentru ei, arta, din al V-lea secol până în al XV-lea, s'a reînnoit prin aportul artistic exclusiv al orientului.

Fără intermediul Constantinopolului, după Strzygowski, arta creștină orientală s'a transplantat în Grecia, Italia, Sicilia, popoarele slave și occident.

Școala franceză, reprezentată de Diehl și Millet, admite influența orientală în Constantinopol, mai ales până la Justinian; iar de acolo înainte ei susțin că arta bizantină își afirmă personalitatea, radiind în toate țările mediteranee.

Două renașteri: în timpul dinastiei macedoniene, și sub Paleologi, au reînnoit complet această artă.

D-l Dalton ține mijlocul între aceste două extreme.

D-sa admite o influență siriană vivificată de helenism, din punct de vedere tehnic, dar din punct de vedere al stilului își face rezerve.

«Este în opera veacului al XIV-lea, mai ales în picturile dela Mistra, o căutare a adevărului, atitudini, cadru pitoresc, cari lipsesc cu totul concepției pompoase și teologice a contemporanilor lui Justinian, chiar admitând ipoteza prototipului sirian, trebuie a face favoarea cuvenită școalei constantinopolitane»²⁾.

¹⁾ Ch. Diehl: *Manuel d'art byzantin*, 1910, p. 700.

²⁾ Din L. Bréhier: în *Byzantinische Zeitschrift*, 1913, 188. *A propos de la question «Orient ou Byzance»*.

¹⁾ Mercuri: II, o. c. 102.

Fig. 80. Teracotă găsită în Casa Domnească.

Fig. 81. Teracotă găsită în Casa Domnească; un cavaler călare.

Fig. 82. Teracotă din Casa Domnească: fragmente dintr'un tors de cavaler.

Fig. 83. Biserica Domnească din Argeș.

Fig. 84. Teracotă găsită în Casa Domnească: un cavaler cu sulfa.

Fig. 85. Sfinți din altar, cu ornamente pe haine, în formă de litere (pe plan fig. 201, No. 106, 108).

După d-l Diehl, basilica cu cupolă se sfârșește, ca tip dominant, în veacurile XI-lea și XII-lea.

Din al XII-lea veac începe să apară biserici cu planul în formă de cruce greacă. Caracteristica acestor biserici este că racordarea planului dreptunghiular al zidurilor bisericii, cu planul poligon al cupolei, se face prin intermediul unei baze în formă de cruce, cu brațele egale.

Această bază în formă de cruce, ale cărei brațe, formate din bolți în «berceau», coronează întreaga clădire a bisericii, sprijină, la întretăierea brațelor, tamburul cupolei ce surmontează tot masivul zidăriei (fig. No. 83).

Arcuiturile bolților acestei cruci sunt disimulate, în prima fază, prin frontoane triunghiulare, apoi, din al XII-lea veac, ele sunt arcuite ¹⁾, astfel că pe acoperișul bisericilor, se relevă sub cupole forma de cruce.

În evoluția acestui stadiu de arhitectură, se accentuează, din ce în ce, liniile interioare în dispoziția acoperișului: bolțile absidiale, brațele crucii, cupolele se etajază, se înalță tot mai sus, astfel că, în locul masivului zidăriei cubice în care se prezentau bisericile de până acum, avem, dela baza bisericii până la vârful cupolei, un fel de piramidă ²⁾.

La acest tip constantinopolitan, ce se caracteriză și prin alternanța de brăie de cărămidă cu brăie de piatră, se rețasează și Biserica Domnească din Argeș, cu arcade false (în turla dela Domnească și absida dela Sânicosara), unghiurile turlei cu colonețe, și chiar «catichoumenul» peste nartex.

Dela tipul bisericii Kazandjilar-Djami ¹⁾, din al XI-lea veac începând, se poate urmări tipul. Se poate vedea cum tipul se fixează în Killisé-Djami ²⁾ în biserica Sf. Apostoli dela începutul veacului al XIV-lea, și, mai ales, în Ciasu-Monastir dela 1380, care, cea mai mult, seamănă cu biserica din Argeș.

Dar tipul cel mai apropiat, care arată calea pe care a venit acest unic exemplar de arhitectură ce avem, este tipul bizantin din Serbia, din vremea lui Dușan, contemporanul lui Basarab, care s'ar putea numi ca provenit din școala lui Dușan.

Astfel de exemple avem la Ljuboten (1337), Štip (1332) Mateica ³⁾.

Totuș sunt diferențe: Sârbii întrebunțează totdeauna piatra de taille, acolo unde ai noștri întrebunțează bolovanii.

Din piatra de taille a fost zidită numai fosta biserică domnească din Câmpulung,

Fig. 86. Sfânt din altar.

¹⁾ Diehl: *o. c.*, 415, 419.

²⁾ Diehl: *o. c.*

¹⁾ *Monuments de l'art byzantin*, Salonique—Paris 1918, 153.

²⁾ *Ibid.*, 217. Millet: *o. c.*, 112.

³⁾ Millet: *L'art serbe*, 90.

Și arhitectura bisericii, deci, îmbracă toate formele caracteristice veacului XIV.

Pictura bisericii

Și în pictura dela Argeș se constată efectele acelei renașteri bizantine din veacul al XIV-lea, caracterizată de d-l Diehl: «totdeauna decorativă și realistă, deosebindu-se printr'un stil pitoresc și un colorit aproape impresionist» ¹⁾.

Acelaș suflu al renașterii italiene, al dugentului, constatat de Millet în bisericile lui Dușan, pare a fi insuflat în cel mai larg sens și picturile dela Argeș ²⁾.

Și deși mai toate scenele poartă inscripțiuni grecești, — dar într'o greacă barbară — sunt și inscripțiuni slave, cari arată că aci au lucrat și pictori sud-slavici, din această școală balcanică ale cărei influențe se resimt până în Rusia, în urma legăturilor ei cu Veneția și Siena ³⁾.

Acestui secol al XIV-lea se datorește prinderea întregilor pereți interiori în zone de pictură, cari aproape exclud ornamentele, spre a face loc personagiilor în zona de jos, iar sus scenelor mici ⁴⁾ ce se desfășoară, traducând ciclurile liturgice.

Gustul pentru apocrif, sentimentul realist ⁵⁾ și dramatic, cu o mare libertate de gesturi și abundență în execuție, ce întrece chiar picturile dela Mistra și Kahrié-Djami sunt atâtea caracteristice și ale picturile dela Biserica Domnească.

Gustul pentru scene noi și rare, ca Recensământul, găsit și la Calinič, în Serbia, este o altă caracteristică a acestui veac.

Ornamentația este aproape similară cu cea dela Lesnovo ⁶⁾ și cu cele din bisericile dela Trapezița din Târnovo, din acelaș veac,

unde se găsesc panouri imitând marmura ca și la Argeș, în locul draperiilor ¹⁾ și chiar soboarele aproape la fel lucrate.

Chiar dacă unele scene, aflate la Argeș, se găsesc în biserici mai vechi, totuș, pe lângă diferențe de factură, se observă și schimbare în execuția compozițiilor.

Așa: Intrarea în biserică, aflată în biserica Boyana din Bulgaria și Studenica, Serbia, au pe sfântul Zaharia ce primește pe Maica Domnului, în stânga, în compoziția dela Argeș el este în dreapta, totuș sunt minuoșități de execuție identice.

Zonele de inscripție ce ornamează haina lui Zaharia la Studenica și Boyana, le aflăm și la Argeș.

REZUMAT

Biserica Domnească din Argeș, ridicată ca capelă a casei domnești, din Curtea-de-Argeș, este zidită după 1330, cum o dovedește datele istorice, complexul de viață istorică, stilul arhitectonic al bisericii, al picturii și al obiectelor găsite în morminte.

Nicola Alexandru-Voevod o sfinți, după înființarea Mitropoliei de Argeș, dar, nepuținând-o termina, lăsă grija începerii picturilor, urmașului, care nici el nu le isprăvi, fiind terminate de Radu-Vodă Negru, care se zugrăvi ca principal ctitor în biserică.

Pe acest domn, unicul cunoscut de documentele noastre din toată seria domnitorilor anteriori lui, tradiția și cronica țării, de mai târziu, îl consideră de întemeetorul acestei biserici, celei mai vechi păstrate din țară, și de întemeetor al Statului român.

Țin să exprim recunoștința mea D-lui G. Cerchez, membru al Comisiunii Mon. Istorice și D-lor membri ai Comisiunii Monumentelor Istorice, savanților citați cari au binevoit a-mi comunica prețioasele lor păreri și în special D-lui Dalton, de asemenea D-lui Prof. N. Iorga pentru bunăvoința și ajutorul ce mi-au dat.

¹⁾ *Bulletin arch. bulgare*, 1915, 129, 132, 137 și Godišnicu, 920.

¹⁾ Diehl: *Manuel*, 731.

²⁾ G. Millet: *Recherches sur l'iconographie de l'évangile au XIV, XV et XVI siècle*, Paris, 1916.

³⁾ *Ibid.* 689.

⁴⁾ Diehl: *o. c.*, 777.

⁵⁾ Millet: *o. c.*, 690.

⁶⁾ Millet: *o. c.* (I, art serbe) fig. 12.

RESTAURAREA BISERICII DOMNEȘTI

DE

GR. CERCHEZ

Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, este, netăgăduit, monumentul cel mai vechiu și mai interesant din România. Ea a rezistat până în zilele noastre tuturor elementelor distrugătoare. A rezistat efectului nimicitor al vremii, a rezistat invaziilor, cutremurilor, focului și mai ales reparațiilor nepricepute cari s'au petrecut în vremea aceasta îndelungată.

În timpii din urmă, din pricina lipsei de îngrijire și a cutremurilor, ajunsese în stare de a fi amenințată cu prăbușirea, ceea ce s'ar fi întâmplat, desigur, dacă arhitectul Lecomte du Noüy, care restaură biserica-catedrală a lui Neagoe-Vodă și care fusese însărcinat și cu restaurarea Bisericii Domnești, nu ar fi propus-o, pe dinăuntru și pe din afară, în așteptarea deschiderii creditelor necesare pentru începerea restaurării.

Deoarece însă biserica eră destinată, după procedul arhitectului numit, să fie dărmată până la pământ, pentru a fi construită din nou, nimeni nu s'a mai gândit la reparație, și ajunsese, în adevăr, în primejdie de prăbușire, astfel că, în anul 1921, epitropia bisericii a primit ordin dela prefectura județului ca s'o dărâme.

Noroc că părintele econom, St. Dumitrescu s'a găsit ca să protesteze contra acestui ordin, și, alergând într'un suflet la București, oferî Comisiunii Monumentelor Istorice ca să puie la dispoziția consolidării bisericii suma de 56.000 lei, adunată de epitropie în acest scop.

Am cerut, ca membru în această Comisiune, să mi se permită a examina această biserică și să văd dacă în adevăr nu se mai poate face altceva decât a purcede la dărâmare.

Vizitând-o, am declarat Comisiunii Monumentelor Istorice că mă încumetez a scăpa acest monument de la dărâmare. Am fost autorizat de această Comisie, prezidată atunci de răposatul Ion Kalinderu, ca, împreună cu d-l Nicolae Ghika-Budești, arhitectul șef al Comisiunii Monumentelor Istorice, să purced la facerea consolidării și restaurării.

Lucrarea s'a început, imediat în 1911, însărcinând cu supravegherea lucrărilor, la fața locului, pe d-l Iancovici, a cărui destoinicie o cunoscusem pe când d-sa se află în serviciul clădirilor localurilor de poștă, întreprins în vremea când eram director al poștelor, — sigur că va urmă întru totul instrucțiunile cari i le voi da.

Înainte de a începe lucrările, părintele econom Dumitrescu a binevoit a-mi da următoarele lămuriri:

«Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș a fost zidită de Radu Negru-Vodă la anul 1290. Este cea mai veche biserică din Muntenia și a slujit ca Mitropolie a țării până la anul 1401, când Mircea cel Bătrân schimbă scaunul Domniei dela Curtea-de-Argeș la Târgoviște.

Crăpăturile la turlă au început a se ivi în anul 1882.

În anul 1892 s'a votat pentru restaurarea bisericii suma de 100.000, dar nu s'a făcut restaurarea, și sumei votate i s'a dat o altă întrebuințare.

Biserica s'a închis în anul 1894, Ian. 9, după intervenirea d-lui Arhitect Lecomte du Noüy.

În anul 1898 i s'a pus proptele de brad, cari au ținut până în anul 1903, când putrezindu-se au căzut; atunci s'au pus alte proptele de stejjar.

Prin punerea proptelilor s'a găurit învelitoarea și bolțile bisericii; apa din ploaie și zăpadă, scurgându-se dealungul proptelilor, a pătruns la zidărie, grăbind ruina bisericii.

Statuia lui Radu Negru-Vodă, sculptată în piatră, cu sceptrul în mână dreaptă, era așezată în interiorul bisericii, pe un postament care acum se află mutat în tindă, iar statuia a fost ridicată de răposatul Tocilescu, în anul 1891, și depusă la Muzeul din București.

Anvonul din fața bisericii a fost făcut în anul 1875.

Turilele cele mici îmbrăcate cu tinichea nu se știe când au fost făcute (după 1830),

În cele trei morminte din tinda bisericii se află:

1. Anastasia Brătianu încetată din viață la 1839.

2. Constantin Brătianu încetat din viață la 1841.

3. Elena Brătianu încetată din viață la 1845.

Aceștia sunt părinții și sora răposatului Ion Brătianu.

Din alte izvoare am mai aflat că tâmpla de lemn, care acoperă pe cea de zid, a fost făcută de meșterul Șeller, la 1852.

Tâmpla de zidărie, lărgirea ferestrelor și înconjurarea lor cu chienare de piatră sculptată, au fost făcute în veacul al XVIII. Ușa de fier dela intrarea bisericii, precum și crucile au fost făcute, cum se vede scris pe aceste obiecte, cu cheltuiala

Fig. 87. Biserica Domnească, înainte de restaurare.

lui Ivancea Pârvanovici; probabil în aceeași vreme s'a făcut și învelitoarea de tinichea în locul celei vechi de șindrilă; iar zugrăveala în mare parte a mai fost refăcută de zugravul Pandeleimon în anul 1827, după cum rezultă din inscripția făcută la baza turlei.

Iacă starea în care am găsit biserica ce mi se încredințase pentru a o consolida și restaura.

Invelitoarea de tinichea veche, ruginită și găurită lăsă ploaia să pătrundă în interior, mai ales prin găurile făcute de proptele.

Bolțile umezite se dezagregaseră, mai ales după trecerea iernii, când apa umflându-se dislocă zidăriile.

Arcurile principale, susținând turla, erau crăpate, iar cheile arcurilor căzute pe distanța de aproape un m. Legăturile de lemn cari, după obiceiul dela noi, fuseseră așezate

Peste nartex se ridicaseră două turle mici de lemn, acoperite pe dinafară cu tinichea.

Acoperișul acestui nartex fusese schimbat, învelit și dânsul cu tinichea ce urcă pe fața frontonului, ascunzându-l în mare parte, iar pentru a face loc turlelor de lemn, zidăria din față și cornișea frontonului fuseseră cioplite și dărâmate.

În fața ușii principale se construise un

◦ RELECUL BISERICII ◦
S^{RI} NICOLAE DOMNEȘC
CURTEA DE ARGEȘ

Fig. 88. Biserica Domnească, înainte de restaurare. Fațada dinspre sud, indicând degradările.

pentru a se împotrivi la împingerea arcurilor, fiind tăiate pentru a se așeză «cafasul» proiectat, care însă nu s'a așezat, periclită și mai mult prăbușirea construcției.

Turla, sguduită de cutremure, avea o parte cu totul dislocată și turla cu cupola ei nu se mențineau decât grație scheletului puternic, făcut ca proptire de către răposatul arhitect Lecomte.

Bolțile erau crăpate la cheie, zidăria exterioară crăpată în diferite locuri, și chiar ieșită din verticala centrului principal, căzută în multe locuri.

pridvor cu totul nepotrivit cu stilul bisericii cu frumoasa ei înfățișare.

Pe cele două fețe de nord și sud ale bisericii, doi stâlpi de proptire fuseseră ridicați, probabil pentru a consolida părți de zidărie cari amenințau prăbușire. Stâlpul dela miazăzi astupă o deschidere care, probabil, servea ca o intrare principală în naosul bisericii, precum sunt intrările laterale dela bisericile moldovenești, dar cari nu se obișnuiesc în Muntenia.

Fotografiile alăturate dau idee de starea în care ajunsese biserica în 1911.

LUCRĂRILE DE CONSOLIDARE ȘI RESTAURARE

H. Revoile, membru-corespondent al Institutului Franței și arhitect al guvernului francez, chemat de guvernul român pentru a-și da părerea asupra lucrărilor de restaurare, făcute de răposatul arhitect Lecomte du Noüy, în raportul său, din 20 Iulie 1890, înaintat Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice al României, spune:

mai întâiu, din, ceea ce are sub ochi și din ceea ce poate găsi în monumente similare. El trebuie să se pătrundă de ideea artistului creator al operei și să strângă împrejurul său toate informațiile cari justifică inovările sale».

D-l Revoile ar fi trebuit să mai adauge un al treilea cuvânt:

A reproduce un monument, începând prin a da la pământ tot ce găsești, pentru a clădi

Fig. 89. Biserica Domnească, înainte de restaurare. Secțiune longitudinală.

«Pentru a putea critica lucrările făcute de arhitectul Lecomte du Noüy, trebuie să se facă deosebire între cuvintele *conservare* și *restaurare*.

A conserva un monument înseamnă a-l menține în starea sa actuală, adică a-l face să treacă la posteritate în starea în care se află, mărginindu-se la simple consolidări.

A restaura un monument înseamnă cu totul altceva: înseamnă a-i redă starea sa primitivă, programul atunci se lărgeste, și trebuie să înțelegem că arhitectul, când se află lipsit de documente sigure, se inspiră,

o construcție după modelul celei vechi, îmbunătățind totul: material, decorații, zugrăveli, mobilier etc.; acest mod de a pricepe restaurarea poate să dea rezultate foarte bune și frumoase, dar clădirea devine *un facsimile*, numai este a *intemeietorului*, ci devine opera *restauratorului*. Așa spre pildă, biserica-catedrală a lui Neagoe-Vodă din Curtea-de-Argeș nu mai este biserica *Mășterului Manole*, ci a devenit opera *mășterului Lecomte*.

Principiul care m-a călăuzit la facerea restaurării Bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș a fost: să *conserv* clădirea astfel cum

Fig. 90. Biserica Domnească în timpul restaurării, fața de sud.

am găsit-o, consolidând-o, și să o restaurez, aducând-o pe cât se poate în forma pe care o avusese la întemeiere, înlăturând toate părțile adaose fără pricepere.

Așa dar, cele dintâiu lucrări pe care le-am început au fost de consolidarea bisericii. Am cercetat mai întâiu temeliile, săpând în exterior și în jurul lor un șanț de 0,70 m. lățime până la baza lor. Această bază am aflat-o la o adâncime de 1,60 m. Temelia eră rezemată pe prund.

Pentru ca apa din picătura strașinii să nu pătrundă la baza temeliilor, am dispus ca șanțul săpat în jurul bisericii să fie astupat la loc cu beton, iar pe deasupra să se facă un trotuar din lespezi de lavă, transportate dela Galați, unde sunt aduse de corăbiile cari vin din insulele grecești. Această lavă formează materialul cel mai rezistent care se poate găsi; ea a fost așezată în mortar de ciment.

Fiind astfel asigurat de soliditatea temeliilor, am dispus ca legăturile de lemn ale arcurilor și bolților distruse să fie înlocuite prin legături puternice de fier, prevăzute la exterior cu discuri de tuci și șurupuri, îngropate în grosimea zidurilor, aceasta, pentru a readuce zidurile și bolțile la loc, și a se opune la împingerea acestor arcuri și bolți. Totdeodată, slujindu-mă de schela interioară, făcută de răposatul arhitect Lecomte, pentru a susține arcurile și turla din mijloc, am procedat la refacerea acestor arcuri cu cărămizile cele mai rezistente, numite de bazalt dublu, presate, aduse din București. Tot asemenea am consolidat cupola, rezemând-o tot pe schela lui Lecomte; am scos și zidăria dislocată de la pereții turlei și am refăcut la loc cu acelaș material, completând lipsurile cu materiale identice celor vechi; în special s'a refăcut la loc cornișa turlei care fusese distrusă cu ocazia unei arderi a acoperișului.

Toate părțile zidăriei crăpate, căzute, sau stricate, au fost scoase afară cu îngrijire și

reparate cu acelaș material vechiu, sau completate cu materiale exact de aceeaș natură și dimensiune ca cele vechi.

Pridvorul din fața bisericii, ridicat în 1875, a fost dărâmat. Tot asemenea am pus să se dărâme turlile de tinichea, cari, desigur, nu existau la întemeierea bisericii, nici nu înlocuiseră turlle de zidărie, cari s'ar fi prăbușit cu vremea, deoarece n'am găsit nici o urmă de existența vreodată a unor asemenea turlle.

Aceste turlle au fost probabil făcute pentru clopotele bisericii și au ars în mai multe rânduri. S'a găsit chiar în podul tindei bronz topit dela clopote. Mai în urmă, clopotul cel mare s'a strămutat în clopotnița dela intrarea în curtea bisericii.

O scară, săpată în grosimea peretelui nord al bisericii, și care pornește dintr'o deschizătură interioară, așezată la o înălțime mare deasupra pardoselii bisericii, pare că a slujit în vechime pentru a duce la o ascunzătoare, așezată în podul tindei, care are două rânduri de podeli, depărtate între dânselle de 0.70 m., unde se ascundeau obiectele prețioase în vreme de restriște; ascunzătoare cum se găsește și la mănăstirea Horez, iar, în urma înființării turlei celei mici cu clopote, scara slujea, desigur, pentru a duce la podul tindei ca să tragă clopotele.

Calculând greutatea care apasă pe stâlpii cari susțin turla mare, am găsit doisprezece kg. pe cm. p., ceea ce este o povară destul de considerabilă, care nu îngăduia sporirea greutății învelitoarei, care, la început, fusese de șindrilă, după cum s'a constatat din resturile găsite în pod. Dar, cum șindrila în afară de pericolul de incendiu, ca să fie bună, are nevoie de întreținere continuă, și de refacere din când în când, am adoptat învelitoarea metalică, însă nu de tinichea, ci de *aramă*, ca cea mai rezistentă.

Deoarece n'am constatat nici o stricăciune la cei patru stâlpi, nici o urmă de zdrobire

- RELEVUL BISERICII -

- S^{TE} NICOLAE DOMNEȘC -

- CURTEA DE ARGES -

- PLANUL -

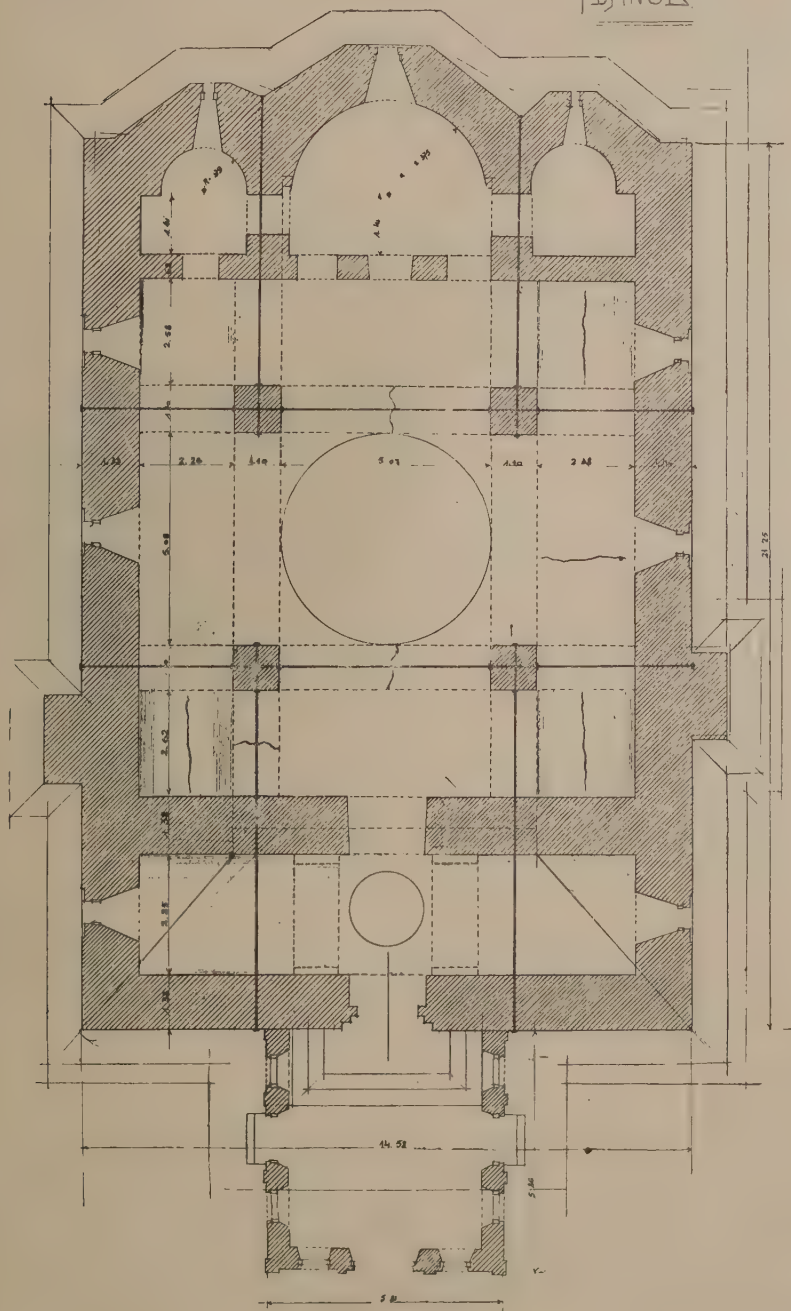

Fig. 91. Biserica Domnească, planul, înainte de restaurare.

Scara 1:100

Fig. 92. Biserica Domnească înainte de restaurare. Fațada principală.

PLANUL BISERICII

S^Ń NICOLAE DOMNEȘTI

-CUTIA DE ARCE-

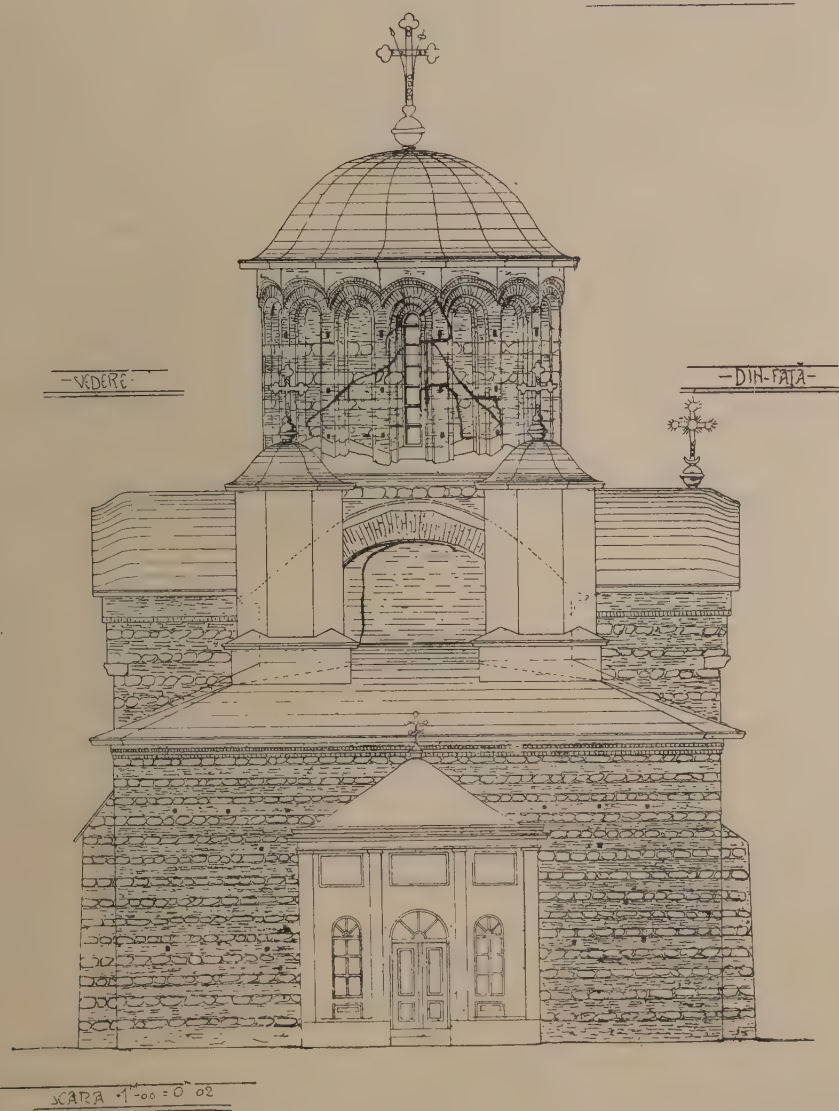

Fig. 93. Biserica Domnească, înainte de restaurare. Fațada principală indicând degradările.

a cărămizilor și cum acești stâlpi rezistaseră de atâta vreme tuturor elementelor distrugătoare, am găsit că eră prudent să nu mă ating de ei și să îi las ca să susție și mai înainte turla și bolțile.

În afară de consolidarea bisericii și de desființarea turelor de tinichea și a pridvorului din față, ca restaurare, n'am găsit de cuviință să mă ating de celelalte modificări, cari nu supără estetica monumentului, sau căpătașeră drept la respectare din pricina vechimii lor, astfel că ochiul se învățase cu aceste modificări.

În această categorie intră tâmpla de zid zugrăvită, ridicată în secolul al XVIII-lea și care se armonizează cu interiorul bisericii, n'am crezut că trebuie desființată, neștiind ce fusese în loc la întemeierea clădirii. Am desființat însă tâmpla de lemn, grosolan executată de meșterul Șeller la anul 1852.

Tot asemenea, n'am căutat să refac ferestrele cum ar fi fost la început, neavând nici un element care să-mi arate cum fuseseră înainte, pe când ferestrele actuale cu chenarele lor de piatră sculptate se armonizează destul de bine cu fațadele bisericii, iar ochiul s'a învățat a le vedea astfel de atâta cârd de vreme.

Tot asemenea ușa astupată și stâlpii de sprijin, deși clădiți la 1850, i-am lăsat ca putând fi necesari pentru a preîntâmpina vreun început de prăbușire a zidurilor, ci din contră i-am consolidat prin înlocuirea învelitoarei din tinichea stricată, printr'o «coperțină» de piatră tare; în fine ușa de intrare de fier și crucile executate în 1851, le-am conservat iarăși, neprezintănd nepotrivire cu stilul bisericii, și neștiind cum fuseseră înainte.

Deschizătura ușii de intrare am lăsat-o cum am găsit-o, rămânând ca în firida de deasupra să se zugrăvească obișnuita icoană cu hramul bisericii.

În tinda bisericii am găsit asemenea că nu trebuia să mă ating de cele trei morminte

ale familiei Brătianu, cari nu stânenesc într-un nimic această tindă și întrucât marele om de Stat are dreptul să i se respecte mormintele familiei sale.

Fotografiile alăturate arată starea în care se află biserica în momentul începerii restaurării, precum și principalele stricăciuni cari s'au îndreptat.

La anexe se dă rezumatul rapoartelor săptămânale trimise de d-l Iancovici, supraveghetorul lucrărilor, de unde se va putea vedea oricum, aproape zi cu zi, mersul și felul lucrărilor de consolidare și restaurare.

Fotografiile din această publicație înfățișează biserica astfel cum se găsește în urma acestor consolidări și restaurări.

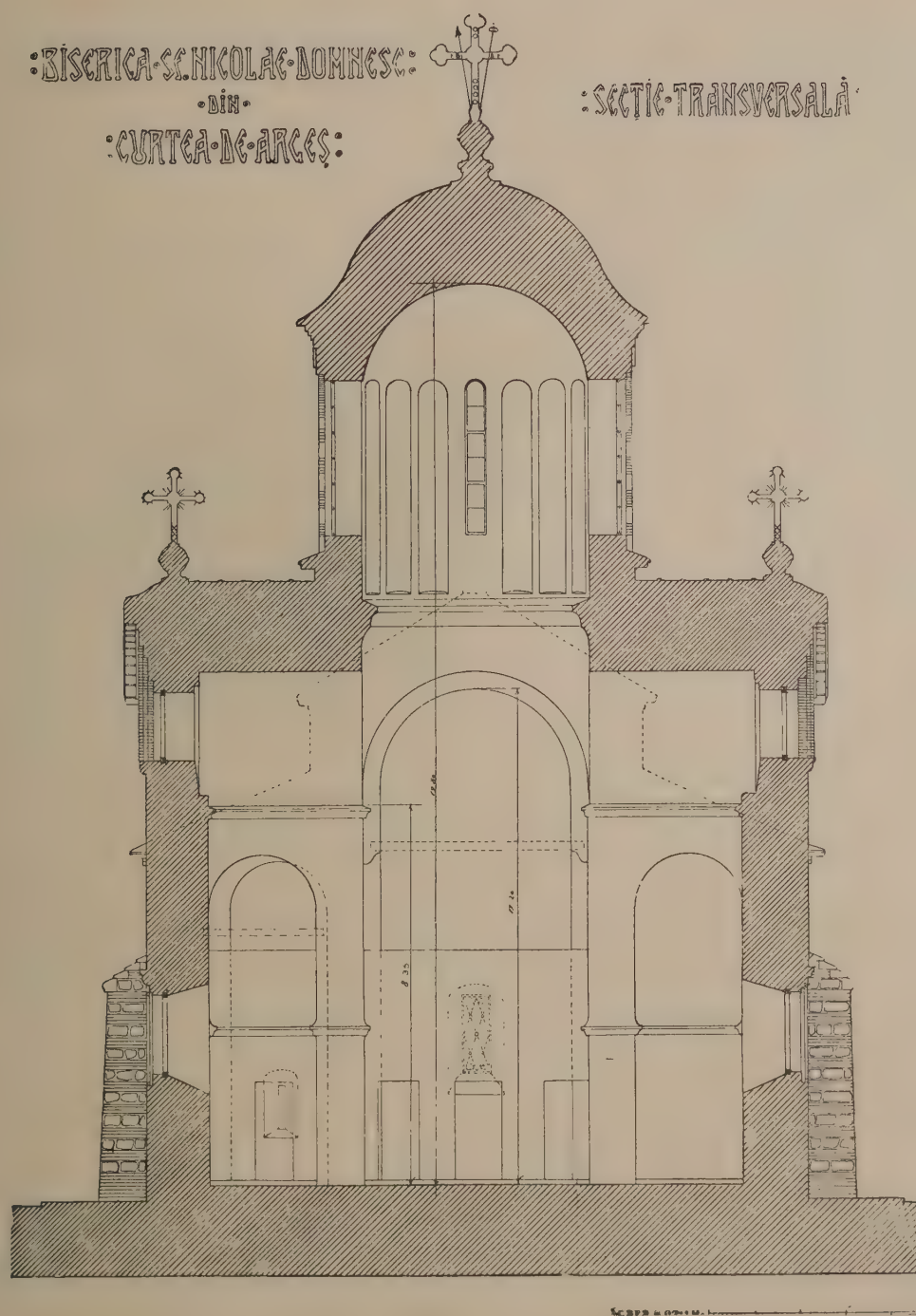
Zugrăveala bisericii.

Veni rândul să mă ocup de interiorul bisericii. M'am adresat d-lui Noroce care fusese trimis de Comisiunea Monumentelor Istorică în Italia și la Muntele Athos, ca să studieze pictura bizantină a bisericilor.

D-l Noroce, cedând stăruințelor mele, a consimțit să mă ajute în chestia zugrăvelilor.

Deoarece la baza turlei am găsit iscălitura zugravului *Pantelimon* cu data de 1827 (Vezi fig. No. 27), rezultă netăgăduit că zugrăveala bisericii fusese refăcută poate de mai multe ori și că mai înainte se aflau alte zugrăveli cari fuseseră acoperite de zugrăvelile lui *Pantelimon*.

Ceeace m'a îndemnat a ruga pe d-l Noroce să încerce dacă nu cumva se pot spăla zugrăvelile noi și dacă dedesubt nu se găsesc zugrăveli vechi. D-l Noroce, ajutat de d-nii Mihail și Theodorescu, procedând cu râvnă și pricepere la spălarea aceasta, a fost destul de norocit ca să găsească *frescurile* vechi aproape intacte, acoperite cu două sau chiar trei zugrăveli noi, și astfel a dat la lumină frumusețea de frescuri cari împodobesc biserica și cari, desigur, sunt unele din cele mai frumoase și mai importante zugrăveli bizantine, cari se mai află în Orient.

RELEVUL BISERICII

S^{RI} NICOLAE DOMNEȘC

- CURTEA DE ARGEȘ -

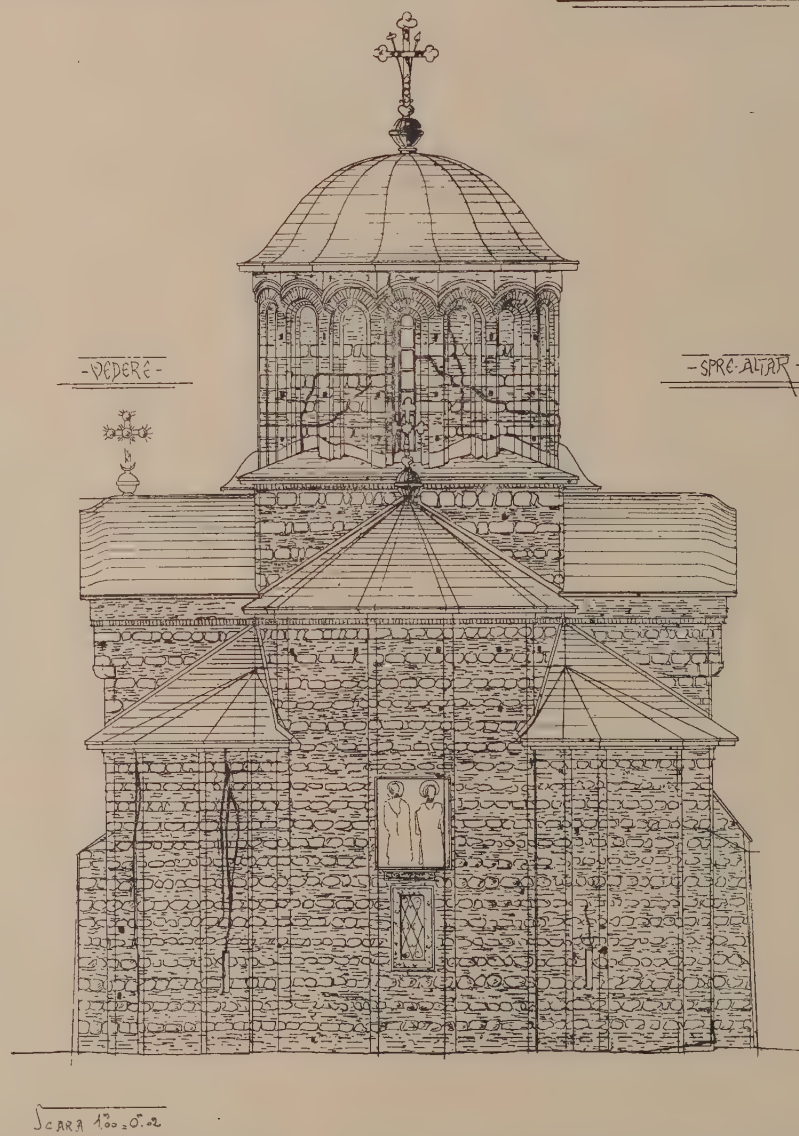

Fig. 95. Biserica Domnească, înainte de restaurare. Vedere din spre altar, indicând degradările.

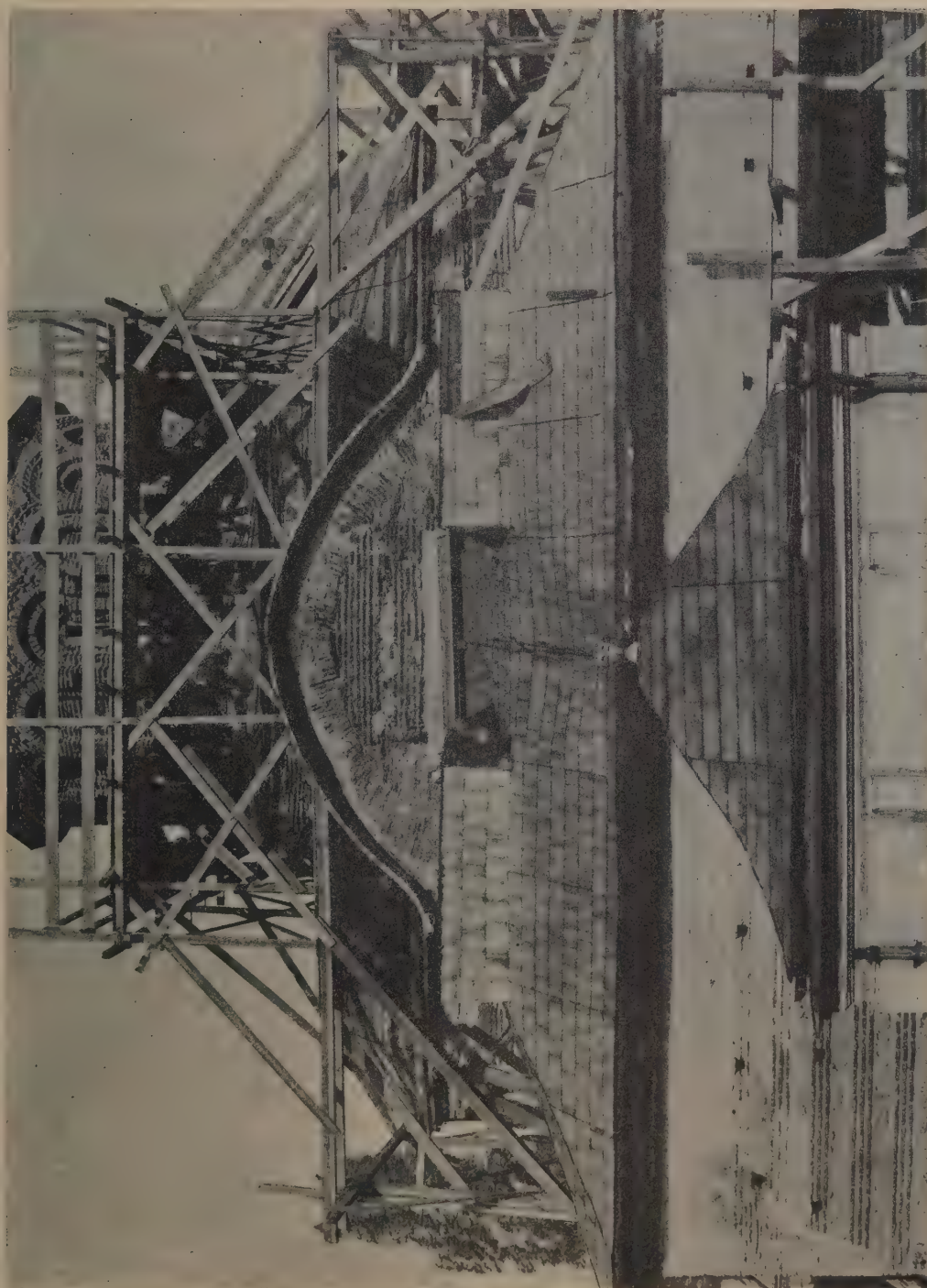

Fig. 96. Detaliu din fațada principală în timpul restaurării (după dărâmarea turelor celor mici).

Studiul d-lui pictor Mihail, ce urmează, dă toate amănuntele asupra acestei zugrăveli.

DESCOPERIREA MORMINTELOR DOMNEȘTI DIN CUPRINSUL BISERICII

Ducând cu bine și această a doua serie de lucrări și scoțând schelele ridicate de răposatul arhitect Lecomte du Nouy, cari au ser-

ce vor da săpăturilor și să nu se piardă sau să se înstreineze unul din obiectele ce se vor găsi.

M'am adresat d-lui Virgiliu Drăghiceanu, Secretarul Comisiunii Monumentelor Istorice, a cărui competență și dragoste pentru asemenea cercetări îmi eră o cheazășie de buna conducere a lucrărilor.

Am avut norocul că d-l Drăghiceanu să

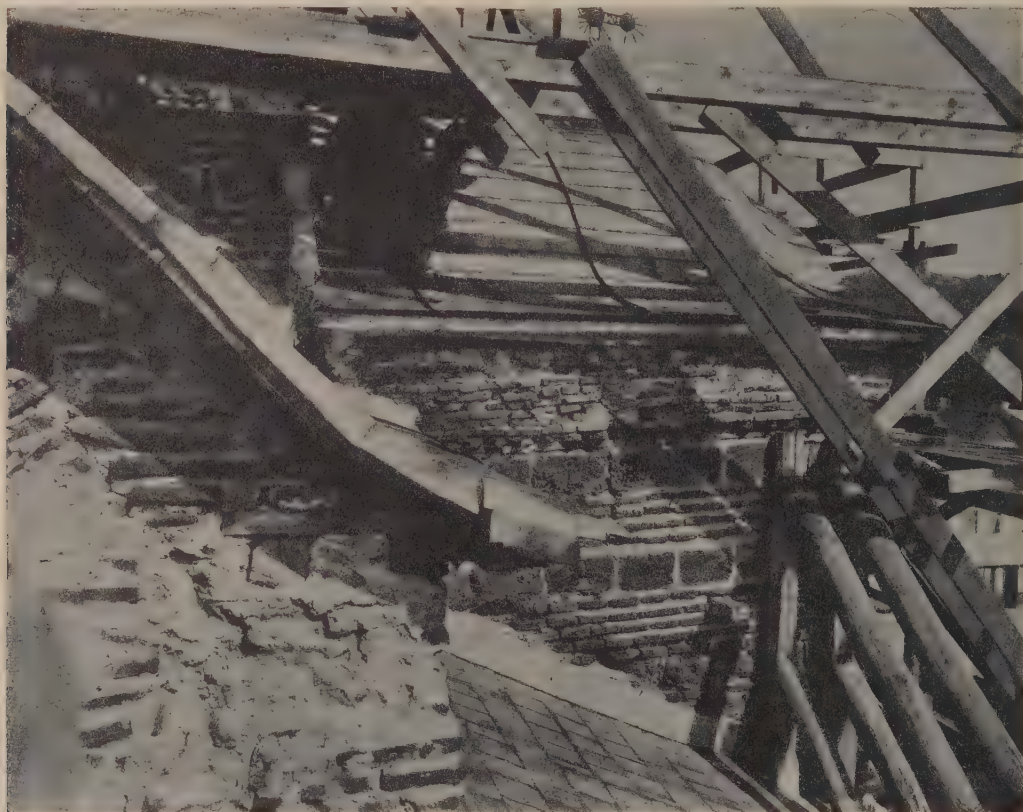

Fig. 97. Degradările la intersecția frontonului, spre sud-vest.

vit și la restaurarea zugrăvelilor, numai rămânea decât a se reface la loc pardoselile și să se exploreze subsolul bisericii pentru a vedea dacă nu se dă peste morminte, cari ar folosi la cunoașterea începutului istoriei țării noastre și aflarea datei clădirii bisericii și zugrăvelii ei.

Săpăturile în interiorul bisericii aveau nevoie de o îngrijire cu totul specială, atât ca să nu pericliteze soliditatea clădirii, cât să nu se treacă cu vederea asupra rezultatelor

primească această misiune. Stabilindu-se la Curtea de Argeș s'a pus cu râvnă și dragoste la lucru și a avut fericirea să obțină rezultatul cel mai neașteptat și cel mai strălucit, dând la lumină patrusprezece morminte domnești, dintre cari principalul: mormântul lui Radu Negru-Vodă, închis într'un sarcofagiu de piatră care l-a păstrat în decurs de atâția sute de ani, mai bine decât o momie egipteană.

Las chiar pe d-l Drăghiceanu să dea peri-

peșiile și amănuntele acestor descoperiri în studiul său.

Am rugat tot pe d-l Drăghiceanu să conducă săpăturile din curtea bisericii pentru a scoate la lumină resturile Palatului Domnesc cu dependențele sale.

S'a desgropat, astfel, subsolul clădirii care a servit de case domnești primilor Voevozi ai Munteniei, precum s'a dat de urmele de-

obținut exproprierea caselor embaticare cari ocupau o porțiune din Curtea Domnească.

În sfârșit, d-l Noroce, urmând mai înainte cu spălarea zugrăvelilor și căutarea celor vechi, a dat la partea de jos, spre nord, la spațele stranelor, aci unde, terminându-se cu zugrăveala figurilor, începe zugrăveala draperiilor de bază, peste o inscripție de cea mai mare importanță, sgâriată cu un fier în mortarul

Fig. 98. Degradări în baza frontonului, fațada principală.

pendențelor, la desgroparea cărora se lucra încă.

Tot d-l Drăghiceanu în studiul său va da toate lămuririle asupra rezultatele aflate prin săpăturile făcute în mijlocul zidurilor cari înconjoară ca o cetate Biserica și Palatul Domnesc.

Planul alăturat arată pozițiunea diferitelor urme de construcție ce s'au găsit în mijlocul acestor ziduri de împrejmuire (fig. No. 2).

Tot prin stăruința d-lui Drăghiceanu s'a

de var al rosturilor de cărămizi, glăsuind astfel: «la leat 1352.

Marele Basarab-Voevod a murit la Câmpulung».

DESCRIEREA

Biserica Domnească a fost clădită în stil bizantin, analog cu bisericile din Serbia, și Muntele Athos, probabil tot de meșteri sârbi, deoarece primii Voevozi se găseau în strânse legături de prietenie și chiar de rudenie cu Sârbii și cu Bulgarii.

Planul bisericii corespunde cu cel dela Biserica Teotocos din Atena, care a devenit tipul bisericilor creștine, când au început să se depărteze ca formă de basilice, cari au servit de loc de rugăciune primilor creștini, și unde se vede lămurit crucea greacă formată la partea superioară a bisericii prin întretărirea bolților dela naos și dela sânuri (transept), cari susțin, la punctul de întretăiere, turla principală.

Zugrăvelile în frescuri descoperite au asemănări cu mozaicurile făcute la biserica *Chora*, azi Kahrié-Djami din Constantinople, de către logofătul Theodor Metochites, prin urmare n'au putut să fie executate decât în urma facerii acestor mozaicuri, adică după anul 1320.

Aceasta se învederează din comparația între mozaicurile dela Kahrié-Djami și zugrăvelile dela Biserica Domnească din Curtea de Argeș.

Fig. 99. Degradări în tamburul turlei, spre sud-vest.

Modul de construcție în rânduri de piatră cioplită, sau bolovani despărțiți prin rânduri de cărămizi cu încheietură groasă, este potrivit materialelor cari se puteau procura în localitate, este caracteristic stilului bizantin și asemănat modului de construcție în stil bizantin, obișnuit la construcțiile anuloage din Serbia, Bulgaria și Muntele Athos¹⁾.

¹⁾ A se vedea frumoasele și interesante publicații ale d-lor arhitect N. Ghika-Budești și inginer Gh. Balș, întitu-

Astfel, în contra obiceiurilor din bisericile noastre, ctitorul în loc să fie reprezentat în picioare, ținând în mână biserica ce o clădise, este desemnat în genunchi, rugându-se către Isus Christos, întocmai cum este reprezentat Metochites la Kharié-Djami.

Ceeace mai învederează că personagiul zugrăvit la intrare, ca ctitor, nu este cel care a

late: Ruinele bizantine din Messinbria; O vizită la câteva biserici din Serbia; Notițe despre arhitectura Sf. Munte. Vreo câteva fotografii reproduse din aceste publicații, vor învedera aceste asemănări.

Fig. 101. Degradări în fereastră de sud a turlei.

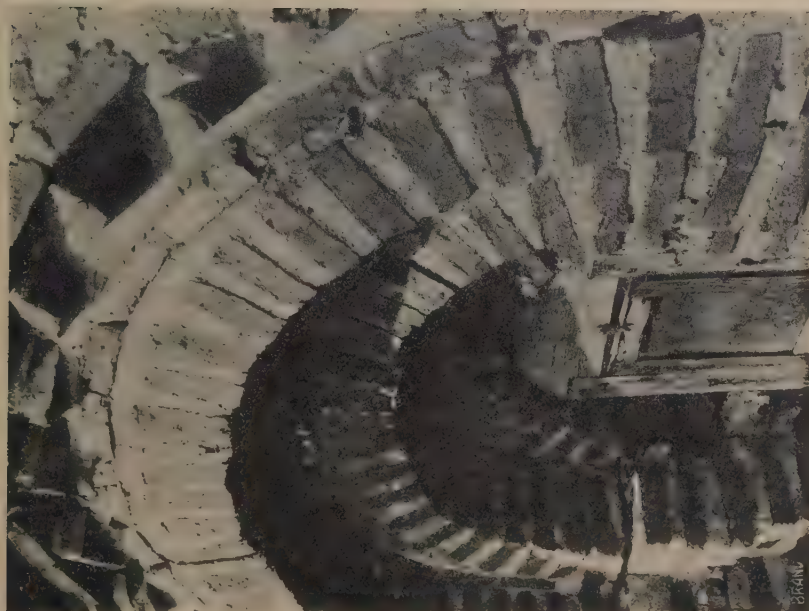

Fig. 100. Degradări în fereastră de vest a turlei.

zidit biserica, ci cel care a zugrăvit-o, precum a fost înfățișat Metokites care a făcut mozaicurile dela Kharié-Djami.

Inscripția descoperită în biserică, care arată că Basarab cel Mare a murit la 1352, și care confirmă spusele cronicarului Radu-Greceanu că Basarab eră mort în 1352, dovedește că biserica a fost zidită, dar nu terminată de Basarab-Vodă și că zugrăveala bisericii la acea dată nu eră începută.

Amănuntele se vor vedea în studiile următoare.

JURNALUL LUCRĂRILOR

11 Iunie 1911

În timpul dela 23 Maiu până astăzi, s'au executat schelele necesare pentru vizitarea în mod amănunțit a bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș, atât în exterior, cât și în interior, putându-se vedea foarte lesne toate degradările suferite de zidăria întregii biserici; — s'au început trei sondeaje spre a se cunoaște profunzimea fundațiilor față de actualul nivel al terenului din curte, față de cel primitiv și în raport cu nivelul pardoselii de lespezi din interior.

Deasemenea, s'a făcut un sondaj în direcțiunea Sud spre a se putea constata straturile suprapuse la diferite epoci; ceace se afirmă întru cât nivelul curții, care a servit de cimitir, ar fi fost mult mai jos.

Întreaga suprafață a curții este ocupată de morminte, toate însă fără semne sau pietre mormântale, afară de două, cari se află în fața actualei intrări a bisericii, în direcțiunea de Vest; cel din dreapta are inscripția următoare: Maria Nanu Gheorgiu, născută D. Protopopescu la 30 August 1852, căsătorită la 1869 Februarie 8 și decedată la 3 Aprilie 1878; iar cel din stânga: Zinca Hagiescu, născută Th. Nanoescu la 11 Aprilie 1829, măritată la 27 Ianuarie 1844, repausată la 17 Maiu 1874.

În partea de Sud a bisericii se găsesc urme din fundamentele zidurilor primei clopotnițe care a fost distrusă de cutremurul cel mare, din anul 1838, (este dispărută de 73 de ani); unii dintre cei bătrâni spun că ar fi fost luată de un vânt puternic, însoțit de vijelie, la anul 1846.

După urmele ce se găsesc pe sub streșină, această biserică a fost dela început acoperită cu șindrila de brad cu încheietură; aflui apoi dela preotul Nicolae Pretorian, care a fost făcut preot pentru a sluji la această biserică, că a fost reacoperită cu tinichea albă Dervent în dimensiuni de 15/25 cm. și lipite toate bucățile între ele cu cositor la încheieturi, la anul 1851 când, se spune de localnici, că i s'au pus crucile, — dealtfel pe crucea dela turla *pantocratorului* se observă lucrat în fier, leatul 1851; urmele crucilor primitive nu se cunosc.

După felul execuțiunii acoperișului de tinichea a întregii biserici se vede că în același timp s'au acoperit și cele două turle din fațada principală a bisericii, cari deși nu sunt ale timpului când s'a clădit biserica, totuși au existat înainte cu mulți ani de reacoperirea lor.

Deasemenea și acoperișul clopotniței actuale este la fel lucrat, posibil că învelitul s'a făcut în același an (1851); însăși clopotnița datează mai dinainte și chiar înainte de a se fi distrus cu desăvârșire clopotnița veche (1838 sau 1846).

La anul 1869 a ars în partea dinspre Sud-Est, în spațele tâmpiei, dar fără a se fi distrus ceva, se observă numai că a fost afumată în acea parte și că legătura de stejar ce se află în zidul tâmpiei s'a carbonizat pe vreo 3 cm. profunzime, însă numai pe partea liberă ce nu a fost incastrată în zidărie (incendiul se spune că ar fi fost pricinuit de mucuri de lumanări ce nu ar fi fost complet stinse, aruncate în acel colț de către paraciseri).

În general, cărămizile dela Biserica Domnească se conservă în cea mai perfectă stare de rezistență, incomparabilă chiar cu produsele de acest fel în zilele noastre, de dimensiuni care variază ca lungime dela 28 la 35 și 41 cm.; grosimea 4 cm. și lățimea 12, 16 și 19 cm.

Cu contrafortul din spre Sud s'a astupat (în zidit pe grosime de una cărămidă) intrarea în biserică de pe vremuri, amenajându-se în firida rămasă către interiorul bisericii un dulap (astăzi nu mai există); fixându-mi atențiunea la punctul indicat, găsesc cele afirmate cu temei: 1. În dreptul acestui contrafort se vede o urmă de cerc lucrat în zidărie de cărămidă care susține masivul fațadei deasupra golului ușii, ce a fost până la nivelul curții. Acest cerc se vede pe o porțiune foarte scurtă, și din această cauză, observatorul s'ar putea deruta dela prima vedere — privind însă cu multă atențiune, se vede că restul este zidit posterior pentru umplerea golului ușii ce a existat acolo, cu cărămidă și piatră, țesute aproape la fel cu tot restul și până jos, în sondajul făcut în dreptul acestei zidării; 2. Tot în acel an s'au făcut și reparațiunile nereușite ale rosturilor dintre rândurile de cărămidă și piatră pe alocurea (care strică aspectul de mai înainte al bisericii).

Cu această ocaziune, și în timpul execuției acestor contraforți, s'au aplicat legăturile de fier într'un mod inconștient, căci ele nu au produs efectul dorit și așteptat, fiind nepotrivite ca mod de adaptare și dimensiuni; ele se pot scoate cu cea mai mare ușurință, întucât degradarea clădirii a continuat fără a fi oprită de acele legături.

Legăturile de fier au înlocuit pe cele primitive de lemn de stejar cari au fost tăiate pentru motive de estetică, (pro-babil ca fiind prea groase (12/18 cm.) și mascând balconul corului, făcut atunci, ale cărui urme se mai cunosc, dar balconul nu mai există.

Încadrările ferestrelor în piatră sculptată sunt dintr'o epocă posterioară zidirii bisericii, se vede chiar ajustarea făcută în zidurile fațadelor, țesătura cărămidizilor și tencuiala din jurul lor, — totuși panourile de fier din ferestre sunt foarte recente, ținându-se seama de felul execuțiunii și formei lor.

În interior, la pereți, pe fețele stâlpilor susținători ai turlei mari, pe bolțile laterale din sânuirile bisericii, și pe glafurile ferestrelor se observă două straturi suprapuse de tencuială, cel dintâiu de o grosime de 20—25 mm. cu o pictură a timpului când s'a zidit biserica, iar cel de-al doilea strat cu 3—5 mm, suprapus cu un alt gen de pictură, executată în anul 1827 de zugravul Pandleimon (ПАНДЕЛЕИМОН) semnat la baza cupolei, deasupra pendanților.

La anul 1894 s'a închis biserica, din cauza degradărilor zidăriei și s'au transferat preoții pentru slujba dumnezeiască,

la biserica S-tul Gheorghe, filiala acesteia, apoi la 1898 s'a început proptirea și s'a consolidat la 1903 cu proptele de stejar, cari se văd și astăzi în ființă, la locul lor.

16 Iunie 1911

* * *

În interiorul turlei se găsesc 12 firide de aceeași înălțime ca a ferestrelor: 2,70 plus 1,30 înălțimea parapetului acelor ferestre, adâncimea 0,26 cm. și lățimea 0,85 cm.

Grosimea zidăriei la glaful ferestrelor este de 0,47 cm. apoi pilaștrii arcadelor: 0,15 + 0,15.

Lungimea laturilor acestei turle nu este exactă, ci variază între 10 și 20 cm., aceasta din cauza tasării întregului colac al turlei dela jumătatea ei în jos, înspre direcțiunile Sud și Nord. Colacul superior dela arhivele în sus, până la acoperiș, este nedeformat pe înălțimea de 70—80 cm., fiind ținut de legătura de lemn de stejar de 15/18 și astfel

La 29 Iulie cor., când s'a rechemat zidarul Angello Pollo, cu alte două ajutoare, s'au făcut până astăzi pregătiri în șantier, varnițe, târgi, săpătura groapei de var, săpături pentru diferite sondaje la zidurile exterioare ale bisericii, dărâmări de zidărie la zidurile exterioare pentru îngroparea plăcilor legăturilor de fier, regularea lor și cimentarea suprafeței dărâmate pentru a se obține un reazem perfect de egală presiune a plăcilor. S'a tencuit estradosul bolții frontonului din fațada principală cu o *echapă* de ciment (mortar) în grosime de 3—4 cm., după ce, mai întâiu, s'a măturat și spălat bine suprafața tencuită, s'au desființat turlele mici și s'a descoperit bolta frontonului din fațada principală și s'a demontat acoperișul de deasupra pridvorului, cu care ocaziune am găsit două deschideri de 0,95 cm. lățime și înalte de 1,50, cu arcade semicirculare și indicațiunea precisă de existența celei de a treia, după cum se vede indicat pe desennul de

Fig. 102. Degradări interioare pe intradosul cercului de sud.

s'a conservat foarte bine bolta din cupolă și acoperișul de deasupra este nemișcat. (Are 16 casete frumos dispuse).

În dreptul fiecărei ferestre, se vede o umplutură de zidărie de cărămidă neșesută cu restul și chiar detașată de vechea zidărie la parapete, — și pare a fi făcută în timpul când s'a rezugrăvit biserica și când i s'au făcut și reparațiuni, la anul 1827, dată ce se găsește scrisă sub numele zugravului la baza turlei, în partea de sud.

3 August 1911

* * *

Dela 14 Iulie cor. până la 3 August s'a lucrat de către d-l Anton Kargarotta la perforarea zidurilor sfintei biserici, conform indicațiunilor și aprobării dată de către d-l arhitect Gr. Cerchez, făcându-se găuri de 37 mm. și 37 cm. prin ziduri de cărămidă și piatră, după cum se vede în mod amănunțit în situațiunea de plată a acestor lucrări, la cari am anexat un plan cu dimensiunile găsite în realitate, măsurând prin axul găurilor.

fațadă, aci alăturat. Peste bolțile de deasupra pridvorului s'a găsit un strat de umplutură cu moloz de 0,70 cm. grosime și un strat de cărbuni de lemn, printre cari și un bloc de cărbuni vitrificați, din care voui avea onoarea a vă prezintă o bucată, blocul întreg deși mic fiind foarte greu, — urmând a se expediă în mod separat onor. Minister.

27 August 1911

* * *

Dela 21 Aug. până la 27 Aug. cor., au lucrat la acest șantier doi zidari la dărâmări și rezidiri din nou pe fațada dinspre Sud, având ajutoare patru salahori pentru transportarea materialelor necesare, și un dulgher care a scos tiparele pentru turla pantocratorului, aplicând profilul pe planșeu, — a fost însă concediat neputând continua decât după ce se vor stabili toate acoperișurile.

Lucrările executate sunt următoarele:

a) Tencueli cu mortar de ciment peste estradosul bolților descoperite :

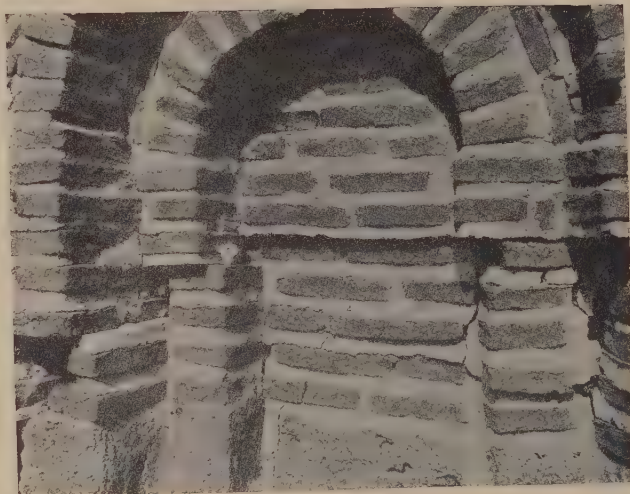

Fig. 103. Degradări în stânga terestrei de vest a turlei.

Fig. 104. Degradări în fereastra de est a turlei.

Fig. 106. Degradări interioare pe intradosul arcului de est.

Fig. 105. Degradări interioare pe intradosul arcului de est.

Fig. 107 Degradări interioare în nișele turlei, dintre ferestre.

Fig. 108. Degradări interioare ale arcurilor ferestrelor turlei, spre Est.

1. Pe bolta centrală din Vest:	$7.85 \times 3.00 =$	23.55
2. » » laterală spre Sud:	$3.20 \times 2.60 =$	8.32
3. » » » Nord:	$2.80 \times 2.50 =$	7.00
4. Deasupra pridvor. » Sud:	$3.85 \times 3.20 =$	12.32
5. » » » Nord:	$3.60 \times 3.20 =$	11.52
6. » » » în mijloc:	$3.40 \times 2.60 =$	8.84
	M. ²	71.55

b) Zidării dărâmate pe fațada dinspre Sud:

a) spre altar $3.00 \times 2.00 \times 0.45 =$ 2.700

b) » pridvor $4.00 \times 3.00 \times 0.45 =$ 5.400

c) Idem pentru încăstrarea plăcilor dela legături:

$12 \times 0.60 \times 0.60 \times 0.35 =$ 1.512

și la frontonul din față:

Zidurile laterale: $2 \times 2.60 \times 0.50 \times 0.80 =$. . 2.080

S'a desființat acoperișul de deasupra pridvorului și o porțiune din turla pantocratorului, — asemenea s'a făcut săpăturile groapei de var $4.00 \times 3.50 \times 2.00 =$. . 28 mc, s'a transportat molozul de peste bolți (un strat de 0.70 cm. gros) și, în fine, s'a rezidit cubajul de mai sus al dărâmarilor, cu cărămidă nouă și bolovani de râu, — apa necesară la mortare și zidării se transportă din puțul cel mai apropiat în spatele sfintei biserici.

În cursul săptămânii viitoare se va continua cu dărâmarea zidărilor dislocate și desagregate din fațada dela Nord, și reziditul din nou, curățatul și regulatul rosturilor astupate cu var alb dela reparațiunile din urmă, rezidirea che-narelor de piatră din jurul ferestrelor, în mod regulat și continuarea apareiajului.

3 Septembrie

* * *

În cursul acestei săptămâni dela 27 August până astăzi 3 Septembrie. a. c., s'au introdus ceișase tiranți de fier pentru legarea zidurilor și 22 plăci de fontă cu un acelaș număr de piulițe, sosite în ziua de 27 August, — în greutate totală de 1.956 kg. 800, — strângându-le pe cât a fost cu puțință, urmând ca, după introducerea întregii comande, să fie strânse definitiv de către casa F. Weigel, furnisoarea acestor legături, conform obligațiunilor luate prin ofertă.

S'a turnat pe toată lungimea de trecere prin ziduri, lapte de ciment până la completa umplere a golurilor, eventual rămase în jurul barelor.

17 Septembrie

* * *

Dela 12 până la 17 Septembrie inclusiv, a. c., s'a lucrat de către doi zidari cu trei ajutoare la fixarea și introducerea tiranților și plăcilor prin zidării, — s'au lărgit găurile pentru introducerea, cu mai multă înlesnire, a tiranților; fierăria introdusă până azi în zidării este aproximativ de 4.300 kg.

24 Septembrie

* * *

Dela 19 până la 24 Septembrie a. cor., inclusiv, s'a lucrat de către doi zidari cu trei ajutoare la introducerea legăturilor de fier la arcurile interioare ale bisericii, și la dărâmarea arcului mic din interior, spre Sud, către intrarea principală, cu deschiderea de 2.30 m.

1 Octombrie

* * *

Dela 26 Septembrie până la 1 Octombrie inclusiv, s'a lucrat la șantierul Bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-

de-Argeș, de către trei zidari și trei ajutoare, la rezidirea cu cărămidă de basalt și mortar de ciment la arcul lateral din spre Sud, către intrarea principală a bisericii, având deschiderea de 2.30 m., care s'a terminat, apoi s'au făcut reparațiuni pentru demontarea arcului mare din Vestul Pantocratorului; am descărcat greutatea ce apasă asupra acestui arc și, anume, scoțând porțiunile de zidărie detașată din Vestul turlei.

8 Octombrie

* * *

În săptămâna dela 3 până la 8 Octombrie, inclusiv a. c., s'a lucrat la șantierul Bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș, de către trei zidari cu cinci ajutoare la înlocuirea arcurilor mari din Vest și Estul turlei pantocratorului, având deschiderea de 5 m., care s'au rezidit și încheiat complet cu cărămidă hidraulică și mortar de ciment, păstrând pen-dentivii, asemenea s'a înlocuit și completat zidăria detașată din Vestul turlei.

15 Octombrie

* * *

Dela 10 până la 15 Octombrie, inclusiv a. c., s'a lucrat la șantierul Bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș, de către trei zidari cu cinci ajutoare la rezidirea porțiunii detașată din Estul turlei și a trei modele de cornișe, din cari unul s'a aprobat de către d-l Arhitect Gr. Cerkez, în ziua de 14 Oct. cor.

În vestibulul din fața intrării principale s'au făcut săpăturile cerute de d-v., negăsind urme de zidărie ci numai oseminte, ceea ce dovedește că actualul vestibul a ocupat din curtea bisericii.

22 Octombrie

* * *

Dela 17 până la 22 Octombrie, inclusiv, a. c., s'a lucrat la șantierul Bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș, de către 10 zidari cu 11 ajutoare la zidirea cornișei dela turlă, și cornișa din cele trei laturi ale pronaosului și tot colțul zidit din nou în partea de Vest a frontonului din Sud; zidul din Nordul pronaosului până la cornișă, și s'a început zidăria pentru frontonul din fațada principală, la fel cu cele din Nord și Sud.

S'a terminat șarpanta și astereala acoperișului turlei pantocratorului și s'a preparat lemnăria de brad necesară la celelalte acoperișuri, și a materialul de stejar pentru strașine dela fabrica A. Vetter din Albești.

Am luat măsuri pentru depărtarea molozului provenit din dărâmări, alegând de o parte cărămidile și bolovanii de piatră spre a fi utilizați la timp.

29 Octombrie

* * *

Dela 24 până la 29 Octombrie inclusiv a. c., s'a lucrat la șantierul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș de către 12 zidari și 25 ajutoare la zidăria frontonului din fațada principală, la pilonii laterali din frontoanele de Nord și Sud, tencuitul extradosului bolților de peste altar, rostuitul în parte la fațade și rostuitul turlei, precum și fasonatul pietrăriei pentru asise.

Deasemenea opt dulgheri lucrează la acoperișul bazei turlei, acoperișul de deasupra altarului și cel din fațada principală.

La acoperitul cupolei lucrează patru ținichigii.

5 Noemvrie

* * *

Dela 31 Octomvrie până la 5 Noemvrie, inclusiv, a. c., s'a lucrat la șantierul Bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea-de-Argeș de către 14 zidari, 12 ajutoare bărbați, 14 ajutoare femei și un om cu carul pentru transportatul molozului și apei, — la zidăriile din fațada despre Nord a bisericii, în jurul altarului și baza turlei de jur-împrejur, ajustările pe lângă ferestre, continuând apareaiajul, completarea rostuiului pe toate fațadele, introducerea a 5 legături de fier în cele trei frontoane N., V. și Sud, la dărâmarea vestibulului din fața intrării principale, curățitul cărămizilor rezultate, și transportarea molozului cu scoaterea lespezilor.

Asemenea 12 dulgheri lucrează la construcțiunea acoperișurilor bisericii, din cari până în prezent sunt complet asterite: acoperișul turlei, baza din jurul turlei, acoperișul peste altar și cel de peste pronacș; actualmente se lucrează la acoperișul frontonului din fațada principală și la acoperișurile din dreapta și stânga altarului.

S'a acoperit complet cu aramă turla bisericii, cu patru lucrători tinichigii.

Lucrările de dulgherie la strășină se continuă cu activitate precum și cele de tinichigerie pe cele două bolți ale frontoanelor din Nord și Sud, cari au fost întrerupte din cauza zăpezii.

* * *

Ca urmare a raportului nostru No. 80 din 4 Maiu c., relativ la lucrările de restaurare a Bisericii Domnești din Curtea de-Argeș:

Calculând greutatea care se reazimă pe cei patru stâlpi interiori cari susțin turla pantocratorului, găsim următoarele:

1. Volumul turlei socotit ca cilindric	
$\pi \times 7.00 \times 5.00 \times 1.00 =$	110m ³
2. Bolta sferică $2 \pi 2.50^2 \times 0.50 =$	20m ³
3. Subasamentul patrat al turlei	
4 ori $7.00 \times 5.00 \times 1.00 - 4. \frac{1}{2} \pi 2.2^2 \times 1.00 =$	104m ³
4. Jumătate din bolțile sânuirilor	
4 ori $\frac{1}{2} \pi 2.54 \times 2.26 \times 0.42 =$	15.200
5. Jumătate din bolțile mici	
4 ori $\frac{1}{2} \pi 1.29 \times 0.30 =$	4.800
6. Pendantivele, zidărie peste arcurile mici	6.000
Total zidărie	270.000 m ³

Greutatea rezemată pe stâlpi este:

A. Greutatea zidăriei de mai sus $270m^3 \times 2.000 =$	540.000 kg.
B. Greutatea acoperișului, învelitoarei, zăpezei, vântului pe partea de învelitoare care transmite povara ei pe stâlpi $100m^2 \times 200kg. =$	20.000 kg.
C. Greutatea proprie a stâlpilor	
4 ori $(1.10 \times 1.10 \times 6.00) 2.000 =$	58.080 kg.
D. Neprevăzute	11.120 kg.

Total greutate 629.200 kg.

Ceeace dă pentru fiecare stâlp $\frac{629.200}{4} = 157.300$ kg. și

cum stâlpii au 12.100 cm.² secțiune, fiecare cm.² primește o povară de 13 kg. ceeace este o povară exagerată pentru asemenea stâlpi și pentru materialul din care sunt executați.

ARH. IANCOVICI.

ANUL MORȚII MARELUI BASARAB VOEVOD

DE

D. ONCIUL

Un grafit descoperit în interiorul Bisericii Domnești dela Curtea-de-Argeș, scris (probabil de un meșter ocupat la construirea bisericii) cu un instrument ascuțit în cărămida peretelui de miazănoapte din naos, înainte de zugrăvirea *a fresco* a bisericii, arată anul morții «marelui Basarab Voevod», ctitorul acestei biserici, la 6860 (1352).

Această mărturie modifică părerile emise până acum cu privire la durata domniei lui Basarab I, întemeietorul Principatului a toată Țara-Românească și al dinastiei Basarabilor.

Cea mai veche mărturie documentară asupra succesorului său «Nicolae Alexandru, fiul marelui Basarab Voevod», cum îl numește inscripțiunea de pe mormântul acestuia dela Câmpulung, se află într'un act papal din a. 1345 (Hurmuzaki-Densușianu, Docum. I, 697). Însă aci, el nu este arătat ca Domn, nici Voevod, ci numai ca *nobilis vir Alexander Bassarati* (Alexandru al lui Basarab), împreună cu alți nobili și voievozi (teritoriali), români.

Deasemenea în cronica contemporană a Ungariei, scrisă de Ioan de Küküllö, se zice despre Alexandru: «*quidam princeps seu baro potentissimus... Alexander vayvoda Transalpinus*», care pe timpul regelui Carol Robert se răsvrătise și a rămas în răsvrătire mai mult timp, a venit să se închine regelui Ludovic (care la 1342 a urmat în domnie tatălui său Carol Robert), în Ardeal, la 1343.

Această știre a fost luată până acum drept mărturie că la 1343 domniă Alexandru. Dar cronicarul îl prezintă ca fiind în luptă cu Carol Robert, contra căruia se răsvrătise. După documentele lui Carol Robert însuș, regele a avut războiul, la 1330, cu Basarab Voevod, tatăl și predecesorul lui Alexandru, iar acesta era asociat la domnie de tatăl său. Motivul războiului era, după documentele lui Carol Robert, niște «confinii» ale Regatului ungar (între cari Severinul), pe cari «Basarab și fiii săi» le dețineau întru prejudiciul și derogarea coroanei ungurești. Deci fiii lui Basarab se prezintă aci ca asociați la domnie, cum și mai pe urmă sunt constatați fii de domni, mai ales fiul mai mare.

Așa fiind, răsvrătirea lui Alexandru contra lui Carol Robert, de care vorbește cronicarul unguresc, nu poate să aibă alt înțeles decât participarea lui la războiul, ca asociat la domnie al tatălui său Basarab. În aceeași calitate de coregent, el a avut și întâlnirea din 1343 cu noul rege al Ungariei, restabilind atunci bune relațiuni cu Regatul. La 1345, când el e numit numai «*nobilis vir*», încă nu era Domn, singur stăpânitor.

Primul document în care Alexandru este arătat ca Domn, e din a. 1355. (Docum. I, 2, 37). La această dată, regele Ludovic răsplătește serviciile episcopului de Oradea, aduse în diverse legațiuni la «*Alexander Bazarabi*» (Alexandru al lui Basarab), voevodul Transalpin (= al Țării-Românești), cu ocaziunea tratării păcii și concordiei cu regele.

Fig. 109. Vedere în interiorul Bisericii Domnești (cu grafitul, pe peretele din stânga).

Fig. 110. Icoana hramului bisericii cu portretul ctitorului (No. 166, pe planul fig. 285).

Deci Alexandru a început să domnească înainte de 1355 și după 1345, iar venirea lui la domnie a fost motivul soliilor trimise de regele unguresc către domnitorul român spre a trată pace și concordie.

Ultimul document în care Basarab se află numit, fără a fi arătat ca mort, este dela regele Ludovic, din a. 1351. (*Docum.* I, 2, 14). În două documente ulterioare ale aceluiaș rege (1354 și 1357), el se află în transumte (documente reproduse în alt document), dela Carol Robert (1335 și 1337). Deci la 1351 Basarab se prezintă ca fiind încă în viață.

Această precizare după documente concordă întocmai cu data morții lui Basarab, după grafitul descoperit la Curtea-de-Argeș¹⁾.

Acest grafit mai dovedește că primul ctitor al Bisericii Domnești a fost Basarab, cum am susținut în acest *Buletin*, 1916, și că la moartea lui biserica încă nu era terminată, iar zugrăvirea ei nici măcar începută, grafitul fiind făcut în cărămida netencuită. Zidirea a fost terminată sub Nicolae Alexandru (1352—1364), întemeietorul mitropoliei de Argeș (1359), în a cărui domnie biserica, închinată hramului Sf. Nicolae, a și fost ne-

greșit sfințită. Zugrăvirea ei nu s'a terminat însă decât în domnia lui Radu (1374—1384), fiul și al doilea succesor al lui Alexandru, părere ce am exprimat ca ipoteză în articolele citate din acest *Buletin*, care Radu e înfățișat ca ctitor, atât în tradiție cât și în pictura bisericii. Ultimele descoperiri confirmă această părere.

Lui Radu, care a terminat marea biseră și splendida ei pictură, legenda i-a atribuit fundațiunea ei, cu atât mai mult cu cât în ea se află mormântul lui de ctitor, descoperit în zilele noastre, care, după toate indiciile, urmează să fie al lui Radu. Dela fundatorul celei mai însemnate biserici vechi a țării nu era decât un pas la fundatorul Statului. Și acest pas era cu atât mai natural, cu cât primul ctitor al ei, Basarab Voevod, Negru-Vodă al tradiției, era fundatorul Statului și al Dinastiei. Fundațiunea lui bisericească fiind atribuită nepotului său Radu, a urmat dela sine ca acestuia să se atribuie, sub numele de Radu Negru, și fundațiunea Statului.

Această nouă lumină pentru lămurirea trecutului ne-a răsărit din mormântul ctitorului dela Curtea-de-Argeș, în legătură cu grafitul din 1352.

¹⁾ Pretinsul hrisov al lui «Io. Neculae Alexandru Voevod, feciorul bătrânului Io. Basarab Voevod, nepotul lui Negru Radul Voevod», din a. 6860 (=1352), prin care dăruiește mănăstirii Câmpulungului satul Bădeștii, citat mai întâiu într'un hrisov inexistent al lui Gavril Moghilă din 13 Noemvrie 1618, cunoscut numai în traducere românească din condica Câmpulungului t. I, 1, 41 (Arhivele Statului), este falsificat. Cele mai vechi documente ale mănăstirii Câmpulungului, ce s'au păstrat, sunt dela 1552 încoace, iar cel dintâiu, privitor la moșia Bădeștii, e din 1644. În lungul interval dela 1352 până la 1644 nefiind nici un act de întărire a donațiunii lui Nicolae Alexandru, afară de cel al lui Gavril Moghilă din 1618, cunoscut numai din condica Câmpulungului, atât hrisovul unuia cât și al celuilalt, ale căror originale nu există, sunt mai mult ca suspecte. Cel al lui Nicolae Alexandru, cu genealogia Domnului până la moșul său «Negru Radul-Voevod», când în hrisoavele domnești mai vechi nu erau obișnuite asemenea genealogii, introduse în documente abia mai târ-

ziu, pe timpul luptelor dintre diferiții pretendenți la domnie, este în afară de îndoială fals. În adevăr, pentru moșia Bădeștii a fost un lung proces între mănăstire și moșnenii satului, care se continuă până la începutul secolului al XIX-lea. Deci pretinsul hrisov din 1352 nu poate fi socotit decât ca falsificat, făcut în interesul procesului. În hrisoave ulterioare prin cari se întărește mănăstirii moșia Bădeștii (cel mai vechiu păstrat în original e din 1644, altele din 1665 și 1669), primul domnitor e numit «Necula Alexandru Voevod», carele este îngropat în sfânta mănăstire; iar genealogia de mai sus nu se mai găsește decât într'un hrisov de întărire al lui Ștefan Cantacuzino, din 20 Aprilie 1714. (Arhivele Statului, mănăstirea Câmpulungului). Faptul că pretinsul hrisov al lui Nicolae Alexandru are data 6860 (=1352), care concordă cu anul morții lui Basarab și începutul domniei lui Alexandru, este o probă că falsificatorul avea cunoștință de această dată istorică ieșită acum iarăși la iveală prin grafitul descoperit.

ARHITECTURA BISERICII DOMNEȘTI

DE

N. GHIKA-BUDEȘTI

Biserica Domnescă din Argeș este, din punctul de vedere cronologic, probabil cel mai vechiu monument creștin păstrat în Țara Muntenească, iar pe de altă parte, din punctul de vedere arhitectonic, ea este o operă desăvârșită, crescută și dezvoltată până la expresiunea sa cea mai completă, în virtutea unei tradițiuni îndelungate. Ea este produsul unei «școli» ajunsă la apogeul dezvoltării sale.

Intr'adevăr, din punct de vedere al artei, calitățile acestui monument sunt dintre acele cari caracterizează o epocă de înflorire. Perfecta unitate în compozițiunea planului, cu turla dominând în centru; cu elementele secundare cari o susțin și o încadrează, grupate în mod armonic împrejurul ei; logica impecabilă a structurii, unde fiecare element are rolul său bine determinat, armonia proporțiilor și unitatea stilului; toate aceste calități contribuie la clasarea acestui monument printre acelea cari sunt destinate să rămână în cursul timpurilor ca prototip, ca model și să inspire generațiile succesive. Cum vom vedea, înrâurirea ei se va menține vie în dezvoltarea artistică ulterioară.

Unde trebuiește căutată originea acestui monument?

Studiul arhitecturii bizantine ne arată biserici asemănătoare în Capitala Imperiului de Răsărit încă de prin veacul al X-lea și al XI-lea. Ele fac parte din familia bisericilor zise în formă de «cruce greacă», adică

cu brațele egale, înscrise într'un pătrat și anume din tipul «bisericilor cruciforme cu cupolă».

Acest tip este caracterizat printr'aceea că forma crucii apare nu numai în planul orizontal dar și în forma exterioară a bisericii, unde cele două brațe cari formează crucea sunt mai înalte decât părțile laterale, și desemnează în spațiu crucea, care iese în evidență în structura exterioară a monumentului. În punctul de întretăiere al brațelor crucii se înalță turla încoronată printr'o cupolă.

D-l Gabriel Millet a definit în mod foarte just acest tip de biserică prin următoarea expresiune plastică: «o cupolă așezată peste o cruce» ¹⁾. D-sa împarte acest gen de monumente în două categorii: bisericile cruciforme simple și bisericile cruciforme complexe.

Prima categorie este caracterizată printr'aceea că altarul face parte integrantă din cruce (fig. 113, planul 3 de sus, bis. din Samari), pe când în a doua categorie altarul este juxtapus pe lângă cruce (fig. 114, bis. Domnească). Acest din urmă tip este originar din Capitala Imperiului Bizantin și rezultat din tradițiunea elenistică transmisă în urmă Bizanțului, pe când celălalt tip al bisericii cruciforme simple este produsul școalelor provinciale ale Imperiului, rămase sub înrâurirea metodelor moștenite dela tradițiunea

¹⁾ Gabriel Millet. *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, E. Leroux 1916, pp. 54—55 și următoarele.

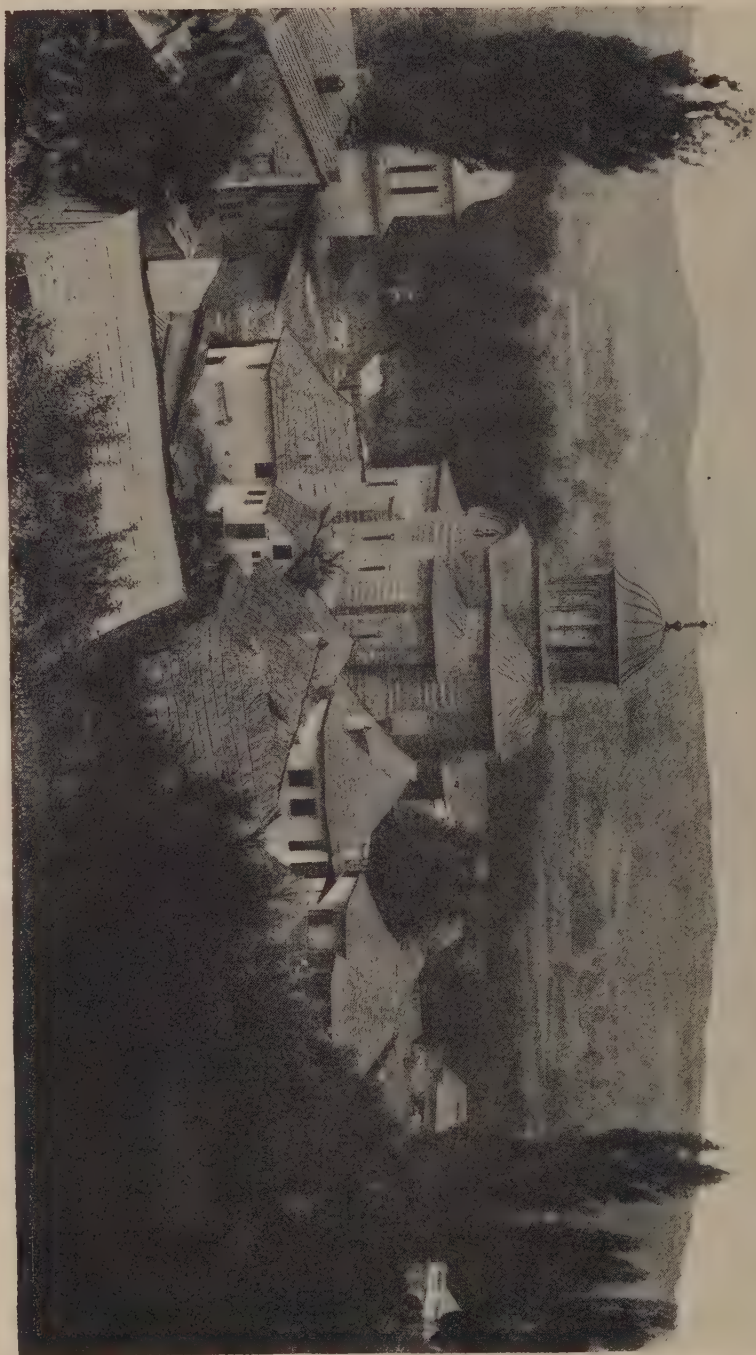

Fig. III. Perspectivă asupra Bisericii Domnești.

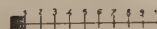
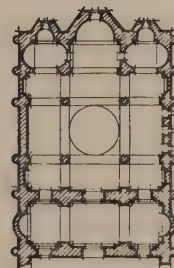
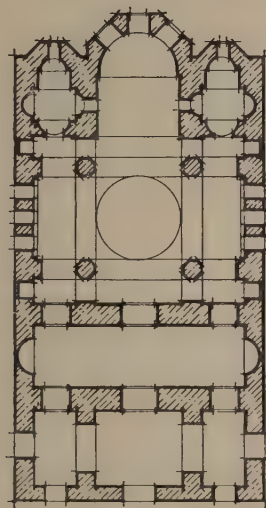
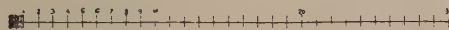
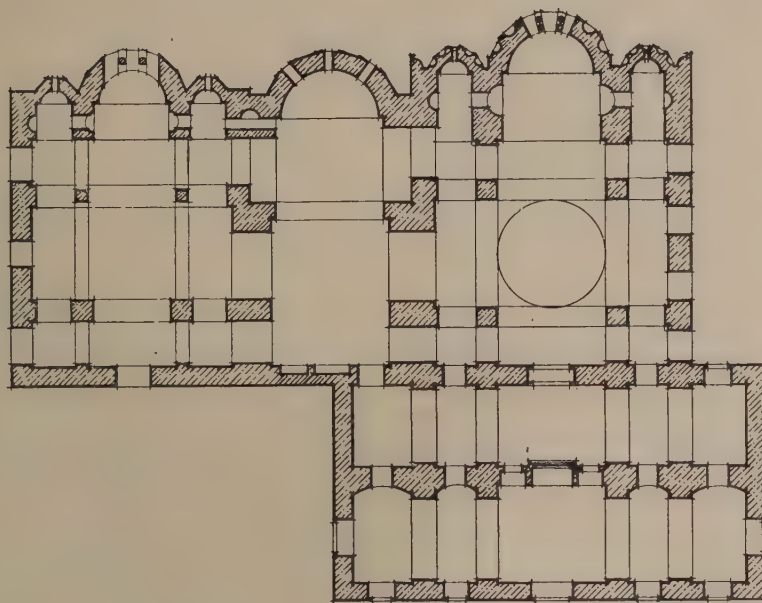

Fig. 112. Sus: planul Bisericii Zeirek-Djami.
Jos: 1 Eski-Imaret; 2 Budrun-Djami.

orientală, a cărei origină o găsim în Asia Mică și chiar în Mesopotamia și în Persia.

Tipul bisericii cruciforme complexe ajunge la deplina lui dezvoltare în veacul al X-lea și al XI-lea în Bizanț, în timpul Dinastiei Macedonenilor și a Comnenilor cu bisericile Budrun-Djami (fig. 112, planul de jos 2), și Kilis-Djami, și în Salonic cu Kazandjilar-Djami (1028). El continuă a fi întrebuințat și în veacul al XII-lea în biserica Pantocratorului din Bizanț (Zeirek-Djami), (fig. 112, planul 1 de sus), clădită de Împăratul Alexis Comnen în 1124, apoi în bisericile Exki-Imaret (fig. 112, planul 1 de jos), (Biserica de Nord), și Fenari-Iessa și în urmă în biserica Sf. Apostoli din Salonic, care este din veacul al XIV-lea. De aci se întinde înrăurirea lui la Muntele Athos, unde se modifică prin adăugirea sânelor laterale, cari caracterizează bisericile dela Sf. Munte. În alte țări el nu se întâlnește decât foarte rar. În Mesembria în veacul al XV-lea cu biserica Sf. Ion Aliturghitos, (fig. 113, planul 1 de sus), în Serbia cu biserica Mateici (fig. 113, planul 2 de sus), clădită de Craiul Dușan (1331—1355), care prezintă mari asemănări cu Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș ca dispoziție de plan, apoi în România cu biserica pe care o studiem aci.

Aceste din urmă monumente, foarte puține la număr, în alte regiuni decât Constantinopole, Salonic și Muntele Athos, sunt oarecum în afară de formele uzitate în regiunile unde sunt clădite și ele ar dovedi o înrăurire directă a Bizanțului prin meșteri din școala oficială de artă, cari construiau pentru Împărat monumentele de Stat.

Intr'adevăr din comparația planurilor celor trei biserici pomenite mai sus (fig. 114, 113 planul 1 de sus și planul 2 de sus) se poate vedea că prezintă între ele foarte mari asemănări, cu toate că sunt situate în țări diferite și îndepărtate unele de altele.

Dacă comparăm fiecare din aceste biserici

cu cele contemporane lor și situate în aceeași regiune, constatăm următoarele: mai toate bisericile din Mesembria ¹⁾, afară de aceea a Pantocratorului, sunt de tipuri deosebite de acel al bisericii Sf. Ion Aliturghitos, deosemena biserica din Mateici este singura în felul ei printre bisericile din Serbia bizantină ²⁾ și tot astfel în Muntenia bisericile din veacul al XIV-lea din Vodița, Tismana, Cozia și Cotmeana sunt toate, afară de Vodița în formă de treflă, adică biserici cu sâneli, deci de un tip cu totul diferit de acel al Bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș. Cele trei Biserici de care este vorba trebuie, prin urmare, să aibă o origină comună și aceea origină nu poate fi decât cea arătată mai sus.

Să analizăm structura acestui tip de biserică: (fig. 114, 115, 116, 117, 118, 119). Ocupolă ridicată pe un tambur cilindric în interior, poligonul (cu 16 laturi), în exterior, se realizează pe patru stâlpi octagonali, izolați în centrul bisericii, prin intermediul a patru arcuri în semi-cerc peste cari un sistem de patru pendantivi sferici primește tamburul cupolei. Acești pendantivi fac tranzițiunea între planul pătrat de jos și planul circular dela partea superioară.

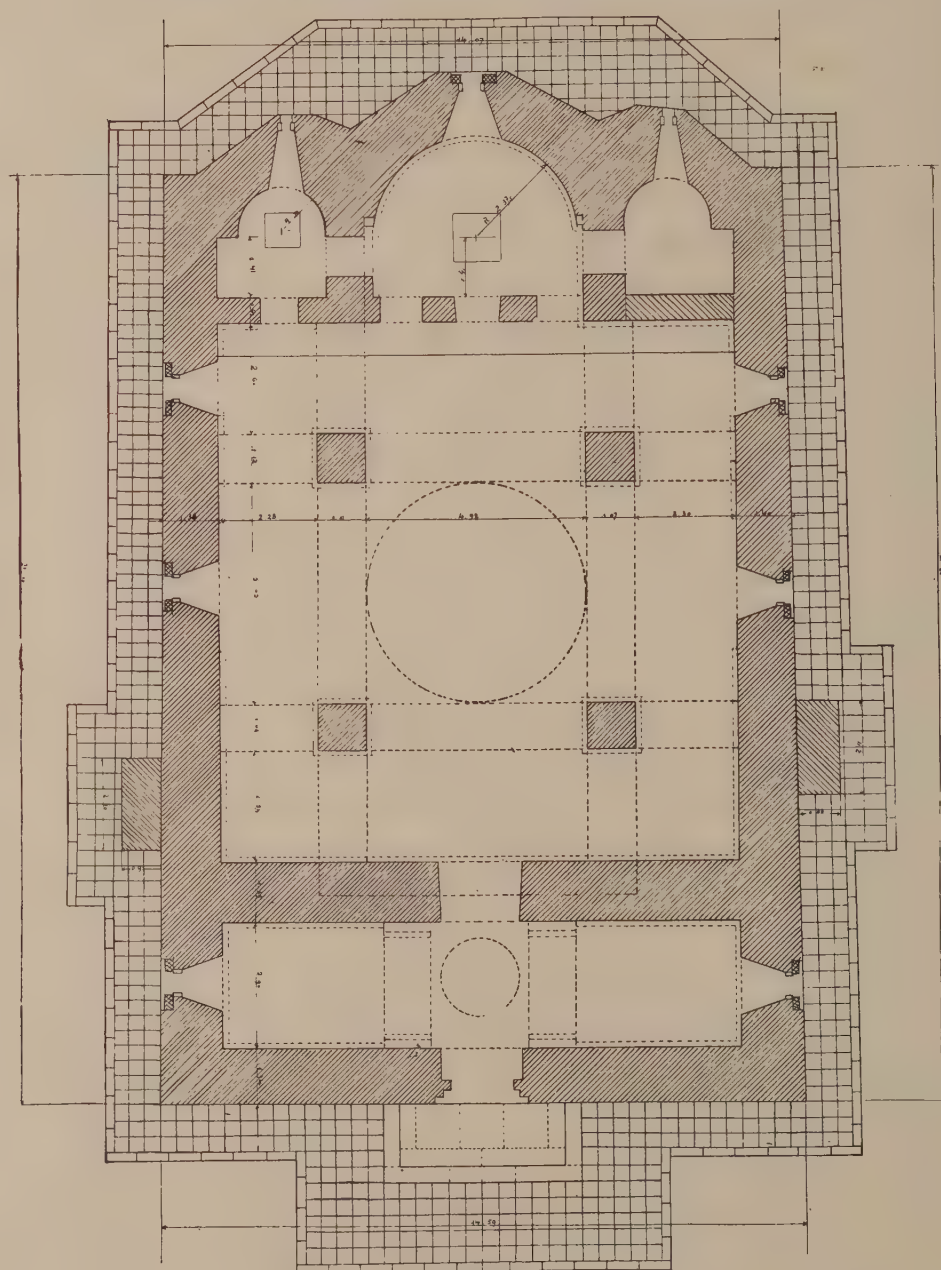
Cele patru arcuri cari înșoronează cei patru stâlpi și îi solidarizează între ei sunt punctele de plecare a patru bolți semicilindrice, îndreptate în cele patru direcțiuni cardinale; ele formează brațele crucii, cari sunt, după cupolă, părțile cele mai înalte ale bisericii și determină în exterior configurația ei în spațiu; din aceste patru bolți, trei, cele dinspre nord, sud și apus, se termină prin câte un fronton semi-circular; a patra boltă, cea dinspre răsărit, se rotunjește formând altarul.

În cele patru colțuri ale crucii și între brațele ei se formează corpuri secundare mai

¹⁾ Ruinele din Mesembria de Gh. Balș și Glika-Budești, București, 1912.

²⁾ Gabriel Millet: *L'ancien art Serbe*, Erh. Boccard, Paris 1910. Gh. Balș: *Câteva biserici din Serbia*, București.

: BISERICA · SF. NICOLAE · DOMNEȘTI · DIN · CURTEA · DE · ARCEȘ :

: PLANUL :

Fig. 114. Planul Bisericii Domnești, după restaurare.

joase, boltite cilindric, alipite pe lângă brațele crucii; învelitoarele lor sunt legate spre apus cu a pronaosului și spre răsărit cu ale absidelor mici, alipite de o parte și de alta a altarului.

Acest ansamblu perfect echilibrat, unde fiecare element își are rolul său organic de

Sistemul descris mai sus se înțelege mai ușor cu ajutorul perspectivelor axonometrice alăturate aci (fig. 120). Se vede cum din acest complex de bolți rezultă și aspectul exterior al bisericii: fiecare fațadă prezintă în axul-ei un element principal mai ridicat, încadrat de o parte și de alta de către un

Fig. 115. Biserica Domrească. Fațada de sud, după restaurare.

a susține și a anula împingerea bolților vecine și de a propti cupola centrală este caracteristic principiilor arhitecturii bizantine.

El rezumă oareșicum un întreg sistem și constituie una din soluțiunile cele mai frumoase ale problemei vecinic căutate de arhitectura tuturor timpurilor: învelirea clădirilor cu ajutorul bolților.

element secundar mai scund, iar centrul încoronat cu cupola unică care domină totul.

Fiecare element al bisericii este boltit separat, la înălțimea și în forma convenită și potrivită rolului pe care îl joacă și locului pe care îl ocupă, iar modul cum sunt grupate aceste elemente după importanța lor, împrejurul turlei și a cupolei centrale, de-

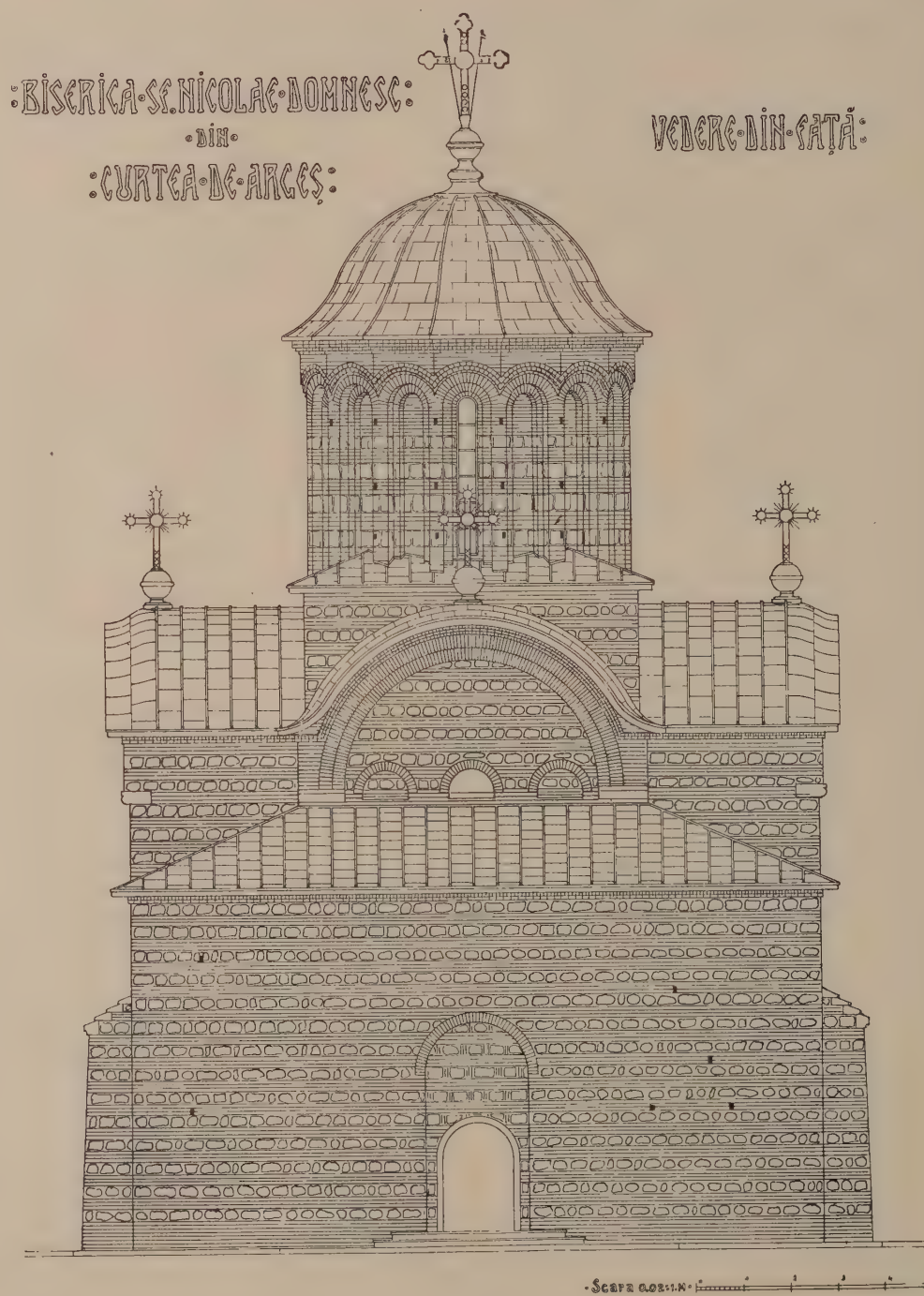

Fig. 116. Biserica Domnească. Fațada principală, după restaurare.

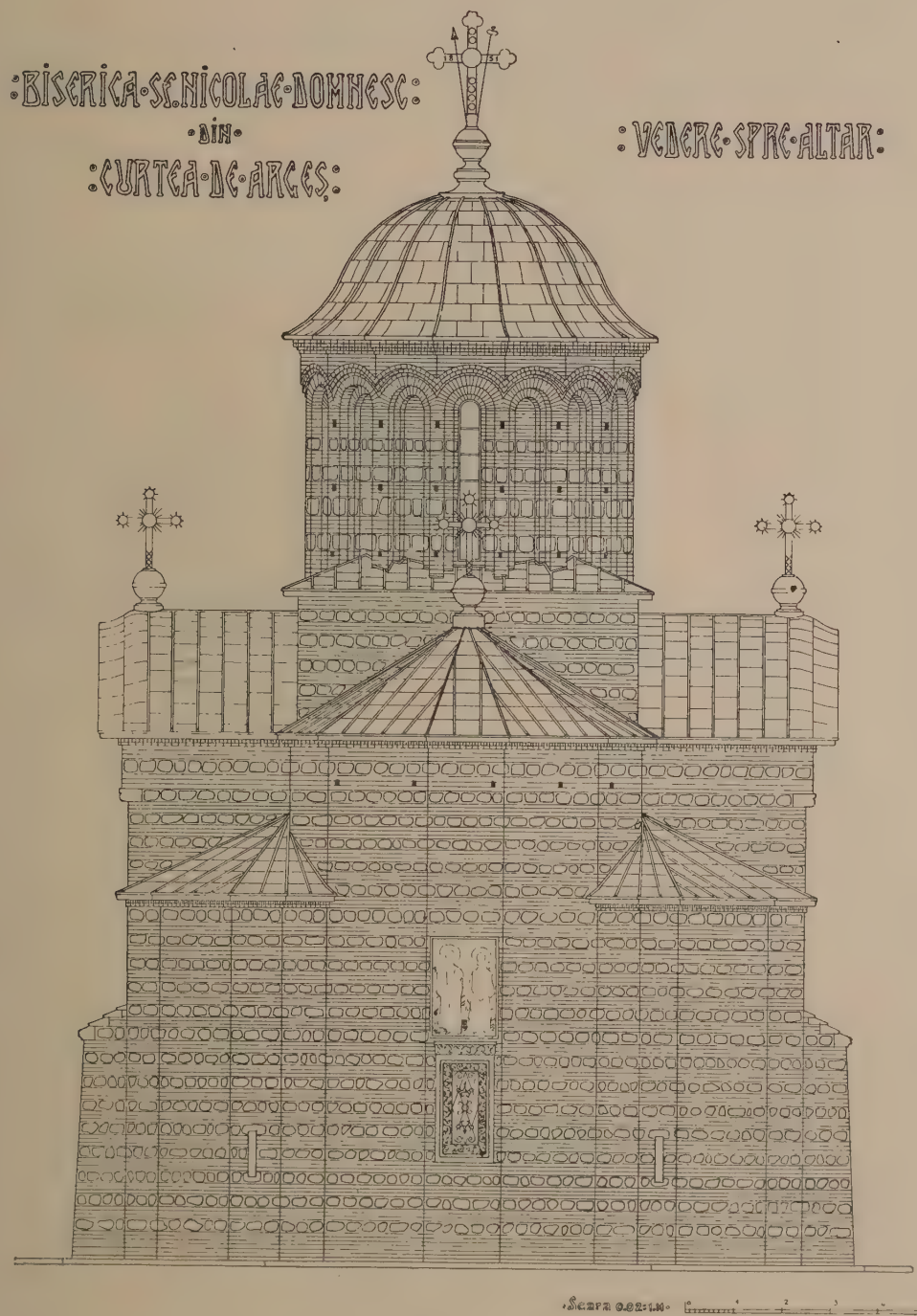

Fig. 117. Biserica Domnească. Vedere spre altar, după restaurare.

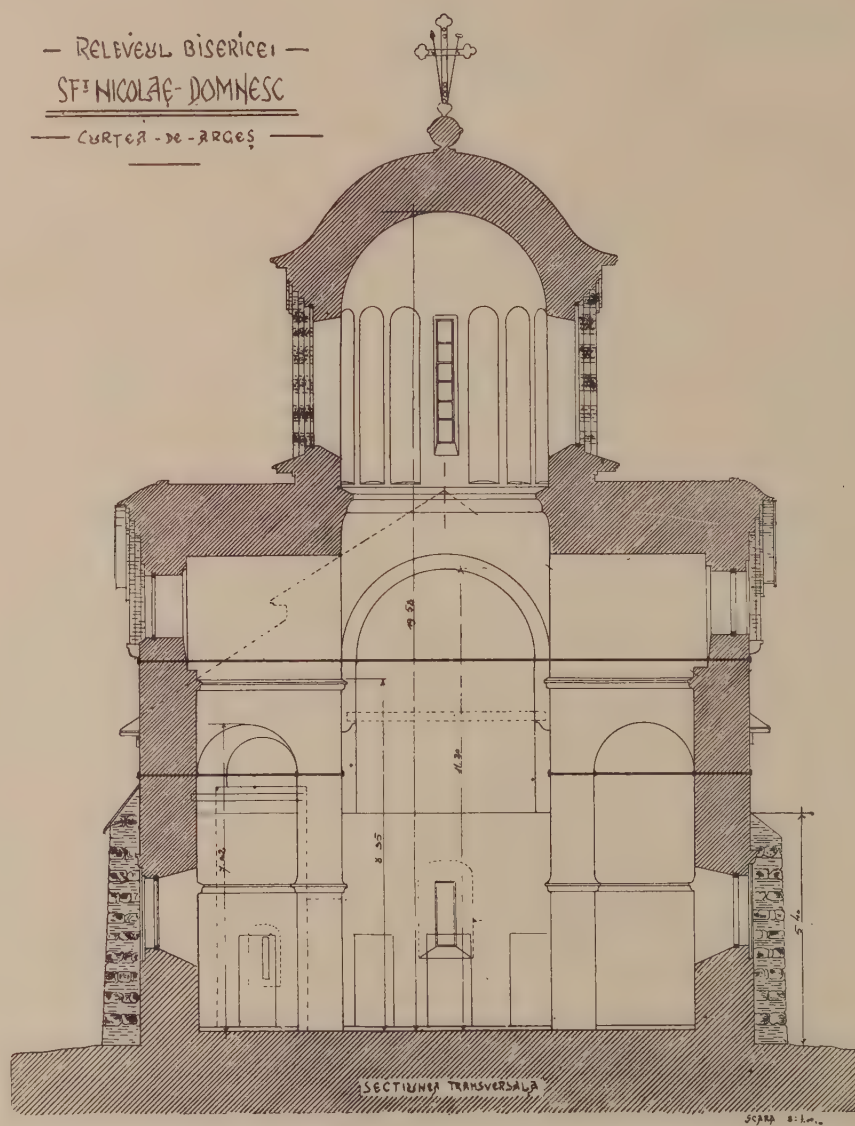

Fig. 118. Biserica Domnească. Secție transversală, după restaurare.

termină armonia generală, proporțiile întregului edificiu și în ultim resort contribuie la punerea în valoare a cupolei.

Proporțiile liniștite ale tuturor părților, progresiunea lor crescândă dela periferie spre centru satisfac complet atât rațiunea cât și estetica.

dispărut; forma ferestrelor este înaltă și arcuită în semi-cercuri de cărămidă aparentă.

Plastica monumentală, astfel produsă, se completează printr'o plastică decorativă obținută fără ajutorul vreunui ornament, ci numai prin întrebuințarea judicioasă și logică a materialelor, cari sunt dintre cele mai

Fig. 119. Biserica Domnească, Secție longitudinală, după restaurare.

Pronaosul bisericii este mai scund, acoperit printr'o boltă cilindrică întreruptă în axul lui, deasupra ușii, printr'o calotă sferică răzimată pe arcuri în semi-cerc.

Proporția turlei având înălțimea aproape egală cu diametrul ei s'ar apropia mai mult de bisericile din veacul XI și XII decât acele din veacul al XIV-lea. Chenarele ușilor au

simple: piatră bolovani sau cioplită din gros și cărămidă aparentă.

Procedeul de construcțiune bizantin, în toată simplitatea lui, dar și în toată logica și frumusețea lui se aplică aci fără nici o abateri. Singure pietrele cari încadrează ferestrele dela partea inferioară sunt ornamente, ele sunt însă dintr'o epocă cu totul di-

ferită de aceea a zidirii bisericii și adăogate mult în urmă în veacul al XVIII-lea.

Procedeul de construcțiune care constă din straturi de zidărie de piatră brută, înecată în mortar de var alb, alternând cu structuri de zidărie de cărămidă aparentă, compuse din două, trei, patru, sau cinci rânduri, este întrebuințat aci în toată clădirea (afară de bolți), chiar și până la părțile cele mai încărcate, cum sunt cei patru stâlpi interiori pe cari se sprijină turla și cupola. Perfecțiunea cu care este executată această zidărie, frumosul efect produs prin repartizarea judicioasă a aparențelor pietrei și cărămizii, precum și modul cum s'a menținut acest monument timp de mai bine de cinci veacuri, sunt atâtea dovezi de măiestria desăvârșită în arta de a clădi a meșterilor cari au construit această biserică.

În fațade, părțile de jos sunt construite din bolovani mari de râu neciopliți, prinși în mortar de var și nivelați între straturi de cărămizi aparente; cu cât ne ridicăm mai sus cu atât pietrele sunt mai regulate și mai mici; la frontoane și turlă ele sunt din piatră de carieră, un tuf calcaros foarte poros. Deasemenea la turlă, unde arcadele concentrice formează rezalituri, pietrele sunt cioplite spre a urmă ieșiturile acestor rezalituri.

Toate arcadele, puține la număr, atât la fronton cât și la ferestre, precum și firidele dela turlă, sunt din cărămidă aparentă; cornișele cari termină partea superioară a zidurilor sunt deasemenea din cărămidă aparentă, așezată în formă de dinți de ferăstrău. Cărămizile au 5 cm. grosime și sunt despărțite între ele printr'un rost de mortar de o lărgime egală cu cărămida, ele au 35 cm. lungime și o lărgime până la 16 cm., rosturile sunt bine umplute cu var alb amestecat cu nisip și pietriș subțire, mortarul deasemenea este format din pietriș subțire, care îl transformă într'un fel de beton consistent, prezinzând rezistență la compresie. Suprafața

rosturilor este înclinată (en biseau) spre a permite scurgerea apei.

Toată plastica ornamentală a fațadelor este obținută prin același procedeu simplu, care produce totuși un efect din cele mai nobile. Fiecare piatră, fiecare cărămidă este încadrată într'un rost larg de mortar de var alb care îi dă maximul de lumină și de valoare. Pe fațadele dinspre nord, mai ales, pietrele s'au înegrit de vremuri și mușchiul s'a înfipt în găurile dintre ele, formând ca un admirabil covor de o armonie de culori așa cum numai timpul știe să o facă.

Ce lecție de arhitectură pentru noi cei de astăzi cari cu tot felul de ornamente false în ipsos sau alte materiale vrem să imităm piatra! Ce răsplată pentru memoria artistului cinstit! care, în mod sincer și logic, întrebuințează materialele pe care le are la îndemână fără a le ascunde sau a le sulemenți, ci din contră adaptează modul de întrebuințare și de construcție cu tehnica proprie materialului pe care îl are la dispoziție. Timpul care trece adaugă mereu la frumusețea operii lui care devine tot mai armonioasă și mai fermecătoare. Simpli bolovani scoși din gărlă capătă cu vremea o patină nebănuț de frumoasă; cărămizi, ca ori cari altele, însă fabricate cu respectul meșteșugului și întrebuințate după regulile artei stau pe veci martore ai cinstei artiștilor cucernici și necunoscuți, respectoși de datinele artei eterne.

Eră firesc ca un monument de arhitectură atât de perfect să aibă o înrăurire covârșitoare asupra dezvoltării artei monumentale a țării noastre.

Intr'adevăr, dacă cercetăm bisericile clădite în veacurile următoare până în al XVII-lea în Muntenia, vedem că cele mai importante par direct inspirate de Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș.

1. Astfel, sub Neagoe Basarab se clădește Mitropolia din Târgoviște (1518) al cărei plan (vezi fig. 113, planul 3 de jos) prezintă

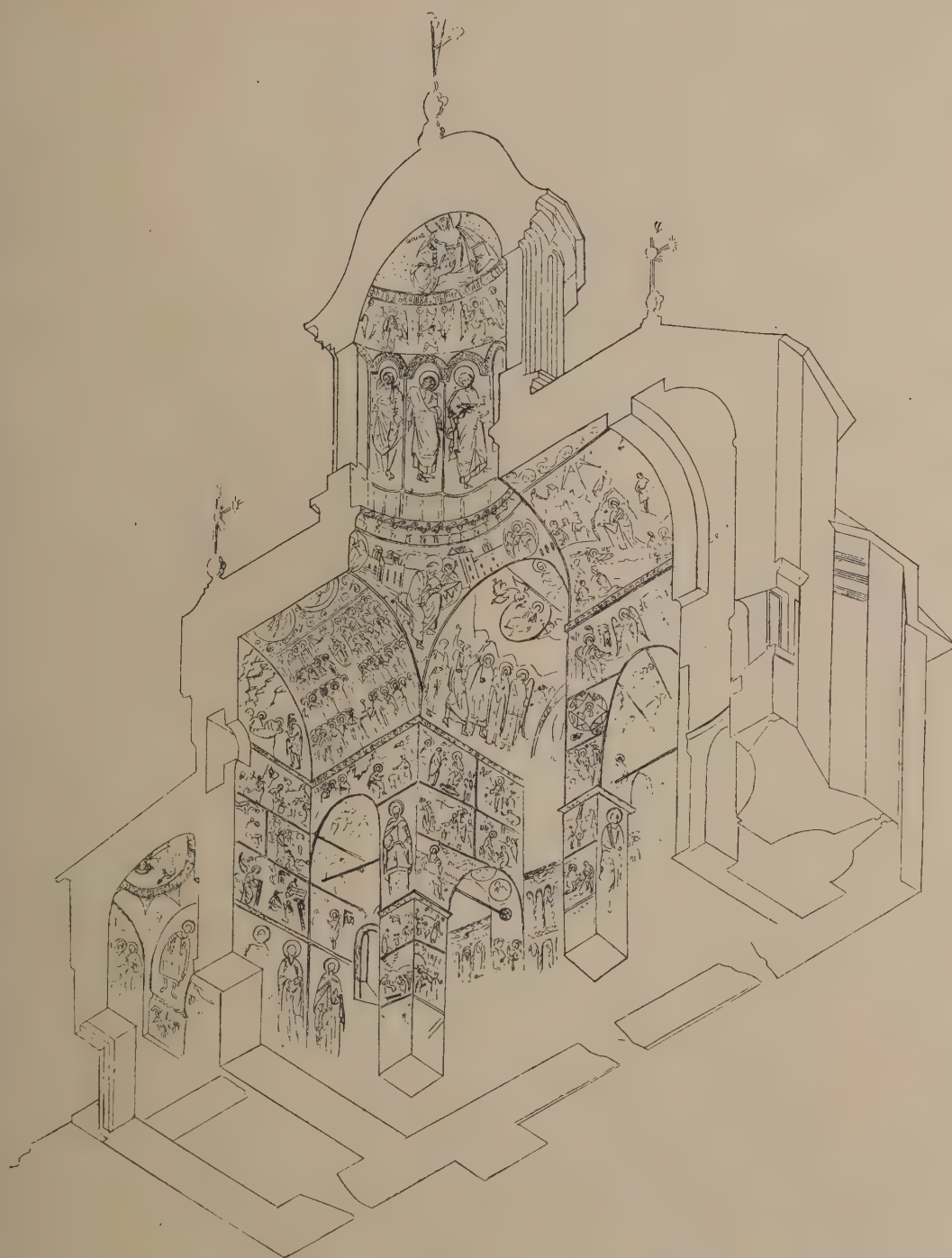

Fig. 120 a. Biserica Domnească. Perspectivă axonometrică, de D-șoara Arh. Andreescu și I. Mihail.

Fig. 120 b. Biserica Domnească. Perspectivă axonometrică, de D-șoara Arh. Andreescu.

Fig. 121. Biserica Sf. Dumitru din Craiova, înainte de restaurare.

Fig. 122. Biserica Domnească. Vedere spre altar.

aceleași dispozițiuni la cari se adaugă în față, în veacul al XVII-lea ¹⁾, un pridvor deschis cu arcade pe stâlpi.

Zidăria pare a fi fost numai din cărămidă din care o parte tencuită și alta aparentă. În urmă s'a adăugat acestei biserici, spre apus, un pronaos mai desvoltat, împodobit cu mai multe turle, astfel că ajunse biserica să aibă opt turle. Din nenorocire nu avem nici un plan, nici un relevu al bisericii dinainte de dărămarea ei, ci numai cunoscuta acuarelă a lui Szátmáry.

2. Biserica Mănăstirii Snagov (fig. 113, planul 2 de jos), zidită probabil de Vlad Vodă Țepeș și modificată în urmă, este direct inspirată de bisericile dela Muntele Athos cari, după cum am văzut mai sus, au drept caracteristică adausul a două sănuri laterale la naosul tipului «crucii complexe». În față, Biserica dela Snagov mai are un pronaos aproape tot atât de important ca și naosul, având și el o cupolă pe patru stâlpi la centru; acest pronaos care este mai mult un pridvor este înconjurat pe trei laturi cu arcaturi înalte cari, la origină, erau deschise și numai în urmă au fost înfundate cu zidărie.

Arhitectura este toată de cărămidă aparentă și numai pe alocurea se văd părți tencuite imitând pietre între cărămizi orizontale și verticale. Aici brațele crucii nu se mai desemnează în spațiu; elementele secundare din plan se ridică la același nivel cu cele principale; o singură cornișă se întinde de jur-împrejurul bisericii.

Dispozițiunile tipului crucii complexe se mențin în plan, însă tind a dispărea în fațade. Aceeaș observație se aplică la bisericile de cari e vorba mai jos.

3. Biserica Domnească din Târgoviște, zidită de Petru Cercel (1583) ¹⁾ și restaurată de Constantin Brâncoveanu în 1698 are aceleași

dispozițiuni generale în plan ca și Biserica Domnească din Argeș, numai că pe pronaos se ridică două turle mai mici și că în fața dinspre apus are și un pridvor deschis pe stâlpi. Arhitectura este din cărămidă frumos lucrată și actualmente este tencuită peste tot; chenarele ferestrelor și ale ușilor sunt de piatră. Decorația fațadelor se compune din două rânduri de arcaturi separate printr'un brâu orizontal, situat la jumătatea înălțimii fațadelor. Arcaturile tencuite sunt compuse din ciubucuri rotunde concentrice.

4. Biserica Sf. Dumitru din Craiova, zidită de Matei Basarab la 1652 (fig. 113 planul, 1 de jos și 121), are deasemenea aceleași dispoziții în plan ca Biserica Domnească din Târgoviște cu două turle mici pe pronaos și un pridvor deschis pe stâlpi. Arhitectura este de cărămidă aparentă, lăsând între rândurile ei compartimente dreptunghiulare tencuite, imitând piatra și încadrate între cărămizi orizontale și verticale.

Bisericile de mai sus sunt cele mai importante dintre cele clădite până la jumătatea veacului al XVII-lea și toate sunt inspirate ca plan și ca structură de Biserica Domnească din Argeș. După această epocă, acest tip de biserică nu se mai uzitează și dispăre; alte tipuri îi iau locul, alte tendințe se desemnează.

De altfel, trebuie observat că din veacul al XIV-lea, când «tipul crucii complexe», apare la Curtea-de-Argeș și până în al XVII-lea al biserici Sf. Dimitrie din Craiova, evoluția acestui tip se mărginește la adaosul turlelor mici pe pronaos și la adaosul pridvorului pe stâlpi, principiul însă al cupolei pe patru stâlpi interiori și forma crucii, desemnată atât în plan cât și în spațiu, rămâne aproape neschimbat, fiindcă eră, cum am văzut mai sus, un tip perfect încheiat, căruia nu i se mai putea aduce nici o modificare și nici o îmbunătățire organică, din contră la bisericile de cari am vorbit mai sus, și cari am văzut că se inspiră dela Biserica Dom-

¹⁾ V. Drăghiceanu: *Monumentele Istorice din județul Dâmbovița*, București 1912.

Vezi: *Buletinul Comisiunea Monumentelor Istorice*, 1910.

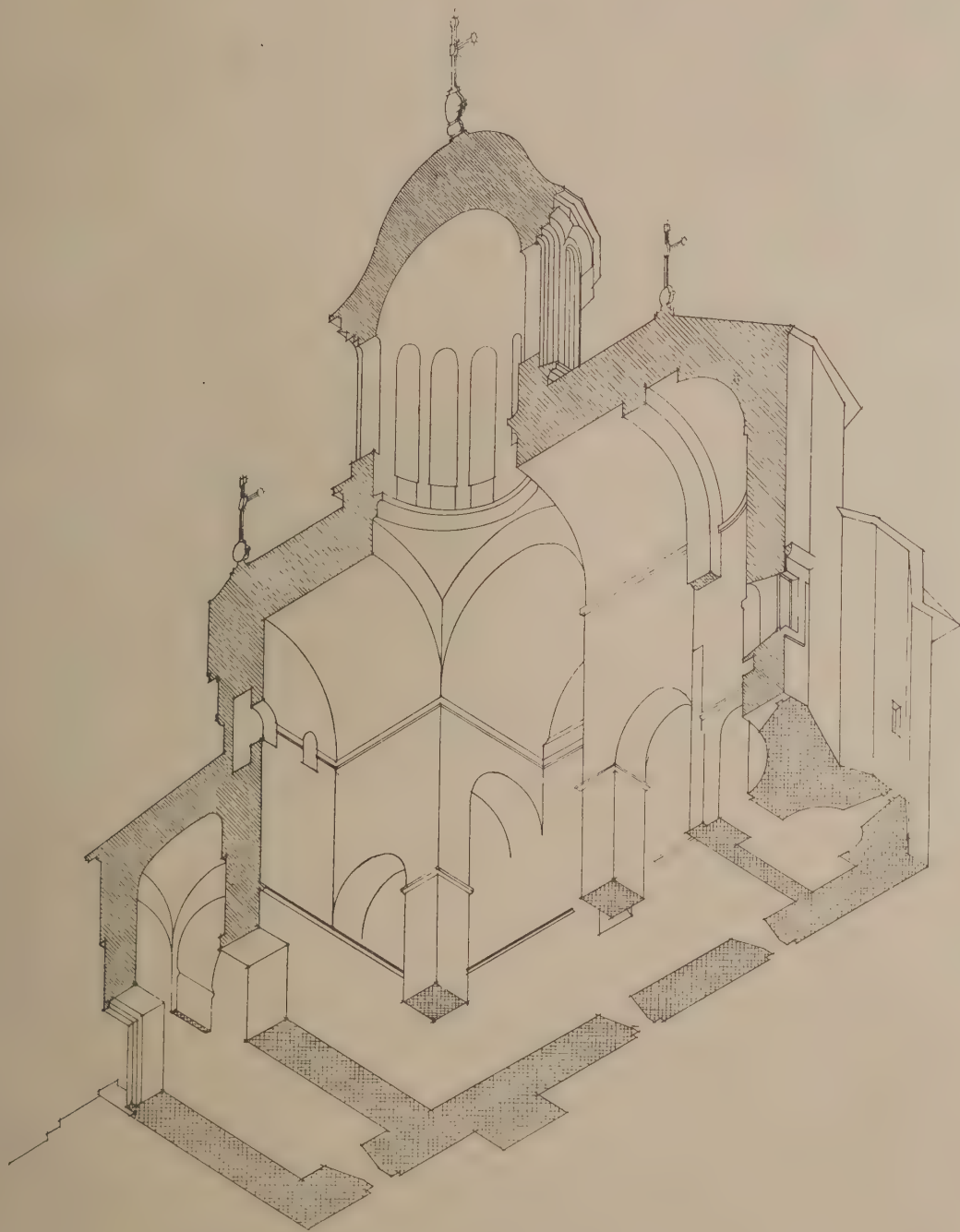

Fig. 120 a. Biserica Domnească. Perspectivă axonometrică, de D-șoara Arh. Andreescu.

nească din Argeș, forma crucii nu se mai desemnează atât de limpede în spațiu, absidele mici se înalță până la nivelul absidei mari a altarului, acoperișul tinde a forma un singur corp în loc de a fi învelită fiecare parte separat de celelalte și la înălțimi diferite ca la Curtea-de-Argeș (fig. 121)

În ceea ce privește arhitectura fațadelor, ea s'a modificat cu timpul introducându-se arcaturile și generalizându-se ornamentarea lor cu cărămizi aparente ca la Snagov, apoi imitându-se piatra prin părți tencuite, încadrate între cărămizi aparente ca la Sf. Dutru din Craiova, și, în urmă, modificându-se alcătuirea arcaturilor, unde cărămida aparentă dispare în veacul al XVII-lea și este înlocuită prin ciubuce concentrice, tencuite și de profil rotunjit în formă de tor (boudin) ca la Biserica Domnească din Târgoviște.

În Mesembria, unde întâlnim o biserică de un tip asemănător, evoluția se produce în alt mod: pronaosul se transformă astfel încât deasupra lui să se poată ridica o clopotniță dreptunghiulară.

În Serbia, la Mateici, pe fiecare din colțurile bisericii se înalță câte un turnuleț po-

ligonal. O tendință analogă pare că s'a produs când cu transformările suferite de Mitropolia din Târgoviște, unde, după acuarela lui Szátmáry, pare a fi fost deasemenea adaos câte un turnuleț pe cele patru unghiuri ale bisericii.

La noi, cum am văzut, tipul primitiv se completează prin adaosul turelor mici pe pronaos și a unui pridvor cu arcade pe stâlpi cari desăvârșesc, împreună cu decorul de arcaturi tencuite, tăiate prin un brâu orizontal, varianta românească a tipului bizantin primitiv, adoptat și asimilat condițiilor locale.

În rezumat, se vede că tipul bisericii cruciforme complexe rămâne aproape nemodificat în ceea ce privește principiul structurii sale; el se completează numai prin adaose și se asimilează în ceea ce privește plastica ornamentală care se adaptează țărilor unde se găsește. Dar acest tip formează o categorie de monumente izolate, cari, ni se pare că ar reprezenta simbolul înrăuririi Renașterii bizantine din veacul al X-lea asupra artei religioase a Orientului european și asupra artei românești în special.

MONETELE LUI RADU I BASARAB

DE
CONST. MOISIL

INTRODUCERE

Importanța cu totul excepțională pe care o au monumentele monetare pentru cunoașterea trecutului n'a fost desmințită nici de numismatica noastră. Studiul monetelor vechi, găsite pe teritoriul României, a contribuit să lămurească o sumă de probleme de istorie politică, economică și culturală, cari cu ajutorul izvoarelor istorice, propriu zise, nu putură obține o soluțiune definitivă.

Dar unul dintre exemplele cele mai caracteristice și mai instructive despre valoarea ce o au monumentele monetare pentru cunoașterea trecutului nostru, îl constituie, de sigur, monetele lui Radu I Basarab, Domnul Țării-Românești. Dela acest Domn nu ni s'a păstrat nici un document intern; nici o cronică românească sau străină nu cuprinde vreo informație despre domnia lui; nici un monument artistic nu i se poate atribui cu siguranță. Abia numele îi este amintit de unele cronici, pomelnice și documente posterioare. Atât de puțin cunoscută este această domnie izvoarelor istorice, încât unii învățați au putut crede că ea nici n'a existat în realitate.

Și cu toate acestea s'au păstrat dela Radu I Basarab un număr destul de mare de monete, cari s'au dovedit cu deplină certitudine că au fost bătute în cursul domniei lui. Ele au fost găsite în diferite tezaure monetare, ce n'au putut fi îngropate decât în vremea

lui sau, cel mai târziu, în scurtă domnie a urmașului său Dan I. Prin cantitatea lor, prin varietatea tipurilor și prin diversitatea tiparelor, aceste monete atestă în chip neîndoios nu numai că Radu I a domnit în Țara-Românească, dar și că în timpul domniei lui activitatea economică și culturală, începută de fratele și înaintașul său, Vladislav I, s'a continuat cu succes.

Deaceia cred că este de cel mai mare interes, atât pentru numismatica noastră cât și pentru istoria națională, să cercetez și să studiez mai de aproape aceste monete, căci informațiile ce vor rezultă din studiul lor — oricât ar fi ele de reduse — vor putea să lămurească, măcar în parte, această activitate și să fixeze o domnie ce până astăzi a fost pusă la îndoială ¹⁾.

I. TEZAURELE MONETARE

Intâmplarea, care a fost totdeauna cel mai prețios auxiliar al oamenilor de știință, a făcut ca în ultimii 50 de ani să se descopere mai multe tezaure de monete medievale, ce conțineau piese dela Radu I Basarab. Și ca de obicei, aceste tezaure nu cuprindeau numai monete din Țara-Românească, ci și din țările învecinate; iar aceste monete străine au fost de cel mai mare preț, de o parte pentru identificarea pieselor românești, de altă parte pentru datarea tezaurelor.

¹⁾ Pentru descrierea monetelor acestui Domn cf. *Creșterea colecțiilor Acad. Rom. Cabinetul numismatic*, 1913, 1914 și 1915; și Moisil: *Monete vechi românești* în *Anal Acad. Rom.* XXXVIII (1915). p. 55 nom.

Putem preciza, dela început, că în toate tezaurele de care vorbim, și pe care le vom descrie mai jos, nu s'au găsit alte monete muntene, afară de ale lui Radu I, decât dela predecesorul său Vladislav I, zis și Vlaicu-Vodă (1364—1374), și dela urmașul său Dan I. Nici o monedă dela Mircea cel Bătrân, urmașul lui Dan, sau dela alți Domni posteriori, nu eră în aceste tezaure. Cât privește monetele străine, ele erau parte moldovenești, dela domnul contimporan Petru I Mușat (1378—1393); parte bulgărești, dela țarii Alexandru (1331—1365) și Sracimir (1365—1396); parte sârbești dela țarul Ștefan Dușan (1331—1355).

Dacă ținem seamă că în tezaurele amintite nu s'a găsit nici o monedă munteană dela Mircea cel Bătrân, care s'a urcat pe tron în anul 1386, și că monetele străine nu sunt nici ele dela principii posteriori domniei lui Mircea, putem fixa cu siguranță ca data cea mai recentă, când au putut fi ele îngropate, anul 1386, anul morții lui Dan I, și al urcării pe tron a lui Mircea cel Bătrân. Iar până la această dată nu a stăpânit în Țara-Românească decât un singur Domn cu numele de Radu: fratele și urmașul lui Vlaicu-Vodă, Radu I Basarab.

De altă parte, dacă avem în vedere că dintre principii străini, ale căror monete s'au găsit în tezaurele de cari vorbim, cel mai recent este țarul Sracimir, care a domnit până la 1396, ajungem la acelaș rezultat, de oarece nici până la această dată nu a domnit în Țara-Românească alt Radu, decât Radu I Basarab.

Prin urmare nu poate exista nici cea mai mică îndoială că monetele muntene cu numele lui Radu, găsite în aceste tezaure monetare, sunt dela Radu I Basarab.

Iată acum descrierea, pe scurt, a tezaurelor amintite:

Primul a fost descoperit în anul 1875 la Câmpulung, și despre el ne informează două

notițe ale lui D. A. Sturdza, care l-a și achiziționat pentru Academia Română.

Intr'o scrisoare din 2/14 Septembrie 1875, adresată din Geneva, unde se găsea atunci, către Academia Română, Sturdza, după ce se scuză că nu poate participa la ședințele acestei societăți, adaugă: «Prin o întâmplare din cele mai norocite mi-a picat în mâini, în iarna trecută, un tezaur neprețuit: peste una sută de monete muntenești. Acest tezaur, aflat la Câmpulung, conține nu numai o serie minunată a monetelor lui Vlad I și o monedă *unică* a lui Radu Negru, dar dă astăzi puțința de a clasifica, pot zice cu certitudine, monetele celor dintâi Radu și Vlad»¹⁾.

A doua notiță, posterioară cu trei ani, se găsește redactată la fel în cele două lucrări publicate de Sturdza în 1878: «Memoriu asupra numismaticei românești»²⁾ și «Numismatica românească»³⁾. Aci el descrie pentru întâia oară monetele lui «Radu Negru», pe care-l identifică cu Radu I Basarab, de oarece-l numește tatăl lui Dan I și al lui Mircea cel Bătrân, și le însoțește de explicația următoare: «Moneta de argint ce descriu este încă *inedită* și se păstrează în colecțiunea Societății Academice. Ea face parte dintr'un tezaur îndestul de însemnat, descoperit, sunt vreo *trei ani*, în județul Prahova, și care conține pe lângă dânsa, bani dela Vladislav I, II și III, dela Radu II și III, precum și monete dela Asen și Strașimir ai Bulgariei».

Notița aceasta diferă de cea dintâi prin faptul că numele localității, unde s'a găsit tezaurul, este altul. Aceasta însă nu înseamnă că ar fi vorba de un alt tezaur, căci toate celelalte informațiuni concordă. Schimbarea numelui localității nu se poate datoră decât unei confuzii, și deoarece notița, care numește ca loc al descoperii Câmpulungul, este chiar din anul când s'a găsit tezaurul,

¹⁾ Arhiva Academiei Române, dosarul VII (3.4.5), p. 216.

²⁾ Publicat în Analele Acad. Rom. X (1878), p. 167.

³⁾ Conferință ținută la Ateneul Român, tipărită în București, 1878, p. 15.

nu încape îndoială că confuzia s'a produs mai târziu, când Sturdza a descris și publicat tezaurul.

În celelalte privințe notițele sunt cu totul de acord. Întâiu, tezaurul a fost descoperit în 1875. Al doilea, este primul care dă la iveală monete dela «Radu Negru», care în realitate este Radu I, tatăl lui Dan și Mircea. În sfârșit, este primul tezaur care dă puțința să se clasifice monetele primilor Domni munteni cu numele de Vlad și Radu.

Și în adevăr, în cele două lucrări publicate în 1878 — și cari sunt identice ca redactare când se descriu monetele muntene — D. A. Sturdza clasifică aceste monete, atribuindu-le, fără nici un motiv serios și fără să țină seamă de cronologie, primilor trei Domni cu numele de Vlad și primilor trei Domni cu numele de Radu. Cum însă până atunci el nu cunoscuse nici o monetă dela vreun Domn cu numele Radu, notează nu numai la Radu I, dar și la Radu II și la al III-lea că monetele sunt *unice și inedite*, dovadă evidentă că sunt cele găsite împreună cu ale lui «Radu Negru» în tezaurul din Câmpulung.

Dealtfel, cunoscutul numismat sârb, d-l Ljubomir Kovacevici, a dovedit încă de mult și în mod precis, de o parte că monetele muntene din acest tezaur erau numai dela Vladislav I și Radu I; de altă parte, că cele bulgărești erau dela țarii contimporani Alexandru (nu Asan) și fiul acestuia Sracimir ¹⁾. Iar tezaurele descoperite în urmă au dat dreptate d-lui Kovacevici.

Al doilea tezaur s'a găsit în anul 1891 în comuna Resava din Serbia, și conține 300 monete bulgărești dela Alexandru și Sracimir; una moldovenească dela Petru I Mușat, și 59 muntene, din cari 6 dela Vladislav

I, 50 dela Radu I și 3 dela Dan I. Tezaurul a fost achiziționat și studiat de d-l Kovacevici, care a identificat cu precizie piesele și a stabilit că n'au putut fi îngropate decât înainte de anul 1396, și că prin urmare monetele muntene sunt dela Domnii: Vladislav I, Radu I și Dan I. Dealtfel, aceste monete au tipuri identice cu ale celor găsite la Câmpulung ¹⁾.

Un al treilea tezaur s'a descoperit în primăvara anului 1914 în apropierea orașului Slatina (jud. Olt). El conținea aproape 6.000 monete de argint, din care vreo 4.000 erau bulgărești dela țarii Alexandru și Sracimir, iar restul muntene dela Vladislav I și Radu I. O parte din monete au intrat în Cabinetul Numismatic al Academiei Române; altă parte în colecțiuni particulare; în sfârșit o bună parte au fost topite de un argintar din localitate ²⁾. Compoziția acestui tezaur este aproape aceeași ca a tezaurelor descrise mai sus; lipsese însă, ca și în tezaurul dela Câmpulung, monete dela Dan I. Acest fapt ne dă dreptul să credem că tezaurul din Slatina a fost îngropat înainte de urcarea pe tron a acestui Domn, deci în aceeași epocă în care a fost îngropat și cel dela Câmpulung.

În sfârșit, al patrulea tezaur s'a găsit în Oltenia — localitatea nu este cunoscută — și a fost păstrat în Cabinetul Numismatic al Academiei Române. El conținea vreo 300 monete de argint, din cari marea majoritate (277 piese) erau dela Domnii munteni Vladislav I și Radu I; o piesă dela Petru I al Moldovei; 4 bulgărești dela țarii Alexandru și Sracimir, și 6 sârbești dela țarul Ștefan Dușan. Afară de acestea, mai eră și un obol polonez din veacul al XIV-lea ³⁾.

Cum vedem, și acest tezaur este anterior domniei lui Dan I, căci monetele acestui

¹⁾ Kovacevici: *O narnisy na najstarijim vlaškim novšima. Prilog rymynskoi numizmatiji* (Despre legenda celor mai vechi monete muntene, Prin numismatice românești) în revista *Starinara*, Belgrad, 1907, p. 48. Traducere parțială în «Revista din Iași» 1908 (No. 1—2) și o largă expunere asupra ei la Docan: *Studii privitoare la numismatica Țării-Românești*, în *Analele Acad. Rom.* XXXII (1910), p. 491 urm.

¹⁾ *Ibid.*

²⁾ Moisil: *Monete și tezaure monetare*, în *Buletinul Societ. Numism. Rom.* XI (1914), p. 26. Cf. și Dr Severeanu, *Monetele lui Radu I*, în același *Buletin* XVI (1921), p. 113.

³⁾ Moisil: *Buletin* XII (1915), p. 43.

Domn lipsesc cu desăvârșire. În schimb conține, spre deosebire de celelalte, monete sârbești, dela un țar contemporan cu Vladislav I și anterior lui Radu I; și o monedă polonă, care trebuie să fi intrat, ca și a lui Petru I, prin relațiile comerciale cu Moldova.

Prin urmare, din descrierea tezaurelor de mai sus, rezultă în mod absolut cert, că Radu I a bătut monete și că ele au circulat la începutul domniei sale împreună cu monetele rămase dela fratele său Vladislav I, iar în timpul domniei urmașului său Dan I, împreună cu piesele bătute de acesta din urmă.

TIPURILE MONETARE

Monetele de tip comun

Studiind mai de aproape monetele ce ni s'au păstrat dela Radu I Basarab, constatăm că marea lor majoritate au aceleași tipuri ca și monetele înaintașului său Vladislav I, întemeietorul monetăriei Țării-Românești.

O parte însemnată dintre monetele lui Radu I intră în categoria «tipului comun muntean», numit astfel deoarece se întâlnește în tot cursul existenței acestei monetării¹⁾. Ele reprezintă pe față un scut despiciat, în primul cartier fasciat și în al doilea plin; iar pe revers un coif în profil având în vârf o acvilă cu aripile strânse și cu capul întors spre stânga (fig. 123—125).

Scutul de pe față, care se găsește încă pe monetele lui Vladislav I, nu este altceva — după cum am demonstrat în altă parte — decât scutul din stema familiei Basarabilor. Părerea aceasta a fost confirmată de o parte

de monetele lui Radu I cu tipul cavalerului, unde Domnul, îmbrăcat în armură cavalească, ține în mâna stângă un scut absolut identic (mai jos fig. 131); parte de descoperirile făcute în necropola domnească din Curtea-de-Argeș, unde nasturii de aur ai Voevodului-ctitor erau împodobiiți cu aceeaș emblema¹⁾.

Dar nu pe toate monetele lui Radu scutul de pe față este alcătuit în chipul arătat, dimpotrivă pe multe din ele cartierul al doilea este ocupat de o siglă, ca Θ , Γ , Ψ sau de o floare de crin (fig. 126—129). Aceste sigle au fost interpretate de unii cercetători drept *mobile eraldice*, cari ar fi fost introduse în scut spre a-l «sfărâma» și a indica prin aceasta că s'a format o stemă nouă, a unei familii înrudite.

În special floarea de crin și sigla Θ au fost explicate în acest înțeles de către generalul P. V. Năsturel, un bun cunoscător al eraldice, susținând despre cea din urmă că ar fi o «cătaramă antică» (*fermail antique*), după cum se întâlnește în stemele străine²⁾.

O cercetare mai amănunțită a monetelor muntene de tip comun, dela toți Domnii cari au bătut astfel de monete, dovedește, însă, că acest mod de a vedea nu este deloc în conformitate cu realitatea. Căci în primul rând siglele de pe monetele lui Radu I le găsim și la predecesorul său Vladislav I și la urmașii săi Dan, Mircea, etc. Prin urmare,

Fig. 123.

Fig. 124.

Fig. 125.

Fig. 126.

Fig. 127.

¹⁾ Moisil: *Monete vechi românești*, în *Analele Acad. Rom.* XXXVIII (1915), p. 59. Cf. și *Istoria monetei în România*, în *Cronica Numismatică I* (1921), p. 64.

¹⁾ Drăghiceanu: *Noui descoperiri la Argeș*, în «*Neamul Românesc*» 1920 No. 174. Cf. și G. Brătianu, *Les fouilles de Curtea de Argeș*, în *Revue archéologique* XIII (1921) p. 5 și Moisil, *Numismatica și descoperirile dela Curtea de Argeș*, în *Cronica Numismatică I* (1920), p. 38.

²⁾ General P. V. Năsturel: *Interpretarea mobilelor eraldice de pe monetele Țării-Românești*, în *Buletinul Societ. Numism. Rom.* XI (1914), p. 19 urm.

dacă le-am considera ca mobile eraldice, n'ar avea nici un sens. De altă parte, în foarte multe cazuri găsim astfel de semne și pe fața monetelor, unde cu atât mai mult nu pot avea nici o valoare eraldică. Deci aceste semne nu pot fi altceva decât sigle de ale monetarilor, indicând seriile de emisiune, sau inițialele gravorilor.

Rezultatele acestea arată că scuturile reprezentate pe monete nu reproduc totdeauna steme autentice, ci sunt adeseori imitații mai mult sau mai puțin exacte ale altor monete, ori simple combinații de ale gravorilor. Numai atunci când se poate constata în mod precis, că gravorul a ținut să reproducă o stemă, putem să-i acordăm o importanță eraldică. Pe monetele lui Radu I, ca și pe ale celorlalți Domni munteni, această intenție se constată numai atunci când se reprezintă stema întregă a Basarabilor, adică scutul înclinat, timbrat de coif în vârful cu o acvilă, cum întâlnim pe monetele de tipul cavalerului (fig. 131). În aceste cazuri cartierul al doilea din scut este totdeauna plin, deci lipsit de orice mobilă eraldică.

Cât privește diferitele semne ce însoțesc scutul, cum sunt florile de crin de pe margine (fig. 123—125), sau globulele deasupra lui (fig. 126), nu sunt decât ornamente fără de nici o importanță eraldică.

La rândul ei reprezentarea de pe reversul monetelor de tip comun ale lui Radu I: un coif în profil, împodobit cu o acvilă, deși o putem considera drept un fragment din stema Basarabilor, n'are în forma aceasta nici o semnificare eraldică, ci este un simplu tip monetar. Dealtfel fragmente de blazoane se întâlnesc și pe monetele străine și sunt comune în numismatica medievală. La noi le găsim atât pe monetele lui Vladis-

lav, cât și pe ale tuturor celorlalți Domni munteni ¹⁾.

Este interesant de constatat la monetele de tip comun ale lui Radu I și o altă asemănare cu ale lui Vladislav I: legende lor sunt uneori latinești, alte ori slave. Cele latinești sunt redactate astfel:

Av. + MONEA RADO WOJD *Rs* + TRANSA (*Moneta Radoli woivodi Transalpini* = Moneta lui Radu voevodul Transalpin)

sau + IONS RADOLVS VAIV
(*Ioannes Radolus vaivoda* = Ion Radul Voevod),
atât pe avers cât și pe revers Cele slave:

+ Iw PADOYAN KOEKOJ (Ion Radul Voevod)

sau + Iw PADOYAN EKAIK KOEE
(Ion Radul mare Voevod).

Obiceiul acesta de a se emite în aceeași domnie și monete cu legende latine și monete cu legende slave este comun în Țara-Românească, dar nu-l întâlnim deloc în Moldova. De asemenea îl găsim în Serbia, nu însă și în Bulgaria.

Monetele cu cruce

Un alt tip monetar, moștenit de Radu I de la fratele său Vladislav, este tipul monetelor cu cruce. Il numim astfel, fiindcă câmpul de pe fața monetelor este împodobit cu o mare cruce, ale cărei brațe se termină în flori de crin (fig. 130).

În monetăria noastră acest tip nu-l mai întâlnim la alți Domni, deci el este specific primilor doi Domni munteni cari au bătut monete.

Reprezentarea unei cruci mari, care să umple întreg câmpul monetei, este foarte obișnuită în evul mediu, deci nu este mirare că se găsește și pe monetele muntene. În spe-

Fig. 128.

Fig. 129.

Fig. 130.

¹⁾ Moisil: *Istoria monetei în România*, în *Cronica numismatică (și arheologică)* I (1920), p. 72, și II, p. 13—41.

cial dinarii bătuți de către Banii Slavoniei, dinari cari au circulat mult timp și la noi, precum și diferiți groși, dinari și oboli ungurești din veacul al XIV-lea au câte o cruce mare pe față. De cele mai multe ori această cruce este cu două brațe (cruce patriarhală); dar destul de des o găsim și ca o cruce simplă (cruce greacă)¹⁾. Pe monetele muntene însă crucea este mult mai artistic reprezentată. Brațele ei se termină în flori de crin, dându-i astfel o înfățișare deosebită; iar în cantoane se află sau câte o mică floare de crin, sau câte o cruce, sau câte o stea²⁾.

Dela Radu I nu s'au descoperit până acum decât două serii de monete cu acest tip: una care are în cantoane mici flori de crin, ce ies din punctele unde se întretaie brațele crucii (fig. 130); a doua care are în mijlocul fiecărui canton câte o linie de trei globule.

Reversul acestor monete este identic ca al celor de tip comun: un coif în profil împodobit în vârf cu o acvilă.

Ceeace deosebete monetele de acest tip ale lui Radu, de cele ale lui Vladislav, sunt legende, cari pe monetele acestui din urmă sunt latinești, pe câtă vreme pe ale lui Radu sunt slave: *av.* + *Iw* РѦДОВДОО БОГЕВДО, *rs* + *Iw* РѦДОВДОО БО; sau *av.* + *Iw* РѦДОВДѦ ЕКАК БОГЕ, *rs* + *Iw* РѦДОВДѦ ЕКАК...

Este interesant de observat, că nu numai legendele acestea, dar și legende slave de pe monetele celorlalți Domni munteni, nu conțin decât numele și titulatura Domnului, fără indicarea țării peste care domniă; pe câtă vreme legendele latinești conțin și numele țării (ex. *MONETA RADOO VOIOMI TRANSALPINI*). Cu toate acestea există mai multe serii de monete dela Radu I cu legende latinești, cari nu cuprind nici ele numele țării. În această categorie intră toate monetele de tip comun, ale căror legende încep cu + IONS

(= Ioannes?) și cari par a fi formate după titulatura slavă a Domnilor noștri, ce începe cu *Iw*.

Cât privește cuvântul ЕКАК, prescurtare din ЕКАКЪИИ (= mare) este epitetul obișnuit din titulatura acestor Domni, cari erau în acelaș timp și «mari voievozi».

Monetele cu tipul cavalerului

Cu totul specifice domniei lui Radu I Basarab sunt o categorie de monete, cari înfățișează pe revers figura unui cavaler, îmbrăcat în armură (cu coif pe cap, și ținând în mâna dreaptă o luncie, iar în stânga un scut), iar pe avers o stemă împodobită cu coif și acvilă (fig. 131 și 132).

Fig. 131.

Fig. 132.

Scutul din această stemă este identic cu acel pe care-l ține în mână cavalerul: scut despiciat, în primul cartier fasciat și în al doilea plin. După cum am spus mai sus, nu poate încăpea nici o îndoială, că acest scut reprezintă însuș blazonul familiei Basarabilor, și tocmai pentru a se arăta familia din care face parte, a fost el pus în mâna cavalerului. Căci semnificația blazoanelor purtate de cavaleri nu eră alta, decât să distingă între ele familiile cărora aparțineau cavalerii.

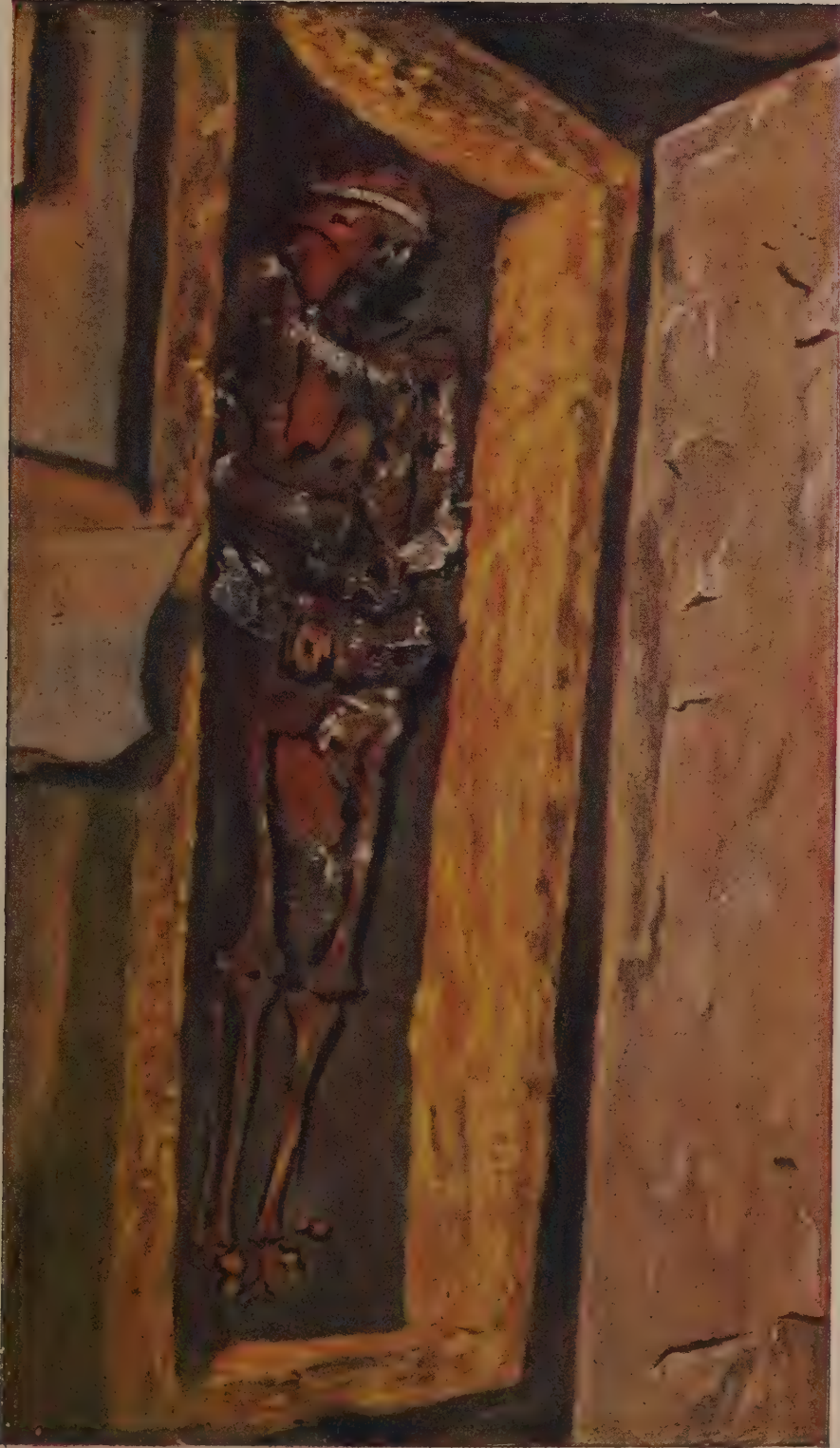
Modul cum este alcătuită stema de pe fața acestor monete, adică scutul așezat înclinat spre stânga și timbrat de un coif împodobit cu o acvilă, este conform cu regulile științei eraldice și dovedește că Radu I a ținut să-și formeze o stemă cum aveau principii occidentali. Este foarte probabil că modul acesta de a-și împodobi stema există încă din vremea predecesorului său Vladislav I, căci pe monetele acestuia găsim reprezentat de o parte scutul, de altă parte coiful cu acvila. În orice caz însă, urmașul lui Radu, Mircea cel Bătrân și fiul acestuia Mihail, au întrebuințat

¹⁾ Réthy: *Corpus nummorum Hungariae* vol. II tab. 1—6.

²⁾ Moisil: *Monete vechi românești* în *Analele Acad. Rom.* XXXVIII (1915), p. 61—2, fig. 3—5.

Fig 133. Biserica Domnească. Interior, vedere spre nord-est; în pardoseală urmele mormintelor.

foarte des pe monete această stemă cu scutul înclinat și timbrat de coiful cu acvila ¹⁾).

Pe unele serii din monetele lui Mircea, cari reprezintă stema Basarabilor împodobită în acest chip, constatăm în cartierul al doilea al scutului o stea cu cinci raze. Aceasta s'ar putea explica în sensul că Mircea, alcătuindu-și stema sa, a «sfărâmat» scutul părintesc, introducând în cartierul al doilea steaua ²⁾. Faptul se explică ușor, dacă ne gândim că Mircea eră al doilea fiu al lui Radu și numai după moartea fratelui său mai mare, Dan I, — care singur eră în drept să moștenească stema familiei — a ocupat tronul, punând bazele unei dinastii noi, reprezentată printr-o ramură laterală a familiei Basarabilor.

Țin să accentuez cu această ocazie, că stema Basarabilor nu eră în acelaș timp și stema oficială a Țării-Românești. Aceasta din urmă se înfățișă cu totul altfel, după cum se constată din vechile peceti domnești din veacul al XIV-lea până târziu în veacul al XIX-lea ³⁾. Scutul din stema țării eră simplu, fără fascii, și aveă în câmp o acvilă cu aripile puțin deschise și cu o cruce în cioc; ea eră însoțită de un soare și o semilună, așezate de regulă în partea de sus a scutului ⁴⁾. Deci stema țării nu are comun cu stema familiei Basarabilor decât acvila, care însă la cea dintâi devine principala mobilă eraldică a scutului.

De sigur că această deosebire între stema țării și a dinastiei nu poate să ne surprindă, căci corespunde unui obicei general din evul mediu, iar introducerea acvilei din stema dinastiei în stema țării este cu totul în conformitate cu uzanțele și cu regulile eraldice.

¹⁾ Cf. Moisil: *Considerațiuni asupra monetelor lui Mircea cel Bătrân*, în *Buletinul Soc. Numism. Rom.* X (1913), *tabla*.

²⁾ Cf. descrierile din *Creșterea Colecțiunilor Acad. Rom.* (Cabinetul Numismatic), 1911 și 1913.

³⁾ Descrierea pecetilor muntene la I. Bogdan, *Relațiile Țării-Românești cu Brașovul*, p. LIV, urm.

⁴⁾ Cf. reproducerea pecetilor muntene la general P. V. Năsturel, *Nova plantatio* în *Revista p. ist. arch. și filologie* XV (1915).

Cât privește reprezentarea de pe reversul monetelor de care vorbim, adică figura cavalerului îmbrăcat în armură, este și ea în perfectă concordanță cu starea de lucruri din Muntenia veacului al XIV-lea, așa cum ne-o desvăluie monetele, pecetile și alte monumente contimporane.

Suntem în plin ev mediu, când Domnii și boierii români, influențați de obiceiurile feudale din Apus, își alcătuiesc steme ca ale seniorilor feudali de acolo; ei duc o vieță apropiată de a aceloră; prin urmare nu este de mirare că poartă și armuri de fier obișnuite în Apus. Și dacă reprezentarea unui personaj domnesc în acest costum nu o întâlnim pe monete decât sub Radu I Basarab, în schimb pe alte monumente din acel timp o găsim. Vechea pictură din Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș ne-a conservat o reprezentare identică a unui cavaler, care după toate dovezile de care dispunem astăzi, trebuie să fie al unui fiu de Domn ¹⁾.

Dar și costumele «civil» al Domnilor și boierilor noștri din veacul al XIV-lea eră tot cel apusean. Monetele lui Mircea cel Bătrân înfățișează figura acestuia în costum apusean, așa cum dealtfel îl reprezintă și portretul ctitoresc dela Mănăstirea Cozia, și așa cum a fost găsit îmbrăcat și Domnul-cititor în mormântul descoperit intact în Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș ²⁾.

Afirmarea ce am făcut-o altă dată ³⁾, că efigia în armură de cavaler de pe monetele lui Radu I, reprezintă pe însuș acest Domn, nu se poate contesta, din momentul în care aceste monete sunt bătute de el și când ținem seamă că stema de pe scutul pe care îl poartă în mână cavalerul este stema Basarabilor. Dar de sigur nu avem a face aci cu

¹⁾ Vezi planșa în culori No. VII și art. precedent al lui Drăghiceanu.

²⁾ Drăghiceanu: *Noi descoperiri la Argeș*, în «*Neamul Românesc*» 1920 No. 174; G. Bratiano, *Les fouilles de Curtea de Argeș*, în *Revue Archéologique* XIII (1921), p. 3.

³⁾ Cf. *Numismatica și descoperirile dela Curtea-de-Argeș*, în *Cronica Numismatică* I (1920), p. 39 urm.

un portret al Domnului, ci numai cu o figură convențională — cum se întâlnesc și pe monetele medievale străine — care însă înfățișează în liniamente generale costumul în care îi plăcea lui Radu I să se înfățișeze supușilor săi și străinilor, cari aveau să utilizeze monetele bătute de el. Dealtfel această predicție a lui Radu I pentru costumul de cavalier ne-o dovedește și portretul său din Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, unde a ținut să fie reprezentat în același costum.

O chestiune controversată cu privire la înfățișarea cavalerului de pe monetele lui Radu I este, dacă poartă coif pe cap ori este cu capul gol. Toate piesele mai bine conservate, ce mi-au trecut prin mâini, mi-au făcut impresia că figura acestui cavalier are coif pe cap. La unele am putut constata destul de lămurit criniera coifului lăsată pe ceafă, sau viziera ridicată sus pe frunte ¹⁾. Dar d-l Dr. G. Severeanu care posedă un număr însemnat de piese de acestea din tezaurul găsit la Slatina, este de părere că «gravorul a reprezentat pe Domnitor cu capul gol». Și adaugă: «Pe unele piese gravate mai cu atenție se poate distinge și caracterele figurii: tânăr, plin la față, cu mustață, ochii mari, părul buclat. Capul, puțin întors spre dreapta, privește vârful lăncii pe care o ține în apropierea corpului, cu mâna dreaptă» ²⁾. Deși această descriere amănunțită pare convingătoare, nu pot înțelege reprezentarea unui cavalier deplin înarmat și care cu toate acestea să fie cu capul gol. O parte atât de importantă a armurei, cum este coiful, nu putea să lipsească atunci, când gravorul trebuia să înfățișeze pe Domn în atitudine războinică; sau în caz când nu i se puneă coiful pe cap, trebuia să fie undeva în apropiere de figura cavalerului. Este adevărat că în portretul cavalerului

din Biserica Domnească dela Curtea-de-Argeș el e înfățișat cu capul gol, dar aci el e în atitudine de rugăciune, cu mâinile împreunate, iar armele toate; coiful, scutul și lăncea sunt puse de o parte lângă picioarele sale.

Nu pot încheia descrierea tipurilor monetare dela Radu I fără să amintesc despre o serie de monete de tip comun, cari au în legenda de pe față numele lui Radu (+ *Іw РѦДОУАЛО БОГЕОДА*), iar în cea de pe revers numele lui Vladislav (+ *Іw ВЛАДИСЛАВЕ*).

După cum am arătat în altă parte, bătărea acestor monete nu se poate explica decât admitând o domnie comună a lui Radu cu un presupus fiu numit Vladislav, dacă cumva ele nu se datoresc unei greșeli comise de gravorul tiparelor ¹⁾. Dealtfel se cunoaște o monetă dela Mircea cel Bătrân, care are pe revers numele fiului său Mihail ²⁾; după cum în monetăria Moldovei există monete din domnia comună a celor doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Iliș și Ștefan, purtând pe o parte numele unuia, pe altă parte al celui-lalt ³⁾.

Pe monetele cu două nume de voievozi de la Radu I există și o siglă caracteristică: un șarpe pus în fața coifului (fig. 134), cum se află dealtfel și pe alte monete dela acest Domn.

Fig. 134.

CONCLUZII

Dacă monetele lui Radu I Basarab prezintă marea importanță de a fi singurele monumente ce-i atestă în mod sigur și definitiv domnia, ele au o valoare excepțională și pentru înțelegerea stării economice și culturale a

¹⁾ Cf. reproducerile și descrierea din comunicarea mea *Monete vechi românești*, în *Analele Acad. Rom.* XXXVIII (1915), p. 71, fig. 17 și 18.

²⁾ Dr. Severeanu: *Moneta lui Radu I cu tipul cavalerului*, în *Buletinul Societ. Num. Rom.* XVI (1921), p. 116.

¹⁾ Moisil: *Monete vechi românești*, în *Anal. Acad. Rom.* XXXVIII (1915), p. 71.

²⁾ Docan: *Studii privitoare la numismatica Țării-Românești*, în *Anal. Acad. Rom.* XXXII (1910), p. 489.

³⁾ Sturdza: *Flăm. magn. III cuv. ban* (și tab. B fig. 4). Cf. și Moisil: *Istoria monetei în România*, în *Cronica num. și arh.* III (1922), p. 30.

Țării-Românești în veacul al XIV-lea, marea epocă de organizare a statelor noastre de dincoace de Carpați. În această privință ele se întregesc admirabil prin recente descoperiri făcute în Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș.

Se știe că pentru cunoașterea stării economice a Țării-Românești în această epocă nu avem decât prea puține izvoare istorice. Informațiile foarte reduse ce ni le dau ele, nu pot să ne lămurească în deajuns nici asupra producției, nici asupra circulației bogățiilor și nici asupra legăturilor economice cu străinătatea. Monetele însă ne dau puțința să clarificăm într-o măsură destul de apreciazabilă aceste chestiuni.

În primul rând, faptul că toți Domnii din a doua jumătate a veacului al XIV-lea au bătut monete de argint, este o dovadă evidentă că situația economică era de așa natură, încât reclama întrebuințarea acestui mijloc de schimb. De sigur că se făcea și schimbul în natură pe o scară destul de întinsă, ca și în țările vecine, dar pentru tranșările comerciale întrebuințarea monetei devenise indispensabilă. Numeroasele tipuri monetare ce întâlnim sub Radu I și multele emisiuni ce constatăm, sunt semnele cele mai vădite despre întrebuințarea curentă a monetei în acest timp și despre rolul important ce avea în tranșările comerciale. Și dacă ținem seamă de obiceiul medieval de a se retrage din circulație emisiunile monetare la intervale foarte scurte, pentru ca Domnul să-și asigure venituri cât mai multe, trebuie să credem că numărul emisiunilor a fost cu mult mai mare decât cel ce ni l-au conservat tezaururile.

De altă parte, descoperirea de tezaururi monetare dela Radu I în afară de granițele Țării-Românești — cum este cel dela Resava, din Serbia — probează tranșele relațiilor comerciale cu țările vecine, în special cu cele din sudul Dunării. Iar faptul că în aceste

tezaururi monetele lui Radu erau amestecate cu piese străine, dovedește puterea de circulație a lor și ne lămurește asupra principalelor drumuri comerciale. Cele mai numeroase monete străine și cari s'au găsit în toate tezaururile, sunt ale țarului bulgăresc din Vidin. Aceasta este o indicație de cel mai mare preț despre tranșele legături dintre Țara-Românească și această regiune a Bulgariei, și despre importanța ce o avea pentru traficul cu Peninsula Balcanică drumul Slatina-Ciaiova-Calafat-Vidin.

Monetele moldovenești, cari de asemenea s'au găsit în mai multe tezaururi, arată că și comerțul de tranzit prin Moldova era activ, iar cele sârbești, cari s'au găsit într'un singur tezaur, vorbesc despre traficul mai restrâns cu această țară.

Este surprinzătoare lipsa totală de monete ungurești în tezaururile din timpul lui Radu, când probabil legăturile cu orașele săsești din Transilvania, cari tocmai ajunseseră la o înflorire industrială și comercială, erau destul de frecvente. Această lipsă nu se explică decât prin faptul că cele mai multe din tezaururi s'au găsit în regiunea de jos a țării sau peste Dunăre, și deci ar proveni dela negustori cari treceau spre Bulgaria și Serbia și deci schimbaseră monetele ungurești ce le posedau; sau că acești negustori nu făcuseră comerț decât în interiorul țării și deci nu avură nevoie de monetă ungurească.

În sfârșit, monetele lui Radu I ne mai informează că și el a emis două specii monetare, ca și înaintașul său, Vladislav I. Una din aceste specii este reprezentată prin monetele cu cruce, cari au diametrul dela 19—20 mm. și greutatea dela 1 gr. 08—1 gr. 14; cealaltă prin monetele de tip comun și de tipul cavalerului, cari ca mărime nu trec peste 17 mm. în diametru, iar ca greutate obișnuită variază între 0 gr. 48—0 gr. 68.

Dacă ținem seamă de numirile ce le întâlnim mai târziu pentru monetele muntene,

în vremea lui Mircea și a urmașilor săi, când au continuat să fie tot de două feluri, atunci monetele de specia întâiu dela Radu I ar fi așa numiții «ducați», iar cele de specia a doua ar fi «banii».

Valoarea ce o au monetele lui Radu I pentru istoria culturală a epocii sale, constă mai întâiu în desvăluirea unei situații politice și sociale, pe care istoria nici nu o bănuia.

Influența feudalității apusene, pe care am constatat-o mai sus, se manifestă în timpul acestui Domn mai puternică decât oricând. Radu I este primul Domn dela care s'a păstrat o stemă de familie alcătuită după toate regulile artei eraldice, și singurul voevod român din veacul al XIV-lea care a ținut să fie reprezentat, în efigiile monetelor bătute de dânsul ca domn, ca un cavaler apusean, în plină armură. Urmașii săi au mai păstrat câțva timp stema familială, dar armura au înlocuit-o în curând cu costumul «civil» al principilor occidentali. Mircea cel Bătrân și fiul său Mihail sunt reprezentați pe monete în tunică scurtă și mantie domnească, căptușită cu ermină și având un mare guler de blană. Pe cap ei poartă coroana de aur, în mână stânga țin globul cruciger, iar în dreapta sulia sau buzduganul. În portretele ctitorești — de pildă cel din Mănăstirea Cozia — ei sunt înfățișați la fel — se înțelege, fără arme — și acest costum a rămas apoi tradițional pentru toți Domnii următori.

Preferința lui Radu I pentru obiceiurile cavaleriești este explicabilă dacă ținem seamă că tocmai atunci ele se introduseseră mai cu temei în Transilvania, prin impulsul dat de către regii Angevini ai Ungariei, și dacă avem în vedere legăturile strânse ce erau atunci între nobilii români de acolo și boierii de dincoace, legături ce le constatăm în special la dinastia Basarabilor.

Dar după Radu I dinastia munteană in-

trând în relații de familie cu împărații bizantini — Radu însuș avea de soție o principesă bizantină, Callinichia, iar Mircea a fost «despot» bizantin — obiceiurile feudale apusene s'au pierdut și au fost înlocuite cu altele aduse din Bizanț. Dela Mihail încoace stema Basarabilor nu se mai întâlnește și singura rămășiță a feudalității apusene mai este stema țării, care s'a păstrat pe pecețile domnești în forma ei cea veche. Dar pe la jumătatea veacului al XV-lea intervine și aci o inovație: alătura de stema veche se introduce și o alta nouă, alcătuită după modelul celei din Bizanț¹⁾.

Dealtfel, este interesant de constatat că cea dintâiu manifestare strălucită a influenței bizantine datează tocmai din timpul lui Radu I și este reprezentată prin admirabila pictură a Bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș.

Monetele lui Radu I mai au și o altă importanță pentru istoria noastră culturală: ele sunt cele mai vechi monumente pe care un Domn muntean poartă titlul de «mare voevod» (ВЕЛИКИЙ ВОЕВОДА). Chiar dacă am considera acest titlu numai ca o simplă formulă de cancelarie, totuș el ne permite să întrevădem, de o parte, situația cu totul neatârnată pe care o avea acest Domn, iar de altă parte rangul ce-l ocupa el între ceilalți voievozi și principii români și străini. Dacă pentru supușii săi el eră stăpânul (*dominus*, ГОСПОДИНЪ), față de ceilalți voievozi și principii avea rangul de «mare voevod» și deci urmă să fie considerat ca atare. Nu știm dacă Vladislav I a avut și el acest titlu, căci singurul document intern ce i se atribuie nu conține decât titlul de «voevod»; dar o însemnare de pe zidul Bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș, scrisă în tencuială înainte de a se zugrăvi biserica, amintește în redacțiunea aceasta moartea unuia din înaintașii lui Radu I: «Marele

¹⁾ Geneal P. V. Năsturel: *o. c.* (extras), p. 18.

voevod Basarab a murit la Câmpulung în anul 6860»¹⁾

Dacă epitetul de «mare» este luat aci din însăș titulatura Domnului, ori este numai o simplă apreciere a scriitorului față de un Domn care a murit, nu se poate preciza în chip definitiv.

Și pentru dezvoltarea artei monetare la noi au o importanță deosebită monetele lui Radu I. Deși cele mai multe tipuri sunt reproduse după ale înaintașului său Vladislav I, totuș din modul cum sunt ele executate și apoi din observarea tipurilor proprii emise în timpul lui Radu, ne putem face o idee destul de exactă despre gustul artistic și tehnica banarilor noștri de atunci. Comparându-le cu monetele lui Vladislav I, constatăm că nu sunt cu nimic inferioare aceloră. Dealtfel, găsim la amândoi acești Domni, alături de piese lucrate cu mare îngrijire, piese de acelaș tip, executate cu foarte multă neîndemânare. Așă, de exemplu, pe când unele monete de tip comun, ca cele reprezentate la fig. 123—125 și 130 dovedesc o pricepere artistică destul de mare, altele, cum sunt cele dela fig. 128, 129 sunt lucrate cu atâta neglijență, încât nu-ți vine să crezi că provin dela acelaș Domn. Anomalia aceasta se

constată și în alte țări, și se datorește probabil faptului, că tiparele monetare uzându-se repede, eră nevoie să se graveze mereu altele și astfel se întrebuițau pentru gravarea lor și meșteri mai puțin pricepuți.

Dacă comparăm acum aceste obiecte de artă industrială, cari sunt monetele, cu alte lucrări ale industriei contemporane, cum sunt podoabele găsite în mormintele domnești din Curtea-de-Argeș, rămânem surprinși de asemănarea dintre ele. Această asemănare nu se datorește numai faptului că și obiectele de podoabă au ornamente și inscripții ca cele de pe monete, dar și concepției occidentale care a prezidat la crearea lor. Iar această concepție este cu totul alta decât aceea care a creat minunatele frescuri din interiorul Bisericii Domnești.

Lupta între aceste două concepții: occidentală și bizantină, cari urmăresc să influențeze cultura noastră, este deschisă în timpul domniei lui Radu I; rezultatele însă nu se vor vedea decât mai târziu, sub urmașii săi.

P. S. În privința stemei Basarabilor, asupra căreia insistă d-l Moșil, e de observat că, la început, sub Nicola Alexandru Basarab, ea se compunea dintr'un scut mare, timbrat cu altul în interior (cf. piatra de mormânt a lui Voislav și scutul «cavalerului zugrăvit»); Vladislav, pentru prima oară, introduce scutul alcătuit de pe cel angevin, stemă constatată apoi pe monetele și nasturii lui Radu Negru.

V. D.

¹⁾ Drăghiceanu în *Rev. ist.* VI (1920) p. 279.

JURNALUL SĂPĂTURILOR DIN CURTEA DOMNEASCĂ A ARGEȘULUI

DE

VIRG. DRAGHICEANU

A. SĂPĂTURILE DIN INTERIORUL BISERICII DOMNEȘTI

Miercuri, 20 Iulie 1920. Sap un șanț longitudinal prin axul bisericii, dela ușa de intrare până în fereastra absidei altarului, după ce am scos dalele de piatră cu care eră pardosită biserica, cari, în majoritate, erau măcinate și frăgezite de umezeală și vreme.

Se dă, sub stratul de nisip pe care erau așezate lespezile, de a doua pardoseală de cărămizi, povârnită cu cât se înaintează spre mijlocul bisericii. Această pardoseală se află, față de pardoseala de lespezi, la o adâncime de 0,15 cm., scoborându-se în prăbușituri până la 0,24 cm.—0,30 cm.

Spre ușa ea lipsește aproape cu totul, găsindu-se numai stratul de mortar pe care eră așezată (Vezi secțiunea fig. No. 29).

Luni, 26 Iulie. Fac și alte trei șanțuri transversale: unul între stâlpii bisericii dinspre latura sud, altul între tâmplă și acelaș stâlp, altul între tâmplă și stâlpul dinspre zidul nord. Primul dă de pardoseala de cărămizi la 0,24 cm. adâncime; al doilea dă de pardoseala de cărămizi, cârpită cu mari bolovani de râu, la 0,15 cm.; al treilea, adâncit până la 0,65 cm., dă, ca și al doilea șanț, de substratul de bolovani ce racordau bazele stâlpilor cu baza tâmplei —; printr'acest șanț se află și soclul bisericii la 0,50 cm. adâncime. Tot cu prilejul săpării acestui șanț se dă de urmele sporadice ale unei a treia pardoseli de cărămidă, care se povârniă spre interiorul substrucției de bolovani dintre stâlp și tâmplă.

Cărămizile acestui strat, care poate fi socotit ca prima pardoseală, au dimensiunile $28 \times 16 \times 4\frac{1}{2}$ cm., $28 \times 18 \times 4$ cm. față de $30 \times 16 \times 5$ cm., cât au cărămizile din a doua pardoseală.

Marți, 27 Iulie. Incep un șanț la colțul zidului nord-vest (Vezi planul săpăturilor, figura No. 30, mormântul No. 13). Aci părea sigură existența unui mormânt, întrucât în lungul zidului nordic apărea urmele incadrării în zid a unei pietre de mormânt, lungă de 1,77 m., înaltă de 0,60 cm. D-l Noroce, pictorul restaurator al bisericii, încredințat că aci ar putea fi mormântul lui Radu Negru-Vodă încercase, fără a reuși, mai înainte, explorarea locului. Dau la 0,40 cm. adâncime de o substrucție de bolovani mari, prinși în mortar, și dispuși în retragere, formând trepte, având dimensiunile 3,65 m. lungul, 0,90 latul, 0,59 înălțimea. Indepărtând cărămizile din pardoseala doua, având dimensiunile de $31 \times 20\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ cm., $31 \times 21 \times 3$ cm. și $32 \times 21 \times 5$ cm., făcând un sondaj în mijlocul acestui postament, în toată adâncimea lui, nu am găsit nimic.

Acest postament nu poate fi decât o subzidire, fie pentru consolidarea zidului bisericii, care, astăzi, are în acest loc o mare crăpătură, fie, mai probabil, pentru a servi de perete vreunui mormânt săpat alături, pentru explorarea căruia am făcut un șanț alături, în lungul postamentului.

Adâncind acest șanț până la 1,64 m., unde se dă de prund umed, se constată, mai întâiu, deasupra pardoselei a doua de cărămidă, tencuelile bisericii cu frescuri din prima epocă ce fusese cojite de zugravul Pantelimon, cu prilejul restaurării picturii bisericii la anul 1827. Puțin mai în adâncime, se dă de o vertebră, aproape de prund de o coastă și câteva oase, și rămășița unui splendid galon de aur, prins într'un putregai de cosciug (Fig. No. 56).

Și aci se dă de substrucțiile de bolovani ce racordau stâlpul cu pereții de nord și de vest ai bise-

Fig. 135. Casa Domnească. Vedere spre biserică, după executarea săpăturilor.

rii, la o adâncime de un metru spre primul, și de 0,55 spre al doilea perete, formând, astfel, împreună cu postamentul despre care am vorbit, pereții unui cavou în care odinioară se află un mormânt, care fusese cumplit profanat în decursul vremurilor (No. 13 pe plan).

Sap un șanț transversal între stâlpul sud-vest și peretele de sud al bisericii care dă la iveală, în dreptul unde odinioară se află o ușă a bisericii, un postament sau substrucție ca și cel ce l-am văzut în colțul nord-vest al bisericii, dar mai lat

Miercuri, 28 Iulie. Adâncesc șanțul transversal dintre stâlpii dinspre zidul de sud al bisericii. La 0,50 cm. adâncime, dau de o substrucție care, la prima vedere, pare făcut de bolovani și blocuri de piatră, cari par a lăgă, cum am mai văzut, bazele celor doi stâlpi între ei; în lungul peretelui de sud, la aceeași adâncime, sub lespezi, se dă de o altă substrucție de bolovani, lată de 1,25 m.

Substrucțiunea aceasta, dintre stâlpi, în care mai târziu aveam să descoper mormântul lui Radu Negru, eră acoperită cu cărămizi având spre cap o cărămidă pusă pe muche (No. 10 pe plan).

Joi, 29 Iulie. În dreptul substrucției ce legă baza stâlpului nord-est cu tâmpla se observă că straturile de cărămizi din pardoseala întâia se povârniau spre interiorul substrucției, ceea ce da de bănuț că în această legătură ar fi un mormânt (No. 2 pe plan).

Teama ce o aveam de a nu slăbi bazele stâlpilor bisericii, destul de șubrezi, mă împiedicaseră, până acum, de a face explorarea acestei legături de bolovani.

Făcând un sondagiu, drept în mijlocul substrucțiunii, la 0,70 cm. adâncime, găsesc, în mijlocul dărâmăturii de bolovani și mortar desagregat, osul cocix cu un mănunchiu de coaste, la fund un pat de bolovani.

Îmi putui da astfel seamă că, în interiorul substrucțiunii ce legă acest stâlp cu tâmpla, se scobise un mormânt (cavou) de dimensiunile: lung de 2,23 m.,

lat de 0,76—0,78 cm., înalt de 0,70 cm., ai cărui pereți interiori fuseseră tencuiți.

În acest cavou, astfel pregătit, care odată fusese acoperit cu o lespede de piatră, din care se mai păstră numai un fragment, aproape de stâlp, se distinge, prin secțiunea molozului, dăra neagră a putregaiului blănilor cosciugului, groase de 0,14 cm; lățimea cosciugului de 0,35 cm, înălțimea în interior de 0,35 cm.

Începând desvelirea totală a mormântului se găsesc patru bumbi de aur dela tunică și o insignă reprezentând un cavaler.

Osatura fu găsită normal așezată, deși puțin mișcată din locul ei; craniul răsturnat cu fața spre stâlp, falca inferioară răsturnată spre stânga, între oasele humerurilor mult împinși spre capătul cosciugului.

Din vestimente nu s'a putut găsi decât câteva fire de aur din țesătura lor. Din faptul că nu s'a găsit nici un inel se poate deduce că și acest mormânt a fost profanat, cu prilejul execuției pardoselei a doua de cărămizi, explorarea neputându-se face desăvârșit atunci, din cauza prăbușirii mormântului.

Insigna de cavaler, găsită în interiorul mormântului, îmi întări convingerea că scheletul găsit trebuie să fie al cavalerului zugrăvit pe stâlpul la picioarele căruia fu găsit mormântul (planșa VII).

Vineri, 30 Iulie. Se termină complet desvelirea mormântului cavalerului.

Se începe desvelirea blocului de piatră ce se desemnă încă dela 28 Iulie între stâlpii dinspre latura sudică a bisericii, care părea a fi o substrucție ce legă bazele stâlpilor între ei. Deasupra blocului se află o lespede, peste lespede un zid de bolovani de 0,25 cm înalt, care dedeă impresia unui postament zidit în vederea nivelmentului pardoselei (Vezi tig. No. 10, pe plan).

Se fac șanțuri în lungul blocului pe o parte și pe alta pentru a se afla lungimea și lățimea lui.

Se constată că întreaga pardoseală de cărămizi dintre bloc și peretele sudic, din primul strat, se po-

Fig. 136. Ruinele Casei Domnești în timpul săpăturilor; Noemvrie 1920.

Fig. 137. Ruinele Casei Domnești, la terminarea săpăturilor, 1921.

Fig. 138. Ruinele Casei Domnești, la terminarea săpăturilor, 1921.

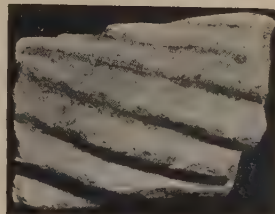

Fig. 139. Coloață în torsadă găsit în altarul bisericii.

Fig. 140. Ruinele Casei Domnești la începutul săpăturilor, 1920.

vârniă foarte mult spre peretele de sud. Existența acestei pardoseli, aflată mai ales spre picioarele blocului, îmi dă siguranța că dacă aci va fi un mormânt el va fi neprofanat.

În săpăturile din altar se dă de un fragment de colonetă în torsadă, care făcea parte, poate, din fostul baldachin al altarului (Fig. No. 139).

Sâmbătă, 31 Iulie. Se termină desvelirea blocului dintre stâlpii dinspre sud, începută ieri. Se află că blocul nu ține din stâlp până în stâlp, ci se termină la 2,20 m. de stâlpul est și începe dela un metru distanță de stâlpul vest.

Lungimea lui este de 2,10 m., lățimea de 0,84 m., înălțimea de 0,50 cm

Lespedea, așezată peste bloc, întrece dimensiunile blocului la capete și în latura dinspre nord; este lungă de 2,45 m., lată de 0,99 cm., grosă de 0,16 cm., fiind împinsă mai mult spre latura de nord a blocului pe care îl debordează, iar pe cea de sud fiind în rasul blocului.

Aceasta îmi întărește credința că aci trebuie să fie un mormânt (No. 10 pe plan), deși convingerea șovăie față de lățimea blocului de 0,84 cm., în care, după calculele mele, nu ar fi putut încăpea un cosciug.

Ezităările pe cari le-am avut și zilele trecute de a atacă blocul, cad în fața descoperirii unei perforații, practicate în peretele de sud al blocului, spre cap.

Introducând mâna, constat că blocul este gol în interior; avui siguranța deplină că mă aflu înaintea unui sarcofag de piatră.

La ora 11½ dimineața, toți lucrătorii sunt concentrați asupra lucrului.

Deasupra lespezii aflată peste bloc, pe o grosime de 0,25 cm., se află zidit un zid de bolovani, prins la colțuri de bucăți mari de piatră tuf-calcar ce s'a întrebuințat și în apareiajul bisericii. Spre picioare, se află zidită o cărămidă mare de $33 \times 26 \times 5$ cm., apoi o bucată mare dintr'o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe mușche, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile $28\frac{1}{2} \times 14 \times 4$ cm., restul zidului bolovani prinși în mortar (vezi secțiunea fig. No. 29).

Îră evident că această zidire care la prima vedere dădea impresia unui postament, executat pentru nivelmentul pardoselei bisericii, nu era decât pecetia mormântului ce aveam să descoper.

După ce sparg acest zid de bolovani, ridic lespede care nu era decât capacul unui sarcofag, pe care îl deschid, printr'o fericită potrivire a soartei, chiar pe partea pe unde fusese închis odinioară.

Sub pulberea de raze ce se împrăștiă dela fereastra din apropiere, apare întins pe un pat subțire de nisip,

în toată maiestatea morții scheletul unui domn, cu fața craniului căzut spre dreapta. Un giulgiu de mătase, bucătățit, acoperea torsul, oasele picioarelor goale. Falangele degetelor picioarelor și rotulele, căzute normal (p'anșa IX).

În dreptul bărbiei, o materie scămoasă neagră, căltoasă, care da impresia unei bărbi, dar în care, prin cercetări făcute la microscop de doctorul Grigoriu, se constată textură de mătase, amestecată cu fire de păr castaniu. Sub cutele giulgiului de mătase, se distinge modelagiul torsului; mâinile încrucișate pe piept, dreapta peste cea stângă; prin petelele de giulgiu se distinge, la mijloc, cordonul pe care scânteiau perle; pe degetele mâinilor se distingeau inelele, pe cari le-am și ridicat în speranța de a deslegă enigma numelui; la gât, sub giulgiu, apare ca o bordură groasă, ornamentată strălucit în romburi, dar care în realitate era diadema căzută de pe cap, (un lanț de fir ale căruia noduri, erau prinse cu mărgăritare, strălucea în nisipul dinspre dreapta craniului), butoni plați apar pe mijlocul pieptului tunicii și pe coatele mânecilor, urme de broderie cu mărgăritare pe marginea mânecilor tunicii.

Scheletul foarte delicat, măsurat de mine, are lungimea 1,60 m.; prin măsurarea femurului ar fi însă de $1,63\frac{1}{2}$ m., 1,64 m. Humerii aveau $27\frac{1}{2}$ cm, iar femurul 44 cm.

Sarcofagul în interior are 0,33 cm., adâncime, 2,10 m. lungime, lumina 0,77 cm. spre picioare și 0,62 spre cap. El este prevăzut cu găuri la fund pentru scurgerea lichidelor cadaverice. Are o gaură spre cap, două la mijloc și una la picioare.

Pe marginea dinspre cap a sarcofagului (s.-vest) se vede urma scoabei de fier cu care a fost fixat capacul, din care însă nu a rămas nici o urmă. Pe fața interioară, a capacului, mult cojită, se desenează forma scheletului Domnului, prin mari broboane pămâtoase, rezultat al evaporației lichidelor cadaverice.

Sub sarcofag, în dreptul perforațiilor de scurgere a lichidelor cadaverice, se găsește un pământ imbibat, negru-roșietic, provenit din aceste scurgeri. Un miros acru, persistent, se deghează chiar astăzi.

Orice inscripție lipsind, iar inscripțiile religioase ce le-am descifrat pe inele, necontribuind cu nimic la deslegarea enigmei numelui, după indicațiunile zidarului bisericii, Hristea Stoiculescu, mă decid a aduce pe bătrânul cântăreț, Sima Popescu, care, în cursul iernei, la gura sobei, ce se află chiar pe acel loc, unde făcusem săpături, îi povestise că în acest loc se făcea pomenirea lui Negru-Vodă.

Fig. 14 t. Detaliu ■supra craniului lui Radu-Vodă Negru.

Fig. 142. Detaliu din costumul lui Radu-Vodă Negru.

Fig. 143. Bordura de mărgăritare de la vesta lui Radu-Vodă Negru.

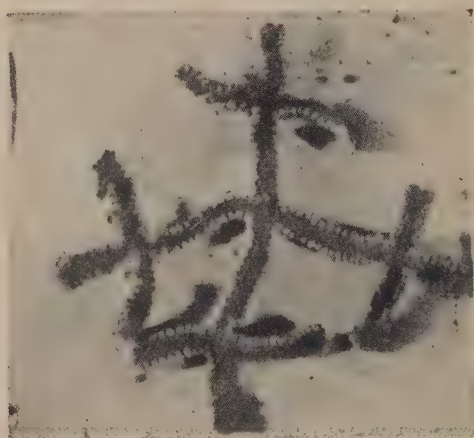

Fig. 144. Legătură cu mărgăritare în formă de cruce patriarhală peste mâinile lui Radu-Vodă.

Fig. 145. Ciucure dela cordonul cel mic al lui Radu-Vodă Negru.

Fig. 145.

Trimit să-l cheme prin d-l pictor G. Teodorescu, luând toate măsurile să nu i se comunice nimic în privința săpăturilor și celor descoperite.

È bătrân de 75 de ani, paralizat de picioare, născut în Curtea-de-Argeș și dela 15 ani cântăreț al Bisericii aceștia. Descinde dintr'un neam de preoți cari din tată în fiu, au servit acestei biserici. Il întreb în curte ce știe despre această biserică. Imi răspunde că e făcută de Negru-Vodă și Doamna Ana.

Insistând a-mispune tot ce știe, imi arată că în fiecare an, la sfântul Nicolae, hramul bisericii, se pomenea acest Domn, Negru-Vodă, de către toți preoții orașului în cap cu Episcopul.

Parohul făcea colivă mare și o puneă la stâlpul din dreapta bisericii unde erau strănenele împărătești (Vezi declarația p. 149).

După terminarea liturghiei veniau la acest stâlp de făceau pomenirea. Poporul și, în special, femeile aprindeau, acî, lumânări.

A doua zi, se făcea pomenirea sfintei Filoftii care

șanțul transversal din mijlocul bisericii, printre stâlpi, în direcție spre peretele nord al bisericii.

Se găsește că spre nordul bisericii este un pământ curat vegetal și humă, neumblat; cu cât se înaintază spre mijlocul bisericii, pământul este amestecat cu colțuri și var, și pare umblat.

Drept în mijlocul bisericii, sub pantocrator se dă

de urmele unei bordure (fig. No. 31 și 146 și No. 8 pe plan), formată de cărămizi în muche spre dreapta și pe lat spre picioare, care constituiau marginele unui mormânt, dar care, la prima vedere, părea a fi o decorațiune pătrată, făcută în pardoseala de cărămizi în mijlocul bisericii. Bordura de cărămizi, pusă pe lat la picioare, de 0,17 lată; cea din dreapta, în dungă, de 0,35 cm., la cap un singur rând de cărămizi puse pe muche în

Fig. 146. Mormântul lui Vladislav-Vodă și Dan-Vodă, în cursul săpăturilor.

lung, groasă de 5 cm.

Săpăturile din diaconicon dau de o ascunzătoare în pardoseală, în formă de mic cavou, în care, de sigur, se ascundeau la vremi de restriște relicviile sfintei Filoftei.

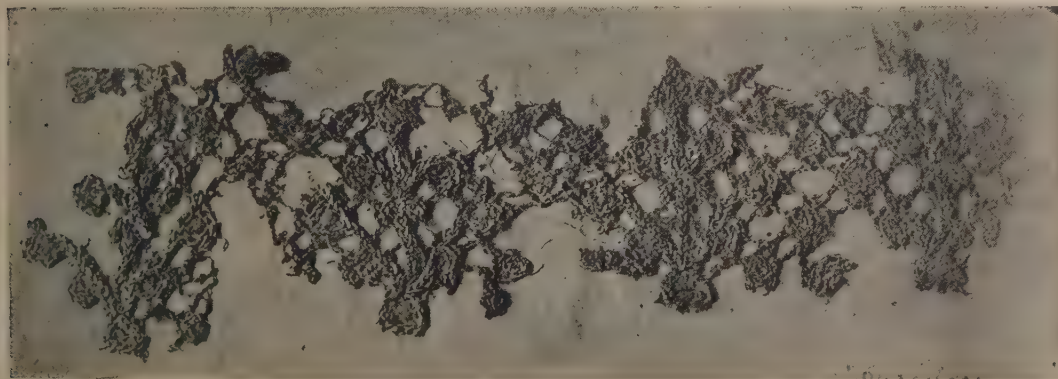

Fig. 147. Broderie de Veneția, găsită la scheletul Doamnei lui Vladislav.

eră așezată la stâlpul stâng, din fața altarului.

Primul pas pentru lămurirea enigmei eră făcut, deși tocmai acum începură discuțiuni dacă scheletul este al unui bărbat sau al unei femei, cu toate că felul cum se prezintă basinul excludea, dela început, orice discuție în acest sens.

2 August. Se adâncește până la 0,90 cm. adâncime

Săpăturile din altar dau la iveală prima monedă ce a circulat în țară: un dinar banal din timpul lui Ladislau postumul, regele ungar (Vezi art. Moisil).

4 August. Adâncindu-se șanțul din interiorul bordurii de cărămizi, din mijlocul bisericii, se dă, spre picioare, de urmele primei pardosele înclinate spre interior cu dimensiunea: $28\frac{1}{2} \times 18\frac{1}{2} \times 2$ cm.;

29½ × 15½ × 3 cm.; 29 × 18 × 3 cm., față de 31 × 20 × 4 cm.; 38 × 16 × 5 cm., cât are cărămizile bordurii.

Sub această pardoseală se găsește o masă de bolovani cu mortar desagregat de vreo 0,47 cm., adâncime.

La 50 cm. adâncime, spre picioare, se dă de brățara de aur (fig 161 și planșa XII).

La 0,80 cm. se dă de urme de bordură, a fresco, de purpură roșie, cari de sigur proveneau din tencuilele acestui cavou în care avem siguranța deplină că ne aflăm acum.

La 1,53 m. adâncime, se dă de un craniu, cu fața întoarsă spre capul cavoului, foarte dur, care, fiind luat drept bolovan, rezistă tuturilor izbiturilor cu ciocanul.

Curățindu-se bine acest mormânt, care era strașnic profanat, se găsește femururile cari erau corect așezate, și peste cari s'a găsit urme dintr-o foarte frumoasă pasmanterie, reconstituită după doi ani, și dintr'un galon de sârmă de fir de argint, foarte gros, deșirat (fig. 147).

În vâlmășagul osemintelor a două schelete dela cari lipseă, însă, un craniu, se găsi un cerce de aur plansa XII, sârmă de aramă și diferite articulații de aramă, probabil din vestmântul Domnului, cum și resturi de pietre cu inscripții tăiate în adâncime, vopsite cu roșu, cari mi-au dat numele lui Vladislav-Vodă; deasemenea resturi din ciubucele pietrei de mormânt, care înainte de profanarea lui, se află încadrată în bordura de cărămizi mai sus pomenită. În jos de această adâncime s'a dat iară și de prundiș umed.

M. S. Regele vizitează cu deosebit interes săpăturile.

5 August. În fața altarului spre sud-est (fig. No. 6 pe plan) găsindu-se o piatră de mormânt, care în urma spălării și decalcrilor d-lui Teodorescu se dovedește a fi a lui Voislav, făcându-se săpături, nu se găsește nimic, deocamdată.

Făcându-se cercetări amănunțite la sarcofagul lui Negru-Vodă se descopere bine fața căzută.

D-nii Iorga, Vaida, Maniu, General Rășcanu, Brătianu vizitează în mijlocul unei afluențe enorme de lume, venită din toate colțurile țării, ce necesitează postare de gardă militară, mormintele găsite.

6 August. Se continuă adâncirea șanțului lângă mormintele lui Vladislav-Vodă, în spre direcția zidului de Nord al bisericii și, la 0,80 m., adâncime. se dă, mai întâiu, de un pat de cărămizi, în mușche, dispuse pe două rânduri; lung de 1,80 m., prăbușit înlăuntru, dând aparența unei cărți întredeschise și care este capacul unui mormânt inflexionat. La

picioarele acestui strat, deasupra, se găsește un ornament de aur, în formă de pară, provenit dela un alt mormânt, pe care îl vom vedea mai târziu, al cavalerului numit «Fleurs de Lys» așezat la picioarele acestuia.

Spre capătul acestui pat s'au găsit deasupra două oase cari proveneau, desigur, din mormintele învecinate, în timpul când mormintele fuseseră profanate, și anume: o cla-

viculă și oase subțiri, poate ale Doamnei lui Vladislav.

Am siguranța deplină că mă aflu înaintea unui mormânt neprofanat (No. 7 pe plan).

Deschiderea lui o amân pentru ziua sosirii d-lui Gr. Cerchez.

Alături de acest pat de cărămizi, la aceeași adâncime, se dă de o lespede, dispusă în același sens cu mormântul, în lungime, cu dimensiunile 1,50 × 0,50 × 0,06 m., având bordura tencuită pe o lățime de cinci centimetri, și vopsită a fresco, roșu. În mijlocul lespezii este vopsit cu chinovar un fond, în felul cum s'ar prezintă un cosciug

în secțiune. Această piatră a fost proiectată deci pentru încheierea unui sarcofag de piatră, ai cărui pereți erau compuși din lezepezi, demontabile, și anume pentru încheierea laturii dela capul sau picioarele sarcofagului. Intrucât nu s'a găsit nici o urmă de oase, nici urmele unui alt mormânt aci, este de presupus că a fost proiectat acest sarcofag pentru mortul aflat sub patul de cărămizi, mai sus descris.

Se sondează substrucția dintre stâlpul sud-est

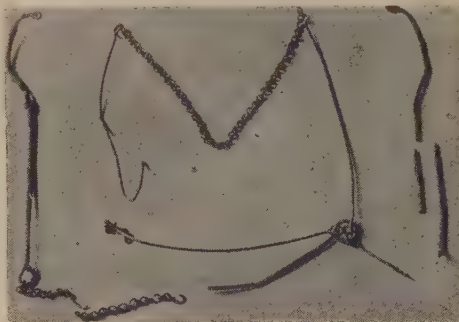

Fig. 148. Lanțuri de aramă găsite în mormântul lui Vladislav.

Fig. 149. Articulații de aramă găsite în mormântul lui Vladislav-Vodă.

(fig. No. 5 pe plan) și tâmpla bisericii care face pândant stâlpului în a cărei substrucție am găsit ca-valerul.

Se găsește, mai întâiu, o pecetie de bolovani ca și la Negru-Vodă de 0,33 grosime, care eră dejă um-blată, prinsă într'o bordură de bolovani mari. De-desubtul acestei peceti, se vede o bordură de cărămizi, dispusă pe lat, peste care se distingeă urmele unei cuverturi sau haine, de brocard maron, făcută țărănă, ornamentată la colțuri cu rozete, cu mărgăritare, și având pe mar-gini galoane de fir de aur, cari, împreună cu galoanele de fir de aur ale mânecilor, sunt sin-gurele elemente cari au putut fi palpate și sal-vate din această mantie. Pe suprafața mantiei

erau cusute foi mortuare foarte subțiri de aur, sau argint aurit (șic). Tot aci se găsesc și borduri de frescă roșie, în felul celor ce le-am văzut la celelalte mor-minte.

Speram ca această mantie să fie aruncată peste un cos-ciug ce s'ar afla mai în in-terior. Sonda-giile făcute pâ-nă la 1,10 m. adâncime, când se dă iar de prund nu dă nici o urmă de oseminte.

Am dedus

că ne aflăm în fața unui mormânt închipuit al vreunui mort în cine știe ce câmp de bătaie, și a cărui mantie a fost zidită la picioarele acestui stâlp, pe care poate că a și fost zugrăvit, dar al cărui portret a fost distrus în nenorocita restaurare a zu-gravului Pantelimon.

7 August. Se astupă șanțurile de cercetare, se consolidează substrucția unde se află mormântul închipuit.

Se atacă patul de bolovani (vizi planul) descoperit în mijlocul bisericii, în fața ușilor împă-rătești, lung de 7 m. și lat de 2 m., gros de 0,67 cm.,

în care se pune mari speranțe că ar conține un alt mormânt, mai important. Cercetările făcute nu dau nici un rezultat și nici nu ex-plică rostul acestui ma-siv, aflat în mijlocul bisericii, care, la zidire, fusese sprijinit pe la-tura sudică de o foarte groasă grindă, ce se lun-gea până sub altar, și din care nu a rămas de-cât un piron. În acest pat fusese zidit, cum se ve-de din plan, mormântul lui Vladislav; va fi fost

special lucrat pentru a deține osemintele Voevodului? Se desvelește bine patul de cărămizi desvelit

în mormântul dela 5 August. Se vede că s'a zidit, pentru mortul aflat aci, un cavou de cărămidă, în formă de cos-ciug, având lă-țimea de 0,43 cm., la fund 0,70, cm., de-asupra, și 0,26 cm., înălțimea. Cărămizile au dimensiunile $29 \times 16\frac{1}{2} \times 6$ cm.; $28 \times 16 \times 5$ cm.; $29 \times 18 \times 4$ cm.; $19 \times$

$16\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ cm.; se disting, prin grosime, stratul de mortar între cărămizi de $2\frac{1}{2}$ —3 cm.

În secțiune se vedeă urmele cosciugului turtit, având blănille de 0,13 cm. grosime, lumina de 0,40 cm., lungimea 1,80 m.

Intr'un amestec de pământ noroios s'a găsit

Fig. 150. Pivnița Casei Domnești în timpul săpăturilor.

Fig. 151. Pivnița Casei Domnești la terminarea săpăturilor.

Fig. 152. Colț din Casele domnești, la terminarea săpăturilor.

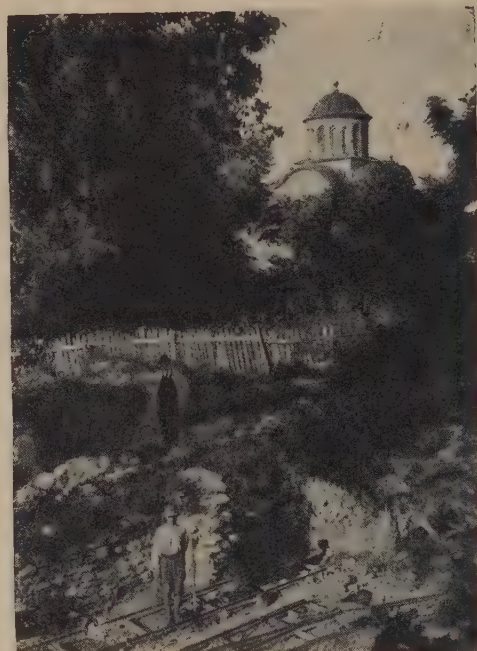

Fig. 153. Temeliile Casei Domnești în cursul săpăturilor.

Fig. 154. Subasamentul scării Casei Domnești.

Fig. 155. Intrare în beciul Casei Domnești.

PLANŞA IX

un craniu turtit de bolovani, cu falca de jos completă, restul oaselor aproape normal așezate pe cât se putea distinge în noroiul în care zăceau, totuși s'au găsit coaste spre picioare.

Se găsește urme de betea și de galon, exact la fel, ca textură și lățime, cu cel găsit la mormântul închipuit. Două frumoase inele au fost găsite aici, dintre cari unul cu inscripția germană *Hilf Ghot*, iar altul cu inscripția slavă: *Udobă*, după care am numit acest mormânt al lui *Udobă*.

Se desface giulgiul de pe *Negru-Vodă*. Se vede foarte bine acum forma tunicii sale, eleganța manșetelor, nasturii cu stema basarabească, copiată de pe cea angevină. Se descoperă tot astăzi, în depresiunea ce o avea cordonul lui *Negru-Vodă*, care era plin cu un centimetru de praf, paftaua de aur, care părea, acum la prima vedere, a fi un triptic cu figura Maicii Domnului, în arcada din mijloc.

Se descoperă o șuviță de păr castaniu pe umărul drept, urme de fire de mustață, unele bifurcate, în materia scămoasă despre care am vorbit că se află peste bărbie, și pe care deabiă după doi ani am reușit să descoper că era o dantelă de Veneția ce fusese pusă pe fața mortului (fig. 53).

8 August. Se reazează pământul, astupându-se gropile și bate pământul.

12 August. Se repune la loc fața lui *Negru-Vodă*. În cutia craniană se găsesc fărâmituri din frontal și cristalizări albe. Se cercetează cu băgare de seamă vestimintele aflate sub tunică. Se găsește numai bordura groasă de piele, ornamentată cu mărgăritare, care decoră gulerul, și mijlocul acelei veste sau cămăși, în tot lungul sternului; deasemenea broderia de acelaș fel dela mânecile ei, cari ieșiau cu mult afară, de mânecile tunicii, cari și ele erau destul de lungi (fig. No. 143).

Materia din care însă era făcută această cămașă sau vestă nu s'a putut găsi, întrucât dispăruse cu totul, probabil nefiind de mătase.

13 August. Se adâncește șanțul din stânga mormântului cavalerului zugrăvit; la 1 m. adâncime, se dă, în fund, de pământ noroiuș, de scheletul întreg, bine conservat și normal așezat, desigur tot al unui cavaler, cu capul sprijinit pe o cărămidă și țărmurit spre nord de o altă cărămidă, cu dimensiunile $29 \times 17 \times 5\frac{1}{2}$ cm., $27 \times 18 \times 5$ cm. Nici urmă de cosciug, de îmbrăcăminte, inele sau bumbi de tunică. O sărăcie biblică. Mormântul era neprofanat (No. 1 pe plan).

Între acest mormânt și mormântul cavalerului zugrăvit s'a găsit o ulcică (fig. 300).

16 August. Se adâncește șanțul dintre mormin-

tele lui *Vladislav* și *Negru-Vodă*; la 0,20 cm. adâncime se dă de un craniu turtit, și, mai jos, de falca superioară, desigur a soției lui *Vladislav*, aruncată din mormânt în ziua profanării, și de un femur și sârmă de aramă, găsită și în mormântul lui *Vladislav*.

La 1,40 m. în adâncime, se dă de un craniu pe fruntea căruia se vede urmele unei diademe de perle ca a lui *Negru-Vodă*, și capătul unui șnur al acestei diademe (No. 9 pe plan și fig. 44).

17 August. Se desvelește complet acelaș mormânt, din dreapta lui *Vladislav*, găsit ieri. Se găsesc cele două femure bine așezate. Urme de cosciug la colțul NV. Brățare de cosciug la cap și picioare. Un inel cu rubin transparent.

Întreg acest mormânt domnesc, strașnic profanat, nu a fost niciodată zidit, afară de un capac, compus din două rânduri de cărămizi, ce erau așezate sub pardoseala de cărămizi, pe o grosime de vreo 0,20 cm., de dimensiunile $32\frac{1}{2} \times 17 \times 3\frac{1}{2}$ cm și $29\frac{1}{2} \times 18 \times 4$ cm.

21 August. Spre capul mormântului lui *Vladislav*, săpăturile făcute indică existența unui alt mormânt lângă stâlpul nordvest al Bisericii (fig. No. 14 pe plan). Se dă de o pardoseală de cărămidă inflexionată înlăuntrul mormântului pe muchea dreaptă (sud), iar pe muchea stângă, de fragmentul unei lespezi ce acoperea odată mormântul. Cărămizile acestei pardoseli au dimensiunile $29 \times 16 \times 4\frac{1}{2}$ cm.; $27 \times 15 \times 3$ cm.; $27\frac{1}{2} \times 13\frac{1}{2} \times 3$.

Se desvelește complet mormântul de sub piatra de mormânt, aflată cu numele de *Voislav*, în ziua de 5 August în fața altarului, colțul sud-est (No. 6 pe plan).

În vâlmășagul mormântului, complet profanat, pentru zidirea căruia se tăiasă subzidirea dintre stâlp și zid, se găsește, la 1,20 m. adâncime, urme din craniu, pe care se păstrau urme de păr, cu urme dintr'o diademă de lame de aur, falca superioară mică de copil, un inel cu topaz, și câțiva nasturi de tunică, aplicați, și foarte multe lame din diademă, pentru strângerea căroră s'a lucrat mai multe zile.

Fundul mormântului era lespezit cu bolovani, ceea ce lasă a se presupune că și aici fusese un cavou de bolovani, în care a fost depus mortul.

24 August. Se desvelește complet mormântul aflat în ziua de 21 August, la capul lui *Vladislav* lângă stâlpul Nord-Vest (fig. No. 14 pe plan).

La 1,10 m. adâncime se dă de un mic cavou de cărămidă, bine păstrat, lung de 1,54 m., lat de 0,60 m. și adânc de 0,22 cm. Cărămizile acestui cavou au dimensiunile de $24\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2} \times 4$ cm.; $24 \times 12 \times 4$ cm.

Pe fundul de cărămizi, în amestec de moloz și pământ, se află normal așezate occipitalul, dantura și femurile unei necunoscut. Tot restul oaselor eră nimicite fără urme.

La zidirea acestui mormânt probabil că s'a distrus o bună parte din subzidirea din mijlocul bisericii care se întindea până la ușe.

26 August. Se sapă, spre picioarele mormântului lui Vladislav, la dreapta stâlpului nord-est, pe care este pictat cavalerul, unde pardoseala de cărămizi povârnite dă impresia existenței unui mormânt (fig. No. 3 pe plan).

Se dă imediat sub pardoseală de o coastă înfiptă în pământ, la un m. adâncime, se dă de urmele slabe ale cosciugului, de falangele picioarelor, tibia și peroneul și un femur, celălalt femur s'a găsit spre cap, iliacele coastele, mâinile încrucișate pe piept, falca de jos.

Sub schelet o profuziune de *aplice* în formă de flori de crin, urme de cordon, urme de mărgăritare și un șnur gros, roșu, pe care odinioară, probabil, se aflau ornamentații de mărgăritare ale unei diademe ce încunună capul acestui fiu de domn. Și acest mormânt, complet distrus, din care nu a ieșit la iveală nici o bijuterie, fusese crud profanat. Am văzut cum deasupra capului mormântului lui Udobă s'au găsit *aplice* din pasmanteria găsită la acest mormânt.

Cărămizile aflate în acest mormânt au dimensiunile: $29 \times 16 \times 5$ cm.; $29 \times 17 \times 5$ cm.; $29\frac{1}{2} \times 17 \times 3$ cm.; $28 \times 18 \times 4$ cm.

27 August. Se sapă trei șanțuri transversale în centrul naosului bisericii, spre latura de vest. Afară

de substrucția ce leagă stâlpii între ei nu s'a găsit în stratul de pământ viu, nimic.

1 Septembrie. Săpăturile din dreapta mormântului lui Radu Negru-Vodă dau la iveală urmele unui alt cavou, cuprins între substrucțiile de zidărie indicată pe plan la No. 11, a cărui existență o trădă straturile de cărămizi din pardoseala doua mult inflexionată spre interior; se dă de o bordură de cărămizi pe un singur rând, puse pe mușche la cap, de dimensiunile $28 \times 18\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$.

Speranțele ce le avui când deteii la un m. adâncime de un pat negricios, putred, gros de 0,07 cm. că aci este capacul unui nou cosciug neprofanat, se transformară în completă deziluzie, după ce cercetările făcute nu deteră decât

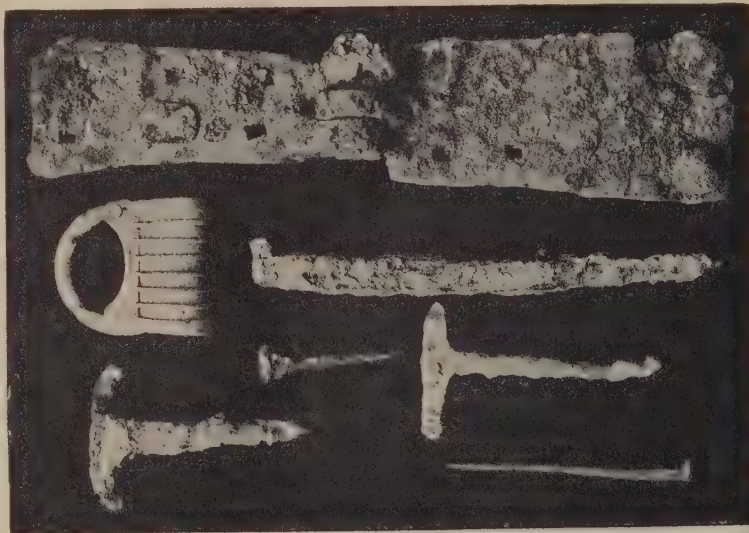

Fig. 156. Fierărie găsită în timpul săpăturilor

de un fragment din cutia craniană.

Tot restul osemintelor, cari, desigur, fuseseră ale Doamnei lui Radu, în dreapta căruia fusese îngropată, era ridicat din acest mormânt.

Mormântul după indicațiunile acestui pat de putregaiu negru, ce părea afânat ca un pământ de seră, avea 2,44 m. lungime și 0,76 m. lățime.

2 Septembrie. Se sapă și la stâlpul sud-est, în stânga (nordul) mormântului închis, unde urme din pardoseala întâia de dimensiunile: $29\frac{1}{2} \times 19\frac{1}{2} \times 3$ cm., 29 cm. $\times 18\frac{1}{2} \times 4$ cm., $28 \times 19 \times 4$ cm. erau inflexionate spre interior (No. pe 4 plan).

Acî se dau, pentru prima oară, de urmele tuturor pardoselilor ce trebuie să fi existat în această biserică, și anume în număr de patru. Căci peste primul strat de var albicios din pardoseala întâia, care a fost găsită în toată întinderea bisericii, s'a mai

Fig. 157. Cheia, un pintene și o săgeată.

găsit încă un strat de var negricios, intermediar între prima pardoseală și a doua de cărămizi.

Lângă stâlp se găsește și un fragment din vechea piatră ce acoperea mormântul, cu totul afumată de fum.

Mormântul eră deci profanat.

Se dă numai de urme de cosciug, de îmbrăcăminte și de cuie de cosciug.

3 Septembrie. Se sapă între mormântul lui Voislav și mormântul închipuit. Se dă de brățare de cosciug, pasmanterie bogată, urme de oase, falcă, un surgiuc de argint, nasturi, cari toate acoperite cu un bolovan gros, proveniau din mormântul lui Voislav și erau rătăcite aci din timpul profanării acelui mormânt.

7 Septembrie. Se sapă între mormântul lui Negru-Vodă și mormântul Doamnei, unde o margine de cărămizi în dungă, spre picioare, de dimensiunile $24\frac{1}{2} \times 18\frac{1}{2} \times 3$, indică existența unui mormânt.

Săpându-se aci, se dete, mai întâiu, de o cutiuță zidită din cărămizi, imediat sub pardoseala doua, în care se aflau strânse osemintele a două schelete întregi, poate ale Doamnei care fusese cândva exhumate din mormântul ei (No. 11 pe plan și ale scheletului 4).

Apoi se găsiră urmele pardoselei întâi, de dimensiunile: $27 \times 17,50 \times 4$ cm., $28\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2} \times 4$ cm.

La adâncime de 1 m. se află urmele unui cosciug de 1,60 lungime, în care zăcea scheletul, desigur, al unui fiu al lui Radu Negru, înmormântat posterior, cu un șnur-diademă pe cap, un alt șnur cordon pe mijloc, și cu nasturii tunicii pe cari se aflau: o paseră înaripată; literele I. O. R., căzute în lături (No. 11 pe plan).

Mormântul nu părea profanat deși nu s'a găsit nici un inel la schelet. În dreptul capului s'au găsit cărămizi de dimensiunile $29 \times 18 \times 3$ cm., iar la picioare bolovani, cari probabil au servit pentru așezarea cosciugului, ale cărui urme au fost găsite.

8, 9 Septembrie. Se sapă în pridvor, dându-se de cinci morminte în afară de mormintele familiei Brătianu, cari nu prezintau nici un interes și în care s'au găsit până la 2 sau 3 rânduri de schelete suprapuse.

10 Septembrie. Se termină săpăturile din Biserica Domnească și se încep săpăturile din biserica Sf. Nicoară.

Lucrările sfârșite fură încununate de descoperirea inscripției morții lui Basarab, datorită d-lui Noroce și ajutoarelor sale, d-nii Mihail și Teodorescu.

B. SĂPĂTURI ÎN INTERIORUL BISERICII SFÂNTA NICOARĂ

10 Septembrie. Se încep șanțurile de explorare. Se dă la 0,50 cm. adâncime de urme sporadice de pardoseală de cărămizi de dimensiunile $32 \times 19 \times 4$ cm.; $33 \times 20\frac{1}{2} \times 5$ cm.; $22 \times 13\frac{1}{2} \times 4$ cm.; $22 \times 18 \times 4$ cm.; $34 \times 20 \times 4$ cm.; $31 \times 15\frac{1}{2} \times 4$ cm.

În imediata apropiere de altar, spre zidul nord, ca și la Domneasca, se dă de un mormânt din care nu se mai cunoaște decât urma fundului cosciugului (No. 1 pe plan fig. No. 158).

La 1 metru adâncime dela pardoseală începe pietriș betonat natural.

Spre zidul sud, tot în fața altarului se dă de un alt mormânt, cu mici resturi de oseminte (vezi No. 2) și fundul cosciugului de 0,05 cm. grosime.

Spre zidul nord, în tindă, se dă sub pardoseală de urme de teracote. Puțin mai adânc se dă de scheletul unui copil (No. 9 pe plan).

13 Septembrie. În mijlocul tindei la (No. 11 pe plan) se dă de urmele unui cosciug de brad nu de mult putrezit, lat de 0,50 cm.

Spre zidul nordic al tindei, alături de mormântul copilului, se găsește scheletul rău conservat al unui om mare (No. 10 pe plan).

Spre zidul sudic al tindei (No. 12 pe plan) alt cosciug tot de scânduri de brad, nu de mult putrezit, care

pare să fi avut o boltă de zid deasupra.

14 Septembrie. Aproape de zidul de nord al tindei, sub mormântul copilului (la No. 8 pe plan), se găsește alt mormânt cu un cosciug ale cărui blăni de brad își păstrau încă consistența, oasele scheletului normal așezate, mâinile încrucișate pe piept. Și acest mormânt se pare să fi fost boltit. Aci se dă de un groș.

În naos, cam spre mijlocul bisericii, la 1 metru adâncime se dă de alte două urme de funduri de cosciuge (pe plan No. 3, 4) fără de nici o urmă de oseminte.

Deasupra acestor morminte stratul de pământ de deasupra pe o grosime de 0,04 cm. este ars. De asemenea în tindă și spre altar.

La dreapta și stânga ușii de intrare, în afara bisericii se dă de două sarcofagii de piatră, alcătuite din lespezi, puse unele lângă altele, dar, violate.

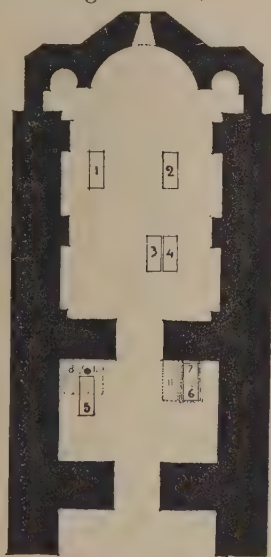

Fig. 158. Planul. sf. Nicoară.
S = 0,0046 = 1 m.

Dedesubtul mormântului de lângă zidul sud al tindei, se găsește alt schelet (pe plan notat la No. 7) cu puține oseminte și un craniu spart, bumbi de tunică verzui, foarte friabili, asemănători celor găsiți la cavalerul Fleurs de Lys din biserica Domnească.

Sub acest mormânt și puțin mai la stânga s'a dat de alt mormânt (No. 6 pe plan).

În fața porții bisericii și în exterior s'au găsit oseminte suprapuse, iar un craniu la 1,60 adâncime, unde s'a dat de pietrișul pe care este zidit biserica.

16 Septembrie. Spre zidul nord al tindei la No. 5, sub toate mormintele găsite până aci se dă de un

Se desvăluie zidul despărțitor al curții domnești, de curtea bisericii.

Vizita M. S. Regelui, Prințului Carol, Principesei Marioara și Diadochului, M. S. Regira mai târziu în două rânduri.

12 Octombrie. La 0,70 cm. adâncime, spre zidul de vest al incintei, se dă de pardoselele de cărămizi ale curții, se desvăluie contururile zidurilor latrinei.

23 Octombrie. Șanțurile de cercetare dau de zidurile casei domnești, desfăcându-se tot conturul casei domnești, care se vede că are în față un cerdac lat, iar dincolo o pivniță la care duce un beciu boltit.

Fig. 159. Temeliile dependențelor Casei Domnești.

alt mormânt; pe putregaiul blănilor se păstră numai craniul, și pulberea violacee a unei haine pe mijlocul căreia se înșiruiau aceiași bumbi auriți găsiți și la No. 6. Bumbii succedându-se câte patru unul de pe altul, lasă un interval între fiecare serii de patru.

Nu s'a găsit nici o urmă de os, numai câteva cuie de cosciug.

C. SĂPĂTURI ÎN INCINTA CURȚII DOMNEȘTI

9 Octombrie. Prin șanțurile de cercetare, executate în săptămânile trecute, se dă de o parte din temeliile atenanșelor casei domnești, aflate în fața bisericii. Cărămizile au dimensiunile de $28 \times 18\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$; iar cele de boltă au $10 \times 12 \times 4$ cm.

Sub temeliile cerdacului s'a dat de pardoseală de bolovani, ceea ce arată că el a fost adăus pe urmă.

26 Octombrie. Se găsește în beciul ce se explorează bucăți din cadrul ferestrei gotice. În dreapta casei domnești se dă de un cuptor de topit aramă.

9 Martie 1921. Se începe escavarea pivniței spre latura de vest prin săpături în trepte de câte un metru adâncime fiecare. Spre colțul de nord-vest al pivniței se dă de urme de tencuială cu vopsele în frescă, formând berzi negre cu roșu și galben și flori negre, deasemenea și teracote de sobe.

Spre mijlocul zidului de nord, alte tencuieli cu galben și roșu, și încadramente de piatră.

August 6. S'a desfăcut complet aproape total

spre latura de est, afară de ultimul strat arheologic.

Septembrie 1. Se desfundă beciul. Se găsește un inel ordinar.

1 Noemvrie. Se termină toate lucrările de scoatere a celor două strate de pământ.

24 Noemvrie. Se desfac temelile pridvorașului dinaintea beciului.

27 Noemvrie. Se dă la mijlocul distanței pivniții spre latura de vest de urme de cadre gotice.

30 Noemvrie. Se exploarează pivnița printr'un șanț longitudinal dinspre beciu spre latura de est, prin același sistem de trei trepte. Se dă în dreptul pilaștrilor arcadei de o mare masă de zidărie surpată, provenită din prăbușirea arcadei pivniței.

1 Decembrie. Se desvăluie camera pardosită cu pietre din dreapta bisericii.

27 Decembrie. Se termină lucrările de escavare ale interiorului pivniței.

7 Februarie

1922. Se încep săpăturile la pivnița aflată la dependințele din fața bisericii.

1 Martie.

Se află aproape în întregime conturul pivniței.

1 Aprilie.

Săpăturile exterioare făcute mulțumită bunăvoinței d-lui general Rășcanu pentru cari îi exprim mulțumiri recunoscătoare, au fost întrerupte din cauza eliberării soldaților puși la dispoziție de Ministerul de Război.

I. ANEXE.

28 Martie

Astăzi, 31 Iulie 1920, procedând la desvelirea blocului de piatră ce se desemnă între stâlpii bisericii dinspre latura sudică, și care pare a fi substrucțiunea ce legă stâlpii, am dat peste un sarcofag de piatră cu un capac, pe care ridicându-l am constatat că conține scheletul unui bărbat, bine conservat, zăcând pe un pat subțire de nisip desagregat din piatra capacului, care schelet avea partea dreaptă a craniului și toată fața lipsă, dată la o parte, întreg scheletul până la brau, acoperit cu un giulgiu de mătase maron, cusut cu desenuri în careuri, o cingătoare ornamentată cu perle se designă pe la mijloc și cădea pe ousele iliace, o bordură de mărgăritare la gulerul hainei, nasturi plăți de aur pe la mijlocul hainei, bordură de mărgăritare cu o broderie atașată tot de mărgăritare pe manșetele hainei, având deasemenea mărgăritare; o diademă deabiă apărând din stratul de nisip, lucrată în sârmă de aur; pe umărul stâng

se disting imprimate pe giulgiu litere; ca postură generală picioarele înclinate spre dreapta; mâinile încrucișate pe abdomen, dreapta deasupra mâinii stângi, având în două degete patru inele de aur, luate de subsemnatul executant al lucrării (unul cu perle și la mijloc cu o agată, unul cu un briliant cu o inscripție inelară, unul cu un rubin și altul cu un cemeu).

Lăsând intact întreg mormântul, l-am închis cu un capac de scânduri, pentru ca să se facă cercetări amănunțite în fața d-lui Gr. Cerchez.

S'a sigilat biserica și s'a încunoștiințat comănduirea locală și poliția pentru paza bisericii. Au asistat d-nii pictori restauratori D. Noroce, șef, G. Teodorescu pictor-ajutor și lucrătorii.

Virg. Drăghiceanu.

D. Noroce

G. Teodorescu

2. DECLARAȚIUNE

Subsemnatul Sima Popescu, născut în orașul Curtea-de-Argeș, de profesiune cântăreț la Biserica Domnească, de ani 79, fiul preotului Nicolae Sachelarie, care a slujit la această

biserică până la anul 1875, și nepot de fiu al preotului Nicolae Jidovul, care a slujit deasemenea la această biserică, declar că Biserica Domnească, la care am slujit până la închiderea ei din cauza dărăpănării, este zidită de Negru-Vodă și Ana Doamna.

Mai știu că dela vârsta de 15 ani, de când am intrat în serviciul Bisericii Domnești, pe timpul episcopului Climent, în calitate de paraclicr, cum și pe timpul episcopului Ghenadie cel scurt și Ghenadie Petrescu, că se pomenia în ziua de Sf. Nicolae, hramul Bisericii, pe Negru-Vodă și Ana-Doamna în dreapta Bisericii, în dreptul stâlpului Bisericii, unde erau scaunele arhieresti. La această pomenire venia Episcopul, împreună cu clerul întregului oraș și după terminarea sfintei liturghii veniau la acest loc, împreună cu coliva și lumânări spre a face parastasul.

Până la închiderea Bisericii s'a urmat cu acest obicei.

A doua zi se făcea slujba hramului sfintelor moaște Filotea, ale căror moaște se găseau depuse în această Biserică.

În ziua de 31 Iulie 1920 fiind chemat de d-l Drăghiceanu la Biserică, după ce d-sa desgropase mormântul, fiind întrebat, i-am făcut această declarațiune pe care o fac astăzi înaintea onoratei judecătorii.

Declarată astăzi, 31 August 1920, precum o și semnez.
Sima Popescu.

Atest identitatea părții care a semnat propriu.

Dem. C. Brânză, Avocat.

Fig. 160. Chenar de ușe dela Casa Domnească.

Judecătoria Rurală Ocolul Curtea-de-Argeș

PROCES-VERBAL

Astăzi, treizeci și una August st. n. 1920, înaintea noastră, Edgard Penculescu, jude-ajutor, ocolul rural Curtea-de-Argeș și în pretoriul acestei judecătării, asistat fiind de d-l Joan Gh. Nedelcu, grefierul judecătării, s'a prezentat în persoană d-l Sima Popescu din orașul Curtea-de-Argeș, cântăreț bisericesc, a cărui identitate am stabilit-o prin d-l avocat Dem. C. Brânză din Curtea-de-Argeș, cunoscut nouă personal. Cerând prin osebita suplică autenticitatea acestei declarațiuni, formată în dublu exemplar, dintre care unul pe hârtie simplă pe care s'a anulat și aplicat un timbru mobil de 2 lei, iar al doilea exemplar, tot pe hârtie simplă, anulat și aplicat un timbru de un leu, fiind lipsă de coale timbrate. S'a prezentat și scriitorul actului, d-l avocat Dem.

MONETE VECHE GĂSITE ÎN SĂPĂTURILE DELA CURTEA-DE-ARGEȘ

I. LA RUINILE SF. NICOARĂ

1. Sigismund III al Poloniei.

Av. SIG. III... REX PO M D L. Bustul încoronat al regelui spre st.

Rs. GROS ARG | TRIP REG | POLONIE... Sus stemele Poloniei, Lituaniei și a familiei Vasa; jos semnul monetarului Ioan Firlei. Piesă de 3 groșițe.

2. Ferdinand III al Ungariei

Av. FERDINAND, DG. R. HUNG. 1551. Stema casei de Austria.

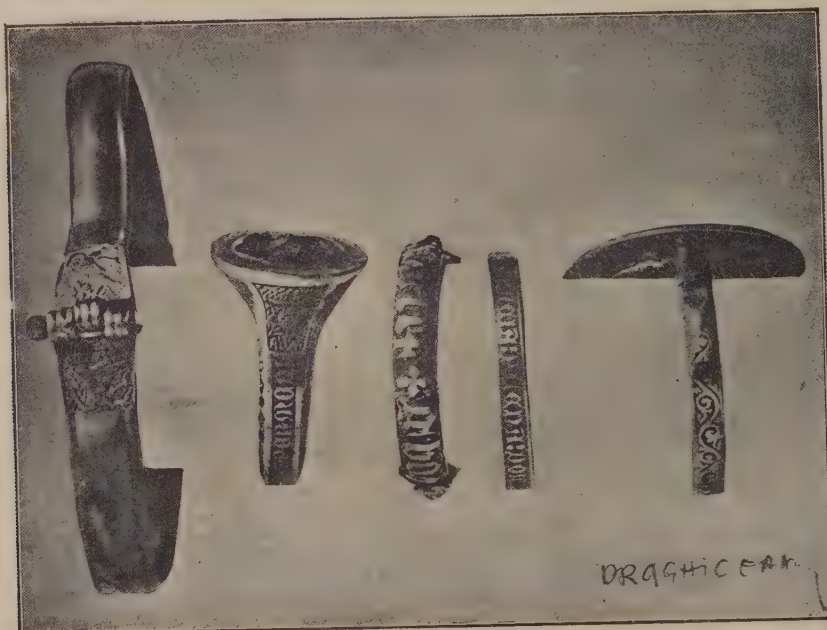

Fig. 161. Din tezaurul dela Argeș.

C. Brânză, din Curtea-de-Argeș. În prezența și auzul părților și scriitorului, s'a citit din cuvânt în cuvânt aceste declarațiuni și partea a declarat că ambele exemplare sunt făcute cu consimțământul d-sale și că cele cuprinse într'însele sunt cu voința d-sale și că ambele exemplare sunt subscrise de d-sa propriu. D-l Dem. C. Brânză a declarat că dânsul este scriitorul acestui act pe care l'a redactat după cererea părților și că ambele exemplare sunt subscrise și de d-sa propriu.

În urmă, părțile și scriitorul au semnat în prezența noastră exemplarul ce este a se păstra la dosar, tot în modul mai sus arătat.

NOI,

Luând act de declarațiunile părților și scriitorului.

În vedere că taxa de înregistrare de Lei. bani. s'a răspuns la Percepția Circ. sub recepisa No. 19. ... Dăm autenticitate acestui act la care s'a anulat un timbru mobil de 2 lei drept taxa autentificării.

Ajutor de judecător, E. Penculescu.

Grefier, Joan G Nedelcu

Rs. PATRONA. HUNGARIE. Maica Domnului cu pruncul în brațe. În câmp K | B. Dinar.

3. Idem, dar data nu se poate distinge.

4. Idem, dar cu data 1557.

5. Idem, fragment; data nu se distinge.

6. Idem, rău conservat și nedistinct.

7. ? de Württemberg.

Av. DUX. W.T.S.O.B. Bust spre dr.

Rs CON. Stema ducatului de Württemberg. Șiling (găurit).

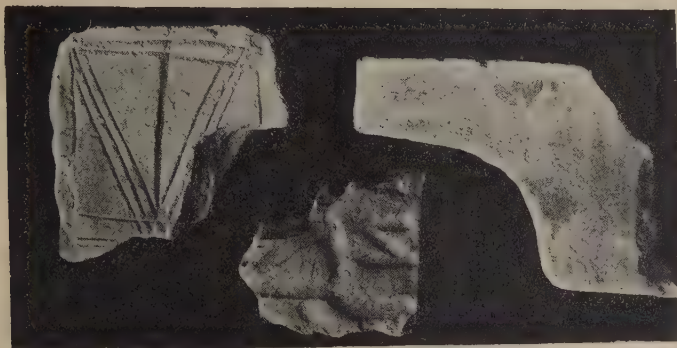
8—15. Lețci turcești de argint.

2. ÎN PARDOSEALA ALTARULUI BISERICII DOMNEȘTI

16. Ladislau IV Cuman al Ungariei.

Av. MONETA REGIS P SCRAVONIA, jder între două stele.

Rs. Cruce dublă, având sus de o parte o stea, de cealaltă semiluna, la mijloc lângă brațele crucii R | T; jos două capete încoronate afrontate. Dinar banul slavon.

162.

163.

164.

165.

Fig. 162. Căramidă din cornișa Ca ei Domnești. Fig. 163. Sfeșnic de la Sf. Filofteia. Fig. 164. Stâlp de piatră găsit în altar. Fig. 165. Profile de piatră din Casa Domnească.

17. *Mircea cel Bătrân al Munteniei.*

Av. I†IωM.... Domnul în picioare, cu coroană pe cap și mantie pe umeri; ține în mâna dreaptă lancea, în stânga globul cruciger.

Rs.... ♣ BIO Stema familiei lui Mircea, având în cartierul prim al scutului o stea cu cinci raze, în al doilea fascii.

Ducat de argint.

18. *Fragment de dinar unguresc dela Matei Corvinul.*

Av. [†M (oneta) Math] IAR [ex Ung] Stema regelui Matei (fragment).

Rs. Șters.

3. IN SĂPĂTURILE DIN PREAJMA CURȚII
DOMNEȘTI19. *Sigismund III al Poloniei.*

Av. SIG.3. DG | REX PMDL. Stema regatului polon.

Jos 3.

Rs. MONE NO REG POLO. Stema familiei Vasa (?);

Jos 24.

Piesă de 3 groșițe.

4. IN ORAȘUL CURTEA-DE-ARGEȘ

20. *Albert regele Ungariei.*

Av. † ALBERTVS D.G.R. VNGARIE Stema Ungariei: scut divizat în patru cartiere, 1-iul și al 4-lea fasciate, al 2-lea și al 3-lea cu câte un leu.

Rs. S. LADISLAUS. REX Sf. Ladislau în picioare, cu capul încoronat și nimbă și ținând în mâna dreaptă secul, în stânga globul cruciger. În câmp K | L. Florin de aur.

CONST. MOISIL.

CERCETĂRI ANTROPOLOGICE ASUPRA OSEMINTELOR AFLATE ÎN SĂPĂTURI

DE

PROF. RAINER

Sarcina de a scoate încheieri din cercetarea osemintelor găsite în Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș a fost cu deosebire grea fiindcă cele mai multe din acele oseminte sunt incomplete și deteriorate, iar profanările pe cari aproape toate mormintele¹⁾ le-au suferit sporesc nesiguranța determinărilor pe cari mi-ați făcut onoarea de a mi le cere.

Cu aceste rezerve voi expune rezultatele cercetărilor mele urmând ordinea mormintelor așa cum eae găsește arătată pe planul fig. 30, pe care d-l Virgiliu Drăghiceanu a binevoit să mi-l pună la îndemână.

I. MORTII DIN FAȚA TÂMPIEI

1. Mormântul cu numărul 1: cavalier de lângă cel zugrăvit. [Vezi figurile 166₁, 166₂, 166₃, 166₄, 166₅].

Proeminența arcadelor superciliare, curba regulată a profilului longitudinal median al craniului, massivitatea aparatului masticator caracterizează sexul masculin. Vârsta, după gradul de obliterație a suturilor și de tocire a dinților, pare mai mare de 40 de ani. Ca particularitate anatomică: există un torus palatinus sagittalis puternic dezvoltat.

Craniometria a dat următoarele rezultate:

Indicele longit.-latitud.: 81.53, deci *brachicranie*.

¹⁾ Am găsit oase de animale printre oasele de om scoase din următoarele morminte: al cavalerului de lângă cel zugrăvit, al acestuia din urmă, al cavalerului «fleurs de lys», al lui «Udobă», al lui Dan, al necunoscutului, precum și într'un pachet mic, fără însemnare pe el, în care bucata cea mai interesantă era un maxilar stâng cu molarul al treilea (măseaua de minte), răsturnat, adică cu coroana în sus.

Indicele vertical: 70.3, deci ortocranie.

Indicele transverso-vertical: 86.1, deci tapeinocranie.

Folosindu-mă de existența unui *humerus* (stâng) întreg, am determinat (după Manouvrier), statura probabilă: 1 m. 65.

2. Mormântul cu numărul 2: cavalerul zugrăvit pe stâlp. [Vezi figurile 167₁, 167₂, 167₃, 167₄, 167₅].

Aici, determinarea sexului se face cu o probabilitate mai redusă: invocăm mai ales curba regulată a profilului longitudinal median, dezvoltarea mai mare a mandibulei, arcurile superciliare.

Vârsta 25—30 de ani. Particularitate anatomică: Osfontanelar pteric bilateral.

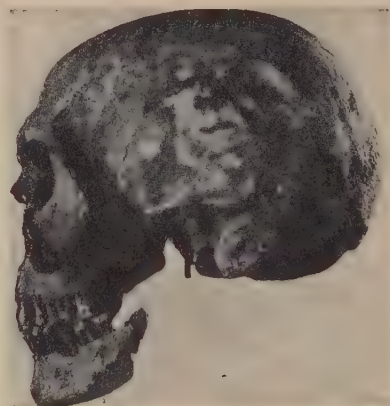
Craniometria nu s'a putut face, din pricina deteriorării obiectului decât pentru câteva puncte secundare. Am stabilit astfel *indicele* orbital, care e de 80 [deci mezoconc]; *indicele* frontal transversal — 81.4 —; *indicele* nazal — 43.1 [leptorinie]. Dar aspectul e de ajuns ca să stabilim *dolihocrania*.

Cu ajutorul unui radius am stabilit statura probabilă: 1 m 71.

Cu statura lui înaltă, capul regulat și lung, nasul potrivit de lung și îngust, dinții frumoși (deși arcada dentară superioară e prea rotunjită înainte, fenomen general la toate obiectele pe care le-am avut de studiat), trebuie să fi fost o apariție frumoasă.

3. Mormântul cu numărul 3: cavalerul «fleurs de lys».

Din craniu n'a mai rămas decât mandibula, lipsită de ramura stângă și de o mare

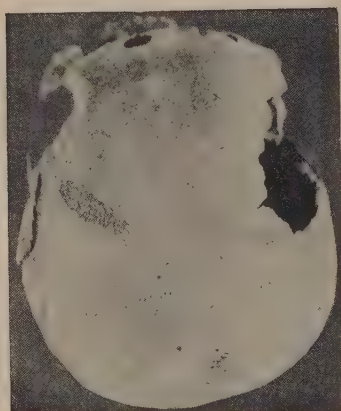
166.1

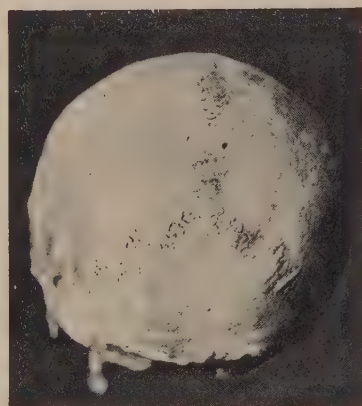
166.2

166.3

166.4

166.5

167.1

Fig. 166.1. Mormântul No. 1. Vedere laterală st. Fig. 166.2. Mormântul No. 1. Vedere laterală dr.
Fig. 166.3. Mormântul No. 1. Vedere frontală. Fig. 166.4. Mormântul No. 1. Vedere verticală.
Fig. 166.5. Mormântul No. 1. Vedere occipitală. Fig. 167.1. Mormântul No. 2. Vedere laterală st.

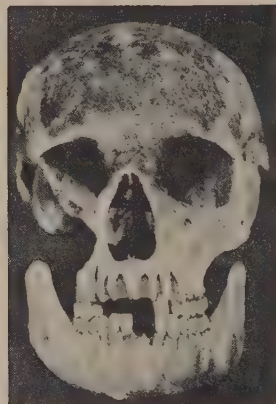
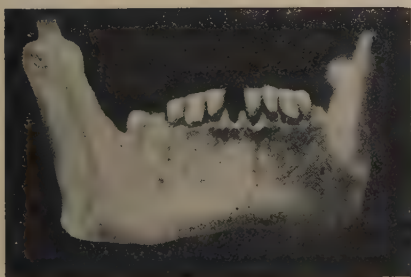
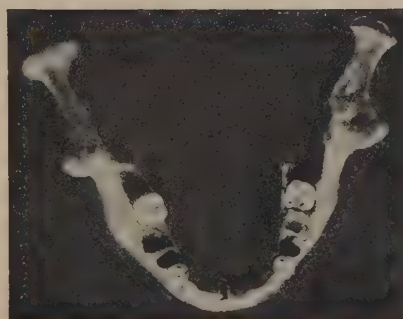
167₂167₃167₄167₅168₁168₂

Fig. 167₂. Mormântul No. 2. Vedere laterală dr. Fig. 167₃. Mormântul No. 2. Vedere frontală.
 Fig. 167₄. Mormântul No. 2. Vedere verticală. Fig. 167₅. Mormântul No. 2. Vedere bazilară.
 Fig. 168₁. Mormântul No. 7, mandibulă. Vedere frontală. Fig. 168₂. Mormântul No. 7, mandibulă.
 Vedere verticală.

parte a ramurei drepte. După gradul de tocire a dinților, pare să fi avut o vârstă de peste 40 de ani.

Statura socotită pe baza lungimii unei tibii, e de 1 m 66.

Ce e de relevat e masivitatea mandibulei și înălțimea corpului ei. Numai Udobă o mai are la fel. În temeiul acestui caracter punem ușor diagnosticul de sex masculin.

4. Mormântul cu numărul 6: Voislav.

Există numai câteva fragmente din craniu: frontalul, ca de copil ori de femeie¹⁾, câteva bucăți din bolta craniului având lipite pe fața lor externă multe fire negre, fine, scurte, de păr; partea de dinainte a fălcii de sus, jumătatea stângă, deteriorată a fălcii de jos. Acestea două din urmă aparțin cu siguranță aceluiaș individ. Probabil și frontalul. Despre celelalte obiecte nu se poate spune nimic.

După gradul de tocire a dinților, aș bănuî o vârstă de 25—30 de ani.

Notez un torus palatinus sagittalis viguros, ca la cavalerul de sub numărul 1.

II. MORȚII DIN MIJLOCUL BISERICII

5. Mormântul cu numărul 7: Udobă [Vezi fig. 168₁ și 168₂].

Aici am avut din craniu câteva fragmente din boltă, pe care suturile se văd bine și mandibula aproape intactă, de a cărei masivitate am pomenit mai sus. Aici însă dinții sunt mai tociți. Vârsta verosimilă: peste 40 de ani.

Din osul humerus (stâng), pe care l-am găsit întreg, am găsit pentru statură 1 m. 62. Sexul, cu mare probabilitate, masculin.

6. Mormântul cu numărul 8: Vladislav. [Vezi figurile 169₁, 169₂, 169₃, 169₄, 169₅, 169₆].

Craniul e cel mai bine păstrat din toate, atât în privința formei cât și a stării fizice. Înfațișarea lui aduce mult cu a craniului din mormântul cu numărul 1, — numai că are

liniile mai elegante, apare mai afinat; și mandibula e mai mică.

Sexul: masculin. Vârsta: între 30 și 40 de ani.

Statura, pe baza măsurătoareii a 3 oase¹⁾ (humerus, femur, tibie): 1 m. 63—1 m. 66.

Craniometria a dat:

Indicele longit.-latitud.: 80₁, deci *brachicranie*.

Indicele vertical: 68₀₆, deci *chamaecran*. Indicele transverso vertical: 84₉₆, deci *tapeinocran*.

Particularitate anatomică: există în partea dreaptă un «processus frontalis ossis temporalis». La europeni, s'a constatat că are o frecvență de 1.4% ori 1.6%. Pare a fi de o mare constanță ereditară.

Există aici și un torus palatinus sagittalis, dar d'abiă pronunțat.

«Vladislav Doamna» [Vezi figurile 170₁ și 170₂].

O mare parte din boltă, deformată post mortem, prin o compresie asupra laturei stângi. [Dar în acelaș pachet mai există, fragmentat, și frontalul unei alte persoane].

Sexul nu poate fi determinat. Fruntea aduce cu a cavalerului «zugrăvit pe stâlp»: arcuri superciliare d'abiă pronunțate, glabella proeminentă (la «Voislav» e tot astfel), fruntea frumos boltită. Dar *dolihocrania* e mai pronunțată.

Vârsta, după gradul de obliterare a suturilor de aproape 40 de ani.

Fragmentele de frontal menționate mai sus, par a fi de acelaș tip; impresionează în deosebi subțimea marginii superioare a orbitei, în partea ei laterală.

¹⁾ Oasele din cele 3 pachete însemnate «Vladislav» în majoritatea lor provin dela o persoană; dar sunt și câteva dela o altă persoană. Acestea se înfațișează ca și cele dintâi, în ce privește starea lor de conservare, afară de un fragment de femur, foarte viguros, de altă culoare și consistență.

N. R. Osemintele au fost găsite grămadă în acelaș mormânt No. 8 și întrucât am găsit oseminte dela două persoane am dedus că unele trebuie să fie ale unei femei întrucât s'au găsit o brățară și un cerceș.

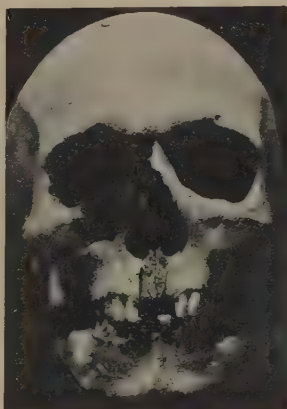
¹⁾ Adică bombat frumos, mai mult drept n'are de fel arcuri superciliare.

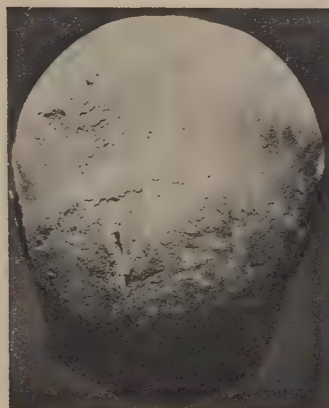
169,1

169,2

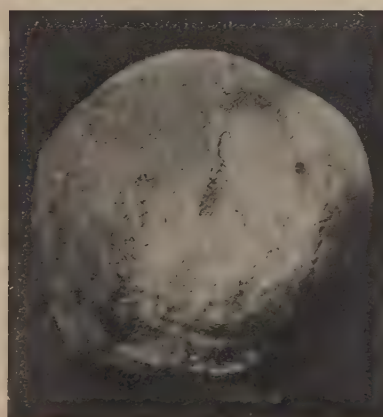
169,3

169,4

169,5

169,6

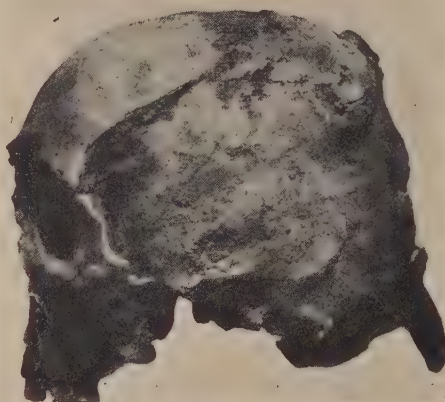
Fig. 169,1 Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere laterală st. Fig. 169,2. Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere laterală dr. Fig. 169,3. Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere frontală. Fig. 169,4. Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere verticală. Fig. 169,5. Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere bazilară. Fig. 169,6. Mormântul No. 8. Vladislav. Vedere occipitală.

170.1

170.2

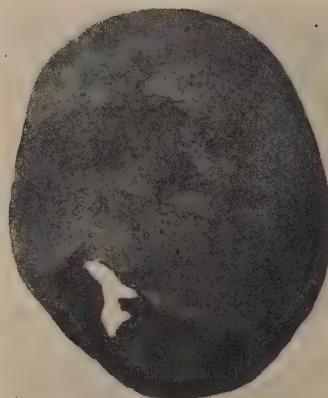
171.1

171.2

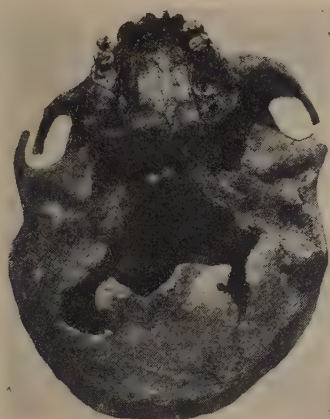

171.3

171.4

Fig. 170.1. Mormântul No. 8 (Vladislav-Doamna ?). Vedere superioară. Fig. 170.2. Mormântul No. 8 (Vladislav-Doamna ?). Vedere laterală st. Fig. 171.1. Mormântul No. 9. Vedere laterală st. Fig. 171.2. Mormântul No. 9. Vedere laterală dr. Fig. 171.3. Mormântul No. 9. Vedere frontală. Fig. 171.4. Mormântul No. 9. Vedere verticală.

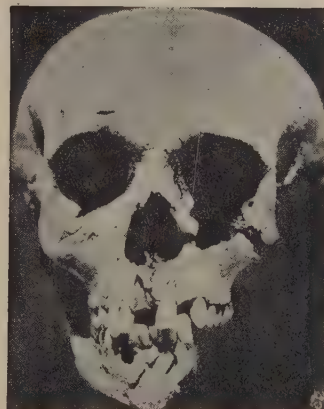
171,5

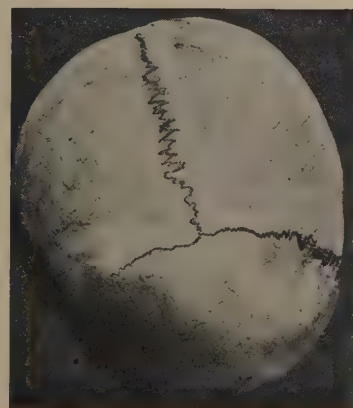
172,1

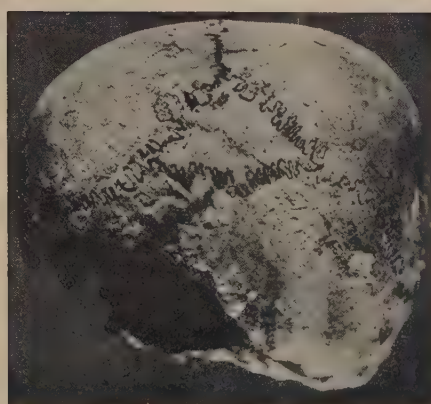
172,2

172,3

172,4

172,5

Fig. 171,5. Mormântul No. 9. Vedere bazilară. Fig. 172,1. Mormântul No. 11. Vedere laterală stânga. Fig. 172,2. Mormântul No. 11. Vedere laterală dreaptă. Fig. 172,3. Mormântul No. 11. Vedere frontală. Fig. 172,4. Mormântul No. 11. Vedere verticală. Fig. 172,5. Mormântul No. 11. Vedere occipitală.

7. Mormântul cu numărul 9: Dan. [Vezi figurile 171₁—171₅].

Craniul prezintă o mare pierdere de substanță postmortală înapoi și a suferit — tot post mortem — o însemnată deformare: masivul osos al feței a fost împins îndărăt și spre stânga. Acestea au împiedecat stabilirea indicilor craniane celor mai însemnate. Se vede însă ușor, că acest craniu intră în aceeași categorie cu craniile «Vladislav» și «Cavaler de lângă cel zugrăvit». E *brahiocran* ca și ele. Numai privit în norma verticală se înfățișează cu o deosebire: celelalte două au conturul «sfenoid» (Sergi), pe când el îl are intermediar între elipsoid și sferoid.

Sexul: poate masculin. Vârsta; trecută de 40 de ani.

Printre oasele răvășite, aflate în acest mormânt se află mai mult decât jumătate dintr-o mandibulă *străină*, a unei persoane adulte¹⁾.

8. Mormântul cu numărul 11: «Fiul lui Radu Negru». [Vezi figurile 172₁—172₅].

E vorba într'adevăr de o ființă tânără, între 16 și 20 de ani. Indicele craniometrice sunt:

Indicele longit.-lat.: 86, deci *hiperbrahiocran*.

Indicele vertical: 66.¹, deci *chamaecran*.

Indicele transversovertical: 76.¹, deci *tapeinocran*.

Craniul e așadar foarte lat. Dar această lățime e *patologică*. E datorită unei sporiri a presiunii intracraniane, care și-a mai lăsat urmele și sub forma unor impresiuni adânci și numeroase pe fața internă a craniului, datorite apăsării circumvoluțiilor. Iar bolta craniului e subțiată. E vorba de un proces patologic cronic, probabil o hidrocefalie, vindecată, poate, cu mai mult timp înaintea decesului.

¹⁾ N. R. Craniul «Vladislav-Doamna» (?) și frontalul, au fost găsite sub pardoseală deasupra mormântului No. 9. El ar putea fi craniul ce lipsește la mormântul No. 3, iar frontalul ar putea să fie al Doamnei-lui Vladislav.

Mandibula străină trebuie se aparție craniului găsit deasupra acestui mormânt.

De notat aici și existența unui os supra-numerar: un os fontanelar lambdatic. [Oase fontanelare — în alt loc — am observat și la «cavalerul zugrăvit»].

De notat și o turburare a dentiției: caninul drept n'a ieșit, — locul lui e liber — fiindcă a rămas închis în grosimea osului, în care s'a dezvoltat deplin, așezat fiind oblic. Iar în legătură cu aceasta, incisivul lateral drept s'a întors pe loc de 90°. Măselele de minte n'au ieșit încă. Sincondroza sfenoccipitală există încă.

9. Mormântul cu numărul 12: Soția lui Radu-Negru.

Osămintele etichetate astfel, au într'adevăr o înfățișare omogenă.

Au aparținut unei persoane adulte — poate unei femei, judecând după forma și curbura osului sacru — trecute de 30 de ani. Din craniu nu există decât frânturi din falca de sus, din cea de jos, din temporalul stâng. Sus, un premolar II stâng și-a pierdut cuspidul prin tocire. Jos un molar III stâng arată și el fațete pronunțate de tocire. Statura (după o tibie și un humerus): 1 m. 52—1 m. 58.

Dintre pachetele cu oase care poartă însemnarea «Soția lui Negru-Vodă», unul conține osămintele unui tânăr: toate epifizele oaselor lungi sunt deslipite. Am întregit femurul stâng, ca să-l pot măsura. L-am găsit de 39 cm³. Statura ar fi atunci, pentru bărbat de 1 m 53, pentru femeie de 1 m 49¹⁾.

10. Mormântul cu numărul 14:

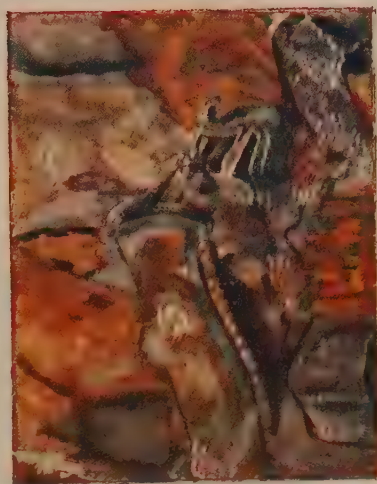
Pe lângă câteva frânturi de oase lungi de om, și oscioare de animale, o mare parte din bolta unui *craniu de om matur*, (după starea suturilor și grosimea oaselor), de tip *brahiocefal*.

* * *

N'am constatat vreo urmă de *rănire* pe nici unul din obiectele ce mi-au fost încredințate.

¹⁾ N. R. Osămintele au fost găsite în cutia dela picioarele mormântului Radu Negru. Oasele bărbătești ar putea proveni din mormântul No. 4, găsit complet golit de orice os.

PLANŞA X

INSCRIPTIUNILE RELIGIOASE GRECEȘTI DELA BISERICA DOMNEASCĂ

DE

P. P. PANAITESCU

Toate bisericile răsăritene au paralel cu iconografia lor și o explicare în scris a acestei iconografii. Această explicare în scris constă adesea dintr'un simplu titlu care indică subiectul scenei respective din zugrăveală, alte ori ea ia forma unor versete din Evanghelie sau a unor pasagii din cărți liturgice în cari se face aluzie la scenele ilustrate de acele inscripții. În sfârșit, aceste inscripții pot fi scrise pe filactere (rulouri de hârtie), cari sunt zugrăvite ca fiind ținute în mână de diferite personaje. În acest caz, conținutul inscripției e închipuit ca fiind rostit de persoana care ține în mână filactera respectivă.

La Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, la pictura veche, inscripțiile religioase din aceste categorii sunt, în mare majoritate, scrise grecește. Fac excepție numai acelea cari ilustrează vieța Sf. Nicolae, altele de pe filacterele a doi ierarhi din altar și câteva nume de sfinți, cari sunt scrise în slavonește.

Ne vom ocupa aci numai de inscripțiile grecești, a căror examinare mai de aproape dă loc unor concluzii destul de interesante asupra școlii artistice a cărei produs este pictura Bisericii Domnești.

Inscripția principală—și cea mai lungă dintre cele religioase—este aceea din altar, sub icoana Maicii Domnului. Ea conține în întregime rugăciunea «'Αξιον ἐστὶν».

Iată acea inscripție, păstrând ortografia originală ¹⁾:

I. (ilustr. no. 202).

ΑΞΗΟΝ ΕΣΤΗΝ ΟΣ ΑΛΗΘΟΣ ΜΑΚ<ΑΡΙΖ>-
ΙΝ ΣΕ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ. ΤΙΝ ΑΙΜΑΚΑΡΙΣ-
ΤΟΝ ΚΕ ΠΑΝΑΜΟΜΙΤΟΝ ΚΕ ΜΙΤΕΡΑ ΤΟΥ
ΘΕ<ΟΥ> ΙΜΟΝ. ΤΗΝ <ΤΙΜΙΩΤΕΡΑΝ ΤΩΝ>
ΧΕ<ΡΟΥΒΙ>Μ ΚΕ <ΕΝ>ΔΟΞΟΤΕΡΑΝ ΑΣΙΚ-
<ΠΙΤΩΣ ΤΩΝ ΣΕΡΑΦΙΜ, ΤΗΝ ΑΔΙΑΦΘΟΡΩΣ
ΘΕΟΝ ΛΟΓΟΥ> ΤΕΚΟΥ<ΑΝ ΤΗΝ ΟΝΤΩΣ>
ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΣΕ ΜΕΦ<ΑΛΛΥΝΟΜΕΝ>.

Iată aceeaș rugăciune cu ortografia corectă:

Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς μακαρίζειν σὲ τὴν θεοτόκον,
τὴν αἰμακάριστον καὶ παναμώμητον καὶ μητέρα τοῦ
θεοῦ ἡμῶν. Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβὶμ καὶ
ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφίμ, τὴν ἀδια-
φθόρως Θεὸν Λόγον τέκουσαν τὴν ὄντως Θεοτόκον σὲ
μεγαλύνομεν.

(Cuvine-se cu adevărat să te fericim pe tine, Născătoare de Dumnezeu, cea pururea fericită și prea nevinovată și Maica Dumnezeului nostru.

Ceeace ești mai cinstită decât Heruvimii și mai slăvită fără de asemănare decât Serafimii, carea fără stricăciune pe Dumnezeu Cuvântul ai născut, pe tine cea cu adevărat Născătoare de Dumnezeu, te mărim).

¹⁾ O parte a aceeaș rugăciuni se află zugrăvită în grecește în cupola dela Hurezi, unde nu este urmă de greșală ortografică, ceea ce e natural având în vedere curentul literar grecesc care înflorește la curtea lui Brâncoveanu.

Comparând inscripția cu forma corectă a rugăciunii constatăm că, deși inscripția n'are nici o greșală în privința textului, totuș ortografia este foarte barbară și puține sunt cuvintele scrise corect¹⁾.

Tot în altar se găsesc alte inscripții grecești pe filacterele ținute în mână de Sf. Ierarhi ai bisericii. Aceste inscripții sunt toate pasagii din Sf. Liturghie, astfel încât acești ierarhi sunt închipuiți ca rostind acele pasagii în altar, deci slujind liturghia în biserică.

Unele din inscripții sunt conforme cu prescripțiile Erminii zugravilor a lui Dionisie ieromonahul, carte scrisă cu mult după prima pictare a Bisericii Domnești, dar care urmează tradiții mai vechi, altele însă se deosebesc de cele prescrise de acest canon al zugrăvelii.

II. Sf. Ioan Milostivul (Ilustr. No. 233).

K<YPI>E O Θ<EO>Σ ΗΜΩΝ ΣΩΣΟΝ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΙΣΟΝ ΤΗΝ ΚΑΛΗΡΟΝΙΑΝ ΣΟΥ. ΤΟ ΠΑΗΡΩ<ΜΑ>.....

(Doamne Dumnezeu nostru mântuește poporul tău și binecuvintează moștenirea Ta. Implinirea).

În Erminia e prevăzut alt text al liturghiei.

III. Sf. Silvestru papa Romei (Ilustr. No. 232).

Ο Θ<Ε>Ο<Σ> ΗΜΩΝ ΟΥ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΝΕΙ-ΚΑΣΤΟΝ ΚΑΙ Η ΔΟΞΑ ΑΚΑΤΑΛΗΠΤΟΣ ΟΥ ΤΟ ΕΛΕΟΣ ΑΜΕΤΡΙΤΟΝ [recte ἀμέτρητον] ΚΑΙ Η ΦΙΛΑΝΘΡΟΠΙΑ.....

(Dumnezeul nostru a cărui putere este fără asemănare și slava neajunsă, a cărui milă e nemăsurată și iubirea de oameni).

În Erminia se prevede alt text.

IV. (Sf. Kiril) (Ilustr. No. 217).

ΕΞΕΡΕΤΟΣ [recte ἐξαιρέτως] ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΡΑΝΤΟΥ ΗΠΕΡΕΥΛΟΓΙΜΕΝΗΣ [recte ὑπερευλογιμένης] ΔΕΣΠΗΝΙΣ ΗΜΩΝ [recte ἡμῶν].....

(Mai ales pe Prea Sfânta, curată, prea blagoslovită stăpâna noastră . . .).

Intocmai după Erminia.

V. Sf. Petru din Alexandria (Ilustr. No. 232).

Ο Θ<Ε>Ο<Σ>, Ο Θ<Ε>Ο<Σ> ΗΜΩΝ [recte ἡμῶν] Ο ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΙΟΝ ΑΠΤΟ<Ν> ΤΗΝ ΤΡΟΦΗ<Ν> ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΝ Κ<ΥΡΙΟ>Ν ΗΜΩΝ ΚΑΙ Θ<Ε>Ο<Ν> ΚΗΣΟΥ<Ν> ΧΡ<ΙΣΤΟΝ>...

(Dumnezeule, Dumnezeul nostru²⁾, cea ce pâinea cea cerească, hrana a toată lumea, pe Domnul și Dumnezeul nostru Isus Hristos...).

Aceste cuvinte, cari dealtfel sunt începutul Sf. Liturghiei, se regăsesc în Erminia, dar sunt atribuite Sfântului Ioan Crisostom.

VI. Ierarh cu numele șters (Ilustr. No. 233)

ΚΕ [recte καὶ] ΔΟΣ ΗΜΙ<Ν> ΕΝΝΙ [recte ἐνὶ] ΣΤΟΜΑΤΙ ΚΕ [recte καὶ] ΜΙΑ ΚΑΡΔΙΑ.....

(Și dă-ne nouă cu o gură și cu o inimă...).

Nu se află în Erminia acest text din Liturghie.

Constatăm prin urmare în inscripțiile ierarhilor o ortografie ceva mai corectă ca la inscripția «ἀξιον ἔστιν».

Să trecem acum la inscripțiile scenelor din Noul Testament (Vechiul Testament nu e aproape de loc reprezentat în Biserica Domnească).

Aceste inscripții sunt mai toate versete din Evangheliile și voi indica la fiecare locul de unde sunt citate. De altfel nu toate inscripțiile scenelor Noului Testament mai sunt lizibile azi, mai multe din ele fiind șterse în întregime¹⁾.

VII. Întâlnirea Mariei cu Elisabet (Ilustr. No. 231).

<ΚΑΙ ΕΠΑΛΗΣΘΗ ΠΝ<ΕΥ>ΜΑΤΟΣ <ΑΓΙΟΥ> <ΑΓΙΟΥ> Η ΕΛΙΣΑΒΕΤ.

(Luca I. 41).

(Și s'a umplut de Duh Sfânt Elisabet).

VIII. Recensământul (Ilustr. No. 282, a).

<ΔΙΑ ΤΟ ΕΙΝΑΙ> ΑΥΤΟΝ ΕΞ ΟΙΚΟΥ ΚΕ [recte καὶ] ΠΑΤΡΙΑΣ ΔΑΒΙΔ ΑΠΟΓΡΑΦΑΣΤΕ [recte ἀπογράψασθαι] ΣΥΝ ΜΑΡΙΑΜ ΤΗ ΜΕΜ-

¹⁾ Observ că la două scene: «Irod întrebând pe învățați și «Irod și Magii» a rămas nespălată inscripția posteroară românească (Versele din Matei II. 4. și Matei II. 7).

Fig 173. Biserica Domnească, vedere interioară spre altar.

ΝΗΣΤΕΥΜΕΝΗ ΑΥΤΩ ΓΙΝΕΚΙ [recte γυναικί] <ΟΥΣΗ> ΕΓΓΗΩ [recte ἐγγύω] (Luca II 4—5).

(Pentru că eră din seminția lui David s'a scris cu Maria cea logodită lui femeie, fiind grea).

IX. Cristos cetind în Sinagogă. (Ilustr. no. 227).

<ΚΑΙ> ΑΝΕΣΤΗ ΑΝΑΓΝΩΝΕ [recte ἀναγνῶναι]. ΚΕ [recte καὶ] ΕΠΕΔΟΘΗ ΑΥΤΩ... (Luca IV. 16—17).

(Și s'a sculat să cetească. Și i s'a dat lui cartea).

X. Parabola Samariteanului. (Ilustr. 207).

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΙΣ ΚΑΤΕΒΕΝΕΝ [recte κατέβηκεν] ΑΠΟ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΕΙΣ ΙΕΡΙΧΩ, ΚΑΙ ΛΗΣΤΕΣ [recte λησταίς] ΠΕΡΙΕΠΕΣΕΝ [Luca X. 30].

(Un om oarecare ce pogoră din Ierusalim la Ierihon și a căzut în tâlhari).

XI. Parabola fiului risipitor. (Ilustr. no. 230).

Η ΠΑΡΑΒΟΛΗ [recte παραβολή] ΤΟΥ ΑΣΟΤΟΥ [recte ἀσώτου].

(Parabola risipitorului).

XII. Parabola fetelor înțelepte și a celor nebune. (Ilustr. no. 215).

Η ΔΕΚΑ ΠΑΡΘΕΝΕ [recte παρθέναι].

(Cele zece fecioare).

XIII. Hristos alungă pe vânzători din templu. (Ilustr. no. 271).

<ΜΗ ΠΟΙΕΙΤΕ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΜΟΥ ΟΙΚΟΝ ΕΜΠΟΡΙΟΥ>. (Ioan II. 16).

(Nu faceți casa tatălui meu casă de neguțatorie).

XIV. Schimbarea la față. (Ilustr. no. 249).

<ΟΥΤΟΣ ΕΣΤΙΝ Ο ΥΙΟΣ ΜΟΥ Ο ΑΓΑΠΗΤΟΣ>. (Matei XVII. 5).

(Acesta este fiul meu cel iubit).

XV. Taina împărțaniei. (Ilustr. no. 213).

ΛΑΒΕΤΕ, ΦΑΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΣΩΜΑ [recte σῶμα] ΜΟΥ ΤΟ ΗΠΕΡ [recte ὑπὲρ] ΙΜΟΝ [recte ὑμῶν] ΚΛΟΜΕΝΟΝ [recte κλώμενον].

ΠΗΤΕ [recte πlete] ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΠΑΝΤΕΣ. ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΕΜΑ [recte εἰμά] ΜΟΥ ΤΟ ΤΗΣ ΚΕΝΗΣ [recte κενῆς] ΔΗΑΘΗΚΗΣ [recte διαθήκης] ΤΟ ΗΠΕΡ [recte ὑπὲρ] ΙΜΟΝ [recte ὑμῶν] ἘΚΧΗΝΟΜΕΝΟΝ [recte ἐκχυνόμενον].

(Corint. I. XI. 24, Matei XXVI 28. Luca XXII. 20).

(Luafți mâncați, acesta este trupul meu care pentru voi se frânge. Beți din aceasta toți. Aceasta este sângele meu al legii celei noi, care pentru voi se varsă.)

XVI. Petru și Ioan la mormântul lui Hristos. (Ilustr. no. 203).

...Ο ΑΛΟΣ [recte ἄλλος] ΜΑΘΙΤΗΣ [recte μαθητής] <ΠΡΟ> ΕΔΡΑΜΕ ΤΑΧΟΝ [recte τάχιον] ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ..... (Ioan XX. 4).

(... celălt ucenic a alergat înainte mai curând decât Petru. . .)

XVII. Petru și Ioan povestesc Apostolilor că au văzut pe Hristos. (Ilustr. no. 205).

...<ΕΞ>ΗΓΟΥΝΤΩ [recte ἐξηγούντο] ΤΑ ΕΝ ΤΙ [recte τῇ] ΟΔΩ..... (Luca XXIV. 35).

(... povesteau cele ce făcuseră pe cale. . .)

XVII. Cristos în drum spre Emaus. (Ilustr. no. 204).

...<Η> ΣΑΝ ΠΟΡΕΒΟΜΕΝΟΙ [recte πορευόμενοι] ΕΝ ΑΥΤΗ..... (Luca XXIV. 13).

(călătoreau în acea (zi) . . .)

XIX. Cristos la Emaus. (Ilustr. no. 204).

ΕΠΕΓΝΩΣΤΙ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΤΟ ΚΛΑΣΙ ΤΟΥ ΑΡΤΟΥ. (Luca XXIV. 35).

(L'au recunoscut pe dânsul la frângerea pâinii.)

XX. Hristos apare Apostolilor după înviere. (Ilustr. no. 209).

ΚΑΙ ΑΠΕΔΟΚΑΝ [recte ἐπέδωκαν] ΑΥΤΩ ΙΧΘΙΟΣ [recte ἰχθύος] ΩΠΤΟΥ [recte ὀπτοῦ] ΜΕΡΟΥΣ [recte μέρος]. (Luca XXIV. 42).

(Iar ei au dat lui o parte de pește fript.)

XXI. Hristos apare din nou Apostolilor. (Ilustr. no. 210).

<ΕΔ>ΩΘΙ [recte ἐδόθη] ΜΗ [recte μοι] ΠΑΣΑ ΕΞΟΥΣΙΑ ΕΝ ΟΥΡΑΝΟ [recte οὐρανῷ] ΚΑΙ ΕΠΙ ΓΗΣ. ΠΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ ΟΥΝ ΜΑΘΥ-

TEΥΣΑΤΕ [recte μαθητεύσατε] ΠΑΝΤΑ ΤΑ
ΕΘΝΙ [recte ἔθνη]. [Matei XXVIII 18—19].

(Datu-mi-s'a toată stăpânirea în cer și pre
pământ. Drept aceia mergând învățați toate
neamurile).

În cele mai multe din aceste inscripții re
vine ortografia cu totul greșită dela inscrip
ția «ἀξιον ἔστιν». Totuș, observăm că pre
tutindeni textul Evangheliei este exact.

În cupola bisericii se află zugrăviți proo
roci, cari și ei au în mână filactere cu inscrip
ții grecești.

Aceștia sunt:

XXII. Proorocul Naum. (Ilustr. no. 277).

ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ<ΥΠΙΟ>Σ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ.

(Astfel vorbește Domnul Atotputernic.)

În Erminia aceste cuvinte sunt puse pe
filactera lui Zaharia cel tânăr.

XXIII. Proorocul Elisei. (Ilustr. no. 263).

<Ζ>Η Κ<ΥΠΙΟ>Σ Ο Θ<ΕΟ>Σ ΚΑΙ ΖΗ Η
ΨΙΧΗ [recte ψυχή] ΜΟΥ.

(Viu e Domnul Dumnezeu și viu e sufletul
meu).

Intocmai în Erminia.

XXIV. Proorocul Daniil. (scris Δανιήλ
ilustr. no. 277).

ΕΓΩ [recte ἐγώ] ΔΑΝΙΗΛ ΕΘΩΡΟΥΝ ΕΟΣ
[recte ἕως].....

(Eu Daniil am privit până ce. . .)

Intocmai în Erminia.

XXV. Sf. Ioan Botezătorul. (Ilustr. no. 265).

ΜΕΤΑΝΟΗΤΕ [recte μετανοείτε] ΕΙΠΤΗΚΕ
[recte ἔγγικε] ΓΑΡ Η.....

(Pocăiți-vă căci s'a apropiat. . .)

Intocmai în Erminia.

XXVI. Proorocul Isaia. (Ilustr. no. 263).

ΥΔΟΥ [recte ἰδὸν] Η ΠΑΡΘΕΝΟΣ ΕΝ
ΓΑΣΤΡΙ ΕΞΕΙ [recte ἔξει].

(Iată o fecioară în pântece a conceput.)

Intocmai în Erminia.

XXVII. Proorocul Iona (Ilustr. no. 278).

ΕΒΟΗΣΑ ΕΝ ΘΑΛΨΥ [recte θλίψει] ΜΟΥ
ΠΡΟΣ Κ<ΥΠΙΟ>Ν ΤΟΝ Θ<ΕΟ>Ν ΚΕ [recte καί]
ΗΣΙΚΟΥΣΕ [recte εἰσέκοιτο] ΜΟΥ.

(Am strigat în necazul meu către Domnul
Dumnezeu și m'a auzit).

Intocmai în Erminia.

XXVIII. Proorocul Avacum. (Ilustr. no. 265).

Κ<ΥΡΙ>Ε ΗΣΑΚΙΟΑ [recte εἰσακήκοα] ΤΗΝ
ΑΚΟΗΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΕΦΟΒΗΘΗΝ.

(Doamne, am auzit glasul tău și m'am în
fricoșat.)

[Intocmai în Erminia].

XXIX. Proorocul Ieremia. (Ilustr. no. 263).

ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ<ΥΠΙΟ>Σ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
[recte παντοκράτωρ].

(Asfel vorbește Domnul Atotputernic).

(Cf. inscripția no. XXII).

XXX. Proorocul Zaharia. (Ilustr. no. 265).

ΤΟ ΟΡΟΣ Κ<ΥΠΙΟ>Υ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ,
ΟΡΟΣ ΑΓΙΟΣ.

(Muntele Domnului Atotputernic, muntele
sfânt.)

Nu se află acest text în Erminia.

Inscripția de pe filactera proorocului Ilie
e identică. (Ilustr. no. 278).

XXXI. Prooroc cu numele șters. (Ilustr.
no. 263).

Κ<ΥΡΙ>Ε ΓΝΩΡΙΨΟΝ ΜΟΙ ΚΑΙ ΦΑΩΣΟΜΑΙ

(Doamne te-am cunoscut și m'am bucu
rat).

Nu este în Erminia.

XXXII. Sf. Ștefan cel Nou. (Numele sfân
tului e scris în slavonește iar inscripția de
pe filacteră grecește). (Ilustr. no. 258).

ΟΥΚ ΑΡΝΟΥΜΑΙ ΣΕ Χ<ΡΙΣΤ>Ε, ΟΥ ΤΗΝ
ΕΙΚΟΝΑΝ ΣΟΥ ΑΤΙΜΑΣΩ, ΕΞΕΣΘΩ ΜΟΥ
ΤΟ ΣΩΜΑ, Η ΓΛΩΤΤΑ ΤΕΜΝΕΣΘΩ, ΟΙ ΠΟΔΟΙ
ΕΚΚΟΠΕΣΘΩΣΑΝ.

(Nu te neg Hristoase, nu necinstesc icoana
ta, să-mi fie jupuit trupul, retezată limba și
tăiate picioarele).

În Erminia este alt text pentru acest
sfânt.

Acestea sunt principalele inscripții religi
oase grecești. Celelalte sunt sau numai tit-

Fig. 174. Biserica Domnească, vedere interioară spre sud-vest.

luri sau sunt prea scurte pentru a putea arăta un caracter deosebit de cele transcrise mai sus.

Din felul cum sunt scrise aceste inscripții, putem observa întâiu că existența greșelilor ortografice dovedește că zugravii nu aveau în față textul cărților sfinte după cari să copieze inscripțiile. Faptul însă că nu sunt greșeli de altă natură ca omisiuni sau interversiuni de cuvinte dovedește că textele ce trebuiau scrise la fiecare scenă erau știute perfect pe de rost de zugravi.

În orice caz, un lucru se desprinde clar din cetirea inscripțiilor: acești meșteri cari le-au scris erau foarte incuți. Nu toate inscripțiile sunt însă scrise de aceiași meșteri, căci unele sunt pline de greșeli altele, câteva corecte, ca No. II, XIX, XXXII.

Impresia generală este însă că predomină o ortografie barbară. Această constatare ne poate sluji pentru a determina și proveniența acestor meșteri, cari în orice caz sunt veniți de peste Dunăre, cum dovedește stilul picturii.

Dacă acum comparăm inscripțiile religioase grecești dela biserica Domnească din Curtea-de-Argeș cu acelea dela bisericile bizantine mai celebre din aceeași epocă, vedem că acestea din urmă nu prezintă aceeași ortografie incuță, ci din potrivă una mult mai corectă.

Așa de pildă la mănăstirea Peribletos dela Mistra avem inscripția următoare, un verset al Evangheliei care ilustrează scena în care Iosif cere lui Pilat trupul lui Isus:

Ἡρώτησε τὸν Πιλάτον ὁ Ἰωσήφ..... ὧν μαθητὴς τοῦ Ἰησοῦ..... φόβον τῶν <Ἰουδαίων.....¹⁾ (Ioan XIX. 38).

Dacă mai luăm un exemplu dela aceeași mănăstire vedem că același lucru îl vom constata la o inscripție de pe filacteria unui sf. ierarh al bisericii.

Anume inscripția reprodusă mai sus sub No. V. apare și la Peribletos, însă fără greșala ce am constatat-o la Biserica Domnească ἡμὸν pentru ἡμῶν ¹⁾).

La Kahrié-Djami, unde s'a constatat că mozaicurile au o mare asemănare cu picturile dela Biserica Domnească din Argeș, inscripțiile religioase sunt deasemenea mult mai corecte.

Inscripția care însoțește scena «Recensământului» la Kahrié-Djami ²⁾ este același verset din Evanghelie (Luca II, 4—5), ca la Biserica Domnească (inscripția No. VIII), dar nu are nici una din greșelile ortografice ce am constatat acolo. Inscripția dela Kahrié-Djami este întocmai ca în textul Evangheliei cu accentele și spiritele corecte.

Același lucru se constată pentru toate inscripțiile dela această biserică, spre deosebire de cele dela Argeș.

De pildă inscripția ce însoțește scena magilor și a cometei: Καὶ ἰδὼν μάγοι ἀπὸ ἀνατολῆς παρεγένοντο. (Matei II. 1.) ³⁾ sau porunca lui Irod de a omori copii; Τότε Ἡρώδης ἰδὼν ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων, ἐθυμώθη λαὸν καὶ ἀποστείλας ἀνείλε πάντας τοὺς ἐν Βηθλεὲμ καὶ ἐν πᾶσι ὄρεσις ἀντὶς ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω..... (Matei II. 16) ⁴⁾.

Aș putea prelungi lista exemplurilor, dar rezultatul ar fi același. E de observat că la Kahrié-Djami cele mai multe din legendele scenelor în mozaic nu sunt ca la biserica Domnească versete din Evanghelie sau alte texte religioase, ci numai un simplu titlu.

Oricum, se constată pretutindeni la Kahrié-Djami că inscripțiile sunt toate foarte îngrijite în ce privește ortografia și exactitatea textului.

De aci rezultă că meșterii incuți cari au scris inscripțiile dela Biserica Domnească nu

¹⁾ *ibid.*, planșa 110.

²⁾ *Album Kahrié-Djami*, în «Izvestia institutului arheologic rusesc din Constantinopol», Tcm. XI. München 1906. Fig. Nr. 88.

³⁾ *ibid.* fig. No. 91.

⁴⁾ *ibid.* fig. No. 96.

¹⁾ L. Millet. *Monuments byzantins de Mistra*, planșa 122. Legenda pusă de Millet pune greșit pe Nicodim în loc de Iosif, nume care se vede lămurit în inscripție.

Fig. 175. Biserica Domnească, vedere interioară spre apus.

Fig. 176. Biserica Domnească, vedere interioară spre sud.

pot fi aceiași ca acei cari lucrau la bisericile și mănăstirile din marile centre politice și religioase ale imperiului bizantin. Această constatare privitoare la proveniența meșterilor cari au făcut inscripțiile de pe zugrăveli se extinde natural și la autorii zugrăvelilor, căci nu e de admis că acei cari au scris inscripțiile chiar dacă nu sunt identici cu zugravii scenelor, ceeace e puțin probabil, ar fi de proveniență deosebită.

Prin urmare, cred că nu se poate spune că meșterii zugravi dela biserica Domnească au fost trimiși de împărații bizantini ¹⁾.

Nici nu mai putem crede că ei au venit din Bizanț sau din alte centre mai mari bizantine.

Care poate fi deci originea lor?

Se pot susține două ipoteze.

Acești meșteri au fost aduși din centre bizantine de importanță secundară, unde nu erau oameni mai culți și unde, deși găsim mai multe monumente interesante, totuși constatăm în ce privește inscripțiile religioase aceleași anomalii ortografice ca la Curtea-de-Argeș.

Avem câteva exemple de astfel de inscripții din bisericile bizantine din Capadocia, inscripții reproduse de G. Millet, una dela Gueurémé, alta la Elmale-Kilisse ²⁾. Astfel de biserici clădite și zugrăvite de meșteri incuți trebuie să fi fost și în cele câteva centre periferice bizantine ce rămăseseră pe coastele Dobrogei și a Dunării și știm că aceste centre aveau legături strânse cu țările noastre și tocmai în vremea când biserica Domnească era în lucrare, Nicolae Alexandru-Voevod își aduce din unul din ele, Vicina, pe mitropolitul său grec.

Astfel încât s'ar putea ca meșterii zugravi dela Curtea-de-Argeș să fi venit din unul din aceste orașe.

¹⁾ O. Tafrali: *Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș*, în, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XVI, 1922, p. 158.

²⁾ G. Millet: *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV—XVI siècles*. Paris, 1916, pp. 130 și 366.

Dar altă ipoteză este mai atrăgătoare.

În Serbia se găsesc în secolul XIV o serie întreagă de biserici cari au o strânsă legătură cu biserica Domnească din Argeș din punctul de vedere al arhitecturii și al picturii.

Biserica Mateica are o mare asemănare ca arhitectură cu biserica noastră ¹⁾, iar la cea din Kalenic regăsim influența mozaicurilor dela Kahrié-Djami dintre cari și așa de rara scenă a «Recensământului» ²⁾, aflată și la Curtea-de-Argeș. Aceste biserici sârbești ale veacului XIV au în mare parte iconografia cu legende în grecește. Aceste legende grecești se regăsesc la Nagorica, Gračanica, Lesnovo, mănăstirea lui Marco și chiar la Mateica și Kalenic ³⁾. Unele din zugrăveli se datoresc unor meșteri greci ⁴⁾, dar aceasta nu se poate spune despre toate zugrăvelile cu legendă în grecește ⁵⁾. Eră deci în parte în pictura sârbească o tradiție greacă provenită din influența meșterilor greci și păstrată apoi și de sârbi.

Astfel încât este cu putință ca meșterii zugravi dela biserica Domnească din Curtea-de-Argeș să fi venit din Serbia. Ceeace ar întări întrucâtva această ipoteză este faptul că avem acolo alături de legende grecești altele slavonești și chiar în cazul icoanei lui Sf. Ștefan cel Nou numele este scris slavonește: *С<ЕЪ>ТН СТЕФАН НОЕЛ*, iar inscripția de pe ruloul ce-l ține în mână este în grecește. Oricum întocmai ca în Serbia eră un amestec de limbă slavă și greacă în aceeași biserică ⁶⁾.

* * *

În ceeace privește legăturile inscripțiilor grecești dela Biserica Domnească din Argeș

¹⁾ Cf. articolul d-lui N. Ghica în acest număr al Buletinului.

²⁾ P. Vucetic. *La littérature et l'architecture yougoslaves*, în publicația «*La Yougoslavie*». Paris, 1922, p. 83.

³⁾ G. Millet. *Recherches sur l'iconographie*, p. 632 și figurile dela pp. 130, 154, 357, 389, 584.

⁴⁾ *ibid.* p. 631.

⁵⁾ *ibid.* p. 632—3.

⁶⁾ *ibid.* p. 631.

cu acelea prescrise de Erminia lui Dionisie ¹⁾ e natural să găsim deosebiri, când știm că acest manual a fost scris către sec. XVI ²⁾. Această Erminie reprezintă în parte însă o tradiție mult mai veche.

Când vedem la Biserica Domnească unele inscripții ca cele dela No. IV și XXIII până la XXVIII identice cu cele prevăzute în Erminia, înseamnă că avem aci acea tra-

diție picturală și că meșterii trebuiau totuș să fie buni cunoscători ai tipicului picturii bisericești bizantine.

Aceste considerații ce reies din cercetarea inscripțiilor bisericești grecești dela Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, rămân evident să fie controlate cu rezultatele mai bogate pe cari le vor da cercetarea picturii și a știrilor istorice în legătură cu acest monument.

¹⁾ M'am slujit pentru identificări de Erminia Grecească Athena, 1853.

²⁾ Didron. *Manuel d'iconographie byzantine*. Paris, 1845, p. XXXV, nota.

NB. — Textul românesc al inscripțiilor religioase l'am luat după următoarele cărți bisericești: *Ceaslovul*, Măn. Neamț 1874. *Biblia și Evanghelia*, Buzău 1856. *Rânduiala Sf. Liturhii*, Măn. Neamț, 1860.

PICTURA BISERICII DOMNEȘTI DIN CURTEA-DE-ARGEȘ

DE

I. MIHAIL

Hotărît lucru că evoluția artei picturale, cu caracter religios, la noi, începând din a doua jumătate a veac. XIV-lea, și urmând până la prima jumătate a veacului al XIX-lea, se poate vedea la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, care reprezintă, din acest punct de vedere, un adevărat muzeu de pictură bisericească.

Trei picturi, diferite ca stil și epocă, sunt reprezentate acolo. Cea mai veche e din veacul al XIV-lea, a doua dela 1750, a treia dela 1827. În prima pictură vedem întemeierea acestei arte la noi; în a doua, localizarea ei la noi; a treia și ultima ne arată decadența acestei arte; celelalte zugrăveli, de pe la 1847, n'au nici un interes artistic.

Pictura primitivă ne preocupă în primul rând, din ea vedem faza de dezvoltare, în care se găsea în acea vreme, arta bizantină, care, mai târziu, a influențat toată pictura noastră bisericească.

O mare parte din episoadele religioase descrise în evanghelie sunt redată în pictură, pe pereții celei dintâi biserici mari ridicate la noi, de primii noștri Voevozi — ceea ce însă nu împiedică a afirma că și mai înainte ei, existau locașuri de închinăciune, știut fiind că origina creștinismului la noi este foarte veche.

Pictura aceasta este făcută după procedeele vechiului meșteșug, adică, *a fresco*, tehnică în care s'a zugrăvit până târziu bi-

sericile noastre. Meșterii ce au lucrat la ea sunt, în ce privește origina, străini: unul grec, celălalt slav; acest lucru se vede din caracterul imprimat figurilor sfinților și din inscripțiile grecești și slavone.

Fiecare din ei are o manieră personală în execuția concepțiilor lor, pe care o datorează școalei iconografice la care s'a format.

Primul meșter urmează tradiția iconografiei greco-bizantine, celălalt mai mult al celei slave. Fiecare din aceste școli iconografice au predilecție pentru anume scene religioase, și pentru o anumită formă în desfășurarea lor; așa de pildă, Sârbii de multe ori zugrăvesc dela un capăt la cel'lalt al peretelui, fără întrerupere, adică în *frize*. «Capadocia a transmis Sârbilor întrebuințarea frizelor. Din contra, la bisericile din Mistra și Athos, pictorii Greci și Cretani «separă fiecare subiect printr'o bandă roșie brună»¹⁾.

Aceste două maniere de a picta subiectele religioase se văd și la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, o dovadă că frescurile ei sunt făcute de doi maeștri deosebiți și ca origină și ca școală.

Totuș felul de a zugrăvi fiecare subiect separat, și a-l încadra cu banda roșie precum pânește la pictura Bisericii Domnești. Găsim însă și câteva frize mari, desfășurate

¹⁾ G. Millet, *L'Iconographie de l'Évangile*, Paris, 1915, pag. 633—34.

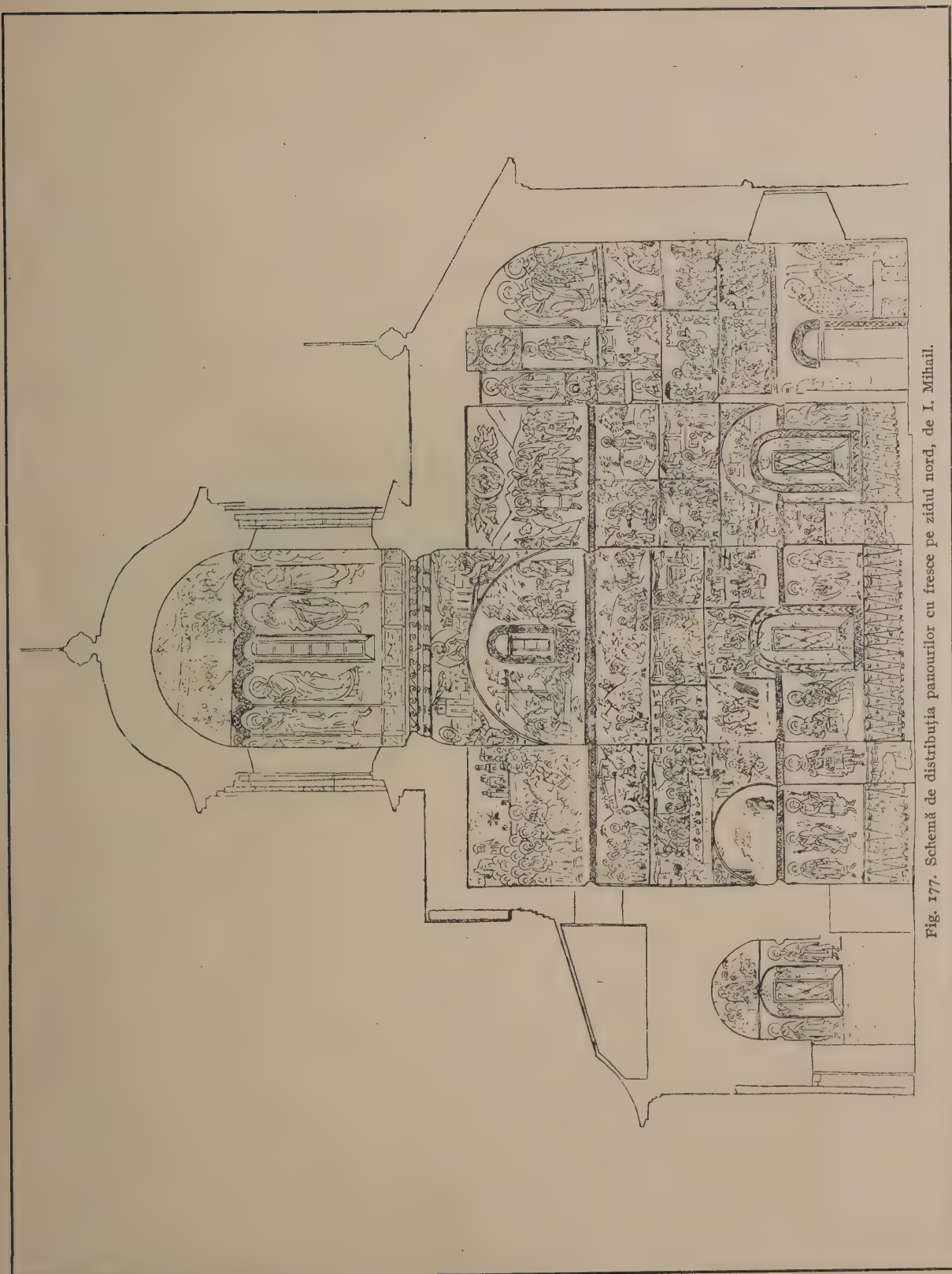

Fig. 177. Schemă de distribuția panourilor cu fresce pe zidul nord, de I. Mihail.

dela un capăt la cellalt al peretelui, iar la unele din acestea inscripțiile sunt slavonești. (Vieața Sf. Nicolae din pronaos).

Constatările acestea ne dovedesc că la Biserica Domnească cele două curente iconografice, greco-bizantin și slavo-bizantin, se întâlnesc și se încrucișează, dând loc la forme și aspecte ale artei bizantine din veacul al XIV-lea ce merită a fi studiate.

Dintre toate bisericile cari aparțin veacului al XIV-lea mozaicurile, dela Kahrié-Djami, sau fosta Mănăstire Chora din Constantinopol, sunt acelea cu cari se aseamănă mai

alte trei personaje, și anume, la stânga tabloului, vedem pe Iosif dormind și îngerul arătându-i-se în vis; iar pe planul al doilea, două figuri de femei: Anna și Elisabeta (ilustr. No. 178)¹⁾.

Aceste trei figuri lipsesc în scena dela Biserica Domnească.

Urmează al doilea episod: recensământul în fața lui Quirinius (ilustr. No. 282). Din atitudinea și oarecari indicii caracteristice ale formelor reiese discret situația de apropiată maternitate a Mariei.

La Kahrié-Djami, scena aceasta este des-

Fig. 178. Calătoria lui Iosif spre Bethleen (Kahrié-Djami)

mult frescurile Bisericii Domnești atât ca compoziție cât și culorit.

Lucrul acesta se poate vedea din comparația fotografiilor luate după mozaicurile dela Kahrié-Djami, și cele după frescurile Bisericii Domnești.

NAOSUL

Astfel, la Biserica Domnească, pe peretele de miazăzi al naosului, sus, găsim patru episoade ce precedă nașterea lui Isus Christos. Primul, și începând dela stânga spre dreapta, reprezintă: călătoria lui Iosif și a Mariei, însoțiți de Iacob, spre Bethleem (ilustr. No. 282).

La Kahrié-Djami găsim aceeași scenă, cu deosebire că spațiul mai mare ce ocupă ea acolo a silit pe artistul mozaist să adauge

fașurată pe un spațiu mai mare și compusă din nouă personaje²⁾.

La Domnească, întreaga compoziție este mai restrânsă, scribul aci este un personaj tânăr, la Kahrié-Djami el este unul mătur, având barbă neagră; celelalte personaje, se aseamănă în afară de figura lui Iacob, care lipsește la Kahrié-Djami. Arhitectura fantezistă, ce formează fondul întregii compoziții, este aceeași la cele două biserici.

Scena recensământul în fața lui Quirinius se întâlnește rar reprezentată în biserici, și nici Erminia nu pomenește de ea.

¹⁾ Schmidt, Kahrié-Djami. Album, «Izvestia» institutului arheologic rusesc din Constantinopol, Tom XI. München 1906., pl. XXXII, No. 88.

²⁾ Schmidt, Kahrié-Djami, pl. XXXII, No. 89.

La Kalinič, în Serbia, găsim redată această scenă: «biserica este cu deosebire bogată în tablouri și frescuri, cităm unul din cele mai interesante: recensământul lui Iosif și Mariei»¹⁾.

Urmează al treilea episod: întrebarea celor trei crai cu Irod Împăratul, unde s'a născut Isus Christos. Scena e formată din două grupări, reprezentând două momente ale acestei legende biblice (ilustr. No. 282): întâi vedem venind în depărtare, pe cei trei crai călări, călăuziți de steaua ce lipsește aci, la Domneasca (probabil deteriorată), și care se vede la mozaicul dela Kahrié-Djami²⁾.

Pentru a da iluzia depărtării, ei sunt ređați mai mici decât aceleași personaje, pe planul întâiu al tabloului, în fața lui Irod. Compoziția acestui tablou este asemănătoare cu mozaicul dela Kahrié-Djami, cu deosebire că și aci, sunt modificări făcute și noi personaje introduse în compoziția lui. De pildă, la Domneasca vedem, la spatele lui Irod, patru ostași în zale, dintre cari unul cu capul descoperit, pe acesta singur îl găsim în compoziția dela Kahrié-Djami; ceilalți trei, dintre cari unul șoptește ceva la urechea lui Irod, lipsesc la mozaicul de acolo.

Arhitectura, dela spatele personajilor, are iarăș cu totul alt caracter, aceea din mozaicul dela Kahrié-Djami este construită din linii simple, în fresca dela Domneasca ea este mult mai fantezistă.

A patra și ultima scenă din acest ciclu reprezintă pe Irod întrebând pe farisei și cărturari, unde s'a născut Isus. În acest panou din Biserica Domnească vedem câteva tipuri, cu trăsături caracteristice semite, ale învățaților iudei (ilustr. No. 282 a).

La Kahrié-Djami, această compoziție este aproape complet deteriorată, se mai păs-

trează numai o parte din figuri ce reprezintă pe Irod și un ostaș la spatele lui¹⁾.

Acestea sunt frescurile din peretele de miazăzi al Bisericii Domnești ce au asemănare cu mozaicurile dela Kahrié-Djami. Trei dintre ele, și anume: călătoria lui Iosif și a Mariei spre Bethleem, recensământul înaintea lui Quirinius, și Irod întrebând pe farisei și cărturari, sunt foarte rar reprezentate în iconografia bisericilor, și nici Erminia nu pomeneste de ele.

Una singură, cei trei crai în fața lui Irod, o găsim descrisă în Erminie, și pe aceasta o găsim reprezentată mai des în biserici.

Tot pe acest perete, mai jos, găsim următoarele scene: Isus și Apostolii adormiți în grădina măslinilor (ilustr. No. 283). Intr'acea noapte a vândut Iuda pe Christos (ilustr. No. 283); batjocorirea lui Isus Christos (ilustr. No. 284); și pre Christos trăgându-l să-l răstignească (ilustr. No. 284); iar sus (la timpan) este reprezentată Întâmpinarea Maicii Domnului (ilustr. No. 281).

Dintre aceste scene: batjocorirea lui Isus Christos o găsim și la Nagorica, în Serbia²⁾.

Tot în partea de miazăzi a bisericii, și anume la bolta mică de lângă vestmăntar, sunt următoarele scene din viața și patimile mântuitorului:

Sfânta spălare a picioarelor (ilustr. No. 241); rugăciunea cea de preste fire (ilustr. No. 248); sfânta cină a lui Christos cea de taină (deterioarată). Pe aceste trei le găsim descrise și în Erminie, fără însă să corespundă exact descripțiunilor textului ei.

Toate aceste scene sunt redade cu un sentiment profund, ele impresionează, ca de pildă: sărutul lui Iuda; mișcarea și gestul ce-l face acesta de a se apropia de Isus Christos, și expresia de răutate ce a căutat artistul să imprime figurei lui. Tot în această scenă găsim și câteva tipuri caracteristice de ostași romani (ilustr. No. 283 a și b).

¹⁾ Pierre-Paul Vucetic, *La Littérature et architecture yougoslaves*, în publicația «la Yougoslavie», Paris 1922, pag. 83, 83, comunicat de P. Panaitescu.

²⁾ Schmidt, Kahrié-Djami, pl. XXXIV, No. 91.

¹⁾ Schmidt, Kahrié-Djami, pl. XXXV, No. 92.

²⁾ G. Millet, *l'Iconographie de l'Évangile*, pag. 638, fig. 637.

Asemenea în celelalte fresce de pe acest perete, găsim calități remarcabile de compoziție, și încercări de atitudini și mișcări ce ies din preocupările artiștilor dela Kahrié-Djami. Așa de pildă, în scena ce reprezintă: Isus și Apostolii adormiți în grădina măslinilor (ilustr. No. 283 a), vedem pe unul din apostoli, redat în momentul când, ațipind, capul lui face o mișcare bruscă de aplecare înainte, așa fel, că spectatorul vede numai creștetul lui fără nici o trăsătură a obrazului. Aceste încercări de atitudini noi sunt străine artei bizantine anterioare veacului al XIV-lea. Răcursiunile acestora își au origina în arta renașterii.

Pe perețele de apus al naosului sunt pictate trei scene religioase, de dimensiuni relativ mari. Una din ele reprezintă: pe Iosif și Precista fu-

gând în Egipt (ilustr. No. 250), ea este dezvoltată în forma unei fiize. Intreaga acțiune a acestui episod evanghelic este desfășurată, fără întrerupere, dela un capăt la celalt al peretelui.

«La Kalinic ciclul copilăriei lui Isus, formează o friză în nartex»¹⁾. Acolo găsim această scenă redată.

La Kahrié-Djami, această legendă este descompusă și redată separat la două timpane la pronaos (ilustr. No. 179)²⁾. Din compa-

rația acestor două scene în esență asemănătoare, reiese că la acea din Domneasca se găsesc elemente pitorești noi și străine mozaicului dela Kahrié-Djami. Astfel vedem noi personaje introduse în compoziție, iar peisagiul este mult mai dezvoltat. Influența renașterii se resimte mai accentuată aci.

A doua frescă de pe acest perete, este: adormirea Maicii Domnului (ilustr. No. 253), compoziție de mare ansamblu și unde se vede, că meșterii ce au zugrăvit-o au căutat să rezolve diferite probleme tehnice ce-i preocupau; așa de pildă, vedem în partea

stângă a tabloului (grupul apostolilor) încercări de armonizare a culorilor principale, prin ajutorul tonurilor complementare. Gama cea mai bogată de culori și tonuri, este întrebuințată la această frescă, dela

Fig. 179. Fuga în Egipt (Kahrié-Djami).

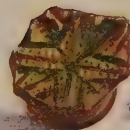
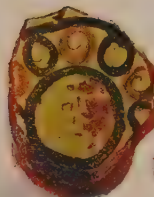
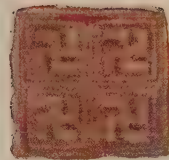
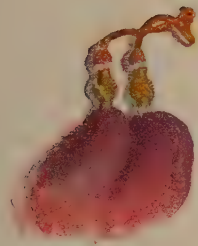
negrul grizat al fondului până la albastrul aerian al corului de îngeri și serafimi ce înconjoară cu făclii și cântări pe cea adormită. Cu mult sentiment și căldură au zugrăvit meșterii această scenă, și chiar prin atitudinile și expresia de mâhnire și durere ce au dat figurilor de femei și apostolilor, se vede că au căutat să dea acestei scene un caracter patetic mai pronunțat.

La Peribleptos, găsim o variantă mult mai redusă a acestei scene și care e lipsită de amploarea aceleia dela Domnească¹⁾.

¹⁾ G. Millet, *L'Iconographie de l'Évangile*, pag. 155—156, fig. 112.

²⁾ Schmidt, *Kahrié-Djami*, pl. XXXIX, No. 100—101.

¹⁾ G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, pl. 116.

A treia și ultima scenă ce decorează acest perete, reprezintă: Christos se schimbă la față la muntele Thaborului (ilustr. No. 249); lucrare de artă, de valoare incontestabilă mare; compoziția acestui tablou este simplă și impozantă în același timp.

Sus, pe trei vârfuri de stânci, cari reprezintă muntele Thaborului, vedem pe Isus Christos, înconjurat de lumină, la dreapta și stânga sa profeții Moise și Elie; ei nu sunt cuprinși în: «Cercul de lumină ce înseamna gloria lui Isus Christos»¹⁾. La mijlocul tabloului se găsesc două grupări, Isus Christos și ucenicii

săi Petru, Ioan și Iacob, urcând și scoborând muntele Thaborului. Pe primul plan al tabloului vedem numai pe doi dintre aceștia, Petru și

Ioan, al treilea Apostol Iacob, lipsește; pare că această figură, a fost suprimată, din cauza firidei făcute în perete, exact la locul ce ar fi trebuit să fie pictat acest Apostol.

La bisericile Muntelui Athos, și în Erminie, sunt reprezentați întotdeauna cei trei Apostoli în această scenă²⁾.

Calitatea esențială însă a acestei fresci, este armonia coloritului ei de un gust rafinat.

Pe pereții laterali, și deasupra celor doi stâlpi de apus se găsesc două compoziții. Una din ele: minunea dela Cana (ilustr. No. 260), se găsește și la Kahrié-Djami. Cea-

laltă scenă (ilustr. No. 261), nu s'a putut stabili ce reprezintă: Erminia nupomenește de ea.

Tot aci vedem doi dintre cei șase sfinți ostași, martiri, ce se găsesc zugrăviți la capătul de sus al fiecărui stâlp, precum și două impunătoare figuri de prooroci (ilustr. No. 254, 256).

La peretele de miază-noapte al naosului, găsim pictată scena: Christos, blagoslovind, cele cinci pâini și doi pești (ilustr. No. 266); diferitele momente ale acestui episod evanghelic sunt redade, fără întrerupere, în toată întinderea peretelui, în friză.

La Kahrié-Djami, găsim redată această scenă pe două pendentele la pro-naos, acolo ea este descompusă, formând două tablouri separate fiecare,

și însăși compoziția tabloului, este altfel aranjată: așa de pildă grupurile de personaje sunt distribuite în mai multe caturi suprapuse (ilustr. No. 181)¹⁾. Tot așa pare că este redată această scenă la bisericile Muntelui Athos²⁾.

Din contra, în Serbia, la Manassia și Kalinic, ea este redată ca și la Domneasca³⁾.

La Domneasca găsim unele figuri, și din cele mai pitorești, cum e aceea a bătrânului fugărit de copil, și altele, cari lipsesc în compoziția dela Kahrié-Djami.

Fig. 180. Fuga în Egipt (Kahrié-Djami)

¹⁾ G. Millet: L'Iconographie de l'Évangile, pag. 230.

²⁾ G. Millet: L'Iconographie de l'Évangile, pag. 226—28.

¹⁾ Schmidt, Kahrié Djami, pl. XLIV—XLV.

²⁾ G. Millet, L'Iconographie de l'Évangile, pag. 654—655.

³⁾ G. Millet, L'Iconographie de l'Évangile, pag. 652—653.

La Domneasca, compoziția aceasta ia o dezvoltare mai bogată în motive pitorești; atitudini și mișcări noi, vedem la diferite personaje, unele din ele sunt redată complet întoarse cu spatele spre spectator.

Și aci, peisagiul, ca element decorativ, are un rol mai important decât la Kahrié-Djami.

Celelalte scene după acest perete sunt următoarele: Isus Christos tămăduiește pre cea ce-i curgea sânge (ilustr. No. 269); Isus Christos scoate din Biserică pre cei ce vindeau și cum-părau (ilustr. No. 271); Isus Christos înviează pe fata lui Iair (ilustrația No. 272); îngroparea lui Isus Christos (fragment, ilustr. No. 270); Iosif cere lui Pilat trupul Domnului (ilustr. No. 270); și pilda celui ce a zidit turn (ilustr. No. 273).

În Erminie, nu le găsim descrise pe toate, de pildă: îngroparea lui Isus Christos lipsește; acolo găsim: pogribania Domnului, dar această descripție nu corespunde cu scena dela Domneasca. Tot așa și cu pilda zidirei unui turn.

La bolta mică de lângă proscomidie, sunt următoarele fresci bine păstrate, acestea sunt: pilda celor doi feciori (ilustr. No. 230); Isus Christos tămăduiește pe fiul omului împărătesc (ilustr. No. 227) și Isus Christos, cetind în sinagoga iudească (ilustr. No. 227) nu corespund însă cu descripția lor din Erminie.

Toate celelalte picturi de aci, sunt aproape complet stricate de umezeală, și nu se poate stabili ce reprezentau ele.

Din descripția sumară a picturilor din naos, vedem că pe peretele de miazăzi, sunt redată scenele ce reprezintă nașterea și patimile Mântuitorului, iar pe cel de miază-noapte, sunt redată mai mult minunile lui Isus Christos și câteva parabole.

T U R L A

La turlă, zece dintre cei doisprezece profeți s'au găsit bine păstrați, sub straturile de var și culori.

Aceștia sunt: profetul Zaharia, Osie, Daniel, Eli-sei, Eremia, Ioan Prodromul, Avacuson, Iona, Isaia (ilustr. No. 263, 265, 277, 278).

Doi dintr ei, Naum și Ilie au fost complet renovați.

Construcția corpului acestor profeți, este masivă; plin de gravitate este caracterul figurii lor. În atitudini simple, aceste figuri de profeți, sunt impozante și expresive în acelaș timp. Ele ne amintesc anticele statui grecești și romane adorate ordinioară în temple.

Dar mai ales, în stilizarea formei, și simplificarea detaliilor lor se vede înrudirea îndepărtată cu vechea artă păgână.

Poza și mișcarea acestor figuri, nu este forțată ca a acelor dela Kahrié-Djami¹⁾, cu care dealtfel nici nu se aseamănă, și unde vedem că capetele au o mișcare forțată și nenaturală, iar corpul rămâne într'o poză statică și rigidă.

¹⁾ Schmidt, Kahrié-Djami.

Fig. 181. Hristos blagoslovind pînile (Kahrié-Djami).

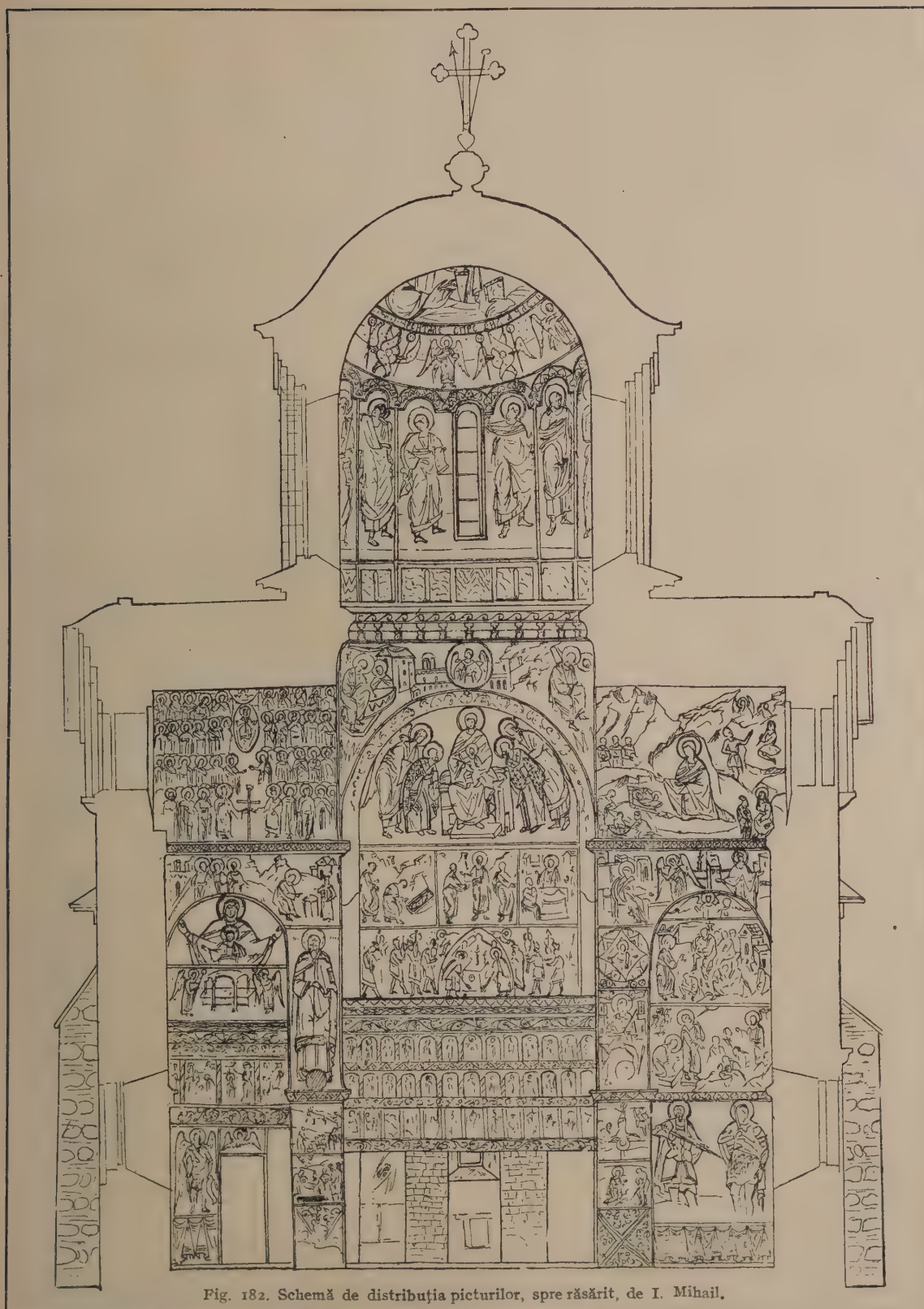

Fig. 182. Schemă de distribuția picturilor, spre răsărit, de I. Mihail.

La Peribleptos, găsim unele tipuri de profeți asemănătoare cu cele din Biserica Domnească ¹⁾.

La pendentivi dintre cei patru evangheliști, ce se găsesc acolo, unul singur: evanghelistul Ioan (pendentivul de sud-est) (ilustr. No. 279) s'a găsit întreg păstrat, ceilalți numai fragmente din vechea frescă, restul a fost completat.

În partea de jos a pereților naosului, și pe stâlpi găsim câteva tipuri interesante de sfinți mucenici și ostași, dintre care unele sunt binișor păstrate, iar altele, cum sunt cele de lângă ferestre, stricate mai rău (ilustr. No. 274).

ALTARUL

La bolta altarului, este reprezentată, șezând pe tron, Maica Domnului cu copilul Isus în brațe, la dreapta ei sfântul Nicolae și arhanghelul Mihail, în stânga Sf. Ioan Gură de Aur, și arhanghelul Gavril (ilustr. No. 1). Figurile sunt aproape de două ori mărimea lor naturală. Pe figura Panaghiei, ce ocupă centrul tabloului, se vede oarecare expresie de tristețe, deasemenea figurile celor doi Ierarhi au caracter, mai ales figura sf. Ioan Gură de Aur.

Întreaga compoziție e de un efect decorativ simplu și impozant. Aceeaș stilizare largă a formii și a draperiilor, fără preocupări de a intra în amănunte. Colorația este mai viguroasă aci decât la celelalte compoziții mari din restul bisericii.

La Pantanasa, găsim aceeaș scenă fără cei doi Ierarhi ²⁾.

Urmează un ciclu de scene la absida altarului, ce reprezintă diferite episoade, după învierea lui Isus Christos — unele din ele fiind deteriorate n'au fost numerotate și nu se găsesc reproduse.

Pe perețele stâng (nord) al absidei, sunt reprezentate următoarele episoade religioase:

îngerul bine-vestește mironisiștelor; învierea lui Isus Christos, (Hristos arătându-se mironisiștelor le zice: bucurați-vă); mironisiștele vestesc apostolilor învierea Domnului (ilustr. No. 203).

Din alt ciclu: lăsați pruncii, să vie la mine (ilustr. No. 206), Parabola Samariteanului (ilustr. No. 207), Isus Christos slobozind pe muierea cea prinsă în prea curvie (ilustr. No. 212).

Pe perețele de răsărit al absidei, găsim: Petru și Ioan au venit la mormânt (ilustr. No. 203). Cei doi apostoli în drum spre Emaus (ilustr. No. 204), Isus Christos la Emaus frângând pâinea (ilustr. No. 204), cortul mărturisirii (ilustr. No. 214), împărțirea apostolilor (ilustr. No. 213).

Pe perețele drept al absidei găsim: Isus Christos arătându-se apostolilor, a venit (ilustr. No. 209), Isus Christos pipăindu-se de apostolul Toma, Isus Christos apare din nou apostolilor (ilustr. No. 210), Isus Christos se arată Apostolilor în munții Galileei (ilustr. No. 209), și pilda celor zece fecioare (ilustr. No. 215) și Petru și Ioan vestind pe apostoli (ilustr. No. 205).

Dintre aceste fresce, cele mai caracteristice sunt acele care reprezintă cele trei momente ale episodului dela Emaus. Tratatate extrem de simplu, atât ca compoziție cât și ca colorit, sunt de un efect decorativ impresionant.

«Cortul mărturisirii», redat pe o friză desfășurată pe toată întinderea absidei, reprezintă momentul când Moise și Aaron liturghisind în cortul mărturie, cele douăsprezece seminții a lui Izrael vin să aducă daruri. Prin strălucirea și bogăția odoarelor și a vestmintelor fiecărui personagiu, și prin caracterul ei decorativ, fastuos, fac ca această frescă să fie una din cele mai originale compoziții din altar. Aceasta este singura scenă, luată după vechiul Testament, și o găsim foarte rar reprezentată în biserici. Descripția

¹⁾ G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, pl. 108.

²⁾ G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, pl. 137.

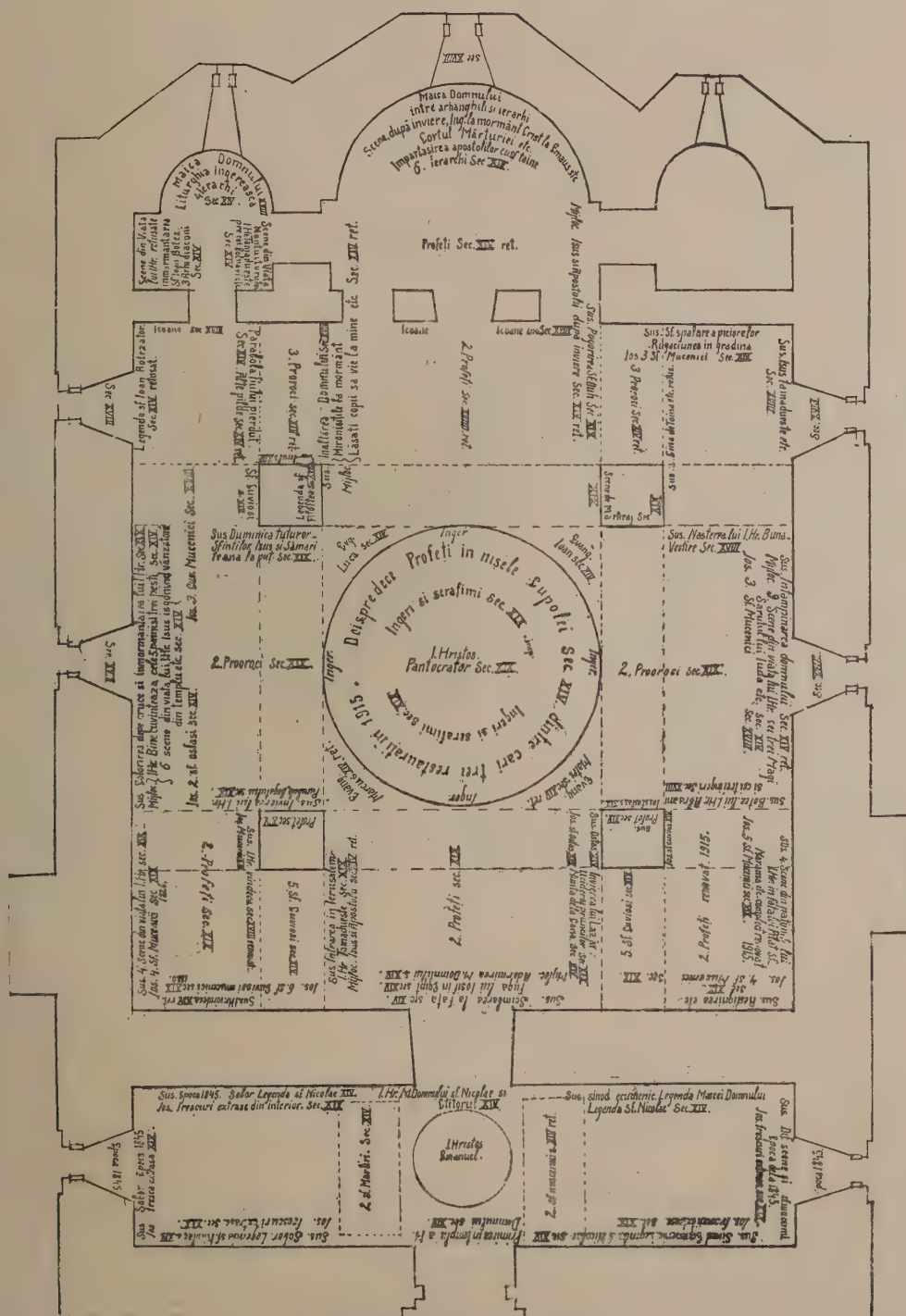

Fig. 183. Planul general de distribuția picturilor pe epoci. — Le plan de distribution des fresques de l'Eglise indiquant les époques, de I. Minail.

acestei scene în Erminie este mult mai desvoltată ¹⁾).

Urmează friza ce reprezintă: sf. împărtășire a apostolilor (ilustr. No. 213); această frescă prezintă un interes tehnic deosebit, din ea se poate vedea clar cele două maniere în care este pictată biserica. În această compoziție cei doi meșteri lucrează împreună, fiecare jumătatea tabloului; așa vedem că partea stângă este tratată mai sobru, gesturile ce fac cei șase apostoli sunt calme, desenul lor este simplu și greoiu, culoarea mai ștearsă. La cealaltă jumătate a tabloului, din dreapta, din contră, figurile au mișcări vioaie, desennul e făcut cu mai multă fineță și fantezie, coloritul mai viu; însușiri ce se constată în toate picturile zugrăvite pe pereții de miazăzi ai bisericii, și cari sunt făcute de meșterul grec.

Cealaltă jumătate a acestei compoziții, ca și cea mai mare parte a picturilor după pereții de miazănoapte sunt făcute de celălalt meșter, sârb probabil. Meșterul acesta, lipsit de fantezia și abilitatea tovarășului său, este cel care a zugrăvit arhidiaconii din proscomidie (ilustr. 111).

La Peribleptos găsim ceva asemănător, într-o câțva, cu această compoziție ²⁾.

În partea de jos a altarului sunt zugrăviți: sf. Grigorie, sf. Vasilie, sf. Kiril, sf. Spiridon, sf. Ioan Milostivul, sf. Petru din Alexandria, sf. Silvestru și un sfânt Erarh al cărui nume e sters (ilustr.

No. 217, 232, 233), ei țin în mâni pergamente cu inscripții grecești și slavone; figurile acestora sunt redată în trăsături energice, ele au caracter. Din nefericire unele din aceste impozante și caracteristice figuri de ierarhi sunt stricate (cele lângă fereastră și catapeteasmă).

Tipuri de ierarhi asemănătoare cu acestea găsim la mitropolia din Mistra ¹⁾ și la Bron-tochion ²⁾.

P R I D V O R

În nartex găsim următoarele picturi ce se aseamănă cu cele dela Kahrié-Djami ³⁾: cei patru sfinți mucenici de pe arcade (ilustr. No. 297), sf. Andronic și alți trei a căror nume e șters.

Din firida deasupra ușei de intrare în naos: Isus Christos pe tron, și atitudinea ctitorului, fără îmbrăcăminte lui, care, la Kahrié-Djami are cu

totul alt caracter.

Aceeași atitudine, ca a ctitorului din Domneasca, o găsim și la Manuel Paleologul, dela s-ții Teodorii, din Mistra ⁴⁾, acolo ctitorul este reprezentat fără biserică.

Un alt portret găsim și pe stâlpul stâng din fața altarului, planșa VII; și lucru ciudat că acesta este un cavaler în zale, având coiful, pavăza și lancea, lângă dânsul, lucru ce nu se obișnuște în bisericile de Răsărit, unde chipurile de ctitori, sau

Fig. 184. Adormirea Maicii Domnului. Biserica Domnească (Târgoviște).

¹⁾ M. Didron, Manuel d'Iconographie, pag. 99.

²⁾ G. Millet, Monuments Byzantins de Mistra, pl. 112.

¹⁾ G. Millet: Monuments Byzantins de Mistra, pl. 84.

²⁾ G. Millet: Monuments Byzantins de Mistra, pl. 93.

³⁾ Schmidt: Kahrié-Djami, pl. I, XI.

⁴⁾ G. Millet: Monuments Byzantins de Mistra, pl. 91.

donatori întotdeauna sunt reprezentate fără arme, și nici în costum de războinic.

Tot în pronaos găsim zugrăvită: vieța și minunile sf. Nicolae, în patru frize desfășurate de jur-împrejurul pereților. Astfel vedem nașterea sf. Nicolae (ilustr. No. 295), Sfântul se dă la dascăl să învețe carte, sf. Nicolae se hirotonisește preot (ilustr. No. 287), cei trei oameni încătușați (ilustr. No. 287), Sfântul se arată în vis împăratului Constantin și lui Avlavie (ilustr. No. 293), Sfântul izbăvește pe cei trei vo-

vozi din moarte (ilustr. No. 293), sf. Nicolae, aruncă aurul în casă (ilustr. No. 288), Sfântul taie copacul în care locuiau dracii (ilustrația No. 299), și Sfântul înviind pe corăbierul în corabie (ilustr. No. 299).

În Erminie găsim, între alte scene, descrisă și adormirea sf. Nicolae, cu care se încheie vieța sfântului, această scenă lip-

sește la Domneasca.

Celelalte scene sunt următoarele: Iosif, logodindu-se cu Precista, o primește din sfânta Sfintelor (ilustr. No. 289), Intrarea în biserică a Născătoarei de Dumnezeu (ilustr. No. 290), apoi soboarele, din cari numai unul se păstrează mai bine (ilustr. No. 286), și, în sfârșit, cu câteva fragmente din «Raiul și Iadul», ce au mai rămas pe pereți, se termină și aici descripția sumară a picturilor primitive.

RESTAURĂRILE ÎN TRECUT ALE PICTURII

Se pare că vechile picturi dela Biserica Domnească din Curtea-de-Arges, au influ-

ențat pe meșterii ce, mai târziu, au zugrăvit alte biserici.

Așa de pildă, la episcopia de Argeș se pot recunoaște unele tipuri de sfinți că sunt imitate după modelele primitive dela Biserica Domnească, de exemplu: sf. Ioan Botezătorul (ilustr. No. 185), fresca care se află astăzi în muzeul național este o copie după același tip al s-tului Ioan Botezătorul (ilustr. No. 243), ce se găsește la Biserica Domnească pe peretele care desparte naosul de vestmântar; același lucru și cu unii din sfinți ostași.

Deasemenea la Biserica Domnească din Târgoviște, găsim scena care reprezintă: adormirea Maicii Domnului (ilustr. No. 184) că este copiată după aceea care se află la Biserica Domnească pe peretele de apus (ilustr. No. 253).

Fie că această scenă este o copie a celei aflate acolo înainte de restaurarea lui Brâncoveanu, fie că meșterii

ce au făcut restaurarea atunci, au luat modelul dela Domneasca din Argeș, rezultatul este același, adică că meșterii noștri zugrăvi se inspirau des, în trecut, din pictura Bisericii Domnești din Curtea-de-Arges.

Un document edificator în această privință, și unde se invederează influența ce a avut pictura Bisericii Domnești din Curtea-de-Arges, asupra meșterilor zugrăvi, până târziu în veacul al XVIII-lea, este manuscrisul cu No. 4.602 al Academiei Române. În realitate acest manuscris, este un caiet de schițe și miniaturi colorate, o co-

Fig. 185. Sf. Ioan Botezătorul (Ep. Argeș înainte de restaurare).

Fig. 186. Sf. Dimitrie (Ep. de Argeș, înainte de restaurare).

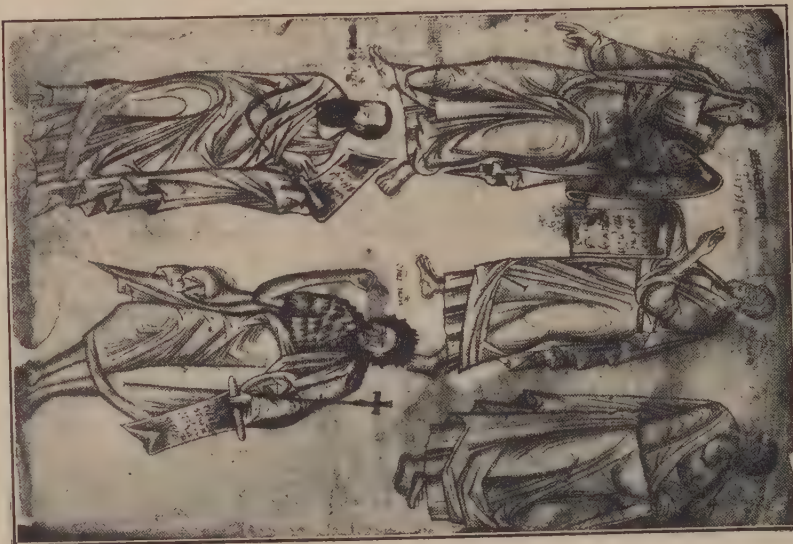

Fig. 187. Prooroci (de pe manuscrisul A. R. No. 4602).

Fig. 188. Prooroci (de pe manuscrisul A. R. No. 4602).

lecție de tipuri de sfinți și scene religioase, copiate după cele aflate în bisericile mai vechi, și cari apoi serveau la zugrăvirea altor biserici noi.

În manuscrisul acesta se găsesc un mare număr de tipuri de sfinți și scene copiate după cele ce se găsesc la Domneasca din Argeș, cari la acea vreme erau încă neacoperite de tencueli sau colori.

Astfel, găsim copiați în manuscris cei doisprezece profeți din turla bisericii (ilustr. No. 187, 188). Apoi alte trei scene de pe peretele de miazăzi, și anume Irod întrebând pe învățați unde s'a născut Christos (ilustr. No. 189), batjocorirea lui Isus Christos (ilustr. No. 190), pe Christos trăgându-l să-l răstignească (ilustr. No. 191), nunta și minunea dela Cana și două fragmente din: Christos blagoslovind cele cinci pâini și doi pești.

Cele două scene: batjocorirea lui Isus Christos și pe Christos trăgându-l să-l răstignească, se află la Biserica Domnească, imediat deasupra ferestrei de sud al naosului, și sunt copiate în manuscrisul Academiei Române, întregi, cum se găseau ele înainte de a se sparge și mări ferestrele (vezi ilustr. No. 190, 191 și 284).

Mulțimea coperiilor din manuscris ne arată că meșterul ce le-a făcut a stat mai mult timp la Biserica Domnească din Argeș și a putut avea și mijlocul de a le face, adică esafodaje sau schele, căci altfel nu ar fi fost posibil de a le copia, mai ales pe acelea din turlă.

De aci se poate deduce că el este acela care a făcut reparația și a zugrăvit din nou, în stil brâncovenesc, catapeteasma de zid cu icoanele (ilustr. No. 22), vieța Sfintei Filoftei (ilustr. No. 23-26) de pe stâlpul stâng din fața altarului, cum și un număr de câțiva sfinți de pe pereții drept și stâng ai naosului.

Aceasta este a doua pictură a bisericii Domnești din Curtea-de-Argheș, făcută între anii 1747—1751 de Dascălul Radu, Sin Mihai, zugrav; după cum își zice în manuscris.

În apropierea filelor din manuscris cu copii făcute din Domneasca, se găsește și data de 1747, ceea ce ne face să credem că în apropierea acestei date a avut loc prima reparație mare ce s'a făcut picturii Bisericii Domnești din Curtea-de-Argheș.

Pe de altă parte, stilul în care sunt făcute picturile din acea vreme corespunde cu stilul brâncovenesc în care se zugrăveau atunci bisericile la noi.

A treia pictură a Bisericii Domnești s'a făcut la 1827, de zugravul Pantelimon; numele lui și data s'au găsit scrise în două locuri, la turlă și pe peretele de miazăzi; el este care a acoperit cu tencueli o parte din vechea pictură și a zugrăvit din nou toată biserica.

Din picturile făcute atunci de Pantelimon s'au lăsat, cu prilejul recente restaurări, acelea unde altă pictură mai veche nu se găsește dedesubtul lor; la cupola turlei: pantocratorul și cetele îngerești; la cele patru bolți mari: nașterea Domnului; Învierea lui Isus Christos; Dumineca tuturor sfinților; și pogorârea duhului sfânt; botetul Domnului și înălțarea lui Isus Christos, nu par să fie făcute de acelaș meșter.

Tot de Pantelimon sunt zugrăvite următoarele scene de pe peretele de miazănoapte: la timpan: înmormântarea Domnului; Isus și Samariteana la puț; sparge-voiu jignițele mele și mai mari le voi face; Isus vindecă pe cel îndrăcit; uciderea pruncilor; asemenea aproape toate scenele ce reprezintă patimile lui Isus Christos din cele două bolți mici de apus, cum și un număr de meda-lioane cu prooroci de pe arcadele acestor bolți, și în sfârșit, o parte din sfinții mucenici și cuvioși, ce se află zugrăviți pe pereții drept și stâng ai naosului, precum și toți acei de pe peretele de apus, unde găsim zugrăvit tot de Pantelimon, portretele ctitorilor, copiate probabil după cele vechi.

Zugrăvelile acestea, făcute *a fresco*, sunt

Fig. 189. Irod întrebând învățații (de pe mss. 4602).

Fig. 190. Bașcorița lui Hristos (de pe mss. 4602).

Fig. 191. Isus ducând crucea (de pe mss. 4602).

cu totul lipsite de calitățile celorlalte picturi mai vechi, și, deși par că sunt făcute după rămășițele și conturul vechilor picturi, totuși, atât ca coloare cât și desen, sunt lipsite de interes artistic și ne arată că ele sunt făcute de un simplu meșteșugar.

În afară de cele două reparații mari, făcute una la 1750 și alta la 1827, s'au făcut în decursul vremii și mici reparații parțiale ale picturilor; astfel, în parte găsim zugrăveli de pe la 1847, și cari au fost lăsate nefiind altele mai vechi dedesubtul lor, iar alte picturi și mai recente, de pe la 1875, făcute în ulei au fost curățite.

ORNAMENTICA BISERICII DOMNEȘTI

Ornamentațiile Bisericii Domnești din Curtea-de-Argheș, se împart în două, unele făcute în veacul al XIV-lea, iar altele la 1750.

Cele dintâi au un rol bine determinat, ele separă și încadrează diferite zone ale picturii, după cum se vede la altar și naos, de asemenea la turlă încadrează ferestrele și nișele cu profeți; în colo nu vom găsi ornamentație, fie la draperiile figurilor, fie în altă parte; iar la altar puținele ornamentații ce se găsesc sunt făcute în colori discrete și n'au însemnătate. Vechea pictură păstrează în totul un caracter sobru.

În această privință Kahrié-Djami¹⁾ este mult mai bogată în ornamentații și motive de decor, ce au cu totul alt caracter și nici nu se aseamănă cu cele dela Domneasca din Argeș.

Ornamentele în stil brâncovenesc, făcute la 1750, sunt mai numeroase și variate, ele sunt inspirate din plante, flori și după chilimuri vechi, le găsim la chenare la catapeteazmă (ilustr. No. 22), împrejurul ferestrelor și la îmbrăcămintea sfinților, formând borduri la poale și gât, ele au rolul de a împodobi picturile în stil brâncovenesc făcute atunci, și sunt în caracterul aceluși stil.

În rezumat, putem spune că cele trei picturi din Biserica Domnească, de diferite sti-

luri, reprezintă cele trei faze principale prin care a trecut pictura religioasă la noi (Muntenia), dela începutul ei strălucit, până la decadența acestei arte; lucru ce a durat cinci veacuri.

Prima pictură, cea din veacul al XIV-lea, reprezintă prototipul bizantin al picturii religioase la noi.

A doua pictură, în stil brâncovenesc, reprezintă faza când această artă de origină străină se localizează și capătă un caracter specific românesc, și distinct de al celorlalte neamuri.

A treia pictură, dela 1827, ne arată ultima fază, decadența acestei arte.

Nicăiri mai bine ca la Biserica Domnească din Curtea-de-Argheș nu se poate vedea de cum s'a desfășurat acest lucru, și din acest punct de vedere ea se poate socoti un adevărat muzeu de artă religioasă.

RESTAURAREA RECENTĂ A PICTURII BISERICII DOMNEȘTI

La restaurarea recentă a picturilor Bisericii Domnești din Curtea-de-Argheș, începută la 1916, s'a căutat în primul rând să se scoată la lumină picturile primitive, cele din veacul al XIV-lea, iar unde acestea lipseau, se lăsau acele care veneau la rând ca vechime. Dealtfel să nu se creadă că toată pictura veche eră acoperită cu tencueli, ci numai o parte mică, cea mai mare parte însă eră acoperită cu două straturi de zugrăveli, făcute una la 1750, alta la 1827, acestea au fost curățite, scoțându-se la iveală pictura veche; unde însă aceasta eră acoperită cu tencueli, se procedă în felul următor:

Ca să se afle dacă se mai găsește vechea frescă dedesubt, se făceau sondagii din loc în loc, în tencuială, și dacă rezultatul eră pozitiv, se procedă la extragere, bucată cu bucată a tencuelilor suprapuse. Aceste tencueli aveau de obicei doi centimetri grosime, ele au fost fixate în partea de jos a

¹⁾ Schmidt, Kahrié-Djami.

Fig. 192. Rugăciunea lui Crist, după extragerea freselor suprapuse.

Fig. 194. Schimbarea la față, înainte de extragerea frescurilor suprapuse.

Fig. 193. Sfânt din dreapta tămplei, apărând sub fresce suprapuse.

Fig. 195. Tâmpla bisericii la începutul spălării.

pereților din pridvor în partea unde lipseau cu desăvârșire orice pictură. Și compoziția tencuelii primitive pe care s'au zugrăvit frescurile veac. XIV-lea este deosebită de aceea suprapusă la 1827 de Pantelimon.

Așa de pildă vechiul strat de tencuială, de grosimea a trei centimetri este făcut aproape numai din var curat, amestecat cu paie tocate, iar frescurile mai noi sunt făcute din var amestecat cu mult nisip și câlți.

Odată descoperită fresca veche, se proceda la curățirea și consolidarea ei în felul următor: se spăla de pulberea de var ce o acoperea, apoi se întărea și se fixa tencueala ei, dacă se desprinsese de pe zid, după aceea se astupau găurile făcute în cursul reparațiilor trecute, din loc în loc, pentru ca să prindă tencuelile suprapuse, și se completau acestea cu tonuri neutre.

Mijloacele întrebuințate erau din cele mai simple și pentru spălarea ei nu se întrebuințau soluții ce ar fi adus vreo vătămare colorilor.

Picturile vechi, ce erau acoperite cu stratul de tencueli sunt următoarele: din peretele de apus: schimbarea la față, în întregime acoperită; la bolta mică de lângă vestmântar: sfânta spălare a picioarelor, rugăciunea cea de peste fire, și alte câteva fragmente din celelalte locuri și cari se pot vedea fixate pe pereții pronaosului.

Un amănunt interesant este și faptul că zugravul ce a acoperit vechile frescuri, la 1827, deși simplu meșteșugar, fie din pietate, fie din cunoașterea valorii vechilor picturi a căutat să păstreze intacte chi-

purile apostolilor și a lui I. H. și mai ales capetele lor, făcând găurile pentru prinderea tencuelilor noi pe alături (ilustr. No. 192 și 193).

În unele locuri însă, unde lipseau orice urmă de pictură, ca de pildă la bolta mică de apus, din dreapta, pe peretele de miazăzi, s'au zugrăvit din nou câteva scene din patimile Mântuitorului, ele reprezintă: Isus Christos judecându-se de Irod, craiul iudevesc; spălarea și hotărîrea lui Pilat; Isus

Christos în drum spre Golgota; și pironirea lui Isus Christos pe cruce. La bolta mică, din stânga, s'au zugrăvit din nou: Christos în pustiu, Isus Christos se ispitește de diavol, și câteva medalioane cu Prooroci din bolțile mari și mici din altar.

Toate aceste picturi sunt făcute în tempera.

În partea de jos a pereților, noasului, la locul unde vin strănile, vechile tencueli fiind măcinate și lipsind complet, au fost refăcute, iar draperia înconjurătoare a fost făcută din nou,

în frescă, și după rămășițele celei vechi.

Aspectul general al picturilor Bisericii Domnești din Argeș, restaurate și completate, astfel, au avantajul că păstrează unitatea ansamblului, și al armoniei generale; în opoziție cu celălalt mod de restaurare, mai științific, și al cărui spirit este de a nu se completa pictura în locurile unde lipsește, decât cu un ton neutru general și uniform.

Un exemplu la noi al acestui fel de restaurare este biserica Sf. Ioan din Suceava.

Fig. 196. Sf. Ion din absidă, înainte de spălare.

INSCRIPTII SLAVE RELIGIOASE DIN BISERICA DOMNEASCĂ DELA CURTEA-DE-ARGHEȘ

DE

V. BRĂTULESCU

Potrivit obiceiului din Biserica de Răsărit, ca icoanele să fie însoțite de câte o lămurire a subiectului ce înfățișează¹⁾ — în Biserica Domnească — diferitele momente din viața Sf. Nicolae, zugrăvite înlăuntrul bisericii, au astfel de lămuriri scrise în limba slavă.

La unele din aceste icoane, inscripția slavă se poate citi, la altele, cu unele adaosuri poate fi întregită, iar la altele din cauza vremii este aproape în întregime stearsă.

Dăm mai jos transcrierea slavă de pe diferite ilustrații, însoțită de traduceri cum și unele explicări. Fig. 295 înfățișează nașterea Sf. Nicolae Рож[д]ст[во] стаго Николи²⁾.

Ilustrația de alături înfățișează pe Sf. Nicolae primind abecedarul din mâna unui dascăl bătrân.

De observat că alfabetul aci este cel grecesc, nu slavons, cum s'ar părea, și aceasta potrivit cu faptul că Sf. Nicolae a învățat carte grecească.

Cevă mai în lături alți doi școlari cari țin o filacteră cu inscripție greacă, pe cât pare, începutul evangheliei lui Ioan.

(292). Ко[нстант]инъ Царь (ѡн)ѡцаѣтъ дари сватымъ м[ѡжж]мъ: Constantin țar dă daruri bărbaților sfinți.

(291). Константин Царствю Божию (Sf. Nicolae arătând) lui Constantin împărăția lui Dumnezeu.

(293) (în stânga) сѣтъ Николи авлаѣтъ сѣ авлавию тѣе Sf. Nicolae se arată lui Avlavie 355 (anul).

(293) (în dreapta) сѣтъ Николи избавѣтъ г мжжъ ѡ см[ерть] Sf. Nicolae izbăvește trei bărbați dela moarte.

(299) (în stânga) сѣтъ Николи [молиѣтъ] теора Sf. Nicolae făcând rugăciunea, (în dreapta) Sf. Nicolae taie copacul în care mulțime de draci își aveau culcușul.

(288) г мжжи сприносѣтъ даръ сѣмо Николи. Trei bărbați aducând daruri Sf. Nicolae, (în dreapta) сѣтъ Николи даваѣтъ злато г. Sf. Nicolae dând aur trei (pungi).

Dacă pentru aceste icoane, ca și pentru ale celorlalți Sfinți, va fi crezut că e de ajuns o simplă lămurire, pentru icoana ce înfățișază Adormirea Maicii Domnului, meșterul nu s'a mulțumit numai cu atât, și îndemnat, poate, de ctitori — icoana fiind și prea cunoscută — a scris un imn de laudă din care n'a mai rămas decât partea dela sfârșit. Imnul acesta se cântă în mod deosebit pe opt glasuri, la Vecernia cea mare din ajunul sărbătorii Sf. Mării, face parte din ciclul cântărilor cari încep cu «Doamne strigat-am» și încheie acest ciclu. Partea dela început, aproape mai mult de jumătate, lipsește, iar aceea care a rămas pe alocuri

¹⁾ Cf. și art. d-lui P. Panaitescu din acest număr: Inscriptii religioase grecești.

²⁾ Vezi „Iconografia“, Tip. Cărilor bisericești, București, 1903, pag. 203.

admite și alte lecturi, lucru ce ar putea
 isca unele confuzii din cauza lipsei textului.

Textul întregit, așa cum urmează, este luat din mineele slave păstrate în ms. la Academia Română și anume după ms. 127 dela M^{rea} Neamțul, din sec. XVI, foarte asemănător cu ms. 273 dela M^{rea} Bistrița din acelaș secol, iar traducerea după mineiul pe luna August tipărit la Râmnic la 1780.

БѢНАЧАЛНЫМЪ МАНОВЕНІЕМЪ Ѿ ВЪ СЖДОУ
БѢНОСНІИ АПСИ ОУЛАКЫ ВЫСОЧЕ ВЪ ЗИМАНИ
ДОШДЕШЕ ПРѢЧСТАГО І ЖИВѢНАЧАЛАГО ТИ-
ТѢЛА ЛЮБЕЗНѢ ЛЮБЫЗАЮЩ.

Прѣвышнѣа же неснѣа силы съ свѣимъ
вѣдѣкою пришедше бѣо приаѣтное и пресвѣтлоѣ
тѣло предсѣлажше оужасѣмъ ѡдрѣжѣимъ
прѣкрасно же предидѣахъ и не видѣмо въ
пѣахъ прѣвышнѣимъ чиноначалѣемъ се все цѣца
бѣо ѡтроковица прѣиде въ злѣтѣврата и сѣжъ
прѣк¹⁾ мирно подимѣ²⁾те [прѣсно те]кжѣаго
[свѣта] [матрь тожъ] боради въсе силное
чѣлѣкомъ сѣсенѣи въсе на нь же въ зирати не
можемъ и тои достѣоннѣ чѣсть въздати [не-
мо]цно тожъ бо прѣки[зѣщное] прѣхѣодить
вѣсѣ кжѣмыслъ тѣмъже прѣчета аще³⁾ прѣсно
[съ] живѣноснымъ [ъ ц]рѣмъ и рѣж[д]ствомъ³⁾
живѣщи моли сѣа въ нь съ храниѣти и сѣсти
ѡ въсѣ[ког]о [при]лога прѣтив[на] новѣмъ
люди твоѣа твоѣ въ застѣплѣнѣи стажѣахомъ
въ вѣкы свѣтѣѣѣаѣенно ѡбѣла[а]ж[а]дѣмъ.
(*inscriptia în josul fig. 253*).

August 15

La vecernia cea mare, după «Doamne strigat-am», Slavă și acum. (Se cântă pe 8 glasuri).

Cu acest prilej țin să mulțumesc părintelui Madgearu care mi-a dat prețioase lămuriri în ce privește partea citată din inscripții cum și în privința invocatiei.

¹⁾ Până aici inscripția e ștearsă cu desăvârșire.

^{a)} În fotografie s'ar putea citi și *slupe* și aceasta pentru că, odată cu reînnoirea picturii, s'au reînnoit și slovele, și pe alocuri, meșterul n'a urmat exact trăsăturile vechi, din care cauză, la citirea unor cuvinte se naște confuzie.

³⁾ S'ar putea ceti ИЖДЕТКА pentru aceleași motive.

Glas. I. Cu voia cea dumnezeiește stăpânitoare de pretutindenea purtătorii de Dumnezeu Apostolii de nori pre sus fiind ridicați.

Glas. V. Ajungând la prea curatul și de vieață purtătorii tău trup cu dragoste l-au sărutat.

Glas. II. Iară puterile cerești cele mai înalte cu al său stăpân viind, de Dumnezeu primitorul și prea curatul trup petrecându-l, cu spaimă fiind cuprinse prea frumos mergea înainte.

Glas VI. Și ne văzut strigă mai marilor
cetelor celor mai de sus: Iată împărăteasa
tuturor dumnezeasca fiica au venit.

Glas. III. Ridicați porțile și pe aceasta frumos o primiți pe maica luminii cei pururea fiitoare.

Glas. VII. Că printr'însa s'au făcut mântuire la tot neamul omenesc spre care a căutà nu putem.

Glas. IV. Și aceștia a-i da cinste vrednică cu neputință este că a acesteia mărirea covârșeste toată mintea.

Glas. VIII. Pentru aceasta prea curată de Dumnezeu născătoare pururea cu purtătorul de viață împărat și cel născut al tău viețuind, roagă-te neîncetat să păzească și să mântuiască de toată asuprea cea protivnică pe norodul tău cel nou.

Glas. I. Că pe tine folositoare te-am câ-
stigat și în veci luminată te fericim.

In ce privește inscripția de mai jos scrisă cu mai multă artă, dar mai puțin ortografică, cu oarecari completări, este o invocatie pentru credincioșii cari intrau să se roage în acest așezământ al primilor Basarabi:

[Человеч]е Пожїи и вѣрній рабѣ слѣжителю
[при] сам [вхо]жденїе в[ъ] Царствю Христовою
наслѣдни[къ].

(Omule și robule credincios a lui Dumnezeu, slujitorule, la intrarea (în biserică) să fii moștenitor al împărăției lui Hristos).

INSCRIPTII SLAVE DE PE FILACTERE

P. CANCEL

Fig. 217, 1. Г[оспод]и Боже и[а]шѣ помани
грѣшних рабы твоѣ призвати
намъ имя твоѣ с[вѣ]тлѣ и по-
кланѣм ла¹⁾

(Doamne Dumnezeul nostru pome-
nește pe greșiții robii tăi (când este)
nouă a chema numele tău sfânt și ne
închinăm).

Fig. 217, 2. Г[оспод]и шедиротамы и м[и]л-
[ос]тиѣ дѣлѣтѣ рѣшѣнїи и много
милостиѣ вънош[и]

(Doamne cu îndurările și mila lung răb-
dător și mult milostiv ascultă.....) ²⁾

¹⁾ Ultimele două litere rămân fără nici o noimă. Dacă admitem că ele nu sunt ла ci ма, cum s'ar părea (căci ră-
mâne un loc gol pentru piciorul absent al lui м, loc gol,
care astfel ar fi prea mare) atunci am ceti: покланѣмма adică
покланѣм[оѣ] [и]ма adică: închinatul nume în loc de ne în-
chinăm.

Interpretarea ultimă ar avea avantajul că n'ar lăsa de
o parte ultimele două litere.

Oricum este o scăpare și într'o lectură și în cealaltă a
scriitorului, făcută la ultimul rând.

²⁾ Ar putea fi шед-ротамъ и adică: îndurărilor și, dar
милостиѣ care e instrumental mă face să admit lectura шед-
ротамы и pentru шедротами и; ѣ pentru и se întâlnește în așa
zisa invocație și e curent în mediobulgară. Am admis instru-
mentul la ambele substantive.

Aceeaș neglijență se observă și la ultimul rând dela
lectura cealaltă.

Poate fi în traducere și:

Doamne prin etc... în loc de Doamne cu etc.

P. CANCEL.

P. S. 1. Ultimele două litere fac parte din cuvântul имя
(nume) — interpretare către care înclină mai mult d-l Prof.
Cancel și scrisoarea în întregime — cu puține adausuri și
întregiri — este rugăciunea antifonului III, pe care preotul
o zice în altar.

(A se vedea Liturghierul rugăciunea antifonului III).

Nota 2. Ca și cea de mai sus, cea de a doua scrisoare
întregită cu cuvintele: молиѣ нашѣ иже имѣ глас моленїа
нашего — rugăciunea noastră și ia aminte glasul cererii noastre
— este rugăciunea antifonului I dela liturghie.

/V. Liturghier rugăciunea antifonului I).

V. B.

BISERICA VALEA DANULUI

DE

N. IORGA

Se crede de obicei, prea ușor, că toate comorile pe cari le cuprinde Curtea-de-Argeș sunt cunoscute și, mai mult sau mai puțin, studiate. E o greșeală.

Din pictura dela jumătatea veacului al XIV-lea a Bisericii Domnești ca și din arhitectura împodobită cu sculpturi atât de înflorite și delicate a Bisericii episcopale, s'a desfăcut, în curs de mai multe veacuri, o influență de artă, care s'ar putea uni și cu vechile tradiții de ceramică, pe cari le întâlneste cineva, deo parte, în frânturile de vase, de o împodobire cu totul particulară, cari s'au scos din ruinele palatului domnesc, iar, de alta, în curioasele vase cu trei figuri de păsări cari se păstrează în muzeul școlii ceramice din oraș și până la lucrurile, în cari mai trăește ceva din datinele trecutului, ale mahalalei olarilor din oraș. În ceea ce privește pictura, cutare biserică a Sfinților Ingeri înfățișează, într'o pictură cu totul nouă, mai nouă chiar decât recopiarea după 1827 în Biserica Domnească a unei picturi mai vechi, între altele chipurile, de o învestmântare atât de caracteristică pentru secolul al XIV-lea, al lui Alexandru Basarab și a Doamnei lui, o cină a lui Irod, cu o splendidă prezintare a mesii și cu apariția, într'un colț, a doi lăutari cari vin să zică ceva înaintea regelui și oaspeților lui, cari arată că modelele dela Biserica Domnească mergeau pretutindeni. Pe de altă parte, modestele începuturi de arhitectură pe cari le

prezintă Biserica Olarilor, atribuită de inscripția de deasupra ușii începutului secolului al XIV-lea, și care, într'adevăr, cu cele două terminații poligonale ale ei, cu intrarea pe laturi, cu massivul turn și ciudata scară exterioară, având un acoperiș pitoresc, prăvălit, care duce la clopote, a fost repede părăsită pentru ca, în orice încercare ulterioară, ceva din splendoarea bisericii lui Neagoe să se întâlnească.

În aceste câteva rânduri n'avem alt scop decât acela de a înfățișa, într'un sat mărginaș, Valea Danului, ce se păstrează din aceste tradiții, constituind, în împrejurări modeste, un interesant monument al vechii noastre arte. Satul însuș amintește, fără îndoială, nu un Dan oarecare ci, în atât de vechea formă a genitivului, cu articolul postpus al numelui personagiului eponim, pe unul din cei doi voievozi care, în veacul al XIV-lea și începutul veacului al XV-lea, au purtat numele de Dan.

De sigur că, din vremi foarte vechi, va fi existat acolo o biserică de lemn sau de zid de proporții mai mici; la sfârșitul veacului al XVIII-lea însă, când episcopia de Argeș a fost întemeiată pentru cărturarul Iosif, om care dela început s'a pătruns de spiritul tradiții și, cum arată mărturia unui călător străin, a pus să înnoească, după tradițiile cele bune, pictura din biserică sa de mult păraginită. În Valea Danului s'a ridicat, prin îngrijirea acestui ctitor de vlădicie, și a lui

Meletie Iconomu, o nouă biserică de zid, puternică, pe care o avem și astăzi întreagă înaintea noastră, purtând inscripția, pe care o reproducem aici, interesantă și în ceea ce privește stilul și mai ales în ceea ce privește normele de purtare ale enoriașilor față de dânsa, interzicând îngroparea în tindă, în pridvor, în fața și în jurul bisericii, «jocurile» în curte, «mâncările» și «băuturile» precum și, firește, «înjurăturile și bătaile» cu prilejul judecăților relative la holde și fânețe:

«Întru slava sfintei cei de o ființă de viață făcătoarei și nedespărțitei Troițe și întru cinstea și lauda aceluia întru sfinți părintelui nostru Nicolae Miralichiei, s'au zidit această sfântă besearică din temelie pentru dragostea și

datoria către sfântul acesta Erarh al smeritului I episcop al Argeșului Iosifu, avându-l părtașu la cheltuială pre cuviosul Meletie, iconomu alu acestii sfintei Episcopii, la toate câte până acumu s'au lucrat și s'au făcutu; carele ostenitoriu au fostu din începutu până sau săvârșitu; și pentru cinstea cătră sfinții, după cari își au numirile, s'au adaos la icoanele ceale mari și chipurile alu sfântului și dreptului Iosifu logodniculu și alu sfântului Meletie Patriarch Antiochiei, și pentru că mai înainte au fostu altă besearică prea mică și de lemn, unde loculu n'au lăsat a se face aceasta de zidu, deci săvîrșinduse cu

toate câte au trebuitu s'auși tîrnositu acumu de însușiu prea sfinția sa, fiindu anul de la zidirea lunei 7319, iară de la Cristos 1811 Oct. I.

Aceste porunci să le păzească preoții din porunca arhierască pînă ce va sta besearica aceasta.

1. Pre nimenea sa nu îngroape în besearica nici în tindă nicea aicea în pridvor, nici înaintea besearicii spre partea apusului, nici împrejur besearicii lîngă zid, și mormîntu-

rile să fie departate de zid de patru pași de om, că pentru aceea s'au făcut curtea mare și adîncimea gropii să fie de 6 palme.

2. La vremea cînd se cunună oamenii să nu îngăduie a se face jocuri în curtea besearicii nici

Fig. 197. Biserica Valea Danului.

afara împrejurul curții, nici să se facă mîncări sau băuturi.

3. Judecățile cu precini de stricăciunii holdelor și fînaților din care să întîmplă înjurături și bătaii nici de cum să nu se primească a se urma.»

La intrarea în curtea clădirii, turnul se ridică puternic avînd un jumătate acoperiș de șindrilă care, din fericire, n'a fost înlocuit cu urita tablă din zilele noastre. La clopote se merge pe o scară exterioară deschisă printr-o largă ușă îndreptată spre stînga.

Biserica ea însăși prezintă un pridvor deschis, sprijinit pe patru stâlpi fără capitele

Fig. 198. Clopotnița Bisericii Valea Danului.

Fig. 199. Clopotnița Bisericii Valea Danului.

Fig. 200. Tâmpla Episcopiei de Argeș, așezată în Biserica Valea Danului.

Costum modern.

ornate. O lungă tindă, împodobită cu firide în formă de paralelogram, sub brâu, iar deasupra brâului pătrate, destinate unei picturi care se păstrează bine și până acum. Strane se rotunjesc în dreapta și în stânga și altarul, de formă circulară, încheie eleganta zidire peste care apasă un turn de zid care și-a păstrat neschimbat forma dela început.

La intrare, ceeace lovește, este marea frumusețe a tâmplii dela biserica din Argeș care a fost înlocuită, cum se știe, prin ciudată mobilă de metal pe care gustul lui Leconte du Noüy a pus-o în fața altarului, îngăduind credincioșilor să vadă aproape tot ceeace se petrece înlăuntru. Nu s'ar putea fixa cu siguranță data acestei foarte îngrijite lucrări în lemn: ea nu e fără îndoială din vremea lui Iosif, ci simțitor mai veche, căci comparația între tâmpla bisericii Sf. Gheorghe Nou sau cea dela Biserica Cotrocenilor, conservată astăzi în muzeul de antichități, de o parte, și între tâmpla din secolul al XVIII-lea a Bisericii Sft. Gheorghe din curtea mitro-

poliei din Iași, arată foarte bine deosebirea între stilul mai simplu al celor dintâi și între fantastica împodobire a celei de a doua. Catapeteasma dela Argeș este cu mult mai simplă chiar decât ceeace dădeau cu multă discreție sculptorii brâncovenești, la sfârșitul veacului al XVII-lea.

Dragostea de artă se observă dealtminteri și în viața satului înconjurător unde se cântă frumoase, autentice arii populare.

În sfârșit, un amănunt care poate interesa este acela că vechiul costum, pe care-l poartă și astăzi preotesele din sat, cuprinde, în ceeace privește maiama, elemente împrumutate evident dela costumul Doamnelor de odinioară, precum e aproape sigur că splendoarea fotelor, cusute cu aur pe roșu ale acestei regiuni, nu este decât imitația, purtată din vreme în vreme, a vestimentelor împărătești pe care domnia începătoare a țării românești le a împrumutat din Bizanț și din sucursalele lui slave din Balcani.

BIBLIOGRAFIE

HISTOIRE DE L'ART ROUMAIN ANCIEN

PAR

N. IORGA ET G. BALȘ

Volumul de 411 pp. editat în 1922 la Boccard, Paris, cuprinde în cea mai mare parte un studiu al d-lui Iorga asupra evoluțiunii artei române până la începutul veacului al XIX-lea și un studiu asupra arhitecturii religioase moldave datorit d-lui G. Balș.

Lucrarea e binevenită pentru lumea străină, față de care, în ceeace privește arta, expresiunea cea mai palpabilă a culturii unui popor, eram cu totul necunoscuți străinătății și în stare de inferioritate față de vecini, mai ales după ce apăruseră studiile Institutului rus din Constantinopole asupra monumentelor din Bulgaria; lucrarea d-lui Filov asupra artei bulgare și a d-lui Millet asupra artei sârbe.

Din acest punct de vedere, importanța monumentalei lucrări a d-lui Iorga egalează opera sa: *«Geschichte des rumänischen Volkes»*, în nobilele sale năzuințe de a face cunoscut poporul românesc, sub toate aspectele, străinătății.

Bazat pe un material enorm, d-sa face o mare sinteză asupra cunoștințelor ce avem azi asupra monumentelor noa-

stre istorice, care în multe probleme va servi de îndreptar oricărui cercetător al monumentelor și vechei noastre arte.

O calitate, de mare preț, față de tendințele unora din vecinii noștri, este că d-sa judecă foarte obiectiv. D-sa exclude dela primele pagine un șovinism ce n'are ce căuta în cercetările științifice, și face o largă parte influențelor artistice venite de peste hotare.

D-l Balș, cunoscut prin cercetările sale pentru stabilirea influenței artistice a centrelor balcanice asupra dezvoltării artei noastre, dă un foarte documentat studiu mai ales asupra arhitecturii moldave. Foarte interesant este planul Bisericii Rădăuți, pe care d-sa îl dă și care este singurul plan basilical ce-l avem în arhitectura noastră religioasă. Problemele suscitade de d-sa prin numeroasele documente ce le aduce, vor forma de sigur baza studiilor mai largi, în urmărirea evoluției artei noastre.

Volumul, foarte bine ilustrat, este un frumos prinos adus vechii culturi a țării acesteia.

V. D.

FRESCE
DIN VEACUL AL XIV-LEA
AFLATE IN
BISERICA DOMNEASCĂ

Fig. 202. Maica Domnului între Sf. Nicolae, Ioan și Arhangheli, 1 pe planul fig. 201.
La Vierge et les Saints Jean et Nicolas.

Fig. 202 a. Detaliu. — *Détail.*

Fig. 202 b. Detaliu. — *Détail.*

ALTAR

Fig. 203. Mironosițele vestind pe apostoli. Petre și Ion la mormânt, 4, 5 plan.
Les saintes femmes annoncent la résurrection aux apôtres. Pierre et Jean arrivent au tombeau.

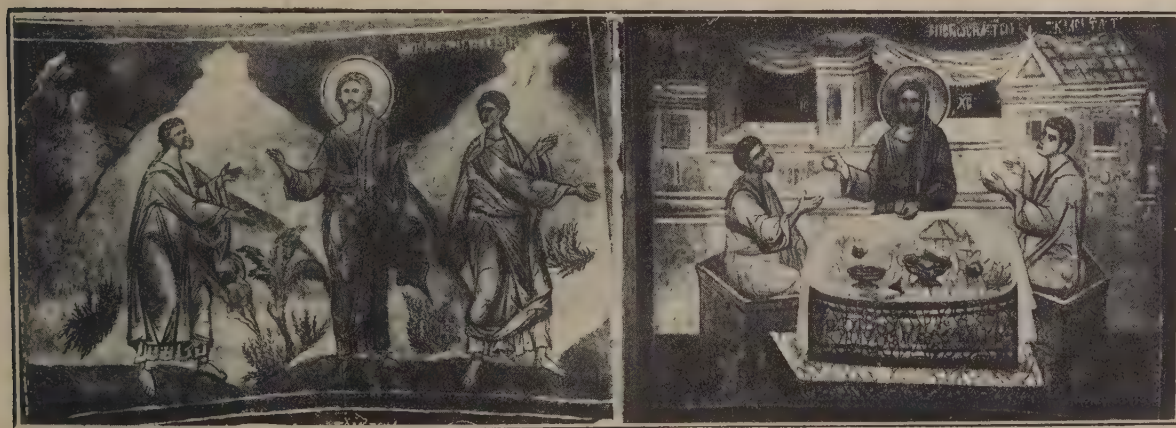

Fig. 204. Hristos spre Emaus, 6—7 pe plan. — *Le Christ à Emmaus.*

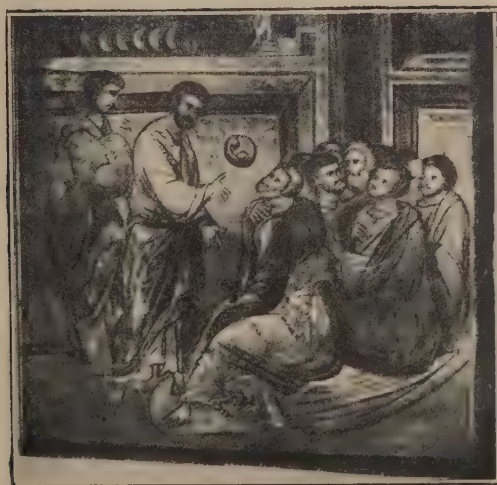

Fig. 205. Petre și Ion vestind pe apostoli, 8 pe plan. — *Pierre et Jean annoncent la résurrection aux apôtres.*

ALTAR

Fig. 206. Lăsați copii să vie, 3 pe plan.
Le Christ bénissant les petits enfants.

Parabolă, 2 pe plan.
Parabole.

Fig. 207. Parabola Samariteanului, 13 pe plan.
La parolole du Samaritain.

Fig. 208. Ornament, 31 pe plan.
Ornement.

Fig. 209. Hristos arătându-se apostolilor.
Le Christ apparaissant aux apôtres.

Fig. 210. Hristos apare din nou apostolilor, 10, 11 pe plan.
Le Christ apparaît aux apôtres.

Hristos se arată în munții Galileii, 17, 9 pe plan.
Le Christ apparaît aux apôtres sur la montagne de Galilée.

1. Ornement, 19 pe plan.
Ornement.

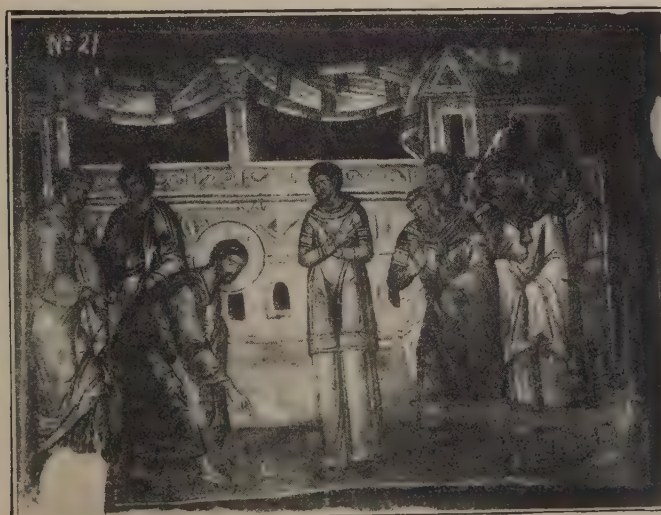

Fig. 212. Pilda muerii ce a păcătuit, 21 pe plan.
Le Christ absout la femme adultère.

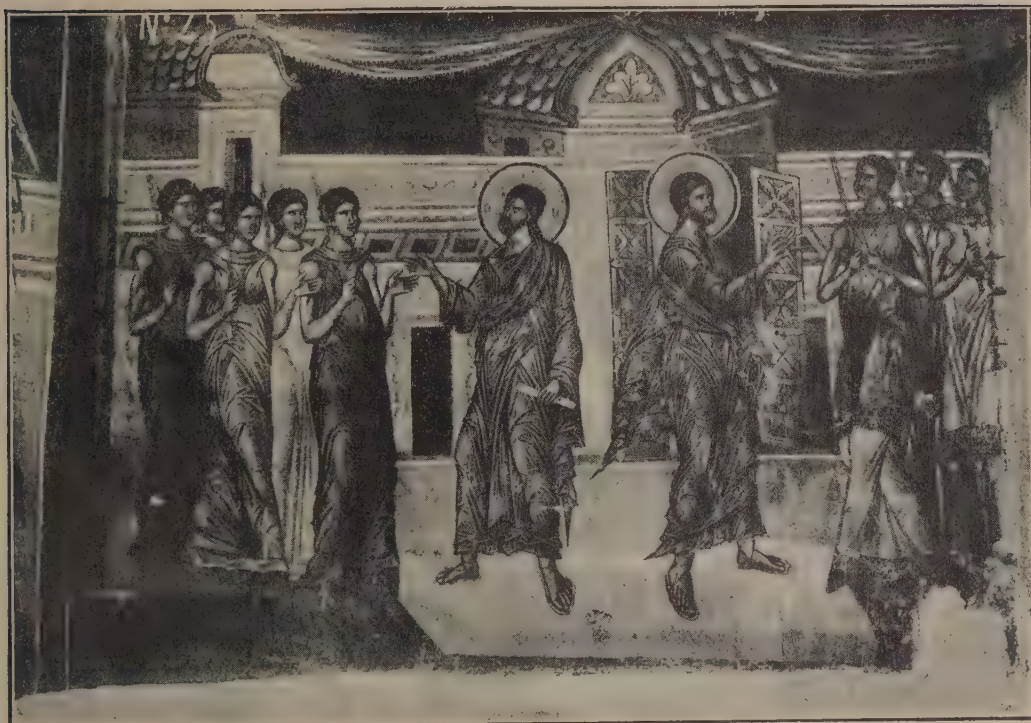

Fig. 215. Pilda celor zece fecioare, 25 pe plan.
La parabole des dix vierges.

Fig. 216. Sf. Ostaș martir, 117 pe plan.
Saint militaire Martyr.

ALTAR

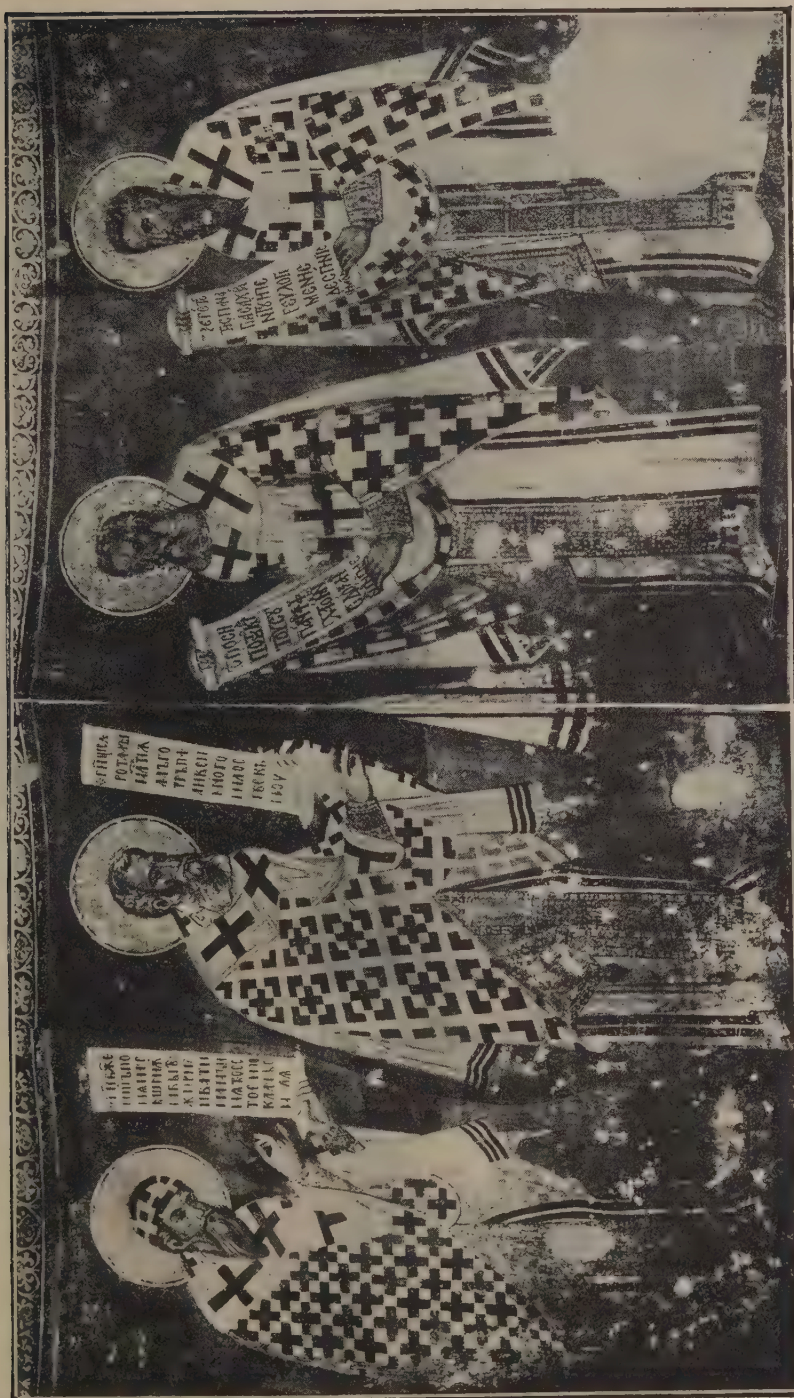

Fig. 217. Sf. Spiridon, Vasile, Grigorie, Chiril, 26, 29 pe plan.
Saint Spiridon, Saint Basile, Saint Grégoire, Saint Cyrille.

Fig. 218. Maica Domnului (rugătoare), 32 pe plan.
Madone orante.

Fig. 219. Sf. Pantelimon, 43 pe plan.
Saint Pantélémon.

Fig. 220. Sf. Ciru, 42 pe plan.
Saint Cyr.

Fig. 221. Dansul Ierodiadei, 48 pe plan.
La danse d'Hérodiade.

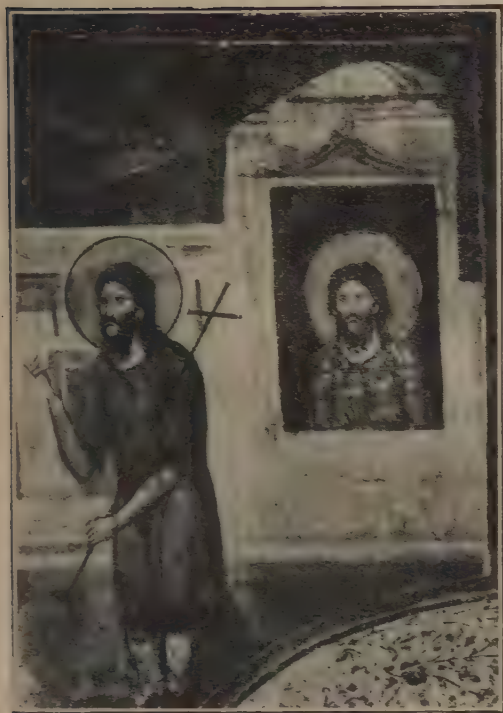

Fig. 222. Sf. Ion Botezătorul în închisoare, 41 pe plan.
Saint Jean Baptiste en prison.

Fig. 223. Tăierea capului Sf. Ion, 40—50 pe plan.
La décollation du Précurseur.

Fig. 224. Sf. Ostaș, 118 pe plan.
Saint militaire.

Fig. 225. Hristos deasupra cavalerului zugrăvit.
Christ au-dessus du portrait du chevalier.

ALTAR

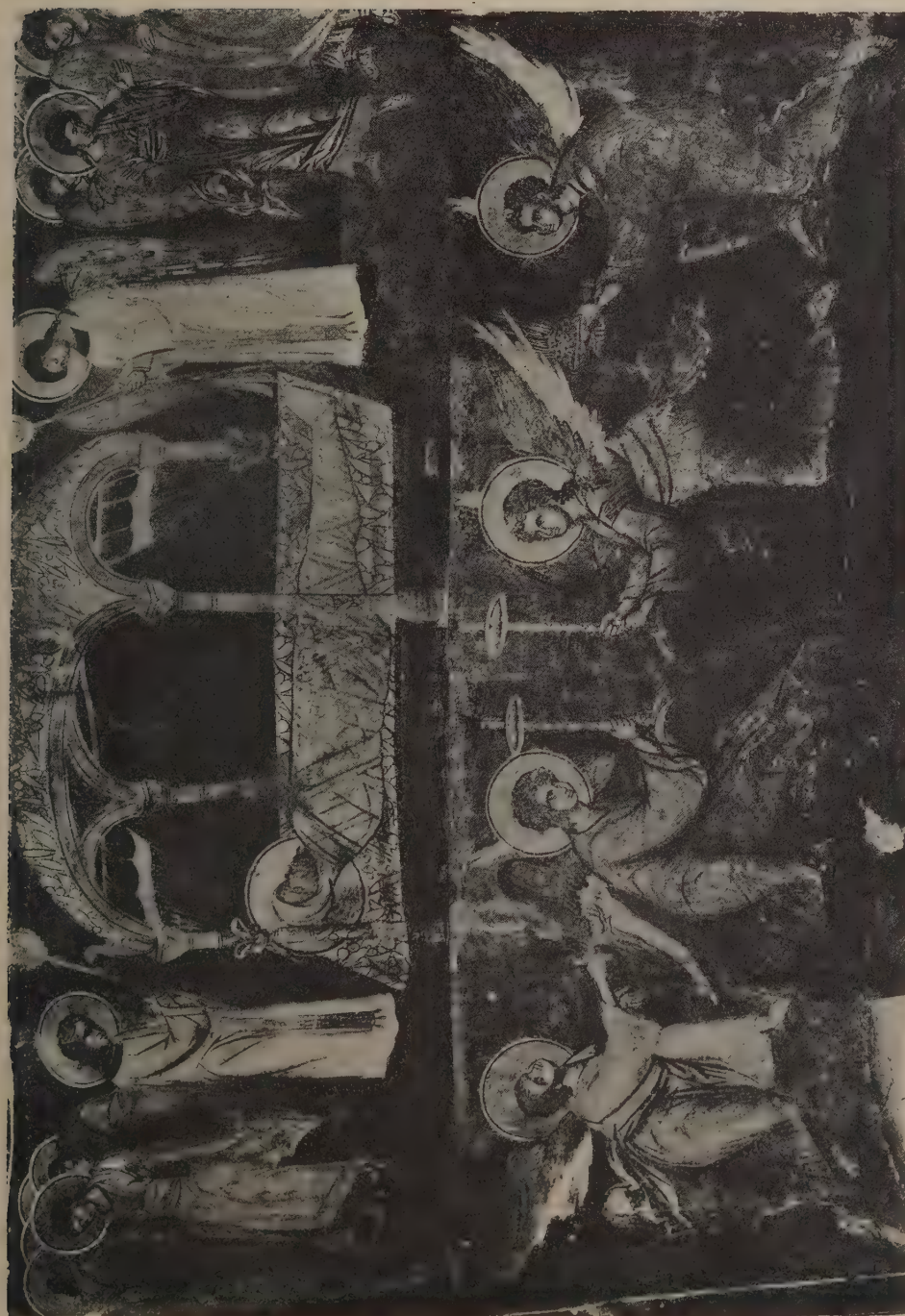

Fig. 226. Sfânta liturghie, 33—54 pe plan.
La divine liturgie.

Fig. 227. Hristos tămăduiește, și Hristos citind în sinagogă, 37—
Le Christ guérissant. Le Christ lisant dans la synagogue

Fig. 229. Sf. pustnic, 45 pe plan.
Saint Ermite.

Fig. 230. Parabola fi
La parabole

plan.

.Fig. 228. Ornament pe extrados, 246 pe plan.
Ornement.

erdut, 55, 56 pe plan
tant prodigue.

Fig. 231. Intâlnirea Precistei cu Elisabeta, 1 pe plan.
La salutation de la Vierge et d'Elisabeth.

ALTAR

Fig. 232. Sf. Petre din Alexandria și Silvestru al Romei, 105, 104 pe plan.
Saint Pierre d'Alexandrie, Saint Silvestre, pape de Rome.

Fig. 233. Sf. Ion Milostivul și Sf. Erarh, 103, 102 pe plan. — *Saint Jean l'Aumônier, Saint Evêque.*

Fig. 234. Sf. Pustnic, 136 pe plan. — *Saint solitaire.*

Fig. 235. Sf. Matir, 113 pe plan.
Saint Martyr.

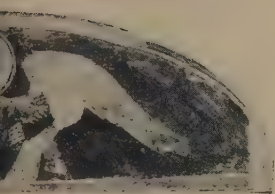
Fig. 240.

Fig. 241. Sfânta spălare a picioarelor, 8.

Fig. 236. Sf. Matir, 114 pe plan.
Saint Martyr.

r, 82 pe plan.
ge.

Fig. 237. Sf. Ostaș, 118 pe plan — *Saint militaire.*

Fig. 238. Ornament, 20 pe plan — *Ornement.*

pe plan. — *La sainte ablution.*

Fig. 239. Ornament (panoul 77). — *Ornement.*

Fig. 242. Sf. Ostaș martir, 81 pe plan.
Saint militaire.

Fig. 246. Draperie cu urme din patru straturi suprapuse, 206 pe plan.
Vestiges des quatre couches de peinture.

Fig. 243. Sf. Ion Botezătorul, 77 pe plan.
Saint Jean Baptiste.

Fig. 247. Plan de distribuție al panourilor
Plan de distribution des fresques

Fig 249, Schimbarea la față, 159, 160 pe plan. — *La Transfiguration.*

Fig. 250. Fuga în Egipt, 161.

251 a

Fig. 252 a

Fig. 251 a. Sf. Ostaș m.
 Fig. 251 b. Sf. Ostaș m.
 Fig. 252 a, b. Sfinți Profeți.

plan. — *La Fuite en Egypte.*

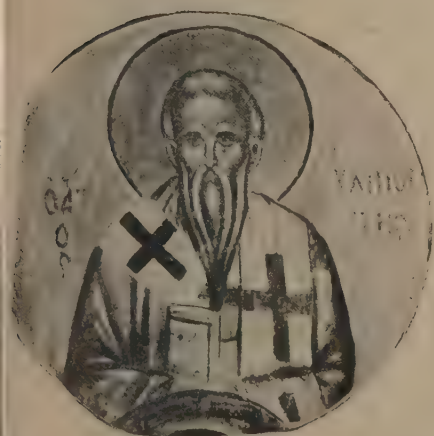

Fig. 252 b

- 1 pe plan. — *Saint militaire.*
 2 pe plan. — *Saint militaire.*
 3 pe plan. — *Saints prophètes.*

251 b

Fig. 253 Adormirea Ma
L

mnului, 163, 164 pe plan.
ption.

VEST

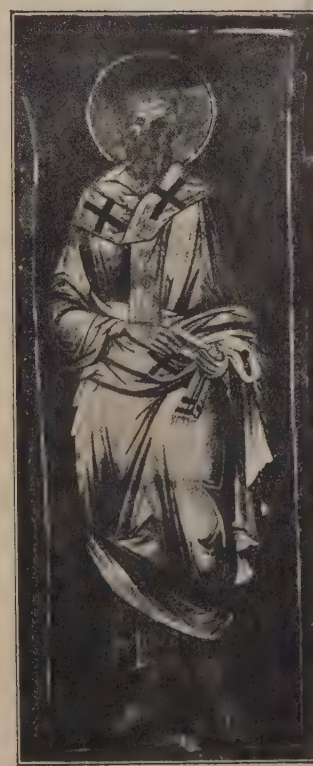
254

255

Fig. 254. Sfânt, 139 pe plan. — *Saint.*

Fig. 255. Sf. Dumitru, 121 (jos pe plan).
Saint Démètre.

256

Fig. 256 Sfânt, 74 pe plan. — *Saint.*

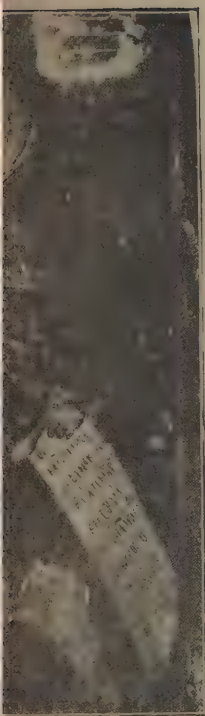
Fig. 257. Ornement pe extrados. — *Ornement.*

Fig. 258. Sf. Ștefan cel Mare și Sfinții.

Fig. 260. Minunea dela Cana, 132, 137 pe plan. — *Les noces de Cana.*

Împul 129 (stânga) pe plan.
me.

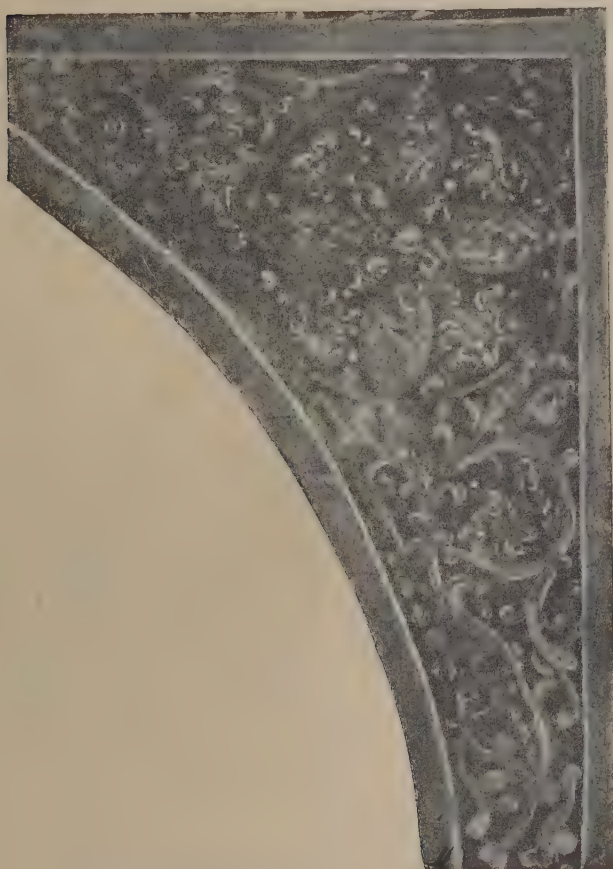

Fig. 259. Ornament pe extrados. — *Ornement.*

Fig. 261. Pilda neghinelor, 134, 135 pe plan. — *La parabole de l'ivraie.*

Fig. 262. Planul de distribuție al panourilor cu fresce spre Nord. — *Plan de distribution des fresques vers Nord.*

Fig. 263. Profeții: Elisei, Isaia, Ieremia (turla 142—145 pe plan) — *Les prophètes: Elisée, Isaïe, Jérémie.* NORD

Fig. 264. Ornament pe ciubuc, 245 pe planul de vest — *Ornement.*

Fig. 265. Proorocii: Ion Botezătorul, Avacum, Zaharia (turlă, 151—150 pe plan).
Les prophètes: Jean Baptiste, Habacuc, Zacharie.

NORD

Fig. 266. Isus blagoslovind cele cinci pâini

Fig. 267. Evanghelistul Marcu, 156 pe plan. — *Saint Marc l'évangéliste.*

pe plan. — *Le Christ bénissant les cinq pains.*

Fig. 268. Evanghelistul Luca, 158 pe plan. — *Saint Luc l'évangéliste*

NORD

Fig. 269. Hristos tămăduiește pe cea ce-i curgea sânge (62, 63 pe plan). — *Le Christ guérit l'hémorroïsse.*

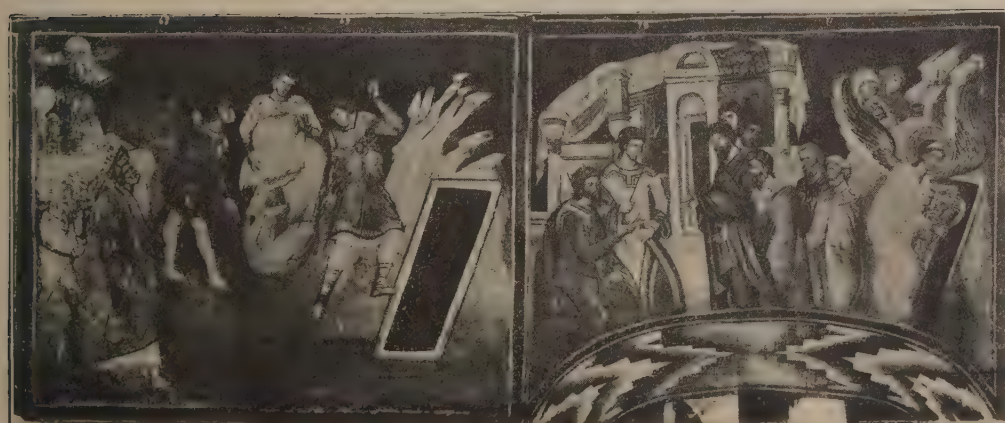

Fig. 270. Ingroparea lui Hristos, și Iosif cere lui Pilat trupul Domnului, 68—71 pe plan.
Le Christ mis au tombeau; Joseph demandant le corps du Seigneur.

NORD

Fig 271. Hristos alungă vânzătorii din templu (64, 65 pe plan). — *Le Christ chasse les vendeurs du temple.*

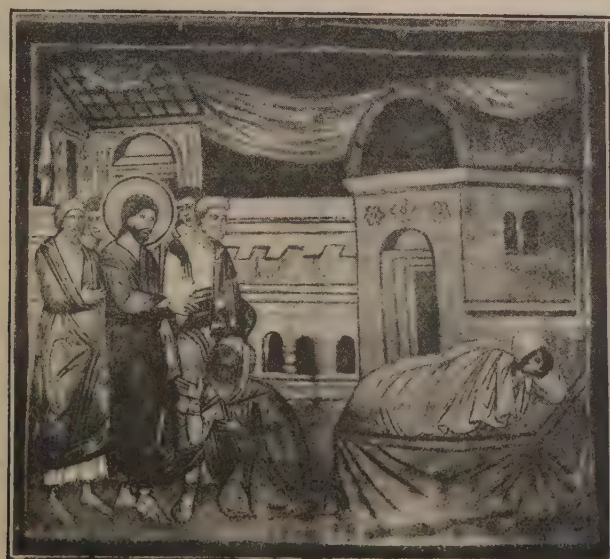

Fig. 272. Hristos înviază pe fata lui Iair, 66, 67 pe plan.
Le Christ ressuscite la fille de Jaire

NORD

Fig. 273. Pilda celui ce a zidit turn, 72, 73 pe plan.
La parabole de celui qui voulait bâtir une tour.

Fig. 274. Sf. Ostași martiri, 75, 76 pe plan.
Saints militaires.

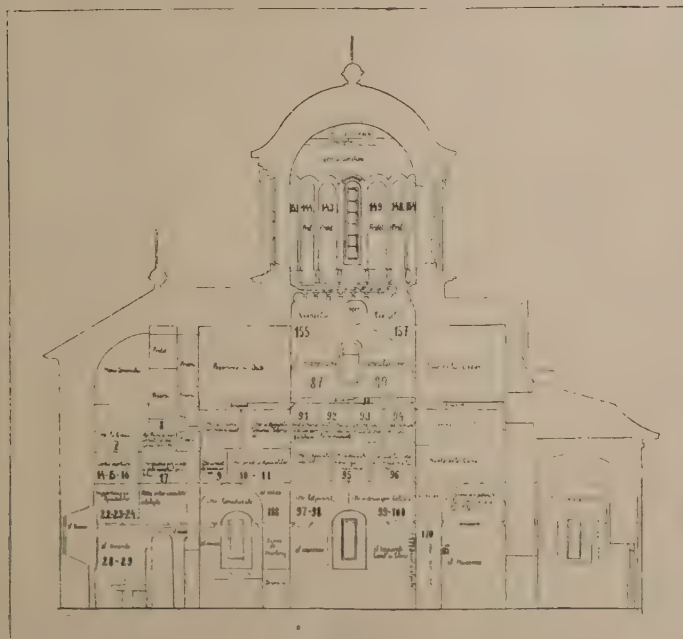

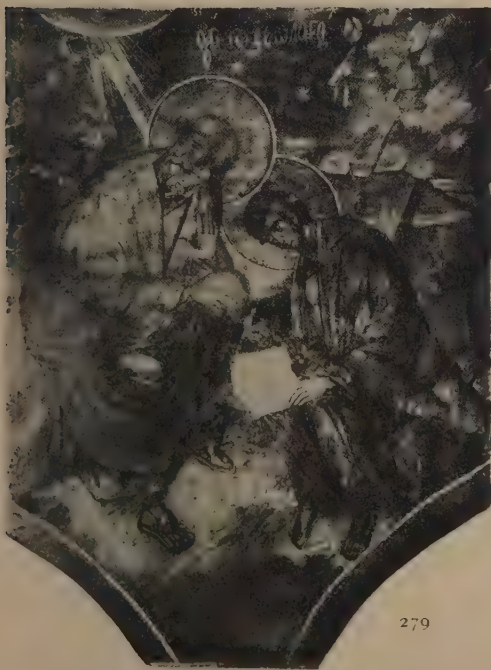
Fig. 275. Planul de distribuție a panourilor cu fresce spre sud. — *Le plan de distribution des fresques vers le sud.*

NORD

Fig. 276. Ornament, 90 pe plan — *Ornement.*Fig. 277. Proorocii Naum, Baruch, Danil, 153—143 pe plan. — *Les prophètes: Naum, Baruch, Daniel.*

278

279

280

Fig. 278. Proorocii Jona, Osie, Ilie, turlă 149—154 pe plan. — *Les prophètes Jonas, Osiás, Elie (dans la tour).*
 Fig. 279. Evangelistul Ion, 155 pe plan. — *Saint Jean l'évangéliste.*
 Fig. 280. Evangelistul Matei, 157 pe plan. — *Saint Mathieu l'évangéliste.*

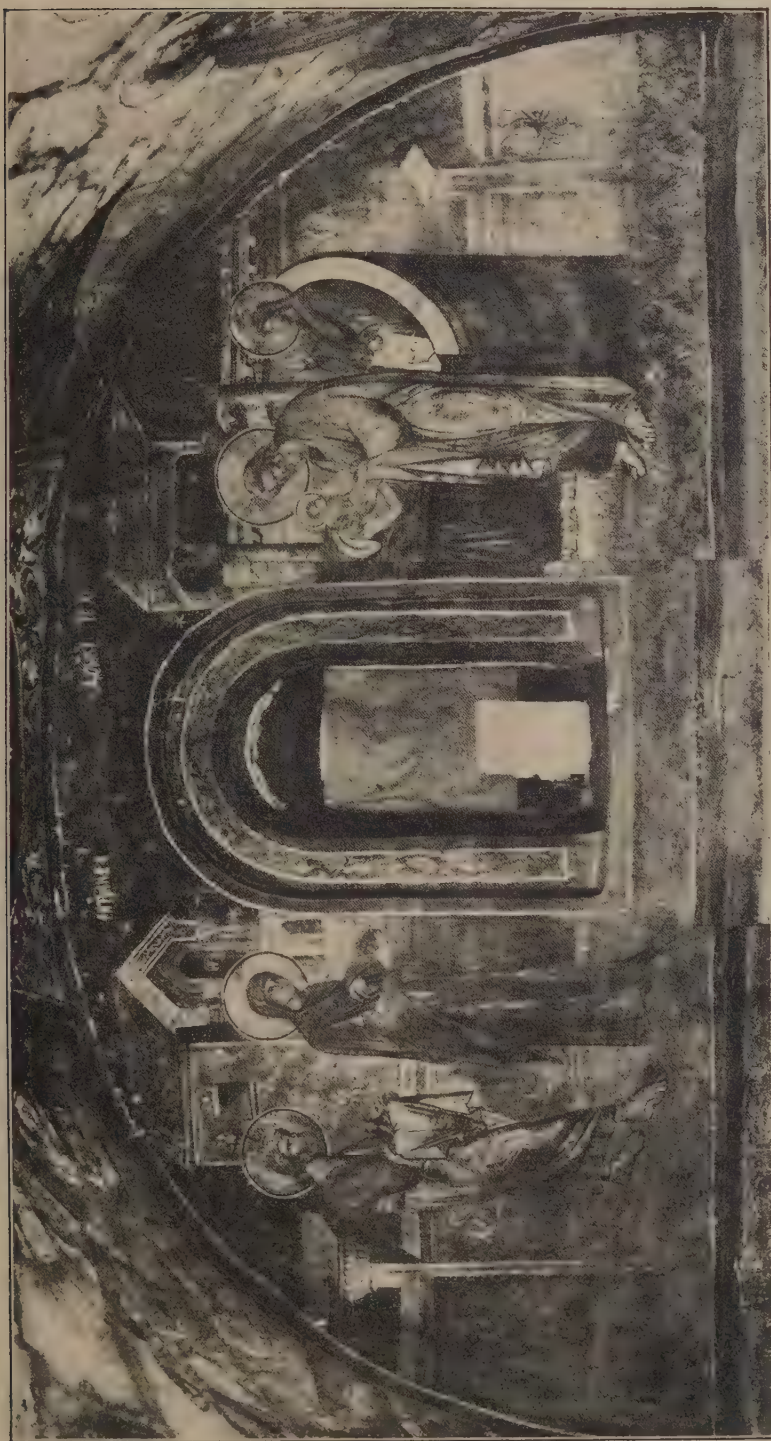

Fig. 281. Intâmpinarea Domnului. 88—89 pe plan. — *La Chandelier*.

SUD

Fig. 282 a. Călătoria spre Bethleem. Recensământul. Cei trei Crai. Irod întrebând pe farisei, 91—94 pe plan. — *Le*

Fig. 283 b. Detaliu din ultima scenă. — *Detail.*

de Joseph et Marie à Bethlén. Le recensement devant Quirinus. La vocation des mages. Hérode interroge les pharisiens.

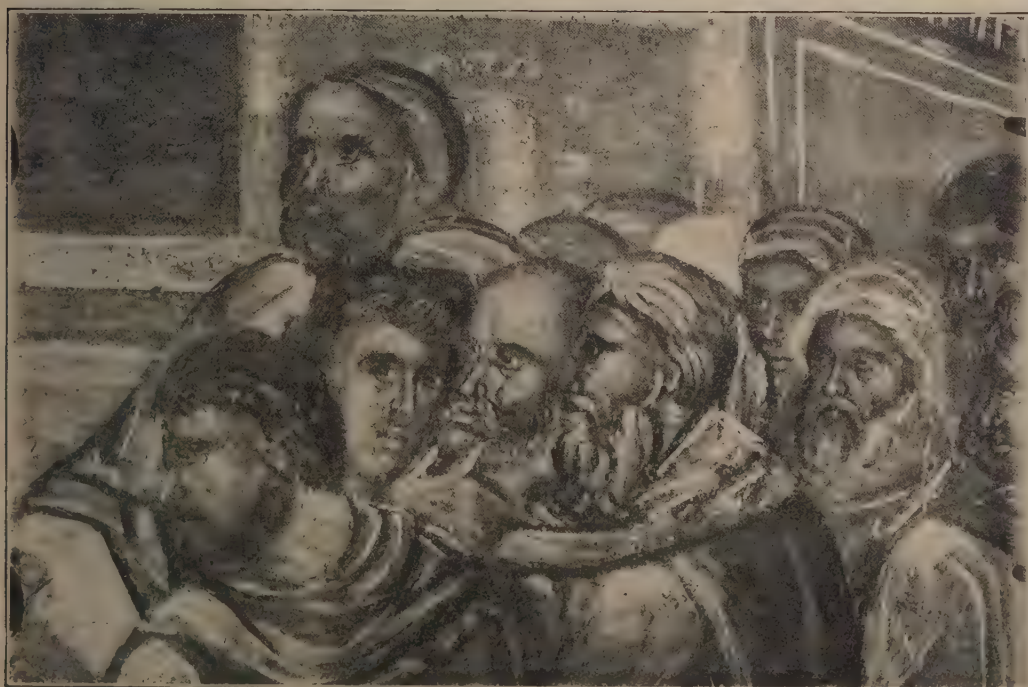

Fig. 292 b. Detaliu din ultima scenă. — *Détail.*

''SUD

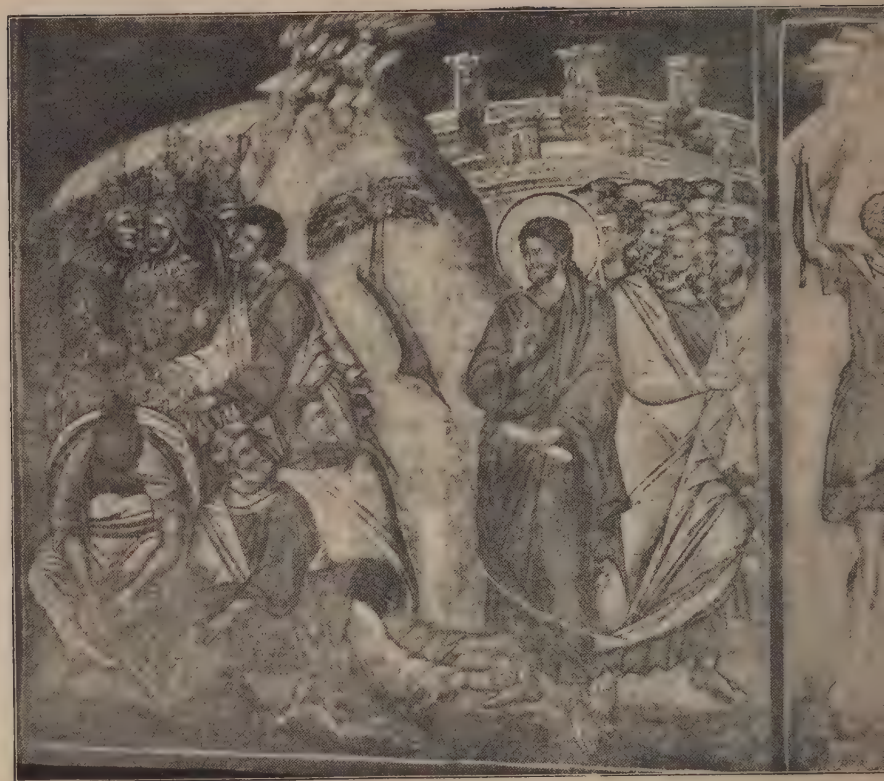

Fig. 283 a. In Grădina măslinilor, trădarea lui Juda, 95, 96 pe pla

Fig. 284. Batjocorirea lui Hristos, Hristos duce crucea, 9

Christ et les apôtres dans le jardin des oliviers, la trahison de Judas.

Le Christ baïoué, Le Christ portant la croix.

SUD

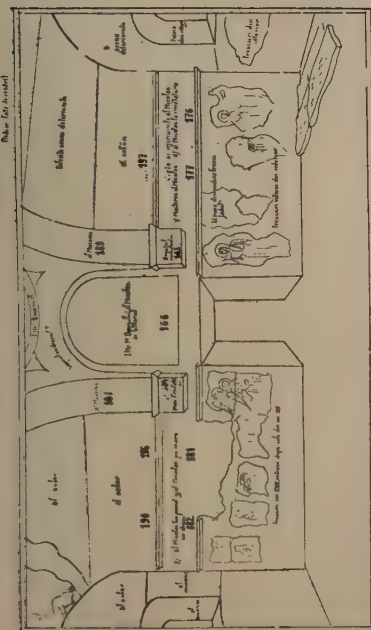

Fig. 285. Plan de distribuția picturilor în pridvor spre est.
Plan de distribution des fresques dans le narthex, Est.

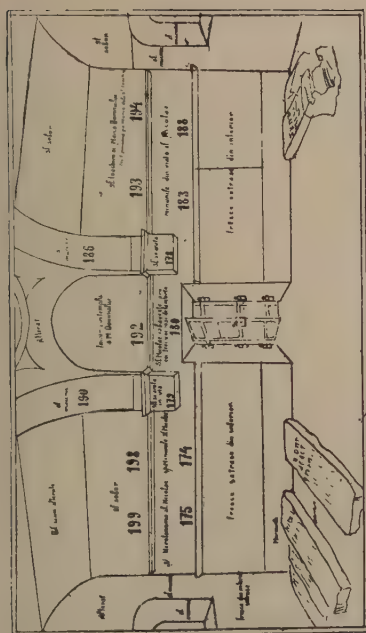

Fig. 285. Plan de distribuția panourilor cu picturi în pridvor spre vest.
Plan de distribution des fresques dans le narthex, Ouest.

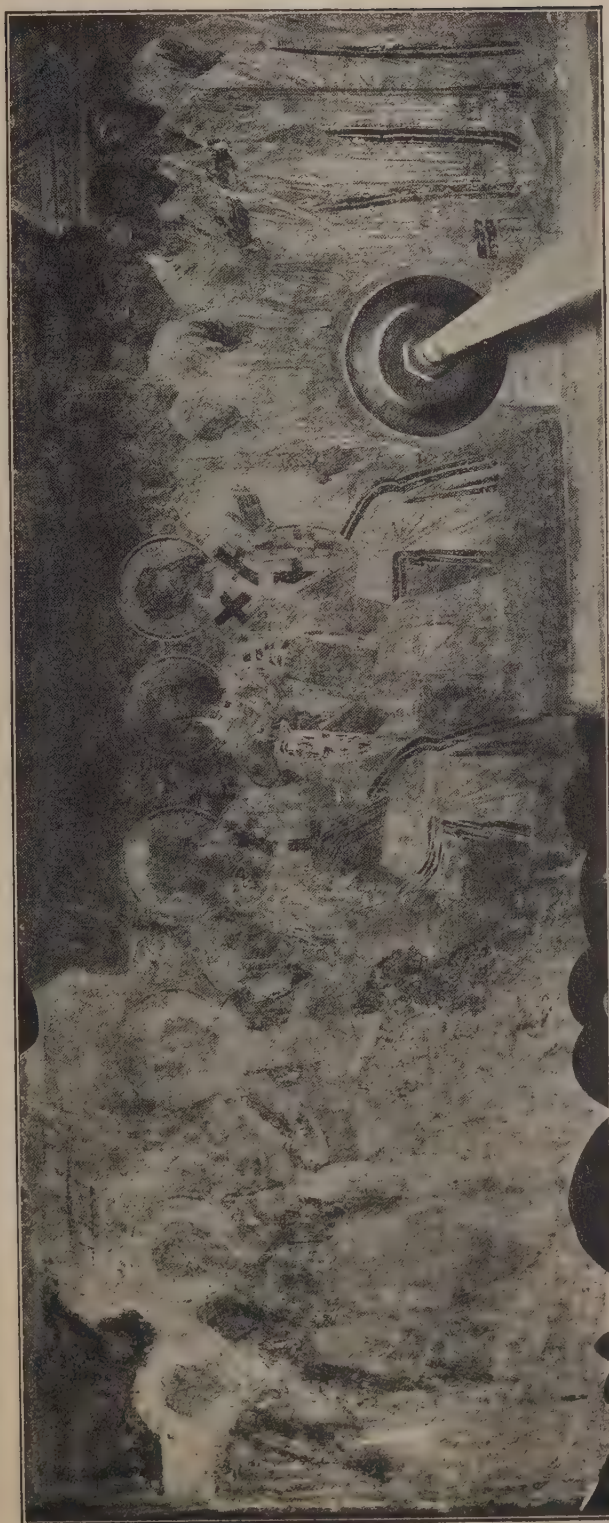

Fig. 286. Sfânt sobor, 196 pe plan. — Concile.

PRIDVOR

Fig. 287. Miniatură Sf. Nicolae. Trei oameni în închisoare, 175—174 pe plan. — Saint Nicolas ordonné prêtre. Trois hommes en prison.

Fig. 288. Miniatură Sf. Nicolae, 183—188 pe plan. — Les miracles de Saint Nicolas.

PRIDVOR

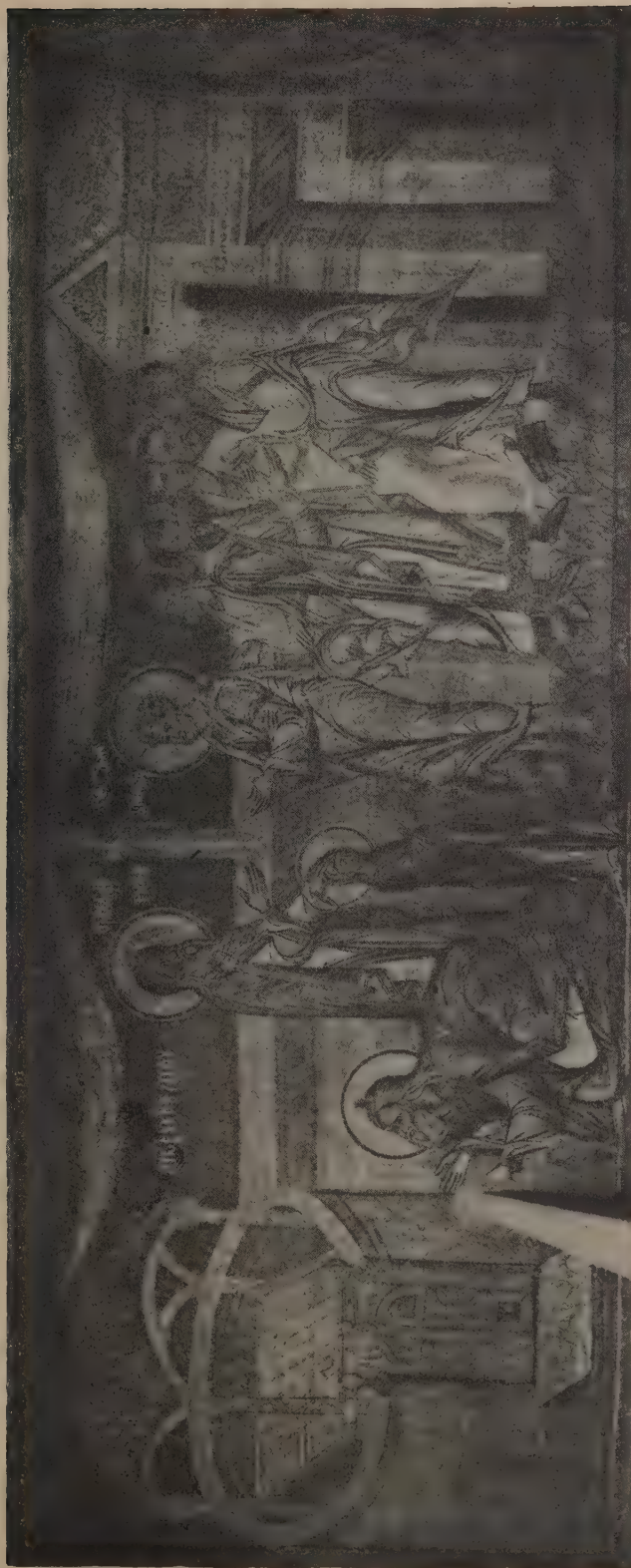

Fig. 289. Iosif logodindu-se cu Precista o primește în-sfânta sfintelor, 193, 194 pe plan. — *Joseph emmenant la Sainte Vierge devant le Saint des Saints.*

PRIDVOR

* Fig. 290. Intrarea în Biserică, 192 pe plan. — *Présentation de la Vierge au temple.*

Fig. 291. Minunile Sf. Nicolae, 179 pe plan.
Les miracles de Saint Nicolas.

Fig. 292. Minunile Sf. Nicolae, 178 pe plan.
Les miracles de Saint Nicolas.

Fig. 293. Sf. Nicolae izbăvește pe cei trei voievozi, 180 pe plan. — *Saint Nicolas délivre des innocents de la mort.*

Fig. 294. Sf. Sobor, 196 pe plan. — *Concile.*

PRIDVOR

295

296

297

Fig. 295. Nașterea Sf. Nicolae.
Sf. Nicolae se dă la învățătură 177, 176
pe plan. — *La naissance de Saint Ni-
colas. Saint Nicolas à l'école.*

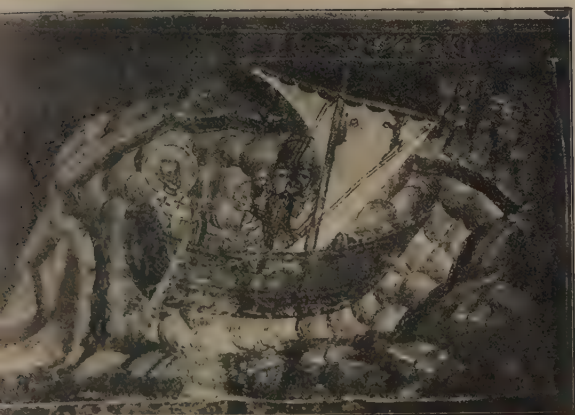
Fig. 296. Mari profeți, 184 pe plan.—
Les grands prophètes.

Fig. 299. Sf. Nicolae taie copacul cu draci. Sf. I.

298

reînviind corăbierul, 181—182 pe plan.

Fig. 297. Sf. Mucenic, 187 pe plan.

Fig. 298. Bogatul nemilostiv.
185 pe plan. — *L'avare.*

Fig. 299. Sf. Nicolae taie copacul.
Les miracles de Saint Nicolas.

Fig. 300. Vase găsite în săpături (cel de al III-lea, lângă mormântul cavalerului). — *Vases trouvés dans les fouilles.*

Fig. 301. Teracotă găsită la Sânicosara (vulturul bicefal). — *Terre cuite trouvée à Sânicosara.*

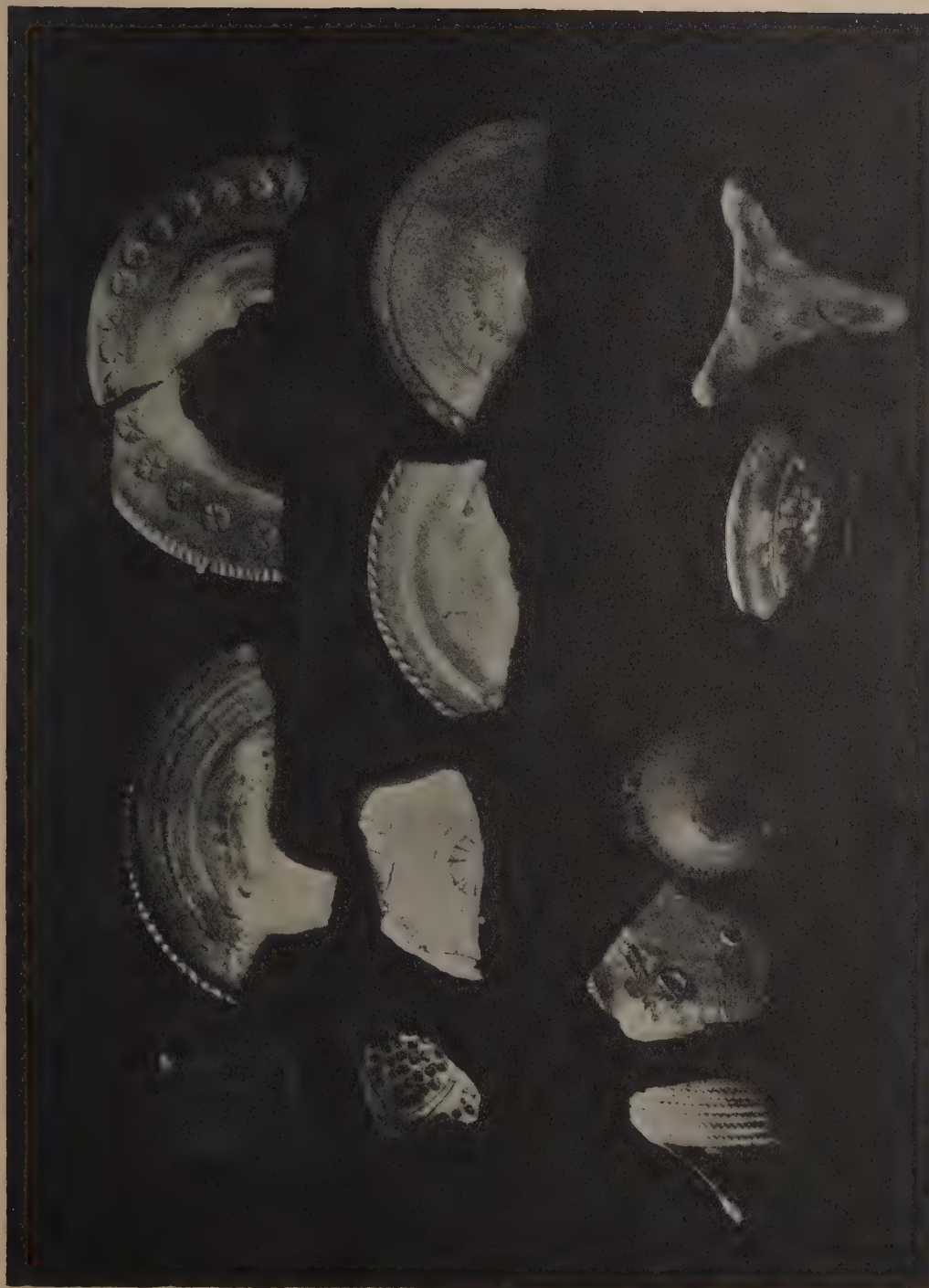

Fig. 302. Fragmente de vase găsite în săpături. — *Fragments de vases trouvés dans les fouilles.*

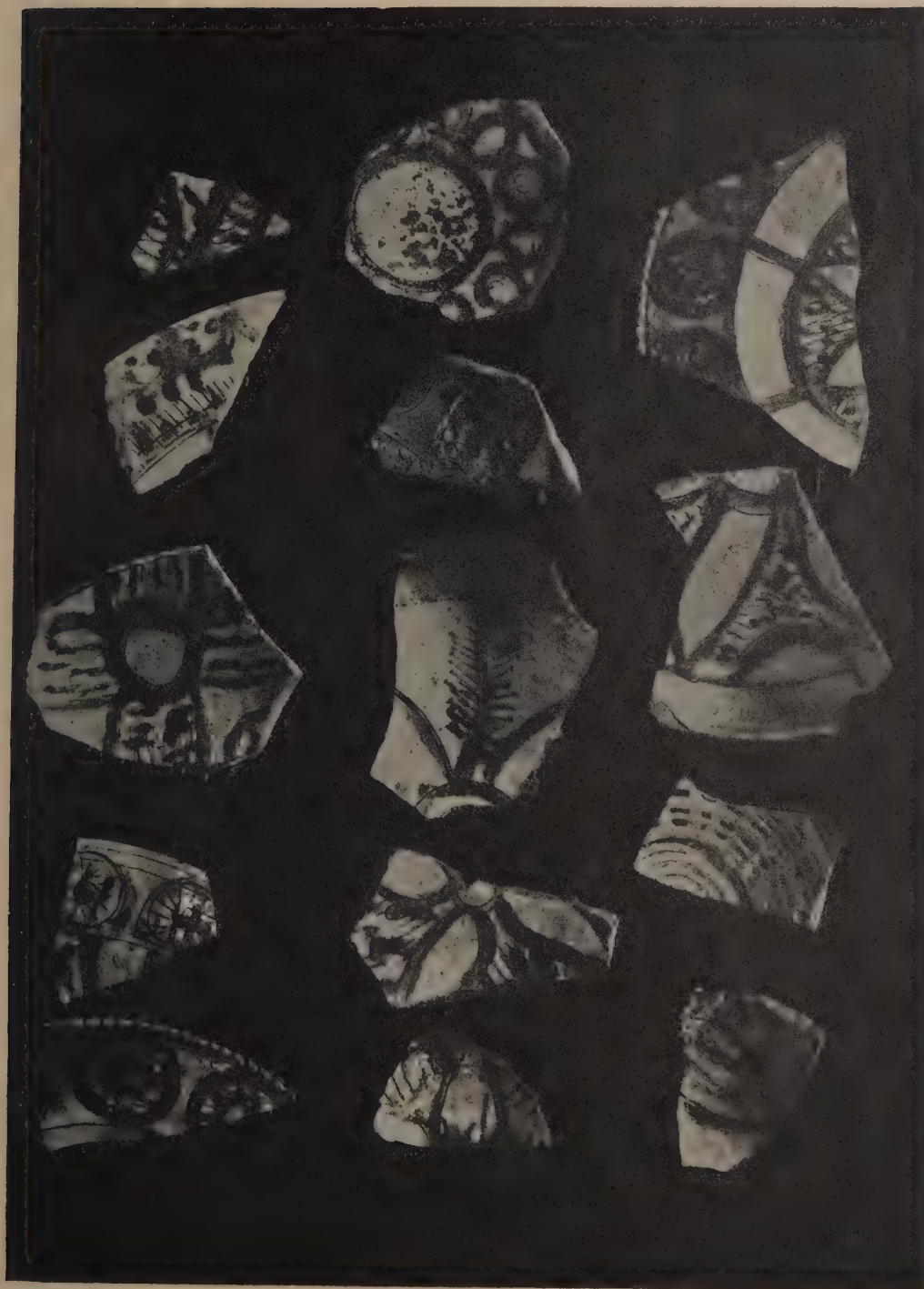

Fig. 303. Fragmente de vase găsite în săpături. — *Fragments de vases trouvés dans les fouilles.*

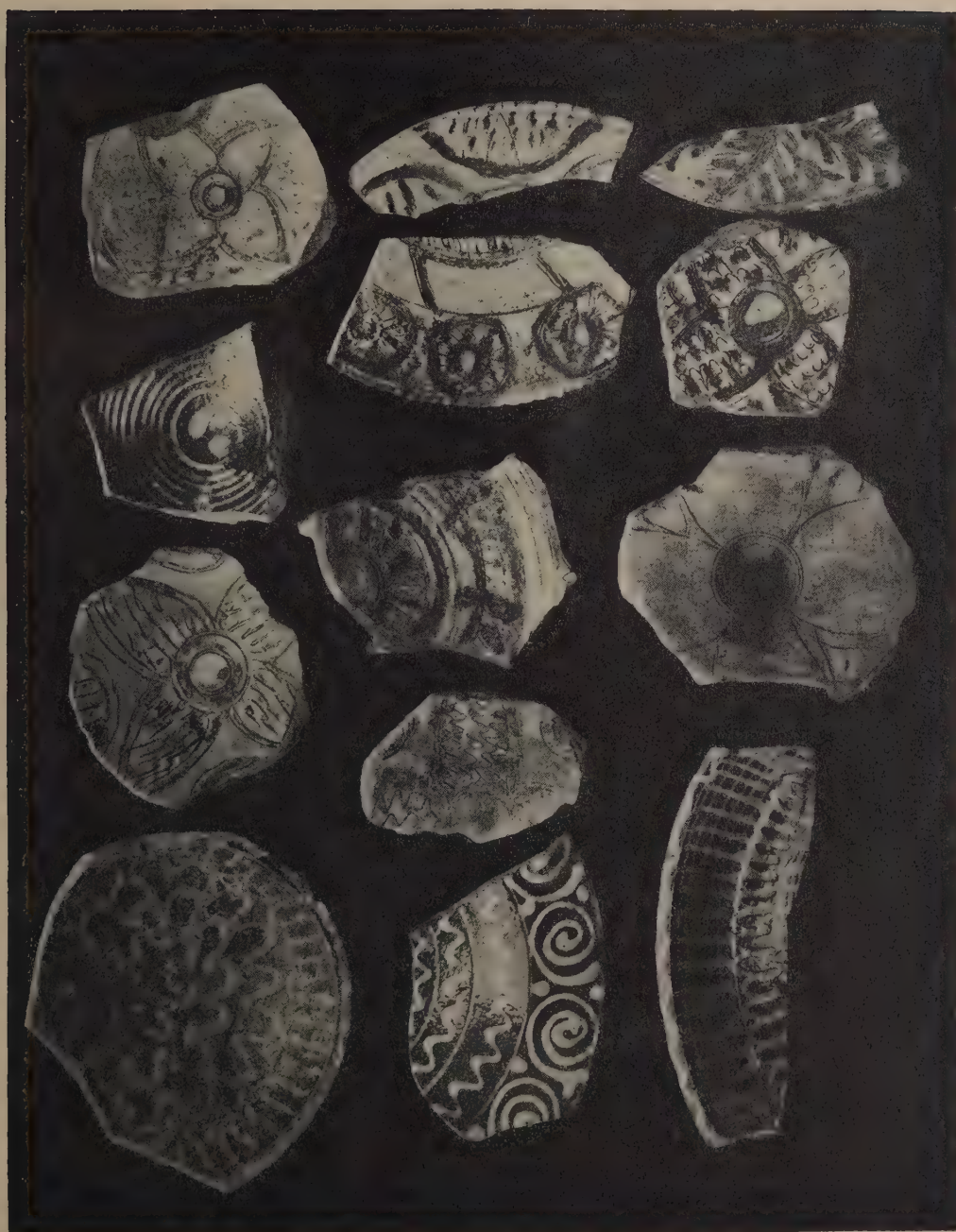

Fig. 304. Fragmente de vase găsite în săpături. — *Fragments de vases trouvés dans les fouilles.*

Fig. 305. Fragmente de teracote găsite în săpături. — Fragments de terres cuites trouvés dans les fouilles.

LA RÉSIDENCE PRINCIERE D'ARGES

(NOTES HISTORIQUES ET ARCHÉOLOGIQUES)

PAR

VIRGILE DRĂGHICEANU

L'Église Princière de Curtea de Argeș, avec ses murailles de pierres et de briques noircies par la succession des siècles — témoignant ainsi sa vétusté — est la seule construction restée entière de l'ensemble de bâtiments qui constituaient jadis la résidence princière d'Arges. Elle n'a jusqu'à ces derniers temps attiré l'attention ni des voyageurs, ni des archéologues, ni des historiens.

L'éclat de la «merveille» architectonique qu'est l'église épiscopale, du voisinage, du Voévode Neagoe, a totalement éclipsé cette noire bâtisse méconnue, dont se rattache, pourtant, quelques unes des premières pages de l'histoire des Roumains.

Les recherches et les fouilles faites lors de la restauration de l'église, et qui sont en cours d'exécution, n'ont encore mis à découvert aucune pierre ou document qui puisse prouver le nom des fondateurs ou l'époque exacte de la fondation de cette église.

On pourra se convaincre, toutefois, des pages qui suivront, que les résultats des recherches faites jusqu'aujourd'hui confirment pleinement les conclusions de la critique historique moderne, représentée par l'étude fondamentale sur les origines des principautés roumaines, du regretté D. Onciul, et par les nombreuses et riches études de monsieur le professeur N. Iorga.

Afin de rendre plus clair l'exposé qui suivra, il est nécessaire de donner quelques notes historiques sur le XIIIe et le XIVe siècle, époque de la fondation de l'Etat médiéval de la Valachie, ainsi qu'une courte notice historique sur la ville d'Arges; on donnera, ensuite, l'historique de l'Église Princière; des notes archéologiques sur l'ensemble du palais princier dont la chapelle était cette église; des considérations archéologiques sur les objets trouvés, ainsi que sur l'architecture et la peinture de l'église. Ces deux derniers chapitres formeront l'objet d'une étude plus approfondie.

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SUR LE XIIIe ET LE XIVe SIÈCLE.

Le début du XIIIe siècle marque l'affaiblissement définitif de l'empire roumain-bulgare sur le territoire situé au nord du Danube.

Un nouveau facteur politique: les Hongrois, apparaît après la mort du Tsar Joance, en 1207, alors qu'une bonne partie du territoire de Valachie se trouvait sous la domination effective des Cumans.

Le Roi André II, afin de défendre le royaume hongrois contre les Cumans (ad munire regni contra Comanos), se vit contraint de donner aux Chevaliers Teutons le pays de la Bârsa (terram Borza), sous certaines conditions, mais en les laissant libres de toute juridiction.

Dès 1223, comme on le voit de la correspondance du Pape Honoré III, les Teutons commencent à s'étendre au delà des Carpathes, «ultra montes nivium», «ultra alpes montium».

C'est là la première désignation donnée à la terre située sur la rive gauche de l'Olt, région qui formera, plus tard,

comme on le verra, le territoire du prince valaque et que le Pape prenait en sa propriété et juridiction: «in ius et proprietatem apostolice Sedis».

Cette immixtion du Saint-Siège dans les droits de souveraineté du Roi hongrois amène une rupture entre les Chevaliers teutons et le Roi hongrois; les Chevaliers teutons sont chassées, en 1225, par les armées hongroises, conduites par le Roi en personne, dans le territoire «ultra montes nivium».

Outre la population dominatrice cumane, il y avait dans ces régions «ultra montes», d'au delà les monts, aussi des Roumains, «Olachi» comme ils sont désignés par les Hongrois, ou «Walati», comme ils sont nommés par les Italiens, et c'est pour ces Roumains que fut créé un évêché cumane. En convertissant au catholicisme les habitants d'au delà des monts et en étendant sa domination sur le versant valaque des montagnes, le Roi pensait s'assurer, du côté des Cumans, la paix aux frontières.

En 1233, lorsque le Roi André II ajoute à ses titres celui de Roi de Cumanie, il donna toute la région nommée Loviste, située sur la rive gauche et droite de l'Olt, «terram Loystha» au comte Corlardus de Talmaci, avec droit de succession, «jure perpetuo».

La région, ayant comme base de défense la forteresse de Talmaci, en Transylvanie, avait comme points d'appui sur les versants des montagnes de Valachie, les châteaux de Lotorwar et d'Arges (fig. 6) mentionnés, jusqu'à une époque tout à fait récente de notre histoire, comme situés dans le «district Loviste», qui s'étendait dans le district actuel de Vâlcea jusqu'à la rivière du Lotru, et dans celui d'Arges jusqu'au delà du village de Corbeni, et défendaient l'importante route longeant la vallée de l'Olt: «via trajana» ou, plus tard, carolingienne.

Cette «terra de Loystha» fut confirmée par le Roi de Hongrie, Etienne V, à Corlardus en 1265 et à son fils Nicolas en 1311 par Charles Robert, comme «Comes terrae Loystha».

Vers la même époque, très probablement, on donna à un autre Comes, résidant à Câmpulung, toute la région défendant l'important défilé de Bran.

Le dernier «Comes de Longo-Campo», de Câmpulung, fut Laurent, mort en 1300; toutefois la ville conserva son caractère saxon, ses privilèges communaux et son propre seing jusqu'à l'époque de Șerban Cantacuzène (XVIIe siècle).

Ces comtes, «comites», auxquels le Roi confère les comités «ultra montes», n'ont rien de commun avec les «comes villicus», magnus villicus seu iudex civitatis de la même époque, et qui étaient élus par les habitants des villes «de comune voluntate», tout comme les juges des villes roumaines.

Ils sont les représentants du Roi et ont comme attribution, outre la défense des citoyens, l'obligation de collecter et d'administrer les revenus du fisc et de la maison royale, de veiller au respect des ordres et édits royaux, de défendre les droits régaliens de la monnaie et de la gabelle.

Dans la même année, 1233, le Roi de Hongrie, André II, étend sa domination sur le gué du Danube, prenant Sévérin

et le territoire «terra» l'encerclant, le mettant sous la domination d'un Ban.

Dans cette «terra» le Pape envoya des moines prédicateurs de Hongrie, afin de convertir la multitude d'hommes «multitudo gentium» s'y trouvant. Pour éviter un nouveau conflit au sujet de la juridiction du territoire, le Roi Bela demanda au Pape, en 1239, le droit de légat apostolique, pour assigner cette terre à un évêché, droit qui avait été accordé à St. Etienne.

L'invasion des Tatares, de 1241, détruisit, cependant, presque toute l'organisation des frontières hongroises vers notre pays.

En 1247, lorsque Bela IV procéda à une nouvelle organisation de ces frontières, les régions d'au delà des Carpathes, «ab Alpibus ultrasilvanis» de notre pays, sont désignées par le Roi hongrois ainsi: la région sur la rive droite de l'Olt comme «terra Zeurini», le pays de Sévérin, tandis que la région de la rive gauche de l'Olt, comme «tota Comania», Cumanie.

Dans ces deux pays on mentionne comme habitants les Valaques «Olati».

Dans le pays de Sévérin, resté désert, «desolata» jusqu'en 1239, la population était redevenue nombreuse: «populi multitudo supercreverit».

Des indications concernant les premières organisations politiques des Valaques nous sont données à cette occasion.

Les Roumains du pays de Sévérin avaient deux knézats, celui de Jean et de Fărcaș et un second, sous le commandement du Voévode Lytvoï ou Lytuon.

D'autre part les Roumains de Cumanie avaient une «terra» appartenant au Voévode Sénéslas.

Ces deux régions de Sévérin et de Cumanie jusqu'au Danube, furent données aux Chevaliers de Saint-Jean par Bela IV, en exceptant de la donation le knézat du Voévode Lytvoï et le pays du Hatzeg, ainsi que la terre du Voévode Sénéslas, lesquels restent aux Roumains «Olati», ainsi qu'ils l'ont possédés jusqu'ici, «prout iidem hactenus tenuerunt».

Les Roumains des deux voévodats sont obligés, en échange de leur défense militaire par les Chevaliers Hospitaliers, de donner la moitié des revenus de leur pays à l'ordre, et la moitié au Roi, par l'intermédiaire du magister de l'ordre.

La domination de l'ordre fut détruite par l'attaque bulgare de 1260.

La terre des Valaques, «terra Vlachorum» continue à subsister.

En 1288 le Pape Nicolas IV envoie des prédicateurs dans ces régions.

Le voévode de cette terra Vlachorum, Lituon «*ἡ; Βλαχία; ἡ; ὄρος*» était arrivé à certaine importance, par suite du mariage de sa fille avec Milutin, le kral serbe.

Pendant la minorité du Roi hongrois Ladislas IV, le Voévode Lituon et ses frères, dont le nom d'un seul est connu: Bărbat, occupent même certaines parties du Banat de Sévérin, reconstitué en 1290, et peut-être même quelques régions d'au delà de l'Olt, «aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentes» et refusa catégoriquement les revenus dus au Roi pour ces régions.

Au cours du combat contre les Roumains, conduit par le magister Georges, entre 1279-1280, Lituon tombe sur le champ de combat, tandis que Bărbat, son frère, capturé et obligé de payer une forte rançon, «non modicam quantitatem pecunie», ne fut mis en liberté qu'à la condition de rétablir le tribut dû au Roi hongrois, «tributum restauratur».

Une nouvelle circonstance contribue à fortifier l'Etat roumain «d'au delà les monts».

Entre 1301, date de l'extinction de la dynastie arpadienne, et 1308, date de l'avènement de la dynastie d'Anjou au trône de Hongrie, lors des troubles qui eurent lieu, et par suite de la faiblesse des derniers rois hongrois, la puissance des princes roumains croît.

C'est au cours de cette période que Bărbat, Tihomir, puis son fils, le grand Bassarab Voévode «*Бѣлѣкинъ Басарѣа Бонюда*» (fig. 7) conquérèrent toute la domination hongroise sur le versant roumain des Carpathes, en continuant cependant de payer le tribut dû à la couronne, à la suite de la défaite de Bărbat.

A partir de 1291 et jusqu'en 1342 il n'y a plus de Bans mentionnés à Sévérin. La domination de Corlăd à Loviște cesse après 1311.

A Câmpulung, la ville saxonne, on ne mentionne plus de comtes après 1300, année de la mort de Laurent «Comes de Longocampo».

Cette ville, vu les avantages qu'elle offrait, devint la capitale de la Valachie qui s'étendait, maintenant, au delà de l'Olt, surtout à partir du règne du grand Bassarab, nom rappelant celui de Bezerem-ban qui lutta contre les Tatares en 1241 sur la rive droite de l'Olt.

Une nouvelle alliance de famille contribue également à la consolidation de l'Etat roumain.

Une fille de Bassarab, dont le nom était très probablement Théodora, avait épousé Alexandre, le Tsar bulgare de Vidin, le neveu et corrégent du Tsar Michel, fondateur de la dynastie des Șismanides de Vidin.

Grâce à l'appui puissant de Bassarab, le Tsar Michel put soutenir les combats de 1323 contre les Byzantins.

L'aide prêtée par Bassarab à Michel, contre les Serbes, contribua, malgré la défaite des armées alliées et la mort du Tsar Michel à Velbužd, le 28 juin 1330, à mettre en relief la politique dérivant de cette alliance de famille. En effet, le successeur du Tsar Michel au trône du tsarat de Vidin, fut le Tsar Alexandre, gendre de Bassarab; puis, comme sa sœur avait épousé le puissant kral de Serbie, Etienne Doušan, il se forma une coalition de famille des trois puissances balkaniques: Roumains, Serbes et Bulgares, dont la pointe était dirigée tout aussi bien contre les Hongrois que contre les Byzantins.

Dans ces circonstances et jusqu'en 1330, le «pays des Valaques», ou bien le pays d'au-delà les monts, «*ultra alpes*», désigné dorénavant dans les diplômes de la chancellerie hongroise: «terra transalpina» et dans des diplômes Serbes «*Basarabina zemlja*» continua à vivre sous la suzeraineté du Roi de Hongrie, Charles Robert.

En 1324 on a connaissance de plusieurs légations de l'envoyé du Roi hongrois auprès de «*Basarab Voyvodum nostrum transalpinum*»; et, en 1327, le Pape Jean XII désigne d'une façon encore plus précise ces rapports de vassalité de notre Voévode, par sa lettre adressée au noble homme Bassarab, Voévode transalpin, par laquelle il le prie d'admettre des moines inquisiteurs sur ses terres, «*du royaume hongrois*» «*in terris tibi subiectis in regno Ungariae consistentibus*».

La défaite de Velbužd de 1330 des armées de Bassarab, fut une puissante incitation pour l'ambitieux roi Charles Robert d'aneantir son puissant vassal, lequel, cependant, comme l'affirme la chronique hongroise, payait régulièrement le cens dû à la couronne hongroise: «*censum debitum regie maiestati semper fideliter persolvisset*».

En Septembre 1330, le Roi dirigea ses troupes par Sévérin «*in terra Bassarab Woyvoda Vlachorum*».

Ce fut en vain que Bassarab promit 7000 marcs or, Sévérin, le cens dû à la couronne et même un de ses fils pour servir à la cour royale. Le Roi repoussa d'une manière grossière l'offre: «*or, dites à Bassarab: il est le pâtre de mes brebis, c'est par la barbe que je le ferai sortir de sa tanière*».

Toutefois, les difficultés de la route et le manque de nourriture obligent le Roi, qui avançait vers le «château d'Argeș» à demander un armistice.

C'est en vue de ce château, dans le défilé fermé de toutes parts par des rochers abrupts, que Charles Robert fut écrasé, en deux batailles, par Bassarab et ses fils. Les soldats du Roi tombèrent comme des mouches, «*cadebant quasi muscae*».

L'endroit où la bataille fut livrée est le château de Poenari, comme il fut nommé plus tard, ou Căpățânenii, comme on le nomme aujourd'hui, ou bien encore le Château de Negru-Vodă (fig 6, 8.)

La victoire de Bassarab à Argeș assura au Voévode sa tranquillité jusqu'à la mort de Charles Robert, en 1342.

Les documents postérieurs, mentionnant le combat de 1330, montrent les sentiments actuels du Roi contre «*notre ennemi notoire*» et «*ses fils*», détenteurs infidèles de notre terre transalpine au préjudice de la sainte couronne royale.

Il semble, en effet, que, conformément à la coutume de l'époque, Bassarab s'était adjoint, en 1335, comme corrégent, son fils, Nicolas Alexandre, de même qu'André II de Hongrie avait gouverné avec ses fils Bela et Coloman; le Tsar de Bulgarie Michel avec son neveu Alexandre; Etienne Uroš

II de Serbie, avec son fils Etienne Doušan et, plus tard, le prince roumain Mircea avec son fils Michel.

C'est ainsi que s'explique l'acte d'hommage de 1343 que Nicolas Alexandre Bassarab, «quidam princeps seu baro potentissimus», fit au nouveau Roi de Hongrie Louis, qui se trouvait aux confins du Royaume, «suum dominium sub sacra corona recognoscendum».

C'est l'explication de la lettre du Pape Clément VI, adressée au noble seigneur «Alexandro Bassarati», pour ravir à l'hérésie les «Olachi-Romani».

Le grand Bassarab mourut dans sa capitale de Câmpulung, en 1352, où il fut enterré, vu qu'il n'avait pu terminer la résidence princière d'Arges, commencée par lui, et où il espérait avoir une capitale plus éloignée des frontières de l'ambitieux Roi de Hongrie.

Le graffite (fig. 9) qui mentionne sa mort le nomme Grand, de même que l'inscription de la pierre tombale de son fils, Nicolas Alexandre; grand pas dans le sens de vieux mais grand par ses actes pour la consolidation du pays.

Nicolas Alexandre Bassarab, grand prince indépendant, (Гнанкин и самодержавный господарь) fils du grand Bassarab Voévode (Сынъ Бланкаго Басараба Воєвода), comme il est intitulé sur sa pierre tombale (fig. No. 11), corrégent pendant le règne de son père, comme on l'a vu, occupe le trône princier en 1352.

Sa situation par rapport au Roi de Hongrie, Louis le Grand, est assez puissante pour que le Roi envoie, en 1355, un légat, l'Évêque Démètre d'Oradea-Mare, «ad Alexandrum Bassarabi, Vayvodam nostrum transalpinum», pour traiter la paix et la concorde.

Il épousa d'abord une orthodoxe qui lui donna un fils Vladislav, qui lui succéda au trône, puis une catholique, Clara, dont il eut plusieurs enfants: Radu, successeur de Vladislav; Elisabeth qui épousa le duc d'Oppeln; Anca, qui devint reine de Serbie, en épousant Etienne Uroš, fils du grand Doušan; une seconde fille qui épousa son neveu Sracimir, Tsar de Vidin, fils du Tsar Alexandre; et enfin Voislav, mort jeune.

Basé sur de tels liens de famille qui constituaient tout autant de coalitions politiques, Nicolas Alexandre Bassarab vécut en paix avec l'ambitieux angevin Louis jusque vers la fin de son règne, reconnaissant la domination du Roi sur Sévérin dès l'époque de l'hommage prêté en 1343. Les limites de son pays ne dépassaient pas vers l'est la rivière de la Prahova.

Il fonda la Métropole de Valachie en 1359, demandant au Patriarche de Constantinople «non seulement une fois mais souvent... que dorénavant le Métropolitain et toute sa domination... soit sous la juridiction et l'administration de la sainte et grande église».

Cette métropole fut élevée sur l'emplacement où on construisit plus tard, sur les anciennes assises, le monastère d'Arges de Neagoie Bassarab.

C'est à la suite de ces relations avec Constantinople que paraît pour la première fois, comme titre de la Valachie, le nom de *Hongro-Valachie*.

Agé, comme il est représenté sur les peintures murales du monastère de Negru-Vodă de Cetățeni, il mourut le 16 novembre 1364, comme Grand Voévode, indépendant, (fig. No. 10, 11), sans avoir pu terminer les travaux de la résidence princière d'Arges et c'est pourquoi il fut enterré dans l'Eglise Princièră, sise près du palais princier de Câmpulung.

Vladislav Voévode, qui monta sur le trône de son père, en 1364, commence son règne en refusant de reconnaître la suzeraineté du Roi hongrois: «en s'attribuant un titre fictif» sans vouloir se préoccuper du Roi «a quo sua debent insignia».

C'est pourquoi Louis le Grand appela auprès de lui à Timisoara ses armées, le 24 février, dans l'intention, probablement, d'attaquer Sévérin.

Toutefois, la mort du Tsar Alexandre de Vidin, survenue au printemps de 1365, le détermina à se diriger de préférence contre le plus faible, Sracimir, beau-frère de Vladislav, qu'il fit prisonnier avec la soeur de Vladislav, et les tint enfermés pendant quatre ans en Croatie.

Vidin, pris en juin, fut d'abord mis sous les ordres du Voévode de Transylvanie, puis transformé en «Banat de Bulgarie».

Vladislav répondit à ceci par une attaque dirigée contre Tâlmăciu en Transylvanie.

Le danger que présentaient, tant pour le Roi que pour Vladislav, les attaques de Sișman, Tsar de Tîrnovo, lequel se rallia aux Turcs qui attaquèrent Vidin, les détermina tous deux à une réconciliation.

Dès 1365, Louis, dans un acte de délimitation donné à Orșova, nomme Vladislav «Voivoda noster Transalpinus».

La propagande faite à Vidin par les moines minorites du Roi, rendait insupportable la domination hongroise. Alors, profitant d'une révolte des habitants, Vladislav prit Vidin en février 1369. Ceci provoqua l'expédition de punition du Roi Louis.

Les armées transylvaines, conduites par le Voévode transylvain Nicolas et par le Vicevoévode Pierre, au printemps de l'année 1369, pénétrèrent, tandis que le Roi arrivait de la région danubienne, dans la région de la Ialomitza où elles subirent une défaite pareille à celle infligée à Charles Robert.

Ces combats amenèrent la paix entre le Roi et Vladislav, en novembre 1369. Les conditions de paix furent: la mise en liberté de son beau-frère Sracimir et sa réinstallation sur le trône de Vidin, sous la garantie de Vladislav et de Dobrotici, le despote bulgare de Varna.

En reconnaissant, au besoin Louis, comme «naturalis dominus noster generosus», Vladislav vécut indépendant en jouissant, dès sa réconciliation de 1365, des fiefs qui lui furent concédés par le Roi hongrois, organisés à la mode française, le ducat de Făgăraș et le Banat de Sévérin.

En cette qualité, et bien qu'il s'intitule: «Ladizlaus dei et Regis gracia Vaivoda Transalpinus, Banus de Zevrinio, Dux de Fugrus», il affirme jusqu'à sa mort son indépendance.

Après la défaite des armées serbo-roumaines à Cîrmen, en 1371, il semble que les relations avec la Hongrie s'aggravent à nouveau, vu surtout que Vladislav, inaugurant la politique qui sera celle de Radu, de Dan et de Mircea, concernant la région du «Podunavium» (du Danube), sur le compte de l'ennemi de Sracimir et du sien, Sișman de Tîrnovo, s'installa à Nicopolis.

Vers 1374 une rencontre a dû avoir lieu entre les armées du Roi Louis et celles de Vladislav.

Peu après, Vladislav, qui en 1370 avait créé une métropole «d'une partie de la Hongrovalachie, du côté de Sévérin», en fondant le monastère de Vodița et avait entretenu des relations avec le Mont Athos, mourut dans sa résidence de Curtea de Argeș et y fut enterré, dans l'Eglise Princièră.

Radu Voda, dit le Noir (fig. 12), frère de Vladislav et fils de Nicolas Alexandre Bassarab, succédant au trône entre 1374 et 1385, eut un règne qui forme le chapitre le plus obscur de l'histoire des Roumains, vu qu'il n'est mentionné par aucune source étrangère et qu'il n'est resté de lui aucun document direct, sauf une série de monnaies, lesquelles ont en général l'inscription suivante, en slave ou latin: Radul Voévode Transalpin ou de Valachie.

La chronique du pays, écrite très tard, au XVIIe siècle, ne connaissant aucun des princes mentionnés jusqu'ici, à l'exception du Voévode Alexandre, commence par lui l'histoire du pays roumain et considère ce Prince comme fondateur de l'Etat: «Quand on fut en l'an 6798 depuis Adam (1290), alors qu'il y avait dans le pays hongrois un voévode appelé Radu le Noir Voévode, grand comte d'Almaș et Făgăraș, il le quitta avec toute sa maison et une grande multitude, Roumains, Catholiques, Saxons et toutes sortes d'hommes; puis, descendant le cours de la Dâmbovitza, il commença à créer un pays nouveau».

Il n'y a rien d'étrange à ceci, vu qu'au XVIe siècle, époque où les princes et les boyards cherchaient à connaître les origines du pays roumain, comme les documents manquaient, ils ne pouvaient remonter que jusqu'au Prince Mircea et à son père Radu, à l'époque duquel ils mettent la fondation du pays roumain.

En 1547, encore, Mircea le Pâtre, confirmant une donation faite au monastère de Tismana, fondé par le prince Radu et terminé par son fils Dan, après avoir lu les actes de cette propriété, la confirme: «parce qu'elle est ancienne et légalement accordée au monastère dès la fondation du pays roumain». D'autre part, le fait que l'on n'exigeait plus dans la chancellerie princière les originaux des titres de propriété pour reconfrimer les anciennes propriétés bien connues, et que l'on admettait comme justes les affirmations des moines, contribua à ce que, petit à petit, la vérité historique soit

remplacée par la légende; pour certains cas difficiles des faux mêmes furent commis lesquels, par la suite, se glissant parmi les documents, devinrent monnaie courante pour nos premiers chroniqueurs.

L'impossibilité de pouvoir lire exactement certaines dates contribua, également, à donner de la valeur à la légende.

Cette falsification de la vérité historique se fit par cinq voies différentes:

1. Par la confirmation des titres de propriété du monastère de Tismana, 2. par ceux du monastère de Câmpulung, 3. par ceux du monastère catholique de Câmpulung, 4. par la confirmation des privilèges de la ville de Câmpulung, 5. par la vie de Sainte Philothée.

Confirmation des documents du Monastère de Tismana

Dans un document du 3 octobre 1385, le Voévode Dan dit explicitement: «j'ai trouvé dans la localité dite Tismana, un monastère non terminé; les fondements en furent posés par mon père le bien heureux et très vénéré Voévode Radul, mais la mort, qui vint trancher brièvement sa vie, l'empêcha de le terminer... c'est ce monastère que j'ai bien voulu terminer et doter... Je reconnais donc les donations faites par feu mon père, Radu Vodă: le village Vadul Cumanilor avec Toporna et l'étang de Bistret, depuis Toplița, jusqu'à la rivière au cours rapide, plus haut que Covăcița, avec le village Hrisomunții et Tismana...».

Le document original, émanant de Radu Vodă, concernant ces donations, ne s'est pas conservé, vu que le prince Dan ne le cite pas.

Toutes les reconfirmations ultérieures des titres de propriété de ce monastère ne mentionnent aucun document de Radu Vodă jusqu'au XVIe siècle.

C'est ainsi que, dans les confirmations ultérieures, le prince Mircea, frère de Dan, dit en parlant du monastère de Tismana: «mon père Io Radul-Voévode en a posé les fondements et feu mon frère l'a doté».

Dan II, en 1424 dit qu'il a été fondé par «Radul Voévode, mon grand père, *Дѣдо*» et il a été terminé par son père Dan».

Vlad le Diable, en 1439 dit: «c'est le père de mon père Mircea Voévode: Radul Voévode, qui la fait construire».

Radu le Beau, en 1464, dit «c'est mon père (Mircea) qui l'a doté».

Pătrașcu Voévode, en 1555, dit: «j'ai vu l'acte de donation de feu Dan Voévode et de Mircea Voévode».

Pierre le Boiteux dit la même chose en 1568.

Alexandre II, en 1569, — après qu'en 1532 le monastère de Vodița, bâti par Vladislas, fut confondu au point de vue administratif avec Tismana — est le premier qui ajoute l'affirmation que ces terres de Tismana sont d'anciennes donations, datant «depuis la fondation du pays roumain, par Negru Vodă».

Ce même prince, en 1576, dans un autre chrysobulle, confirme au monastère Tismana le village Cumanii, lequel, comme on l'a vu de la charte de Dan, avait été donné par son père Radu, lequel cependant n'est désigné que sous le nom de Negru-Vodă: «qui a été donné au monastère... dès l'époque où vivait feu Negru-Voévode».

Dans ce même chrysobulle on introduit aussi une première falsification: «j'ai lu aussi la charte de confirmation de feu Negru-Vodă» — laquelle, comme on l'a vu, n'a jamais existé.

Une preuve en est la confirmation de Radu Mihnea de 1621, laquelle, pour ces mêmes villages donnés au monastère de Tismana par Radu-Vodă, ne cite que le document de Dan, fils de Radu, du 3 octobre 1385, le seul qui nous soit connu comme le plus ancien, ainsi que les confirmations d'Alexandre Iliș de 1628, celle de Mathieu Bassarab de 1635 et, surtout, celles de 1649.

Constantin Șerban le Camu, en 1656, réédite les falsifications d'Alexandre II, affirmant avoir vu: «les anciens documents et chrysobulles de Negru Voévode et de son fils Dan Voévode».

Toutefois l'ispravnic de Craiova, de 1659, ne cite que la charte de «Dan Voévode fils de Radu-Vodă». Duca Voévode, en 1677 fait de même.

Sous Șerban Cantacuzène, en 1681, toute la légende de

notre chronique, en tant que noms, dates etc., est entièrement fabriquée. Ce prince, confirmant la propriété du village Cumanii au monastère de Tismana, dit qu'il a été donné au monastère, par feu Radu Negru Voévode, l'ancien, «comme je l'ai vu dans la charte de Radu Negru Voévode de 6800» (1292). Ce même prince falsifie même le texte de la charte de Mathieu Bassarab, que nous avons examiné.

Sous les princes Brancovan, en 1702, et Cantacuzène en 1714, on mentionne également les chartes de feu Negru Vodă et de feu Dan Voévode, «fils de Radu Negru Voévode, en 6894» (1385).

Enfin, le Ban de Craiova, en 1742, cite les mêmes chartes.

Confirmation des documents du monastère de Câmpulung

Dans cette ville il y avait une Eglise Princières, chapelle du palais, bâtie probablement par Bassarab Voévode ou par son père Tihomir, vers 1315 (6823).

L'église fut détruite par le tremblement de terre de 1628, pendant le règne d'Alexandre Voévode Iliș. Mathieu Bassarab la fit rebâtir en 1636, et la transforma en monastère.

Dans l'ancienne église ruinée, Mathieu Bassarab trouva une inscription peinte, selon la coutume de l'époque, et parmi les «peintures très belles», le portrait de celui qui fit peindre l'église: celui de Radu Voévode, de son fils Dan et du père de Radu: Nicolas Alexandre Voévode.

Ces portraits existaient dans l'église de Mathieu Bassarab jusqu'au tremblement de terre de 1819, et furent vus par le Stolnic Constantin Cantacuzène, l'auteur de la «Chronologie».

En parlant de Dan Voévode, il dit: «Au monastère de Câmpulung, où on voit son portrait, il est désigné comme fils de Radu Vodă Negru».

De même, en parlant du prince Nicolas Alexandre, il dit: «Au monastère de Câmpulung on voit son portrait, comme fondateur, présentant l'église».

Le métropolite Néophite, lors de la visite qu'il fit en 1747, a également vu ces portraits: «on voit dans l'église le portrait de Negru Voévode et de son fils Dan Voévode, ainsi qu'un Nicolas d'Alexandre (sic), sur le tombeau duquel il y a une inscription».

De l'inscription peinte, indiquant la date de fondation de l'édifice, le Voévode Mathieu Bassarab n'a rien pu déchiffrer, sauf l'année, mais ayant confondu *Ѡ* avec *Ѡ* il lut 6723 (*СѠѠ* = 1215) au lieu de 6823 (*СѠѠ* = 1315).

C'est ainsi qu'en rapprochant le nom de Radu, dont le portrait comme fondateur de l'église se trouvait sur les murailles du monument, avec la date de 1215, obtenue par erreur de lecture de l'inscription de l'église, on eut un Radu-Vodă Negru en 1215, ce qui est en contradiction même avec les théories historiques qui prennent consistance à l'époque de Mathieu Bassarab, comme nous le verrons, lesquelles indiquent, pour le règne de Negru-Vodă, l'année 1290 et 1292.

D'ailleurs il est exclu de pouvoir admettre une domination roumaine à Câmpulung antérieurement à l'année 1300, comme nous l'avons vu.

En 1826, l'église ayant été restaurée, sous le règne du Prince Grégoire Ghica, par l'architecte Franz Walet, les portraits mentionnés plus hauts furent refaits à l'exception de celui de Dan. Ces portraits existent de nos jours et nous en parlerons plus loin (fig. 13).

Parmi les terres acquises ultérieurement par cette église — transformée en monastère à partir de Mathieu Bassarab — il y avait la terre de Bădești, au sujet de laquelle un procès fut intenté au XVIe siècle, et qui dura jusqu'au XVIIIe siècle. Ses phases peuvent être étudiées dans les actes conservés.

Sous le règne du prince Mihnea, (1508—1510), lors des troubles politiques de l'époque, le Stolnic Badea Boloșin, obligé de s'expatrier, laissa en gage ou bien vendit sa terre de Bădești au petit propriétaire terrien, Stan Dolofan, pour 5000 aspres.

Rentré dans le pays, le Stolnic Badea intenta un procès à Dolofan qui prétendait avoir acheté la terre, alors que Badea affirmait ne la lui avoir laissée qu'en gage.

Le Prince Pierre le Boiteux reconnu en 1564 le droit de propriété à Stan Dolofan.

Le Prince Alexandre, en 1570, donna raison au Stolnic Badea, lui imposant de restituer les 5000 aspres reçus de Dolofan.

En 1596, Michel le Brave se prononça de nouveau en faveur des fils de Dolofan, lesquels prétendaient ne pas avoir reçu les 5000 aspres.

Toutefois, en 1597, ce même Prince donna gain de cause au Biv-vel Comis Radu de Cepari, gendre et héritier de Badea Boloșin, lui confirmant la possession de la terre de Bădești.

En 1618 un faux se glisse dans les actes.

Radu, probablement, afin d'échapper aux perspectives d'un nouveau procès, donna la terre de Bădești à l'Eglise de Câmpulung, laquelle, pour ne pas se voir contester ses droits, la mentionna, en commettant un faux, dans une charte de Nicolas Alexandre Voévode, charte se trouvant dans la possession de l'Eglise de Câmpulung. Le Prince Gabriel Movilă attribua donc, en 1618, à cette église «de la ville de Câmpulung... bâtie par feu Negru Radu Voévode (!) la terre de Bădești... qui fut donnée par feu Io Nicolas Alexandre Voévode, fils de l'ancien feu Io Bassarab Voévode, neveu de feu Negru Radu Voévode», (!) des popes lui ayant présenté une ancienne charte de feu Nicolas Alexandre Voévode, datant de 6860 (=1352) énumérant toutes les donations faites à cette sainte église, charte écrite par feu Nicolas Alexandre-Voévode.

Et c'est ainsi que les héritiers de Dolofan perdirent le procès, intenté cette fois à l'église de Câmpulung, bien qu'elle n'eut jamais possédé, en fait, la terre de Bădești.

Le procès dura jusqu'en 1745 lorsque, devant le Divan présidé par le Métropolitain Néophite, les paysans de Bădești démontrèrent en foi de quels arguments ils demandaient à être libres.

Il résulte de la charte du Prince Gabriel Movilă, octroyée à l'occasion de ce procès, que la généalogie d'Alexandre Bassarab n'est rédigée que d'après les affirmations des prêtres, conformément à la légende qui commençait à être créée, comme nous l'avons vu en parlant de Tismana, et que la mention de la terre de Bădești, dans la charte authentique de Nicolas Alexandre-Vodă, n'est due qu'à un faux.

Documents confirmant les privilèges de la ville de Câmpulung

La ville de Câmpulung a joui de certains privilèges communaux.

Le Prince Radu Mihnea en 1615 et le Prince Léon en 1632, citent comme le plus ancien acte, octroyant des droits à la ville, le chrysobulle de Michel, fils de Mircea, de 1392 (6900).

Mathieu Bassarab, en 1636, année quand il termina la restauration du monastère de Câmpulung et fit graver sur l'inscription frontale que le monastère avait été bâti premièrement par «Radu Negru... en l'an 6723 d'Adam (1215)» confirme les privilèges antérieurs de la ville et cite la charte de son ancêtre «Radu Negru Voévode, de l'an 6800 (1292)», bien que dans une charte du mois de décembre, de la même année, il cite comme la plus ancienne charte de la ville, celle du Prince Michel de 1392!

Confirmation des documents de l'église catholique de Câmpulung

Dans un procès de propriété entre l'église catholique des Franciscains et le monastère de Câmpulung, les minorites soutinrent devant le divan du Prince Constantin Șerban le Camu que l'église tenait le dit terrain «de la Princesse Marguerite, qui était catholique, femme de feu Negru-Vodă».

Marguerite, cependant, comme nous le verrons des registres obituaires, était femme du Prince Bassarab. C'est donc dans les déclarations des minorites, non basées sur des documents, mais faites pour donner plus de force à leurs prétentions, que l'on voit, pour la première fois, l'affirmation que Negru-Vodă était Bassarab.

Dans tous les documents que nous avons mentionnés,

Negru Vodă n'est autre que Radu-Vodă, père de Mircea et le nom de Negru (Le Noir) n'est associé, dans toute notre légende historique, qu'au seul nom de Radu.

Légende de saint Philothée

Les reliques de sainte Philothée (fig. 14) qui se trouvaient dans l'Eglise Princière de Curtea de Argeș, avaient, à l'époque de Mathieu Bassarab, un synaxaire.

Le Métropolitain Néophite, dans la description de son voyage pastoral, nous dit que cet ancien synaxaire slavon avait été perdu, ce recueil des légendes de la sainte ayant été emmené en Moldavie par un boyard. C'est ce fait qui le détermina à rédiger, d'après la tradition orale, un récit de la vie et actes de sainte Philothée.

L'évêque d'Argeș, Joseph, en 1815, désirant avoir une vie exacte de la sainte, s'adressa au chantre du monastère de Neamț, Isaac, lui demandant de rédiger un office de Sainte Philothée. Il en fit don à l'Eglise Princière, le 30 novembre de la même année, afin que «dorénavant la béatification de la sainte puisse se faire sans aucune altération le jour qui lui est consacré».

D'après cette légende, il résulte que la martyre serait une bulgare de Târnovo, ses reliques furent transférées dans l'Eglise Princière de Curtea de Argeș par «Radu-Vodă, lequel était alors Prince en Valachie, c'est peut-être lui qui était surnommé le Noir, celui par qui l'église a été bâtie».

De fait, cette vie, rédigée beaucoup postérieurement, oralement, n'est pas conforme à la vérité.

Les reliques de Sainte Philothée furent transportées à Târnovo par le Tsar Caloian, de la ville de Molybotum, un village de Palestine (région de Pamphile); les reliques restèrent à Târnovo même après que cette ville eut été assiégée par les Turcs, le 17 juillet 1393.

Sracimir, Tsar de Vidin, les fit transporter de Târnovo à Vidin, par le Métropolitain Iosaf, vers le début de l'année 1395.

Ce n'est qu'après que Vidin fut conquis par Bajazed, en 1396, et après que le Tsar Sracimir fut fait prisonnier, que ces reliques ont pu être transportées dans notre pays.

Toutefois, il n'est pas improbable que, lors de la panique provoquée par les Turcs qui avaient pénétré à Andrinople en 1365, ces reliques aient été mises à l'abri chez Radu, beau-frère de Sracimir et c'est ainsi que le souvenir de ce prince est rattaché à l'office de sainte Philothée lequel, d'ailleurs, ne ressemble ni à celui écrit par le patriarche Eutime de Târnovo, ni à celui du Métropolitain de Vidin, Iosaf, vu qu'il a été écrit d'après la tradition orale, et non pas traduit d'après le texte original bulgare.

D'ailleurs, les reliques de Sainte Parashkëvi, ainsi que celles de la tsarine Théofano, qui se trouvaient à Târnovo, ont d'abord été transférées à Vidin, puis en Serbie.

En tous cas, cette vie de Sainte, également, constitue un argument décisif contre l'hypothèse d'un Radu Negru vers 1290.

Tandis que la chronique du pays — rédigée ultérieurement, très tard, sur la foi des documents de nos principales fondations ecclésiastiques, que nous avons examinés, — ne connaît aucun autre de nos Princes, antérieurement à Radu, qu'elle considère comme le fondateur du Pays, à la date fautive de 1290, les registres obituaires de ces fondations donnent tous, presque sans erreur, la succession exacte des Princes telle qu'elle ressort de la critique des sources. (V. page 25).

Radul Voévode, outre dans les chartes se référant au monastère de Tismana, est mentionné, également, dans celles se rapportant aussi à d'autres fondations religieuses.

C'est ainsi que le Prince Mircea donne au monastère de Cozia des vignobles, dans la région de Râmnic, ayant appartenus au boyard Buda, de par la volonté de mon père le Prince Radu, et donnés à l'ancien monastère de Cozia, dont les ruines sont conservées auprès de l'actuel monastère de Cozia, fondation de Mircea Voévode.

Le Voévode Michel confirma des donations aux monastères de Cozia et Cotmeana, «desquels furent bâtis par mon grand-père et mon père».

Sa femme, Anne, mentionnée dans les obituaires d'Argeș et de Câmpulung, ainsi que sur les peintures de l'ancien mo-

nastère d'Argeș, est mentionnée sous son nom de religieuse, Kalinikia, dans les documents de ses successeurs.

Le nom de Radu est mentionné dans l'inscription frontale du petit monastère Zghiabul (district de Vâlcea), de celui de Babele (Vlașca), de celui de Negru Vodă (Muscel). La fondation de la forteresse de Giurgiu lui est attribuée. Même les monastères de Vratna et celui de Monastirica de Krajina, bâtis par Saint Nicodème, auraient été restaurés par Radu. On lui attribue toutes les plus anciennes fondations du pays.

Nous ne possédons aucun renseignement sur ses relations avec les Hongrois, mais du fait que ce Prince roumain avait nommé un Ban à Sévérin, on peut déduire qu'il conservait toutes ses possessions. Il est probable que toute sa politique fut consacrée, — continuant ainsi la politique de Vladislav, — au territoire «du Danube» (podunaviu), avec l'appui de Dobrotici, le dynaste de Varna. Son fils et successeur, le Prince Dan, continua cette politique y perdant sa vie dans des combats contre Sișman, Tzar de Târnovo. Son autre fils, Mircea, recueillit les fruits de cette politique, car il ajouta à ses autres titres celui de maître des deux rives du Danube, sur tout son cours et jusqu'à la grande mer et Souverain de la forteresse de Dârstor.

Mais avec Mircea, le centre de domination du Pays se déplaça d'Argeș vers le sud-est, à Târgoviște.

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SUR LA VILLE D'ARGEȘ

Il n'est pas exclu qu'Argeș eut été la capitale du voévodat de Sénéslas.

Il est certain que ce n'est qu'après que la ville frontière de Câmpulung ne pouvait plus offrir les garanties suffisantes de sûreté aux Princes roumains, vu l'ambition des Angevins, que la ville d'Argeș devint, pendant tout le XIVe siècle et jusqu'à la fin du règne du Prince Mircea, la Capitale du pays.

Le Prince Bassarab dut songer, dès 1330, à faire de cette ville sa résidence (fig. 15). Ce n'est qu'ainsi qu'on peut expliquer pourquoi Charles Robert dirigea ses armées de Sévérin «sub castro Argias», situé à 30 km au Nord de la ville d'Argeș.

Vladislav, son neveu, est le premier Prince constaté ici. On a de lui deux documents, l'un de 1369 et l'autre de 1372, «in Argias», «in Argios», «in nostra residentia».

De ce qui fut exposé plus haut, et vu que Bassarab a été enterré à Câmpulung, il résulte que la résidence princière n'a été mise en état d'être habitée que sous le Prince Vladislav.

Celui qui la termina, fut Radu, son successeur, lequel, comme le dit la chronique du pays: «bâtit l'enceinte de la Cour en pierre et la maison princière».

Le Prince Dan Ier habita aussi оу аргии.

Le Prince Mircea est constaté habitant Argeș en 1387, 1388 et en 1391 «sede nostra Argiesiensis». C'est ce prince qui le premier élit pour capitale Târgoviște.

Vlad, l'usurpateur du trône de Mircea, régna «in opido Argisch».

Michel et Dan II habitent à Târgoviște, mais résident aussi à Argeș.

Le Prince Dan II écrit aux habitants d'Argeș de faire bon accueil aux négociants de Brașov, venant à Argeș pour y vendre leurs marchandises.

Vlad le Diable, Bassarab le Jeune et Neagoi Bassarab habitent de temps en temps à «Curtea de Argeș».

Toutefois, du fait que Vlad le Diable date des documents d'Argeș, mais les fait écrire à Târgoviște, il résulte que la Cour, dans la véritable acception du mot, ne résidait plus dans cette première ville.

Radu d'Affumați habita à Argeș, dans le Monastère d'Argeș, en 1528.

En fait, la ville commence à perdre de son importance, non seulement par suite du déplacement de la Capitale, mais aussi parce que Neagoi et les Princes qui lui succèdent accordent tous les privilèges au monastère d'Argeș au détriment de l'autonomie des habitants de la ville, qui avaient dû jouir de privilèges pareils à ceux accordés aux habitants de Câmpulung.

Les armes de la ville: l'aigle bicéphale, opposé à l'aigle du pays — des armes de Câmpulung — étaient le seul titre de fierté des habitants, lorsqu'ils pouvaient apposer le seing de la ville sur les actes signés par le judex et ses 12 conseillers (fig. 16). Mais ces actes ne concernaient que des questions de très petite importance, telle que la vente faite par un certain Barbul au monastère d'Argeș, au prix de quatre ughi (ducats), au su de tous les propriétaires voisins, ou bien des cas d'hypothèques, attendu que la municipalité avait perdu l'un des droits essentiels de son autonomie: le droit de juridiction sur les habitants de la ville, du judex élu par eux.

Ce droit de juridiction de la ville, le Prince Neagoi le conféra aux supérieurs du couvent d'Argeș. Les Princes Michel le Brave, Mathieu Bassarab, Grégoire Ghika, Radu Léon et Brancoveanu reconfirmèrent par actes ce privilège conféré au monastère par le Prince Neagoi.

Toutefois, en 1608, le Prince Brancoveanu, prenant en considération que le jugement «de la ville de Curtea de Argeș» qui avait été prononcé par des moines, avait donné lieu à «des choses injustes», et que d'on avait emprisonné des habitants dans le monastère, enleva le droit de juridiction aux moines et l'attribua à la capitainerie de martologues de Loviștea; mais, à la suite des protestations du Supérieur du monastère, il laissa la juridiction au monastère, à la condition que le jugement ne soit plus prononcé par les moines, et qu'ils ne puissent tenir de prison, mais la cèdent à des laïques.

Cependant, à partir du règne d'Etienne Cantacuzène et sous celui d'Alexandre Maurocordato, les jugements furent de nouveau attribués au monastère.

Lors de l'occupation russe, «Brigadier et chevalier Meders», en 1772, reconfirma au monastère le droit de juridiction pour la ville et cette ordonnance fut confirmée, plus tard, par ordre de l'Impératrice «Catherine Alexandrovna».

De même, les revenus de la ville, dont, ceux des foires de la St. Démètre et de la Ste Marie, furent concédés au monastère, par tous les Princes.

Ce n'est qu'à la suite de la protestation écrite des habitants, en 1645, que le Prince Mathieu Bassarab concéda un tiers des droits de douane revenant à la ville, aux habitants.

La police du bourg est aussi à la charge du Supérieur du monastère qui l'exerce par ses préposés.

Les pouvoirs du Supérieur sont tels, dans l'exercice de ses droits dans le bourg d'Argeș, que ni même le Chancelier du pays (le grand Logothète) ne peut les contrecarrer.

A la suite d'un conflit qui eut lieu entre les serviteurs du Supérieur et ceux du Logothète, le vieux Vel-Logothète Miho reçut cette admonestation du prince Mathieu Bassarab:

«C'est pour cela que je vous ai chargé, comme boyard âgé, de distribuer la justice et vous prenez parti pour votre serviteur! Il ne fallait pas, frère de femme de mauvaise vie, prendre son parti du moment qu'il était coupable!

Après lecture de cette lettre vous allez laisser les hommes du monastère en paix, car tel est l'ordre que je vous transmets».

Et selon cette lettre de Mathieu Bassarab, le Supérieur a la latitude de faire arrêter tout boyard qui ne respecterait pas les règles de la bienséance et qui viendrait faire la fête dans le bourg d'Argeș: «Enfin, celui qui sera surpris faisant la noce en cette ville, fut-il grand boyard, haut serviteur princier, militaire, ou n'importe qui, le père Supérieur pourra librement le dépoiler, lui prendre tout ce qu'il aurait sur lui et l'envoyer enchaîné ici, auprès de ma Seigneurie».

Bien plus, une terre appartenant à la ville leur fut prise en faveur du monastère.

C'est ainsi, qu'une première fois, on prit aux habitants, le quartier de Flămânzești, où était situé le monastère. En 1560 les habitants s'en plaignirent au Prince Pierre le Boiteux déclarant: «ne pas avoir cédé ce terrain de bon gré, mais qu'il leur fut pris de force par le Prince Bassarab (Neagoi) sans nul dédommagement». Le procès n'était pas encore terminé sous le règne de Mathieu Bassarab.

Plus tard, Mathieu Bassarab, en échange du tiers des revenus des octrois de la ville, accordé aux habitants, confirma la possession de toute la terre appartenant à la ville, au dit monastère.

Vers 1832, sur cette terre, «chaque habitant avait sa part, tandis que la forêt et l'étang étaient en commun». Les revenus de la forêt et de l'étang étaient attribués une fois aux prêtres de la ville, et l'autre année aux habitants.

Vu cet état de choses, les habitants déchoient de l'état florissant où ils se trouvaient jadis.

Alors qu'au XVe siècle il y avait encore des boyards du pays, qui résidaient à Argeș, tel l'époux de Marina, soeur de Jean Hunyadi: «Mamzil (sic) ab Argis»; vers 1530 on n'y mentionne que quelques négociants qui trafiquaient avec ceux de Brașov tels que: «Greo de Ardgēs, Chirilă, Laurent, Stoica, Bratul, Belșe, Démètre, Berinsca, Georges, Dobrotă, Can-ciul, Pierre».

Plus tard, les documents ne mentionnent que leurs disputes avec le monastère.

Vers 1649, le judex et ses 12 conseillers, ainsi que tous les habitants d'Argeș, recevaient la lettre suivante de Mathieu Bassarab, en réponse à leur plainte vaine adressée à ce Prince: «Attendu que j'ai compris la manière dont vous vous comportez envers le monastère et les moines de Ma Seigneurie... auxquels vous adressez des paroles blessantes... que vous calomniez en leur jetant l'insulte qu'ils ont des relations avec vos femmes, et vu que par votre attitude le monastère et ses religieux sont tournés en dérision... tâchez de ne plus porter atteinte au monastère ou, sinon, je vous ferai tous chasser hors la ville comme il convient à des menteurs».

Même le judex de la ville est réduit au simple rôle d'exécuteur des ordres du monastère.

C'est ainsi que le Prince Nicolas Mavrocordat écrivait en 1720, à ce dignitaire, à la suite d'une plainte portée par le monastère contre lui: «Je te ferai venir ici et t'infligerai une punition telle que tu n'en as jamais eues».

En ce qui concerne la maison princière d'Argeș, aucune nouvelle ne nous en est parvenue.

Ce n'est qu'en 1694, que nous apprenons, d'un document de très grande importance, qui fixe aussi l'emplacement où se trouvait cette maison, que «les appartements princiers» existaient encore.

En cette année, un habitant vendit au Supérieur d'Argeș «un moulin situé en face du palais princier».

Il y a une dizaine d'années ce moulin subsistait encore sur la rivière de l'Argeș qui coule au bas des ruines actuelles de la cour princière.

Sous le règne de Constantin le Camu, le Patriarche Macaire, visitant Curtea de Argeș, son secrétaire, Paul d'Alep en parle en ces termes: «les maisons de ce bourg sont fort belles et ressemblent à celles du pays des Cosaques. Quelques Grecs y habitent et ils accompagnèrent le Supérieur du monastère venu nous recevoir».

Vers 1815, Sestini, lors de son voyage, trouva ce «Wrascé d'Argis» «habité plutôt par des tziganes que par des Roumains: c'est un domaine princier, c'est-à-dire qu'il appartient au Prince».

La beauté de la position naturelle de la ville, «avec son église et ses montagnes» n'échappe pas à Clarke qui la compare au Tyrol.

Il admire ici, en 1818, les maisons, petites, mais extraordinairement propres, toutes en bois.

De même Kreuchely, en 1820, visita «la résidence des Hospodars de laquelle il n'est resté que quelques ruines».

Derblich dit qu'en 1859 la ville avait 700 maisons et 3500 habitants.

Enfin, parlant des ruines de la cour princière, l'Evêque Hilaire disait, en 1830: «elles résistent encore et nul roumain sensible ne peut les regarder sans un serrement de cœur».

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SUR L'ÉGLISE PRINCIÈRE DE CURTEA DE ARGEȘ

Jusqu'à ce que l'on ait commencé la restauration de l'église, ainsi que les fouilles, qui ont permis d'utiliser un nouveau matériel historique pour fixer la date de la fondation de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș, qui servait de chapelle à la cour de nos anciens Princes, le plus ancien renseignement sur cette église était celui que la chronique du pays donnait sous la forme suivante:

«De là (de Câmpulung), Radu Vodă Negru s'est fixé à Argeș et y a élevé également une grande ville. Il y fixa sa

capitale et construisit un palais en pierre, des attéances princières et une grande et belle église».

Les inscriptions des cloches, qui furent refondues en 1812, mentionnent le même nom de Radu-Vodă Negru et l'année, fautive, comme celle de la chronique, 1290.

Toutefois, le nom du Prince, n'est pas pris de la légende ou de la chronique, mais a été reproduit d'après l'ancienne inscription, sur l'une des cloches, comme le prouve clairement l'inscription gravée sur l'une d'elles:

«Ces deux cloches, comme cela est écrit sur la plus grande, ayant été faites par feu Io Radul Négru-Voevode, qu'il donna à son église de la ville d'Argeș, ont été refondues par Mgr. Joseph, Evêque d'Argeș, en 1812».

La version, conservée par la tradition de la chronique, est en grande partie vraie, comme nous le verrons.

Un premier pas¹⁾ pour fixer la date de la construction de l'église nous est donné par l'inscription fragmentaire slave au dessus du panneau (fig. No. 37) reproduisant les portraits des fondateurs de l'église, et qui se trouve à gauche de la porte d'entrée, dans la nef de l'église, panneau dont nous parlerons, en détail, plus loin.

Pour le moment ce qui nous intéresse dans cette inscription c'est le nom de ГОСПОЖА ЕЖРОЕАХИИ. Princesse de Hongro-Valachie, et qui se trouve à la troisième ligne du titre de la Princesse (fig. No. 39).

Nous avons vu précédemment que le nom de Hongro-Valachie apparaît, pour la première fois, en 1359, dans les actes de la chancellerie synodale de la Patriarchie de Constantinople, afin de distinguer les différentes «Valachies» se trouvant dans la péninsule balcanique.

Il résulte, donc, que la peinture de l'église a été faite au XIVe siècle, alors que l'État roumain, consolidé sous une forme définitive, avait une titulature bien fixée, laquelle se répète ensuite au cours des siècles.

La forme ЗЕМИ ЕЖРОЕАХИИ apparaît, pour la première fois, dans la charte du prince Vladislav en faveur du monastère Vodița: ГОНЬ ЕЪСМИ ЕЖРОЕАХИИ puis, dans un document non daté, du Prince Mircea, sous la forme de ЗЕМИ ЕЖТРОЕАХИНСКОЙ et enfin, pour la dernière fois, dans une forme phonétique similaire, dans un document du fils de ce prince, Michel: ЕЪТРОЕАХИНСКОЙ.

La forme habituelle, sous Mircea et ses successeurs, est toujours celle de ЗЕМИ ЖТРОЕАХИНСКОЙ.

Le deuxième document, découvert lors de la restauration de l'église, est le graffiti donnant l'année de la mort de Bassarab, écrit avec la pointe d'une pierre sur le mortier, entre deux rangées de briques, sur le mur nord de l'église: «En 1352, à Câmpulung est mort le grand Bassarab-Voevode» (fig. No. 9 et p. 27). БѢТЪ СЪЗ. НА ДЪГОПЪИ ПРЪСТЪЕНЪСЪ БѢАНКЪ БѢСЪРЪЯ БѢНВОДЪ.

Nous possédons encore d'autres graffiti de cette phase de la construction de l'église, alors qu'elle n'était pas encore crépée: sur la colonne gauche, en face de l'autel, on trouve gravé au canif le nom ІСКРЪНИКЪ ГЕЖДЪ. (ou bien Evreisa) (fig. No. 18), donc le nom d'une princesse; sur la même colonne: ЯЗЪ ЯКЪКИ, et sur le mur à gauche de l'entrée, dans le vestibule, il y a un graffiti, écrit pendant que l'on procédait à la peinture de l'église: «Θρα γ(ριστ)ῆμον καὶ εὐαν (γρ)ιστῶν».

La pierre tombale de l'enfant de Nicolas Alexandre Bassarab: Voislav, trouvée dans l'église et dont nous parlerons plus loin, est encore un document de ce XIVe siècle, quand fut bâtie cette Eglise Princièră d'Argeș, comme chapelle de la cour, telle qu'on en construira, par la suite, à Târgoviște, Bucarest, Yassi, auprès des palais princiers.

Il résulte, donc, de ces inscriptions, découvertes lors de la restauration des peintures de l'Eglise Princièră, ainsi que des fouilles qui ont été faites, ce que nous avons établi dans la partie historique de cette étude, à savoir: que l'église a

¹⁾ L'inscription de fondation de l'église, se trouvant peinte au dessus de la porte de la nef a été détruite et remplacée en 1827, par un panneau représentant le patron de l'église: Saint-Nicolas.

²⁾ Le terme de Hongro-Valachie, employé par le chroniqueur byzantin Cantacuzène, se rapportant aux événements du temps de Basarab Voievode, est un terme toponymique contemporain à l'écrivain.

été bâtie par Bassarab, à l'époque où, ce Prince, afin d'être plus en sûreté, établit sa capitale à Argeș.

Bassarab n'a pu terminer son église par suite des événements guerriers qui ont agité son règne.

Du fait que l'église était dédiée à Saint Nicolas, et vu qu'à Curtea de Argeș il y avait, à l'époque de Mathieu Bassarab quatre églises dédiées à ce saint, on peut déduire que l'église a été bénie sous le règne de Nicolas Alexandre Bassarab, mais ce prince, n'ayant pu terminer cette église, a été enterré également dans l'Eglise Princièră de Câmpulung (fig. No. 11).

A partir de Vladislav et jusqu'à Michel, fils de Mircea, nous avons vu que tous les Princes résident à Curtea de Argeș.

Vu que la titulature de **БЛГРОБАХИЯ**, donnée au pays, ne se rencontre qu'entre le règne de Vladislav et celui de Mircea, il reste bien établi que le Prince qui a terminé tous les travaux du palais et de l'église et, surtout la peinture, soit Vladislav ou bien Radu.

En conséquence, la supposition faite, à la suite de l'interprétation de certaines lettres ornementales, dessinées sur le bord des cois et les pans des habits des saints archidiacres Roman, Parmena et Etienne (v. fig. No. 85, 86) de l'autel, mais dont on n'a jusqu'ici rien pu déchiffrer, supposition selon laquelle la peinture de l'autel aurait été terminée en 1262, ne peut résister.

Le rapport des membres de l'Académie Roumaine: M. M. Onciul, Bogdan, Iorga ainsi que l'avis émis par M. Strzlgowski¹⁾, sont concluants: «Les inscriptions se trouvant sur ces pans d'habits sont habituellement simplement décoratives, sans avoir aucun sens».

D'ailleurs, on a trouvé une ornementation similaire sur la ceinture du saint fig. 245 et même, de vraies lettres, employées comme ornements, sur les habits des saints (fig. 290, 296).

La question de la date de fondation de l'église, sera élucidée dans les pages suivantes.

Parallèlement au déplacement de la capitale à Târgoviște, de l'importance prise par le monastère d'Argeș et de la décadence de la ville, l'Eglise Princièră déchoit également.

Pendant environ 330 années rien ne nous parle de ce monument.

Parfois, un Prince, visitant l'église, inscrit son nom sur les murs (fig. No. 19), tel Vlad Voévode, lequel, à en juger par le tracé des lettres, caractéristiques du XIVe siècle, doit être l'usurpateur du trône de Mircea.

A l'époque de la visite de Paul d'Alep, on disait de cette église «qu'elle était la première bâtie à Argeș». Quelques Grecs habitaient Argeș lors de cette visite.

Quelques vestiges de cette petite colonie grecque se trouvent dans l'église même: Citons un graffiti dans l'autel: «1623, mars, moi, (ou bien) Jean Mandoulos Logothète», puis une pierre tombale, taillée et employée, postérieurement, comme matériel pour le cadre extérieur de la porte de l'église. Sur cette pierre tombale on lit: «Ci git le serviteur de Dieu Guliecos Midipalitsas et il vécut 36 ans, puis mourut et fut enterré dans l'église du grand Nicolas. Ceci fut écrit par Jean son frère. A. D. 1634, février. 6, 7141».

Il serait difficile de dire les réparations subies par l'église au cours des temps. Il semble résulter, toutefois, des observations qui suivront, que l'église s'est conservée, dans sa forme primitive jusqu'en 1746, quand elle fut visitée par le métropolite Néophite.

C'est le 19 juillet 1746 qu'il visita l'église de Radu Negru-Vodă, où se trouvent les reliques de la sainte martyre Philothée.

Attiré surtout par la beauté de l'église du monastère, il ne parle que très peu de l'Eglise Princièră.

Voici tout ce qu'il dit: «la première église chrétienne qui fut bâtie en Valachie est celle-ci où se trouvent les reliques de la sainte martyre Philothée».

C'est ce haut prélat, sans doute, qui fut le promoteur de la restauration de l'église, qui devait se trouver dans un mauvais état.

¹⁾ Il faut ajouter que M. Strzlgowski a demandé à voir les photographies des autres inscriptions de l'église. D'autant plus concluantes seront ses conclusions après les avoir connues.

Dans ce but, il s'adressa aux boyards de la région, les Balotești de Cepari et, surtout, aux Bucșăneștii de Corbeni, lesquels avaient fait construire, à la même époque, d'autres églises que le métropolite Néophite vint personnellement bénir.

Les inscriptions contenues dans les embrasures des fenêtres de l'Eglise Princièră (fig. No. 20) nous donnent l'explication bien claire de la manière dont ces réparations ont été faites:

«Cette fenêtre a été embellie par le boyard Sandul Bucșănescul».

Dans l'embrasure de la fenêtre de la paroi nord, une autre inscription dit: «Cette fenêtre a été embellie aux frais du boyard Iordache Bucșănescu, vel (?) Pitar, Sept. dni. 16».

Dans l'embrasure de la fenêtre sud on lit:

«Cette fenêtre a été embellie aux frais d'Etienne Sinu Balotă Capitaine».

L'année, marquant la fin de ces travaux, manque, mais nous pouvons en fixer la date par déduction.

En 1747 le Métropolite Néophite, revenant à Argeș, s'arrêta à Pitești, dans une maison «du postelnic Sandul Bucșănescul».

A Argeș le haut prélat séjourna du 9 au 11 juillet. Le 11 de ce mois il se rendit au village Bucșănești, «de Sandul Log, za Vistierie».

Le dimanche 12 juillet, il officia à Bucșănești: «et j'y restais toute la journée, puis lundi j'y ai lu la messe, puis je suis resté ici encore cinq jours». Enfin, par la route de Topolog, le métropolite se rendit «à la cula de Șteful Capitaine Balotă»: et «je suis arrivé à Cepari, dans la maison de Balotă où je me suis arrêté, puis dimanche le prêtre a officié la messe à l'église du village, et cette église est en pierre, datant de l'an 7041 (1533)».

Nous savons que le boyard Etienne Balotă le Capitaine, celui qui ornementa une des fenêtres de l'Eglise Princièră et qui donna l'hospitalité au métropolite Néophite, descendait, par les femmes, de Dragomir, le grand vornic Ceparul, dont l'église en pierre, bâtie en 1533, fu visitée par Néophite. Ce boyard fit élever, sur l'emplacement de l'ancienne église, une autre en 1752, et alors il fit peindre, aussi, entre les portraits des fondateurs, celui de sa soeur Philothée, Supérieure de couvent. Ce nom rappelle celui de Sainte Philothée de l'Eglise Princièră, à la restauration de laquelle il contribua.

Les frères Sandul et Iordache Bucșănescul, qui avaient renouvelé les autres fenêtres de l'Eglise Princièră, avaient leur terre à Corbeni et dans le hameau voisin: Bucșăneștii.

En 1747, lorsque Néophite officia à Bucșănești, il bénit l'église de ce village, reconstruite par Iordache Bucșănescu, capitaine à Loviște et par son frère Sandu, en remplacement de l'église de leurs ancêtres. A l'occasion de cette visite on a peint dans l'église le portrait du Métropolite Néophite, Métropolite «de tout le pays roumain», y ajoutant l'inscription suivante: «Lequel est venu ici, sous le règne de notre Prince Jean Constantin Nicolas Voévode, dans son deuxième règne, en l'année 7255 (1747), et on commémora, comme cela se doit, les fondateurs décédés, et on eu soin de leur ossements, puis on ordonna deux prêtres et un diacre».

On peut donc conclure que c'est entre l'année 1748, date quand fut terminée l'église de Bucșănești, et 1752, date quand fut terminée l'Eglise de Cepari, que l'on doit fixer la première restauration de l'Eglise Princièră d'Argeș.

On peut admettre, comme date exacte, l'année 1751, marquée au canif, tout au haut de la paroi nord, extérieure de l'église, probablement par un des ouvriers qui travailla à la toiture: «Hrizea, année 1751».

Ce fut lors de cette restauration qu'on élargit et haussa les fenêtres, en les encadrant à l'extérieur de fleurs sculptées, (fig. No. 21), on fit l'iconostase en maçonnerie, (fig. No. 22) on dalla l'église, et on commença la première restauration de l'ancienne peinture du XIVe siècle.

Cette restauration totale a dû être motivée à la suite d'un incendie qui aurait détruit l'iconostase en bois et noirci les peintures, surtout celles des voûtes, lesquelles, exposées aux infiltrations de la pluie, se trouvaient dans le pire état.

Nous avons constaté des traces de cet incendie sur une pierre tombale (voir sur le plan No. 4, fig. 30), aux fenêtres des tours et sur les solives transversales des murs de l'église et jusqu'au narthex du monument.

C'est à l'occasion de la restauration de la peinture que l'on peignit les cinq scènes de la vie de Sainte Philothée, sur le pilier gauche, situé en face l'autel, scènes inspirées de la vie de la Sainte, reconstituée par le Métropolite Néophite (Fig. No. 23—26).

Les promoteurs de la restauration se sont adressés à Târgoviște, où une école de peinture florissait, bien que la Capitale eut été transférée à Bucarest.

Ce fut le peintre Radul¹⁾ le chantre, dont nous possédons un carnet d'esquisses, et dont l'activité se place entre 1740 et 1769, qui fut chargé de restaurer la peinture de l'Eglise Princière.

Quelques unes des esquisses de son carnet représentent des scènes qui ne se retrouvent dans aucune église du pays autre que l'Eglise Princière d'Arges, d'où il les copia en vue de ses futurs travaux.

La succession des scènes les plus importantes, comme le Christ bafoué, le Portement de la croix, qu'il copia minutieusement, reproduisant jusqu'aux commencements des inscriptions en grec, marquées sur les phylactères des saints prophètes peints sur la tour, inscriptions qu'il ne pouvait pas comprendre, sont des preuves irréfutables qu'il a fait ces copies lors de la restauration de l'église.

M. I. Mihail insistera sur ce point dans son article de ce Bulletin.

Le travail du peintre Radul se borna, outre la peinture des scènes de la vie de Ste Philothée, à refaire entièrement la peinture recouvrant la voûte du naos, à peindre l'iconostase en maçonnerie, construit à la même époque, et à refaire, par superposition de crépi, à fresque, toute la peinture du mur se trouvant à droite de l'iconostase.

C'est à la même occasion que l'on a refait le dallage de l'église, qui fut rehaussé légèrement. On refit aussi la bordure de quelques pierres tombales qui existaient à cette époque dans l'église.

La guerre austro-russe de la fin du XVIIIe siècle causa de grands dégâts au monument.

Il est probable que le feu y fût même mis, vu que la boiserie, formant l'ossature du nouvel iconostase, fait sous Néophite, est carbonisée.

Une inscription, sur une cloche fondue par l'Evêque Joseph, rappelle les événements:

« Cette cloche appartient à la sainte Eglise Princière de la ville d'Arges, dédiée à St. Nicolas, où se trouvent aussi les saintes reliques de la martyre Philothée, laquelle église est bâtie par feu le bien heureux Radul Vodă Negru, le Premier Prince du pays, qui régna en l'an 6798 et qui a fait aussi cette cloche qui dura jusqu'à l'an 1788, quand, la Porte ottomane étant en guerre avec celle césarienne, la cloche fut détruite par les soldats, puis, aujourd'hui, en l'an 1812, sous le règne du grand Empereur de toutes les Russies, Alexandre Pavlovici, elle fut refondue par Monseigneur premier Evêque d'Arges, kyr Joseph, avec supplément de matériel fourni par mes soins, le très humble archimandrite Théodose, Supérieur du St. Monastère Kozanci. Par Georg Volf, maître fondeur de Sibiu ».

Le mauvais état dans lequel se trouvait l'église, à la suite de cette guerre, nécessita une nouvelle réparation totale, en 1827.

La plupart de l'ancienne peinture de l'église, du XIVe siècle, n'avait pas été atteinte jusqu'à cette date.

Divers graffittes et inscriptions, nous le prouvent.

Le plus ancien graffitte: 1415 se trouve sur le pilier gauche, en face l'autel.

Sur un mur de l'autel 1501. Sur le mur à droite de l'autel: 1531, et 1541. Dans le porche de l'église: 1700 et 1704. Sur le pilier droit en face l'autel: 1774 et 1812.

En cette année 1827, comme le prouvent deux inscriptions du peintre Pantelimon (fig. 27) l'une au haut de la tour et l'autre en bas, au dessus de la porte d'entrée dans le naos, on retoucha toute l'ancienne peinture de l'église, ainsi que celle due au peintre Radul; et les admirables fresques du mur ouest, représentant la Transfiguration, l'Assomption et la Fuite en Egypte, furent recouvertes de crépi, pour y peindre de nouvelles fresques, copiées gauchement d'après les anciennes.

En même temps, on détruisit la peinture de tous les saints martyrs de la zone inférieure, pour en dessiner d'autres.

Toute cette peinture, que l'on a conservée dans les parties où la première peinture manque totalement, se reconnaît, non seulement par sa facture différente, mais aussi par le fait que toutes les légendes des saints terminent par trois points.

Lors de cette deuxième restauration, l'ancien carrelage fut remplacé par des dalles de pierre, et on enleva, en les brisant, toutes les pierres tombales qui se trouvaient encore dans l'église; on ajouta deux vilaines tours sur le narthex de l'église, lesquelles sont reproduites sur le panneau représentant les fondateurs (fig. No. 37), mais ne figurent pas dans le dessein de Bouquet (fig. No. 3).

Sous le règne du Prince Bibescu une nouvelle restauration de l'église eut lieu.

Dès 1843, le magistrat de la ville intervenait auprès du souverain pour faire réparer l'édifice sur lequel tant de siècles avaient passés et dont les voûtes s'étaient disloquées.

Le 11 septembre 1847, « nos très augustes Prince et Princesse ayant visité les travaux que l'on faisait à l'Evêché, par la trop grande bienveillance de Leurs Altesses, se sont arrêtés aussi à l'Eglise Princière de cette ville, et voyant son dénnement, s'en sont appitoyées et ont donné à cette sainte église leis trois mille, par l'entremise de son curateur Vlaicu, Président du Magistrat ».

L'argent fut donné « du paragraphe destiné aux monastères pauvres ».

Voici à quoi se réduisent les réparations faites sous le Prince Bibescu: on retoucha grossièrement les peintures de Pantelimon, surtout dans les zones inférieures et là où elles s'étaient détériorées, avec de la peinture à l'eau.

Au-dessus de l'iconostase en maçonnerie, datant de l'époque de Néophite, on en fit un en bois, en style gothique, d'après le modèle de l'iconostase en bois du monastère Dealu, dû probablement au même maître Friederich Scheller; et on fit même un horrible « lit-monument », « commandé à Vienne », pour les reliques de Sainte Philothée.

En même temps, on fit des contreforts extérieurs et, dans ce but, on boucha l'ancienne porte du naos de l'église (mur sud).

Les travaux durèrent jusqu'en 1857, la peinture des icônes fut terminée en cette année par le peintre Georges Antoni.

Constantin Brătianu, père de l'homme d'Etat I. C. Brătianu, fit bâtir les « chambres pour les malades » qui venaient demander guérison à Sainte Philothée. Safta Pribeanca donnait pour l'entretien de ces cellules le revenu qui lui avait été légué par ses parents: Marie et le paharnic Grégoire Drăgănescul.

Le poète Démètre Bolintineanu et d'autres personnages contribuèrent pour que les réparations puissent être terminées.

Ivancea Pârvanovici, père de l'écrivain Gion, fit revêtir de fer les portes de l'église, en 1858.

Malgré cette réparation, l'église, en 1887, était sérieusement menacée, surtout à la suite de la faute commise par un prêtre qui coupa les tirants qui reliaient les piliers intérieurs entre eux. L'église fut confiée à Leconte du Noüy pour être restaurée.

Vu qu'il y avait des craintes sérieuses d'effondrement, l'église fut fermée, le 9 Janvier 1894.

Afin de la consolider, on y apposa, à l'intérieur comme à l'extérieur, des étais.

En 1902, selon le rapport de l'architecte Gabrielescu, l'église se trouvait dans l'état suivant: « La tour principale fendue en tous sens, les voûtes relâchées, des morceaux prêts à s'en détacher. Les piliers intérieurs, qui soutiennent les voûtes et la tour, fendus et courbés; sur tout le corps de l'église on voit des fissures du haut en bas ».

C'est dans cet état qu'en 1911, après vingt ans d'abandon, la Commission des Monuments Historiques décida la restauration de l'église. Elle commença sous la direction remplie du sentiment de piété et de compréhension pour les restes du passé de M. Gr. Cercez.

La restauration architectonique dura jusqu'en 1914, quand commença la restauration de la peinture par la collabora-

¹⁾ On ne déchiffre de la signature de ce peintre, posée au bas des scènes de la vie de Sainte Philothée, que la partie finale: (de Targoviște).

tion expérimentée de M. Noroce, secondé par les peintres I. Mihail et G. Teodorescu.

En 1920 on commença les fouilles, que l'on continue faites dans le but de compléter les données sur cette intéressante église.

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SUR L'ÉGLISE SÂNICOARĂ

Selon la tradition et d'après le style, l'église St. Nîcoară (St. Nicolas) avec sa grande tour-clocher sur le devant, à la mode occidentale, est une église catholique (fig. No. 28).

L'examen du matériel employé à sa construction permet de déduire qu'elle a été construite postérieurement à l'Église Princière, vu que le «tuf calcaire» n'y est utilisé que très sporadiquement, alors que ce matériel est employé constamment, comme pierre de taille, aux angles de l'Église Princière.

Nous savons que Marguerite, femme de Bassarab, Claire, femme de Nicolas Alexandre Bassarab et peut-être même Mara, femme de Mircea, étaient catholiques; c'est pour cette raison que le portrait de la femme de Mircea ne figure pas dans l'église de ce Prince à Cozia.

C'est donc à l'époque du règne de Bassarab que fut érigée cette église, à une époque où l'activité papale dans ces régions était si intense.

En 1369, Vladislav Bassarab reconnaît la juridiction sur les catholiques du pays à l'Évêque de Transylvanie Démètre, dont ils avaient dépendu «a tempore praedecessorum nostrorum» et recommande à tous qu'il soit bien reçu lors de ses visites pastorales.

En 1382, on crée même un évêché dans le pays, portant le titre de «Severini necnon parcium transalpinarum».

En 1390, cet Évêque vient se fixer dans la résidence princière de Curtea de Argeș. Son titre est le suivant: «Episcopus Argiensis in Valachia».

On peut suivre jusqu'en 1603 la série des évêques d'Argeș lesquels officiaient, très probablement, à Sânicoadă.

En 1602 toutefois, probablement par suite de la diminution de la population catholique à Argeș, Bernardin Querini, lequel portait encore le titre de «Episcopus Argensis», alla habiter Bacău, en Moldavie.

En 1603, ce même évêque, parlant de la nouvelle église cathédrale de Bacău, évoque celle d'Argeș: «loco ecclesiae Argensis in Transalpina, funditus eversae» (détruite du fondement).

En 1640, lors de la visite de Bakšici, on constate que les catholiques restés sans prêtres: «pian, piano sono divenuti heretici et doppio, scismatici».

En 1802, Clarke vit en état de ruines ce «temple romain». Bouquet, qui visita cette église (v. fig. No. 3), rappelle la légende selon laquelle «une princesse catholique, épouse du premier prince de Valachie, Negru Radu Vodă, descendant elle-même des Bourbons de Hongrie, fonda, dans les Carpathes, l'unique chapelle vouée au culte pour lequel ses ancêtres avaient porté si loin en orient la gloire de leurs armes».

Il semble, cependant, que vers le commencement du siècle elle fut réparée et rendue au culte orthodoxe.

Les fouilles faites dans l'église ont mis au jour quelques tombeaux de date très récente.

Les vieilles gens se rappellent encore les fresques de cette église et l'icône de Saint Nicolas qui se trouvait à la porte d'entrée.

FOUILLES FAITES AU PALAIS PRINCIER

A. Eglise princière, identification des tombeaux

Afin de compléter les renseignements que l'on possédait concernant l'Église Princière, on décida de faire des fouilles.

Après que les dalles posées en 1827 furent enlevées (fig. No. 29) on trouva, à une profondeur de 0,50 m. des restes du premier carrelage en briques, ainsi que, presque sur toute l'étendue de l'église, le mortier jaunâtre soutenant ce carrelage.

Entre le dallage supérieur et celui de base on trouva aussi le carrelage intermédiaire, en briques, datant de 1750.

Sous le carrelage inférieur on trouva, à la base de presque

tous les piliers du naos de l'église, une soustraction de mortier et de pierres de rivière qui reliait les piliers aux murailles de l'église.

Plus bas, on trouva, à la suite des fouilles faites selon un plan déterminé, à une profondeur variant depuis un mètre jusqu'à 1,50 m. quatorze tombeaux, contenant quinze squelettes, tous dans la nef de l'église et disposés comme suit: les tombeaux No. 1, 2, 3, 4, 5, 6 et 11 rangés immédiatement devant l'autel. L'examen des squelettes a permis de déduire qu'ils appartenaient à des hommes jeunes ou même à des enfants. (Voir le plan fig. No. 30).

De l'examen des squelettes trouvés dans les tombeaux No. 7, 8, 9, 10 et 12 on déduit qu'ils appartiennent à des hommes mûrs, exception faite, peut-être, pour le tombeau No. 14, non identifié.

Les restes trouvés, permettent d'établir que les tombeaux No. 8, 9, 10 et même 13 sont des tombeaux princiers, tandis que les autres les tombeaux des fils et parents des Princes que nous identifierons par la suite.

Le plus ancien des tombeaux doit être celui maçonné dans le soubassement en pierres de rivière du milieu de l'église, s'étendant entre l'autel et le soubassement qui reliait la base des piliers du côté ouest de l'édifice.

En effet, la place d'honneur dans toute église est le naos, l'angle sud-ouest, vers la droite de l'église. Mais comme l'ancienne porte de l'église, qui n'a été fermée qu'en 1850, s'y trouvait, le tombeau aurait été exposé à être piétiné. C'est pourquoi, on a choisi, comme emplacement d'honneur, le centre de l'église, sous la coupole du pantocrator (No. 8 sur le plan, fig. No. 30).

Dans ce tombeau, qui a été ou bien creusé ultérieurement dans le soubassement mentionné (fig. No. 31), ou bien maçonné spécialement dans cette énorme masse de mortier et de pierres, on a trouvé des fragments de crépi rouge qui ornait les bords supérieurs du tombeau.

Dans ce tombeau, fortement profané, on a trouvé les ossements de deux squelettes. Le crâne d'un de ces squelettes a été trouvé au-dessus du tombeau voisin No. 9.

On a également trouvé ici (No. 8) des fragments d'une inscription funéraire: ΛΗ ΗC ΕΨ ΧΙΨ lesquels, rapprochés, donnent, sans qu'il puisse y avoir de doute à ce sujet, le nom de Vladislav, lequel, comme nous l'avons vu, est le premier prince qui résida constamment à Argeș:

[Ε]ΛΛ[Α]Ν[Η]C[Α]ΝΕΨ ΕΨ ΧΙΨ (fig. No. 32, 33), (Vladislav en Jésus-Christ, Prince de Hongro-Valachie).

D'ailleurs, si on excepte l'église princière de Câmpulung, Vladislav ne pouvait être enterré ni dans le modeste monastère de Vodîța, bâti par lui, ni à Tismania, lequel, comme nous l'avons vu, n'était pas encore commencé à cette époque.

Le fait que ce Prince a été trouvé avec sa femme dans un même tombeau — la boucle d'oreille et le bracelet trouvés en sont une preuve évidente — le fait que dans l'obituaire de l'église, Vladislav Voévode est commémoré avec sa femme Kérana, ne laisse aucun doute sur l'identité de son tombeau, et cela d'autant plus que tous les autres princes, sauf Radu, sont commémorés sans leurs femmes.

Le deuxième tombeau important est le sarcophage trouvé (au No. 10 sur le plan, fig. No. 30) sous un soubassement de blocs de pierres, épais de 25 cm., recouvert d'un grand couvercle de pierre (fig. No. 34).

Le fait que le squelette de ce tombeau se trouvait déposé dans un sarcophage, puis le fait que ce tombeau n'a pas été profané, ont contribué à ce que ce tombeau soit le mieux conservé.

Les détails sur la manière dont ce sarcophage a été trouvé sont donnés dans le journal des fouilles.

C'est exactement sur l'emplacement de ce tombeau que le rituel de l'église, consacré par une tradition séculaire, prescrivait la commémoration du fondateur de l'église, avec le gâteau des morts, le jour de la St. Nicolas, patron de cette église.

C'est là que l'on commémorait de génération en génération Negru Vodă, comme le dit la tradition populaire.

Bien avant la date de la découverte de ce tombeau, feu le professeur Tocilescu affirmait, en parlant de la soi-disant statue de Negru Vodă, «que la statue aurait été trouvée il

y a longtemps, dans le mur de l'église, où se trouve l'ancienne entrée, où est enterré Radu Vodă Negru, c'est-à-dire là où se trouvent aujourd'hui les stalles impériales.

Et de fait, les stalles du Prince régnant se trouvaient devant le pilier où j'ai découvert le tombeau, et au chevet de ce tombeau.

Le curateur de l'Église Princière, invoquait, en 1843, lorsqu'il s'adressait au Prince Bibescu, afin de capter l'attention du Prince en faveur de cette église: «le tombeau où git la cendre de feu le bien heureux Radu Vodă Negru».

En 1746 le Métropolite Néophite commémora le fondateur... à l'Église de Radu Negru». La commémoration fut faite près «de la grande pierre, dès que l'on entre dans l'église, vers la droite, et sur laquelle est sculptée l'image de Radu Vodă Negru».

Le ragusain Luccari, en 1601, qui connaissait de nombreuses légendes confuses sur notre pays, grâce aux traditions conservées dans sa famille, dès l'époque où ses ancêtres étaient venus en mission chez nous, était en mesure d'affirmer que «Negru-Voevoda fu sepelito in Argis».

De même, la chronique du pays nous dit, en parlant de ce prince, qu'il régna jusqu'à sa mort et fut enterré «dans son église d'Arges».

L'obituaire de l'église (fig. No. 35), recopié en 1863 d'après un autre plus ancien, datant au moins depuis 1812, commence en citant comme fondateurs principaux de l'église: Io Radul Voévod, Ana Doamna; Io Neagoié-Voévod, Despina Doamna.

Il ne peut donc y avoir de doute, bien qu'aucune inscription ne soit trouvée, que nous nous trouvons en présence du tombeau de Negru Vodă, comme les documents commencent à désigner Radu, dès le XVIe siècle, ainsi que nous l'avons vu.

Le rituel de l'église a donc transmis pendant des centaines d'années jusqu'aujourd'hui, le nom du plus ancien fondateur, selon la tradition, des monastères du pays roumain.

D'ailleurs, le soin et le luxe avec lequel Radu Voévode fut enterré montre le souci que ce Prince et les siens ont dû avoir pour conserver sa mémoire.

Les dispositions que les Princes prenaient dès leur vivant, dans ce but nous sont connues.

Le Voévode Moïse, par exemple, en 1529, donna une terre au monastère de Tismana afin, qu'aussi longtemps qu'il vivrait, «on chante chaque semaine une fois, le soir, des prières et une seconde fois une sainte et divine messe avec distribution de «colivă» (gâteau des morts); et après la mort de ma Seigneurie, que l'on dise chaque année, une fois un requiem et le lendemain une sainte messe solennelle avec distribution, de colivă, et qu'il y ait un repas et distributions aux pauvres. Et nous te prions, très haut et miséricordieux Prince, que Dieu notre Seigneur élise pour être Prince de Valachie, en remplacement de ma très humble Seigneurie... de respecter notre désir... pour le salut et le bon souvenir de Ta Seigneurie».

Vu que des mèches de cheveux *châtains* ont été trouvées dans le tombeau de Radu, on peut déduire qu'il est mort jeune «ses jours ayant été abrégés», comme dit la charte de son fils Dan au monastère de Tismana.

Son portrait figure dans l'icone représentant la patron de l'église, qui se trouve à l'entrée, et où on voit le Prince, les cheveux flottants et une barbe *châtains*, agenouillé, tendant les mains en prière, devant le trône du Christ, comme les empereurs byzantins (fig. No. 36 et 110).

D'ailleurs, aucun des Princes antérieurs à Radu ne peut être identifié avec le squelette trouvé dans le sarcophage.

Le Grand Bassarab, comme le dit le graffite trouvé sur le mur nord de l'église, est mort à Câmpulung. La tradition des actes concernant ce monastère ajoute, comme nous l'avons vu, que ses ossements y sont enterrés.

Puis la tradition concernant son physique, conservée dans le portrait de ce prince, que l'on trouve dans le *Chronicon pictum* (fig. 7), écrit en 1358, le représente comme étant âgé. Le mort du sarcophage, par contre, était un homme jeune.

Son fils, Nicolas Alexandre, est enterré sous la pierre tombale conservée, jusqu'aujourd'hui, à Câmpulung (fig. No. 11).

Vladislas, comme nous l'avons dit, est enterré au centre de l'église.

Le portrait de Radu et de sa femme Anne, se trouvaient, avant la restauration de la peinture, faite en 1827, égale-

ment à droite de la porte d'entrée dans le naos, sous un Christ les bénissant (fig. No. 37).

Ce panneau, ayant été détruit par le peintre Pantelimon — à l'exception du Christ — a été remplacé par un autre, fait probablement d'après un décalque du portrait primitif.

Il est resté de ce panneau du fondateur aussi une inscription fragmentaire, que nous examinerons plus bas.

L'identité de ce panneau avec celui qui se trouve aujourd'hui dans l'église épiscopale restaurée d'Arges, ne peut être contestée (fig. No. 38).

La figure maigre et allongée du Prince Radu de l'église épiscopale, d'avant la restauration, a été conservée de même dans la copie faite par le peintre Tătărăscu, pour l'Académie Roumaine (fig. No. 12).

Sur ce panneau, peint à l'époque du Voévode Neagoié, et que l'historien Odobescu a vu, avant la restauration du monastère, il y avait écrit: **IO RADU VOEOVA; ROȘNOJAN BŢO MIA.**

A Câmpulung, dans le Monastère Nègru Vodă, il y a également un panneau reproduisant les traits de Radu Negru, fait, comme nous l'avons vu, en 1828, d'après l'ancien portrait qui existait dans l'église démolie de Mathieu Bassarab, et accompagné d'une titulature forgée d'après les chroniques: «le grand Radu Negru Voevod, premier Prince, fondateur du pays roumain», (fig. No. 13).

De même, dans le petit monastère de Nègru Vodă, du village de Stoenesti (district Muscel), on a trouvé sous le panneau — reproduit dans cette publication — un autre panneau, datant du XVIIIe siècle, fait du vivant du supérieur Ioseph et qui représentait «Io Radu Negru Voévode» et son père «Io-Nicola Alixandru Voevod» (fig. No. 10).

Sous ce panneau on voit une autre fresque, encore plus ancienne, représentant les mêmes princes fondateurs.

L'existence dans l'Église Princière de deux portraits de Radu Negru ne peut constituer une surprise.

Aussi à Lesnovo, en Serbie, le despote Oliver est représenté, dans l'église, bâtie vers la même époque que l'Église Princière, mais qui a été peinte quelques années plus tôt, deux fois, d'abord seul, dans l'église, et une seconde fois dans le narthex avec sa femme.

De même qu'à Lesnovo, ici-aussi, le Prince représenté (fig. No. 37 et 110) est le fondateur de l'église qui l'a terminée, en la faisant peindre.

L'église que Bassarab bâtit, c'est Radu qui l'a terminée et c'est pour cela que la commémoration du fondateur se faisait devant son tombeau.

De l'inscription écrite par le peintre Pantelimon sur son panneau il n'est resté que le nom de **ДМНА** = Doamna, (Princesse) de la titulature, qu'il semble que Leconte du Noüy ait recopiée pour son panneau du monastère d'Arges (voir fig. No. 38).

L'ancienne inscription du XIVe siècle, qui se trouve au-dessus du panneau, est détériorée malheureusement sur ses bords, de sorte qu'on ne peut lire que fragmentairement la titulature du Prince et de sa femme, dans la langue barbare des peintres.

Cette inscription a été écrite, après que le panneau eut été terminé, sur un tore sur lequel se trouvait l'ornement fig. 264, lequel, ayant été recouvert d'une couche de couleur, on y a superposé les lignes slaves notées à la page 50, et dont voici la traduction:

«...très croyant Voévode et seul seigneur,
...du pays de Hongro-Valachie et Souverain de tout le territoire de sa domination.
...en Jésus-Dieu la très croyante et Souveraine du pays de Hongro-Valachie et de tout son territoire».

Il devait certainement y avoir, sur le tombeau de Radu, une pierre, de même qu'il y en avait sur les autres tombes.

La tradition veut que la pierre qui recouvrait la tombe de Radu soit celle, très mutilée, qui représente un Prince, aux cheveux flottants, une couronne sur la tête, les mains croisées sur la poitrine, sur un lit mortuaire, également représenté (fig. No. 43, 45, 46).

La chronique roumaine de Cantacuzène affirme qu'après la mort de Radu Negru «on lui fit aussi une statue en pierre, et elle se trouve dans le narthex de cette église».

Nous avons vu, cependant, qu'au temps du métropolite

Néophite, cette pierre était posée à côté, ou sur la tombe de Radu Negru.

Cette pierre, toutefois, n'est pas celle qui recouvrait la tombe de Radu, comme la tradition l'affirmait.

Cette pierre n'est sculptée que sur un seul côté, alors que les trois autres bords sont bruts; elle ne pouvait donc recouvrir qu'un tombeau situé dans un angle de l'église, et collée aux deux murs formant l'angle.

Ce tombeau ne peut être que celui indiqué sous le No. 13, sur le plan (fig. No. 30). Nous avons trouvé les traces de son encastrement dans le mur (Voir le journal des fouilles).

Enlevée de l'église, afin d'y laisser plus d'espace, cette pierre fut mise au-dessus d'une autre (fig. No. 40) — qui était cette fois la pierre originale, recouvrant le tombeau de Radu, — dans le narthex de l'église et c'est ainsi que fut créée la légende de la statue de Radu Negru.

Une pierre, ainsi sculptée sur un seul bord, ne pouvait être faite pour le tombeau de Radu, libre sur tous ses côtés.

La seule pierre appropriée à ce tombeau doit être celle (fig. No. 40—42) qui se trouve également aujourd'hui dans le narthex de l'église, décorée à l'orientale avec des ornements en méplat sur les deux côtés les plus longs, avec une rosette et un arbre sur la face supérieure et une croix sur le côté terminal, la pierre restant brute sur le côté opposé.

L'examen de tous les tombeaux trouvés dans l'église montre que cette pierre ne pouvait être placée que sur deux tombes: ou bien sur celle du chevalier (No. 2 sur le plan) ou bien sur la tombe de Radu, vu que seules ces deux tombes se trouvent aux pieds des piliers de l'église, contre lesquels le côté de la pierre tombale, resté non sculpté, pouvait s'enclaver.

Si cette pierre avait été posée sur la tombe No. 2, sa hauteur aurait empêché la circulation devant l'autel, et d'autre part l'importance du personnage enterré ici n'était pas assez grande pour justifier une telle pierre tombale.

D'ailleurs, j'ai trouvé sur cette tombe (No. 2) un fragment de dalle.

Cette pierre ne pouvait donc être mise que sur la tombe de Radu, se trouvant contre le pilier de l'église; elle ne couvrirait que la moitié du tombeau, afin de ne pas empêcher la circulation dans l'église.

Au No. 9 du plan (fig. No. 30) on a trouvé le tombeau d'un Prince qui conservait encore sur sa tête un diadème en perles fines, ainsi que le cordon qui l'attachait autour de la tête (fig. No. 44) diadème de même facture que celui de Radu Negru. Ce tombeau cependant avait été fortement profané.

On a trouvé aussi quelques fragments de sa pierre tombale, avec une inscription dont les quelques lettres ne permettent pas de lire un nom.

Ce tombeau ne peut être que celui de Dan, fils et successeur de Radu, mort au cours des combats livrés contre Sișman, le Tsar de Târnovo, et qui est commémoré dans l'obituaire de l'église.

Au No. 13 du plan (fig. No. 30), à l'angle nord-ouest de l'église, on a trouvé un tombeau, entièrement profané, et sur lequel se trouvait la pierre tombale attribuée à Negru-Vodă (fig. No. 43—46). Ce tombeau doit être celui de Dan II, fils du précédent, lequel, comme nous l'avons vu, résidait de préférence à Argeș et qui est commémoré dans l'obituaire de l'église.

Le tombeau du No. 7 (sur le plan, et fig. No. 47), trouvé non profané mais effondré, contenait les ossements d'un parent princier. Ce fait résulte de ce qu'on avait d'abord préparé pour ce mort un sarcophage en dalles rapprochées, dont les parois intérieures étaient peintes en rouge, comme pour les Princes.

On ne sait pour quels motifs on renonça à ce placage, trouvé à côté, non utilisé, et on construisit un caveau, en briques, en forme de cercueil, lequel, s'étant effondré, écrasa le squelette. C'est dans ce tombeau que l'on a trouvé les bagues avec inscription slave et allemande que nous décrivons dans un autre chapitre. Les lettres de l'inscription slave, gravée d'une manière grossière, à Brașov probablement, d'après un dessin fait dans le pays et que le graveur, dans son ignorance du slavo, n'a pu exactement imiter, m'ont donné, en première lecture (fig. No. 48): **ЛАНЮВ ДОБЖ ПРЪСТЕ**.

Vu que, ainsi que me l'a expliqué M. Filow, directeur de l'institut archéologique de Sofia, le troisième mot devait être lu **ПРЪСТЕНЪ**, j'ai supposé que le nom antérieur devait être celui du possesseur de la bague, que je croyais être Vladislav ou bien Laslo de Doboca.

Cependant, comme ce nom ne pouvait être déduit de cette inscription, j'ai considéré, dans une deuxième lecture, la première lettre comme un N incomplet et j'ai lu: **НАНДОУ**.

Si on examine bien la IVe lettre on voit que c'est plutôt un Я qu'un А, d'autant plus que le D est très bien dessiné à la septième lettre du mot et d'autre part si, pour la première lettre nous ne pouvons concevoir une autre que N, mais dessiné d'une façon incomplète, alors la troisième lettre doit être considérée également comme N, mais écrite renversée par une main peu sûre H.

Ceci étant donné, la seule lecture possible reste: **НАНН ОУДОБЪ ПРЪСТЕНЪ**.

(La bague de Nan Udobă).

Nous savons du chrysobulle du Voévode Mircea, du 20 mai 1388, qu'il a donné au monastère Cozia «le village du boyard Nan Udobă».

C'est donc lui le mort qui, en sa qualité de parent du Prince, est enterré dans ce tombeau. En tous cas, ce ne peut être un membre de la famille Doboca, dont l'existence dans le pays n'est par rien prouvée.

Les relations de parenté entre la maison de Doboca et celle des Bassarabs, affirmée par Vladislav, ne résulte pas, à mon avis, du mariage de son père Nicolas Alexandre avec Clara, «moverca», marâtre de Vladislav, mais de celui de sa grand mère Marguerite avec Bassarab.

Ce n'est qu'ainsi que Vladislav Bassarab pouvait considérer Vladislav de Doboca comme «moster caro et sanquis et genitura».

Le tombeau No. 14 du plan, n'a pu être identifié.

Le tombeau No. 12, du plan, creusé à la droite de celui de Négru Voévode, ne peut être que le tombeau de sa femme. A une époque que l'on ne peut préciser, on aura enlevé tous les ossements qui ont été déposés dans un petit ossuaire creusé aux pieds du tombeau de Radu.

Enfin le tombeau No. 11 du plan, situé entre ceux de Radu et de sa femme, ne peut être que celui du fils et corrègent de Radu, nommé Vladislav, comme l'indiquent les monnaies, vu que son crâne portait le diadème princier. Il est mort à une époque quand tous les emplacements devant l'autel, destinés à ceux qui étaient morts jeunes, étaient entièrement occupés.

Des tombeaux No. 1—6, en face l'autel, deux présentent un plus grand intérêt: No. 2 et 6.

Au chevet de la tombe No. 2 (fig. No. 49), sur le pilier au pied duquel la tombe a été escavée, le peintre a représenté un chevalier, dans son costume typique, avec cotte de mailles, braies rouges, chausses bleues, épée au côté, et sur le bouclier posé à ses pieds, un casque à crinière rouge. Une lance est fixée en terre. Le chevalier tient les mains tendues vers l'icône du Christ, peinte au haut de ce panneau. Parmi les ossements de ce squelette on a trouvé une plaque d'applique représentant également un chevalier. (voir fig. No. 74 et planche No. VII).

Ce squelette ne peut être que celui du chevalier peint sur le pilier au pied duquel il fut enterré.

Au No. 6, dans une tombe complètement profanée, on a trouvé, outre des vestiges de vêtements, des boutons, une bague, un diadème fait en lamelles d'or, une aigrette en argent (fig. No. 75) et une pierre tombale aux armes des Bassarabs, — un écu, — et cette inscription fragmentaire: (fig. No. 50).

**[V]ОНСАВЕЖ ДЪТЪ [V]ЕЛ[І]СА[І]ГО ЯВКС[АН]ДРА
БОБЕОДЖ ПОЧИ МЦІЯ ГЕНЯР**

«Voislav, fils du grand Alexandre Voévode, s'éteignit au mois de janvier».)

Attendu que tous les tombeaux situés devant l'autel No. 1—6, contenaient des squelettes d'hommes très jeunes, on en a déduit, sur la base de l'inscription de Voislav, que c'é-

¹⁾ Même en supposant, par impossible, la lecture Voislavă dăstere (de Voislava fille de ..) je maintiens les conclusions tirées de l'existence du tombeau au pied de l'autel.

taient ceux des fils des Princes régnants, enterrés au pied de leurs parents.

Vu, d'autre part, le portrait de chevalier peint sur le pilier, au pied duquel se trouvait son tombeau, on en a déduit, par analogie, que tous ces fils de Princes régnants, ou de parents de Princes, étaient des chevaliers, dont les portraits devaient se trouver sur les piliers aux pieds desquels ils furent enterrés, portraits détruits à la suite des restaurations successives.

Et l'existence de la féodalité chez nous ne peut nullement surprendre.

L'Etat et la société roumaine du XIVe siècle, furent organisés d'après le modèle de la Hongrie angevine.

Celle-ci avait été organisée féodalement par Charles Robert, selon le modèle de l'Etat français et napolitain.

C'est ce souverain qui donna une organisation féodale à l'armée, aux bourgs, à la noblesse, comme en occident.

Toute propriété foncière, tout possesseur de fief devaient assurer à son suzerain féodal un nombre déterminé de combattants.

C'est également Charles Robert qui conféra à la classe nobiliaire des armoiries, par propre autorité royale.

Il est évident que nos Princes, en relation de vassalité réelle ou fictive avec les Rois de Hongrie, n'ont pas échappé à cette organisation féodale, laquelle, vu les luttes de classes de l'époque, convenait admirablement bien pour fortifier l'autorité de nos Princes.

Nous avons donc eu une féodalité et une chevalerie, selon les pratiques de notre église, et que les Etats balcaniques n'ont pas connus.

De même qu'en Hongrie, à l'époque de Louis le Grand, il y avait des «barones nec non proceres et nobili regni», de même, sous le Voévode Vladislav, nous avons une classe nobiliaire «barones», dont faisaient partie les «castelani, comites, iudices», mentionnés par lui dans les documents.

C'est des rois de Hongrie que les Bassarabs ont comme blason un écu coupé de barres sur le champ gauche et libre sur le champ droit, armes que nous trouvons sur la tombe de Voislav, sur les boutons de Radu, sur les monnaies de Vladislav et de Radu-Voévode.

Même les plaques en terre cuite, trouvées lors des fouilles du palais princier (fig. No. 81—84), reflètent la vie féodale de cette société roumaine.

Les fouilles faites dans le porche de l'église ont mis à découvert des tombeaux peu importants, d'une époque récente, et les tombes de la famille de Constantin Brătianu, qui n'ont pas été explorées.

Dans l'église St. Nicoară, outre le tombeau No. 5, (voir le journal des fouilles) où le squelette trouvé semble avoir été, à en juger par les débris d'étoffe de couleur violette, celui d'un évêque, tous les autres tombeaux, rangés de la même manière que ceux de l'Eglise Princière, ne présentent aucun intérêt particulier.

B) FOUILLES FAITES DANS L'ENCEINTE DU PALAIS PRINCIER

Des fouilles — qui continuent — ont fait apparaître la maison princière (fig. No. 51) dont les murs ont, aujourd'hui, jusqu'à 8 m. de hauteur; ces ruines se trouvaient cachées parmi les décombres et les couches d'ordures ménagères de la ville, déposées sur cet emplacement qui formait un terrain vague. Le palais avait, sur le devant, avec vue sur les montagnes, une grande véranda couverte, au-dessous de laquelle était l'entrée des caves; la maison avait un étage. Bien que les murs ne soient qu'en bloc de pierres de rivière, fixés par du mortier, il y avait de beaux cadres gothiques aux portes et fenêtres, ressemblant beaucoup à ceux du palais princier de Câmpulung, trouvés près de l'église dans la Cour du monastère de Câmpulung, lors de fouilles récentes. (fig. 160.).

De belles fresques décoraient les parois intérieures, et des consoles avec l'aigle des armes du pays, soutenaient les voûtes des trois grandes chambres. Des plaques en terre cuite, avec ornements variés, décoraient les poêles ou les murs.

On a mis à découvert, également, les fondations des dépendances et du passage de la porte d'entrée, auprès de laquelle

se trouvait une cachette en forme de puits, non encore explorée.

L'un des piliers de cette porte existe encore et a une hauteur de trois mètres environ.

Les fouilles, qui continuent, peuvent réserver de nombreuses surprises (voir le plan fig. No. 2).

CONSIDÉRATIONS ARCHÉOLOGIQUES SUR LES OBJETS TROUVÉS À L'OCCASION DES FOUILLES

Les résultats des fouilles d'Arges sont d'une importance extraordinaire pour connaître la vie roumaine au moyen âge et une contribution précieuse pour toute la vie médiévale.

En France M. Migeon du Musée du Louvre qualifie ces résultats de «belle trouvaille» et M. Enlart ajoute: «de tout premier ordre». En Autriche M. Strzykowski les nomme: «wundervolle Funde»; en Allemagne M. Ohlenroth du Maximilians Museum: un «admirable trésor»; M. Pinder de l'Institut pour l'histoire de l'art de Leipzig: «bemerkenswerte Funde», M. Roth, le spécialiste transylvain: «hochbedeutende Funde».

En Angleterre M. Dalton, du British Museum ajoute: «du plus grand intérêt».

Car, en général, «les joyaux personnels du moyen âge sont rares, plus rares que ceux d'une époque plus ancienne, lorsque de tels objets étaient enterrés avec les hommes ou femmes qui les portaient».

«C'est pour cela qu'elles attirent davantage l'attention, elles nous dévoilent la partie non agressive de cette vie féodale que nous associons habituellement à l'esprit d'aventure et au corps continuellement sous les armes», dit M. Dalton.

Des bijoux en or, du moyen âge, se trouvent rarement dans les tombeaux, ou «du moins pas dans la même profusion» qu'à Arges.

Ces découvertes ont en plus pour les Roumains l'importance qu'elles apportent une nouvelle contribution à la chronologie de l'époque obscure des commencements de notre histoire.

Habillement

La tunique du Voévode Radu, trouvée dans le sarcophage, en pourpre, mais aujourd'hui, par décoloration, de couleur marron, serrée au corps, descendait jusqu'à la moitié des fémurs. Fortement échancrée au cou, elle ferme sur le milieu du corps, par une rangée de boutons en or — environ 30. (fig. No. 52).

Les manches, également étroites, dépassent le métacarpe, s'y évasant.

Elles sont pourvues également d'une rangée de 20 boutons environ, cousus sur toute la longueur de l'avant-bras.

Trois zones d'une passementerie, formée d'un ornement en perles, disposé en trois lignes sineuses: au cou, sur la poitrine et à la ceinture sous le cordon. Sur les épaules de la tunique, il y a trois rangées du même ornement.

Deux petites rosettes en perles fines décoraient les coins des basques de la tunique; d'autres rangées de perles fines, en un dessin ondulant, décoraient la manchette de la tunique et les coudes, lesquels étaient également ornements d'un galon en fil d'or.

Les longues chausses médiévales et les pantoufles à la poulaine, selon la mode polonaise, répandue dans toute l'Europe à cette époque, à la pointe d'autant plus longue que l'importance du personnage était plus grande, ont disparu sans laisser de trace, laissant les os des jambes à découvert.

L'existence de cette partie du costume est constatée par le portrait du fondateur sur l'icône du patron de l'église (fig. 110), d'un deuxième portrait qui se trouve dans le naos de l'église, du portrait de Câmpulung et surtout du portrait de Bassarab (fig. No. 7).

Cette tunique, si riche et de cette facture, est caractéristique du XIVe siècle, «siècle du luxe et des nouveautés».

Le costume, surtout celui peint dans l'icône du patron de l'église, a une grande ressemblance avec le costume de Louis le Grand de l'église Malmkroge, caractérisé par la tunique étroite, «schecke», les chausses et les longues pantoufles à la mode au XIVe siècle.

Les sculptures de Prague, à St. Wenzel, celle de l'église St. Etienne de Vienne, reproduisent les mêmes costumes.

Sous la tunique, il y avait une sorte de veste, dont il n'est resté que la bordure du cou, des manches, ainsi que le milieu de la poitrine, ornée de perles fines.

La bordure de cette partie du vêtement, dépassait le col de la tunique et l'ouverture des manches.

Sous le menton du Voévode on a trouvé une dentelle en point de Venise, figurant un ornement en soie, alternant avec un autre en fil d'or, travaillée dans le genre des fameuses dentelles vénitiennes, «punto a groppo» (fig. No. 53).

Il est possible que cette dentelle était attachée à la bordure en perles fines de la veste qui se trouvait sous la tunique, vu qu'à l'extrémité de cette bordure on trouve des fragments du tissu en forme de croix du bord inférieur de cette broderie, laquelle devait se rabattre sur tout le col de la tunique, les glands dirigés vers le bas.

Le diadème mis sur la tête du Voévode: une cordelette entourée de perles fines, disposés en forme de losanges, était terminé par trois fleurons en croix, maintenus, par derrière, à l'aide d'une chaînette en fil d'or. Ce diadème, terminé par une sorte de tresse, tombant sur la nuque, ressemble beaucoup à celui qui figure sur la monnaie de l'empereur Théodose (fig. No. 54) et avec la couronne du portrait du fondateur que l'on voit sur la peinture représentant la consécration de l'église (No. 110).

Il est à remarquer que les couronnes, à cette époque, étaient de forme très basse.

La coiffure du Voévode, aux cheveux flottants sur les épaules, qui se trouve aussi sur le portrait ci-dessus mentionné, sur celui du «chevalier» et du personnage qui se tient debout devant Bassarab (fig. 7) est également caractéristique de cette époque.

Mais ce qui attire surtout l'attention dans le costume de Radu c'est la splendide large ceinture, mise au-dessus de la petite ceinture (un cordon), brodée en fil d'or et ornementée de perles fines, disposées en losanges, aux angles desquels il y avait de petites étoiles d'or (fig. No. 55 et planche No. X). La manière dont cette ceinture était mise sur les hanches et la richesse de l'ornementation sont caractéristiques de cette époque. Les dimensions de cette ceinture sont: 0,79 x 0,05 m.

Il est évident qu'elle ne peut être comparée à la ceinture décrite dans l'inventaire de la famille Visconti de 1389: «Una cintura d'oro con fermaglio, con zaffiri, due balassi, quarantasei perli, trenta quattro grosse, cinquantasei diamanti et dieci once di perle piccole». Ou bien à celle de Charles V de Valois: «une sainture, en laquelle a soixante assiettes et en trente d'icelles, a, en chascune, deux saphirs, deux rubiz, et quatre grosses perles, et en chascune des autres trente assiettes, a ung ruby ou mylieu; et ou mordant dela dicte sainture à cinq gros saphirs, cinq rubiz, quatre dyamans, et vingt grosses perles; et en la boucle a trois gros rubiz et six petiz, trois gros saphirs, quatre dyamans et seize grosses perles». (Selon M. Dalton).

Toutefois, par sa richesse et surtout par son fermoir peu commun, dont nous parlerons, elle peut leur être égalée.

Sur le corps de Négru Vodă enfin, on a trouvé aussi le suaire décoré du *svastika*, lequel, de même que tous les vêtements trouvés, sont d'origine italienne. (Voir la planche coloriée No. XI).

On a également trouvé, servant à lier les mains, une bande brodée de perles fines, formant la croix patriarchale (fig. No. 144).

Si on examine maintenant le costume du chevalier peint sur le pilier, au pied duquel se trouve sa tombe, en cotte de mailles, outre l'écu en forme de triangle équilatéral, caractéristique de ce siècle, l'épée et sa garde sont également caractéristiques de cette époque, et ressemble à l'épée des Bassarabs (fig. No. 7) et à celle figurée sur la terre cuite trouvée lors des fouilles du palais princier (fig. No. 84, voir aussi planche No. VII).

Les restes de vêtements trouvés dans les autres tombeaux portent tous l'empreinte de cette même époque.

Un fragment de ceinture, décorée en losanges, comme celle de Radu, mais plus petite, a été trouvé aussi dans le tombeau d'Udobă.

Des bordures en fil d'or, de même largeur, et de même

tissu, ont été trouvées dans ce tombeau également, ainsi que dans le tombeau No. 5 fig. 30.

Le beau galon en fil d'or tressé, trouvé dans le tombeau No. 13, a une grande ressemblance, comme dessin, avec les ornements en pierre de la même époque (fig. 56).

Orfèvrerie

Un fermoir en or (ayant comme dimension 9 1/2 cm. x 8 1/2 cm. et un poids de 280 gr.) fermait la grande ceinture, dont nous avons parlé, de Radu Negru.

Ce fermoir représente un château médiéval avec deux tours polygonales aux angles, traversées de rainures d'archères (fig. No. 57 et planche No. X).

L'ouverture du fermoir se faisait par ces deux tours, dans lesquelles les extrémités de la ceinture, terminées par une plaque en métal munie d'oeillets, étaient fixées par un clou en or, traversant chaque tour et l'oeillet de la ceinture ainsi fixée.

Toute la partie centrale du fermoir, représentant un château, est mobile, pivotant sur des charnières reliant la partie centrale aux deux tours, de sorte que l'ensemble de cette pièce d'orfèvrerie donne l'impression d'un triptyque.

Le château, proprement dit, constitue la partie centrale, tandis que les côtés latéraux se perdent, par un effet de perspective, vers le fond où s'élève le donjon.

En face du portail que surmonte une arcade gothique, en forme d'accolade, il y a, à droite et à gauche, deux fanaux de la hauteur du château.

Dans le balcon précédant le portail il y a un cygne à tête de femme (en bronze) qui se projette sur un fond en émail bleu, figurant les ombres, au fond du portail.

À droite et à gauche du portail il y a deux échauguettes, dans celle de droite se tient un noble coiffé d'un bassinet avec queue. Il entretient une conversation avec la dame qui se trouve dans l'échauguette de gauche, une main sur la colonne du fanal.

Toute cette pièce présente, comme facture, une quantité de particularités caractéristiques au XIV-e siècle.

L'arc en accolade n'apparaît que fort rarement au XIII-e siècle, et ne se généralise que vers la fin du XIV-e siècle en architecture.

Le costume du noble de l'échauguette, avec son bassinet à queue, est caractéristique du XIV-e siècle italien (fig. No. 58).

Cette coiffure ne se rencontre que rarement en France en 1119, dans le portrait de Charles le Bon, comte de Flandre, sur une pierre tombale de 1304, en Allemagne; dans les costumes des chasseurs représentés dans le Livre du Roy Modus de 1320; par contre cette coiffure est très fréquente dans l'Italie de la deuxième moitié du XIV-e siècle.

On la voit dans le portrait du peintre Memmi, de Cimabue, de Can Signoreio, Petrarque, et même en Espagne, à Grenade, au plafond du palais des Rois maures, peint par des Italiens, où tous les chevaliers sont représentés de même, car: «la visière du bassinet du chevalier sont des objets qui caractérisent surtout les costumes italiens de cette époque».

La manière dont les cheveux de la Dame de l'autre échauguette sont coiffés, avec boucles tombant sur les tempes, est encore une caractéristique italienne du XIV-e siècle (fig. No. 59).

Dans l'art industriel l'arc en accolade n'a été employé que dans l'encensoir de Tismana, dont nous parlerons, et dans un reliquaire, de saint Florin de provenance italienne, trouvé à Cracovie et donné par la Reine Sophie à Vladislav Jagello en 1423 (communication de M. P. Panaitescu).

Enfin, un autre élément, commun aussi au fermoir de Louis le Grand de Hongrie, est représenté par les cheminées de poêles que l'on voit surgir au-dessus des appartements, et qui apparaissent vers la même époque aussi dans une estampe représentant le Louvre au temps de Charles V († 1380).

Nous possédons, enfin, en Roumanie aussi, une pièce de comparaison à peu près contemporaine à ce fermoir: c'est l'encensoir de St. Nicodème de Tismana, lequel représente également un château avec tours rondes, surmonté d'une tour d'église et qui, selon la tradition, représenterait le château de Bude.

Cet encensoir avait été donné au monastère de Tismana par le Roi Sigismond (fig. No. 60, 61).

La signification du cygne à l'intérieur du portail n'a pu être donnée.

Habituellement, sous les arcades (voir l'encensoir de Tismana et le reliquaire des Jagelons, à Cracovie), il y a un personnage, tandis qu'ici un cygne.

Est-ce un symbole ou une simple forme phantaisiste, comme le pense M. Dalton, cet oiseau que l'on voit aussi sur le fer-moir trouvé dans le trésor de Chalcis?

Est-ce «l'immaculata»? un symbole du «hortus conclusus»? ou bien la légende de l'antique Léda? ou bien est-ce le signe des croyances védiques, le symbole du feu de la lumière, ou bien encore une sirène habile à révéler les secrets de la vie?

Une réponse n'a pu encore être obtenue.

* * *

On a trouvé dans le tombeau quatre bagues: deux de Radu trop grandes pour ses doigts et donc héritées (fig. 62 et 63 (le premier) et planches XII, XIII) et deux bagues plus petites faites à la mesure de ses doigts et empêchant les autres de glisser. (fig. 65, 66).

La bague No. 63 présente une échancrure de laquelle sort une proéminence sur laquelle est enchassé un cristal de diamant en forme de pyramide. Une inscription, sur fond de niello, sur le corps de l'anneau, contient la salutation angélique: «Ave Maria, gracia plena dominus tecum», (fig. No. 63), écrite en majuscules gothiques ou lombardes, comme les désigne M. Dalton. La bague est en or, d'un diamètre de 200 mm. et pèse 10 gr.

Une autre bague, également héritée, est à chaton, sur lequel est enchassée une pierre rouge, antique, reproduisant une tête de femme (fig. 62). Les bords de l'anneau sont ornements de losanges. Sur le corps de l'anneau il y a également une inscription, talismanique, extraite des évangiles (Luc. IV, 30):

† *Jesus autem, transiens per med(ium illorum, ibat).*

Près de la monture, l'anneau est décoré d'une étoile à huit angles, sur l'une des faces il y a l'inscription: AL-MA qui pourrait être le nom de l'orfèvre: Alexander Magister, mais avec une plus grande probabilité les initiales d'Alexandre Bassarab et de sa première épouse Maria, mentionnée dans l'obituaire de Câmpulung; cette bague d'alliance aurait été héritée, par Radu-Vodă de son père Nicolas Alexandre Bassarab.

L'écriture majuscule ou lombarde de ces inscriptions, ne prédomine en France que jusqu'au milieu du XIVe siècle, pour être remplacée par la minuscule gothique, mais elle prédomine en Italie et en Orient au XIVe siècle.

Des inscriptions similaires avec *Ave Maria* se trouvent en France sur une crose épiscopale et un triptyque du XIIIe siècle.

On en trouve au XIVe siècle sur un fond baptismal de Medias.

Des inscriptions similaires à celle de la bague *Jesus*, se trouvent sur une bague, datant du XVe siècle, à l'ancienne bibliothèque impériale de Paris.

M. G. Brătianu en a trouvé une en Italie, M. Dalton a eu l'obligeance de me faire savoir qu'il y en avait aussi au Musée Britannique.

On trouve, à partir du XIVe siècle, de nombreuses bagues, portant l'inscription évangélique «Verbum caro factum est...» en Italie, et même dans le trésor de Chalcis, ressemblant comme tracé, aux inscriptions d'Arges.

Cette bague a un diamètre de 190 mm. et pèse 10 gr.

Une bague dont l'anneau, en section, est triangulaire, ayant, des deux côtes d'une saillie médiane, une bande en émail vert et, fixées par des pointes en or, cinq perles fines, groupées autour d'une agathe, était l'une des bagues personnelles du Voévode (fig. No. 65). Cette bague, en or, d'un diamètre de 160 mm. pèse 9 gr.

L'autre bague, dont l'anneau est de même forme que le précédent, a quatre proéminences carrées, en émail rouge (fig. No. 66). Comme pierre, un rubis rouge, brut, retenu par une serre de vautour. Cette bague, en or, 160 mm. diamètre, pèse 6 gr.

Des bagues de même facture, avec perles fines et serre d'aigle, ont été trouvées dans le trésor de Chalcis-Eubée, datant de 1385 à 1470.

Les boutons du Voévode sont en or, plats; le fond est en argent buriné, afin de retenir une couche d'émail vert, sur lequel est dessiné en or, un écusson triangulaire pelté, dont le champ droit est libre, tandis que le champ gauche est coupé par quatre bandes transversales (fig. No. 64), (130 mm. diam.; 3 gr. les grands; 110 mm. diam.; 2 gr. les petits).

D'après M. Réthy, le numismate hongrois, cet écusson, que l'on retrouve également sur les plus anciennes monnaies des Bassarabs, est le blason particulier de la famille des Bassarabs, et tire son origine de celui de la cour des rois angevins.

Ce blason n'est pas constaté en Hongrie sous la dynastie arpadienne, avant le XIVe siècle.

La bague (fig. No. 67), trouvée dans le tombeau du Voévode Dan, a un anneau très mince, afin de mettre en valeur le beau rubis violet, retenu par quatre griffes. Ce bijou se classe dans la même catégorie que les objets trouvés à Chalcis. (Voir également la planche No. XIII). La bague est en or: 220 mm. diam.; 5 gr.).

La bague d'Udobă, formée d'un anneau niellé, dont le dessin, un rinceau de feuilles, se retrouve dans les décorations de la fresque de l'église, est terminée par deux têtes de monstres, entre lesquelles se trouve la plaque sur laquelle est encastree une intaille antique, représentant Asclépios, appuyé sur son bâton enroulé d'un serpent, avec sa fille Hygie, intaille datant du IIIe siècle après J. C. (fig. No. 68).

Tant par les têtes d'animaux que par le rinceau que nous avons décrit, cette bague ressemble à celles trouvées à Chalcis et dans les fouilles faites par M. Filow, dans l'église de Ste. Sophie, à Sophia.

Selon M. Tzonef, l'inscription slave est postérieure au XIVe siècle. La bague est en or: 220 mm. diam.; 17 gr.

On a également trouvé dans le tombeau du boyard Udobă la bague (fig. No. 72) sur l'anneau duquel on voit deux lions affrontés, leurs têtes tournées l'une à droite, l'autre à gauche, tenant une patte sur une pyramide tronquée, sur laquelle se trouve encastree un diamant noir, en forme de pyramide.

Sur l'anneau on lit l'inscription d'un tracé puissant: HILF GHOT, en écriture minuscule, gothique, laquelle, comme nous l'avons vu, n'apparaît en Orient qu'à partir du XVe siècle seulement.

L'inscription était gravée sur un fond en émail grenat, tombé aujourd'hui. La bague est en or: 210 mm. diam.; 15 gr.

La bague (fig. No. 69) à anneau mince, terminée par une proéminence, sur laquelle quatre griffes retiennent une émeraude, bague trouvée dans le tombeau de Voislav, appartient à la même famille de bagues que nous avons examinée. Elle est en or: 120 mm. diam.; 2 gr.

Le bracelet (fig. No. 71), trouvé dans le tombeau de la femme de Vladislav, est formé par une large bande en or, au milieu il y a un ornement en forme de S; aux deux extrémités, qui se rejoignent par un pivot en or traversant une sorte de charnière, il y a deux lions ciselés. Le bracelet est en or: 550 mm. diam.; 20 gr. (v. planche XII).

La boucle d'oreille (planche XII) formée d'un pendentif attaché à un petit anneau par un fil en or passant par une perle, ressemble, par la torsade en fil d'or, à celle en cuivre trouvée dans le tombeau de Vladislav, et aux boucles d'oreilles et bagues trouvées à Ste. Sophie de Sophia (540 mm. long.; 5 gr.).

La plaque d'applique (fig. No. 74), faite d'un alliage d'or, trouvée dans le tombeau du chevalier (No. 2 du plan) représente un chevalier aux cheveux flottants, assis, vêtu d'une cotte de mailles, le manteau jeté sur l'épaule, chaussé de pantoufles à la poulaine.

Il se tient les jambes croisées, la main gauche tendue sur un genou, le coude droit plié et appuyé sur l'autre genou, la main ouverte dirigée vers le haut.

Cette plaque d'applique devait se trouver soit sur la ceinture, à en juger par les agrafes dont la plaque est munie, soit utilisée comme signe distinctif, comme cela se voit dans les costumes médiévaux.

Cette splendide pièce: «köstliche kleine Schöpfung», comme la qualifie M. Pinder, appartient à ce même XIVe siècle. (Elle a 350 mm. en longueur et pèse 15 gr.).

L'applique ou agrafe (fig. No. 73) du vêtement de la femme du Voévode Vladislav, représente une châtelaine dont la manche descend jusqu'au bord inférieur de la robe, costume caractéristique au XIVe siècle. (Alliage: 270 mm. de longueur; 5 gr.).

Les boutons globulaires, en argent doré, de la tunique du chevalier, ont été trouvés de même forme dans le trésor de Chalcis, ainsi qu'à la Métropole de Mistra du XIVe siècle.

Les appliques en métal doré, en forme de fleur de lis, qui décoraient la ceinture et la passementerie du vêtement du chevalier du tombeau No. 3 (du plan), entourées de perles fines, donnent un autre modèle d'ornementation des riches costumes de ce siècle (fig. No. 70). (Dorés: 260 mm. long., 1 gr.).

Les petits boutons globulaires trouvés dans ce tombeau, l'agrafette en argent de Voislav (fig. No. 75), ainsi que son diadème fait en lames d'or, nous donnent une idée complète du costume de notre société au XIVe siècle.

Les boutons du costume du fils de Negru Vodă, représentant l'un un monstre enchevêtré; les autres, portant les initiales I. O. R., en majuscules gothiques, sur fond en émail, tombé aujourd'hui, ressemblent comme forme aux boutons du costume de Radu-Vodă (fig. 77).

On n'a pu déduire un sens de ces initiales qui peuvent être simplement décoratives, comme celles des bagues trouvées à Chalcis, ou bien celles de cloches de Hongrie.

Pourtant, selon M. Roth, il se pourrait qu'il y ait là des restes de versets:

I(esus) (ma)R(ia) (g)O(th), ou bien *(ma)RI(a) (ba-r)(O)(t)* (Marie conseille nous).

Style et provenance de l'orfèvrerie trouvée

Sur cette question les opinions des savants sont partagées. Les Français ne reconnaissent pas dans ces objets une influence directe de l'esprit français dominant dans l'art français du XIVe et XVe siècle. M. Migeon croit qu'en tous cas ce n'est pas l'art allemand qui a pu les produire.

M. Pinder croit, ainsi que M. G. Brătianu, que ces objets sont l'œuvre de Georg et Martin von Klausenbourg, lesquels, en 1370, ont coulé les statues de St. Etienne et de Ladislav pour l'évêché d'Oradea-Mare.

M. Roth conteste avec raison cette opinion, soutenue par M. J. Hampel également, pour la bonne raison que ces deux frères étaient des statuaires et non pas des orfèvres.

Pourtant, il pense que ces objets ont pu être travaillés par les bijoutiers de Bistritza.

M. Ohlenroth croit que ces objets «sont les plus beaux exemplaires de l'orfèvrerie française».

M. Dalton émet une opinion que nous examinerons immédiatement, en détail.

La supposition que ces objets seraient l'œuvre des orfèvres de Transylvanie, doit être écartée tout d'abord.

Ces objets, d'une facture supérieure, supposent l'existence d'une tradition d'art bien établie.

Mais, comme le constate M. Roth lui-même, lorsque la réunion, convoquée en 1376, des Sept Districts Saxons, procéda à l'organisation des corporations d'ouvriers, assemblée à laquelle le Roi avait délégué l'Évêque Goblinus et le «Burgvojt» du territoire royal, la corporation des orfèvres n'est pas mentionnée parmi les 19 corporations, comprenant 25 métiers, constatées à cette occasion.

D'ailleurs, c'est chose connue qu'au XIVe siècle le style de l'art français était dominant dans tout l'Occident et que le travail de l'or était une industrie éminemment française.

C'est de France que cette industrie se répand en Flandre, en Allemagne (à Aix-la-Chapelle, Münster, Dresde, Mayence), en Italie, où le gothique est combiné au roman.

Il y avait des écoles italiennes à Pise, Sienne, Pérouse, Pistoja, Bologne, mais la plus importante était celle de Sienne.

Le chef de cette école: Ugolino di Vieri (1350) avait des élèves qui contribuèrent à l'introduction de l'orfèvrerie à Venise (1350—1400).

C'est de Venise que s'approvisionnaient tous les centres de l'Orient, et c'est par Venise que furent même créées des écoles provinciales: levantine et adriatique.

L'influence de l'école vénitienne s'exerce jusqu'en Eubée,

à Chalcis, où l'influence des baillis vénitiens amoindrit la suzeraineté achéenne et amène la domination incontestée de Venise.

Le trésor trouvé ici, datant de cette dernière période, et qui présente, comme nous l'avons vu, une si grande ressemblance avec les objets d'Arges, sont — dit M. Dalton — le caractère de l'art italien nordique, et datent d'une époque, quand les cours italiennes du nord vivaient sous une civilisation féodale similaire à celle de France et du nord-ouest de l'Europe.

Il n'y a rien d'extraordinaire à ce que, par l'intermédiaire des Angevins de Hongrie, ces objets nous soient venus de cette Venise italo-orientale.

M. Dalton a constaté «des analogies évidentes entre les objets d'Arges et ceux de Chalcis, quoique nombre de ces derniers ne soient pas en métal précieux».

«Il y a des deux parts, le même mélange d'influences françaises et (je crois) italiennes, et assez prononcées dans la facture et la technique, surtout dans l'application des perles.

«Les familles princières de votre pays ont adopté la même civilisation chevaleresque qu'ont adoptée les familles nobles d'Italie à la même époque» ajoute M. Dalton».

POTERIE, TERRE CUITE

La poterie trouvée, surtout dans les fouilles des dépendances du palais princier, se distingue par son épaisseur peu commune. On y a trouvé des chandeliers, des écuelles, des assiettes plates ornées, pour être accrochées aux murs, des vases avec des motifs d'ornementation que l'on trouve jusqu'aujourd'hui dans l'ornementation des poteries de nos paysans. (planches No. XI et fig. 300—305).

Des objets en terre cuite, très finement travaillés ont été trouvés également au cours des fouilles faites au Palais Princier et à Sâncioară (fig. 305).

La fig. No. 78, par ses gracieux entrelacements, présente des ornements ressemblant à l'applique trouvée dans le tombeau du chevalier «fleurs de lis».

La fig. 79 avec ses rinceaux de feuilles, figure des lions affrontés.

Quelques unes des poteries, sans émail, sont les plus anciennes et d'une plus fine exécution; d'autres sont émaillées et semblent être ultérieures en date.

La plupart sont des terres cuites pour poêles, comme on en trouve en Transylvanie, d'autres, comme le montre le trou qu'on y a perforé (fig. No. 81) étaient destinées à être accrochées aux murs.

Le fragment fig. No. 81, est un admirable exemplaire, prouvant la finesse de cet art et donnant l'image des temps féodaux qui l'ont produit.

Cette pièce de 20x16x12 cm., représente, avec une finesse exceptionnelle, un chevalier sur un cheval en marche.

Le chevalier a un casque, une pélerine à larges plis jetée sur les épaules, des braies, des chausses, des pantoufles pointues, de longs éperons; il tient dans sa main droite une crosse ou une masse d'armes; de la main gauche il tient les rênes du cheval.

Le mouvement et la finesse de facture de cette pièce, en font un précieux document pour l'étude de la terracoterie de cette époque.

A ce groupe se rapporte également le fragment No. 82 que j'ai trouvé dans les fouilles des caves du palais princier. On ne distingue, d'un chevalier monté, que le casque ressemblant beaucoup à celui que porte l'envoyé de Charles Robert au Voévode Bassarab (fig. No. 7).

La lance à étendard est caractéristique du XIVe siècle. En face du cheval on voit le sommet d'un sapin.

Le deuxième fragment, (fig. No. 82), dont on ne distingue également que la tête d'un cheval, est très finement travaillé. La tour, en face du cheval, ressemble à celle représentée sur le fermoir de Radu Vodă.

On peut rapprocher de ce groupe aussi la terre cuite (fig. No. 84), émaillée, d'une facture plus lourde, et représentant le torse d'un chevalier monté, qui tient sa main droite sur la crinière du cheval, tandis que de la main gauche il tient la lance caractéristique de cette époque, ainsi que l'épée qui pend, attachée à la ceinture.

Même observation pour le corps d'un cheval de la planche annexée (fig. 205).

Vu que ces terre cuites étaient destinées à être accrochées aux murs des appartements, comme on le déduit des trous qui perforaient ces objets, je serais enclin à voir dans leur succession des phases du grand combat de Bassarab, du Château d'Arges, et formant comme une frise à l'intérieur de l'appartement, frise malheureusement entièrement perdue aujourd'hui.

CONSIDÉRATIONS SUR L'ARCHITECTONIQUE ET LA PEINTURE DE L'ÉGLISE. — ORIGINES.

L'église Princière d'Arges, ne trouve, comme aspect d'ensemble, comme plan, appareillage, silhouette, aucun modèle, similaire de comparaison.

D'ailleurs, l'étude des monuments du XIVe siècle n'est qu'à ses débuts.

«Nous connaissons fort mal encore l'art byzantin du XIVe siècle», dit M. Diehl.

Même sur les origines de l'art byzantin, en général, les opinions sont fort partagées.

M. M. Strzygowski, Ainalow, Schmit dénie toute influence de la capitale byzantine dans l'évolution de cet art. Selon eux, l'art, à partir du Ve et jusqu'au XVe siècle, s'est renouvelé par l'apport artistique de l'Orient, exclusivement.

C'est sans l'intermédiaire de Constantinople que, selon M. Strzygowski, l'art chrétien oriental s'est transplanté en Grèce, Italie, Sicile, et chez les peuples slaves.

L'école française, représentée par M. M. Diehl et Millet, admet une influence orientale à Constantinople, surtout jusqu'à l'époque de Justinien; à partir de cette époque ils soutiennent que l'art byzantin affirme sa personnalité en rayonnant dans tous les pays méditerranéens.

Deux renaissances: au temps de la dynastie macédonienne et sous les Paléologues, ont complètement renouvelé cet art.

M. Dalton est pour une moyenne entre ces deux extrêmes. Il admet une influence syrienne vivifiée par l'hellénisme, au point de vue technique, mais pour ce qui est du style, il fait des réserves.

«Il y a, dans l'oeuvre du XIVe siècle, et on peut en dire autant des peintures de Mistra, une recherche de la vérité, des attitudes, et du cadre pittoresque, qui font complètement défaut aux conceptions pompheuses et théologiques des contemporains de Justinien. Il semble donc bien que, même en admettant l'hypothèse d'un prototype syrien, il faille faire honneur à l'école constantinopolitaine, de l'accent tout personnel qui caractérise cette oeuvre» (D'après Bréhier).

Selon M. Diehl, la basilique à coupole finit, comme type dominant, au XIe et XIIe siècles.

A partir du XIIe siècle l'église à plan en forme de croix grecque commence à paraître. La caractéristique de ces églises est que le raccord du plan-droitangulaire des murs de l'église, avec le plan polygonal du tambour de la coupole, se fait par l'intermédiaire d'une base en forme de croix aux bras égaux.

Cette base en forme de croix, dont les bras, formés par des voûtes en berceau, couronnent tout l'édifice de l'église, soutient, au croisement des bras, le tambour de la coupole qui surmonte tout le massif de la maçonnerie (fig. No. 83).

Les arcatures des voûtes de cette croix sont dissimulées dans la première phase, par des frontons triangulaires; puis, à partir du XIIe siècle, elles sont arquées en plein cintre, de manière à ce que sur le toit de l'église apparaisse, sous les coupôles, la forme de la croix.

Dans l'évolution de cette période de l'architecture, les lignes intérieures s'accroissent de plus en plus dans la disposition de la toiture: les voûtes absidiales, les bras de la croix, les coupôles s'étagent, se projettent de plus en plus en hauteur, de sorte que, au lieu du massif de maçonnerie cubique caractérisant les églises jusqu'alors, nous avons, à partir de la base et jusqu'au sommet de la coupole, une sorte de pyramide.

C'est à ce type constantinopolitain, caractérisé aussi par l'alternance des couches de briques et de pierres alternées, que se rattache l'Eglise Princière d'Arges, avec ses arcades aveugles (dans la tour de l'Eglise Princière comme dans

l'abside de Sânicosara), les angles de la tour avec colonnettes et même le catéchumène au-dessus du narthex.

On peut en suivre le type à partir de l'église de Kazandjilar-Djami du XIe siècle. On peut voir comment le type se fixe à Killisé-Djami, dans l'église des Saints Apôtres du début du XIVe siècle, et, surtout, dans l'église de Clauș-Monastir de 1380, qui ressemble le plus à l'église d'Arges.

Cependant le type le plus rapproché, qui indique la voie par laquelle le modèle de cet unique exemplaire d'architecture nous est parvenu, est le type byzantin de Serbie, de l'époque de Doušan, le contemporain de Bassarab. On pourrait même dire qu'il émane de l'école de Doušan.

Nous avons de tels modèles à Ljuboten (1337), Štip (1332) Mateica.

Pourtant, il y a aussi des différences: les Serbes emploient toujours la pierre de taille là où nous employons les moellons.

Seule l'église Princière de Câmpulung a été construite chez nous en pierre de taille.

L'architecture de l'église revêt, donc, toutes les formes caractéristiques du XIVe siècle.

Peintures de l'Eglise

Dans la peinture d'Arges on constate également les effets de cette renaissance byzantine du XIVe siècle caractérisée par M. Diehl: «à la fois décorative et réaliste, qui se caractérise par un style pittoresque et un coloris presque impressionniste».

Ce même souffle de la renaissance italienne du dugento, constaté par Millet dans les églises de Doušan, paraît avoir inspiré dans le sens le plus large les peintures d'Arges.

Bien que la plupart des scènes portent des inscriptions grecques — mais en un grec barbare — il y a aussi des inscriptions slaves qui prouvent que des peintres slaves du sud ont travaillé ici, appartenant à cette école balcanique dont l'influence est ressentie jusqu'en Russie, à la suite de ses relations avec Venise et Sienne.

C'est à ce XIVe siècle que l'on doit la fragmentation des parois intérieures en zones de peinture, et qui exclue presque toute autre décoration, pour faire place aux personnages dans la zone inférieure, et en haut aux scènes de composition interprétant les cycles liturgiques.

Le goût pour l'apocryphe, le sentiment réaliste et dramatique, avec une grande liberté de gestes et une abondance de détails qui dépasse même les peintures de Mistra et Kahrié-Djami, sont autant de caractéristiques de l'iconographie de l'Eglise Princière.

La prédilection pour des scènes nouvelles et rares, comme le Recensement, trouvée aussi à Calinić, en Serbie, est une autre caractéristique de ce siècle.

La décoration est presque similaire à celle de Lesnovo et à celle des églises de Trapezica de Tirmovo, du même siècle, où on trouve des panneaux imitant le marbre, comme à Arges, au lieu des draperies, et même les conciles sont travaillés presque de la même manière.

Même si certaines scènes, trouvées à Arges, se rencontrent dans des églises plus anciennes, toutefois, outre la différence de facture, on observe aussi une différence dans l'exécution des compositions.

C'est ainsi: La Présentation de la Vierge, qui se trouve dans l'église de Boyana, en Bulgarie, à Studenica, en Serbie, représente St. Zacharie, qui reçoit la Mère de Dieu, à gauche, tandis que dans la composition d'Arges, ce même saint se trouve à droite, mais les minuties d'exécution sont identiques.

Les zones d'inscriptions qui décorent les vêtements de Zacharie à Studenica et Boyana, nous les retrouvons à Arges.

RÉSUMÉ

L'Eglise Princière d'Arges, bâtie par Bassarab, pour servir de chapelle à la Cour Princière de cette capitale, a été construite après 1330, comme le prouvent les dates historiques, le complexe de vie historique, le style architectonique de l'église, le style des peintures, ainsi que les objets trouvés dans les tombeaux.

Nicolas Alexandre Voévode la consacra, ultérieurement à la fondation de la Métropole d'Arges, mais, n'ayant pu ter-

miner l'édifice, il légua le soin d'en commencer la peinture à son fils et successeur, Radu-Vodă. C'est par lui que fut achevée l'église. Il y fit faire son portrait comme principal fondateur.

Et c'est ce Prince Radu, le seul connu par nos documents de toute la série de Princes qui régnèrent avant lui, que la tradition et la chronique du pays, écrite postérieurement, considèrent comme fondateur, non seulement de cette église,

la plus ancienne du pays qui soit conservée, mais aussi comme fondateur de l'Etat roumain.

Je tiens à exprimer ma reconnaissance à M. Cerchez, membre de la Commission des Monuments Historiques, à Messieurs les membres de cette Commission, aux savants cités qui ont bien voulu me communiquer leurs précieux avis, et plus spécialement à M. Dalton, ainsi qu'à Monsieur le professeur N. Iorga, pour le bienveillant appui qu'ils m'ont accordé.

RESTAURATION DE L'EGLISE PRINCIÈRE

PAR

G. R. CERCHEZ

L'Eglise Princièră de Curtea de Argeș est sans contredit le plus ancien et le plus intéressant monument de Roumanie. Elle a résisté à tous les éléments destructeurs jusqu'à notre époque. Elle a résisté à l'effet destructeur du temps, aux invasions, aux tremblements de terre, aux incendies et surtout aux réparations incompétentes faites au cours des siècles.

Dans les derniers temps, par suite du manque de soin et des tremblements de terre, elle était arrivée à menacer de s'effondrer, et l'effondrement se serait sans doute produit si l'architecte Leconte du Noiș, qui restaurait l'église cathédrale de Neagoi Voévode, et qui avait été chargé aussi de la restauration de l'Eglise Princièră, ne l'avait consolidée par un échafaudage extérieur et intérieur jusqu'à ce que les crédits nécessaires pour la restauration fussent ouverts.

Vu que cette église était destinée, selon le procédé de cet architecte, à être démolie jusqu'au ras du sol, pour être ensuite reconstruite, personne n'a plus songé à la réparer et l'église était arrivée en effet à menacer de s'effondrer, de sorte, qu'en 1921, la préfecture du district donna l'ordre aux curateurs de l'église de la démolir.

Heureusement qu'il se trouva quelqu'un pour protester contre cet ordre: le R. P. économiste Étienne Dumitrescu se rendit en toute hâte à Bucarest et offrit à la Commission des Monuments Historiques, pour la consolidation de l'église, la somme de 56.000 leis, recueillie à cet effet.

En ma qualité de membre dans cette Commission, j'ai demandé qu'on me permette d'examiner cette église et d'examiner si en effet il n'y avait rien autre à faire que de procéder à sa démolition.

L'ayant visitée, j'ai déclaré à la Commission des Monuments Historiques que je prenais sur moi de sauver ce monument de la démolition. J'ai été autorisé par cette Commission, présidée alors par feu Jean Kalinderu, de procéder, avec M. Nicolas Ghika-Budești, architecte-chef de la Commission des Monuments Historiques, à la consolidation du monument et à sa restauration.

Les travaux commencèrent immédiatement, en 1911. Je chargeai de la surveillance des travaux M. Jancovici, dont la capacité m'était connue dès l'époque où, étant directeur des postes, il se trouvait dans le service des locaux de poste, crée alors. J'étais certain qu'il suivrait à la lettre mes instructions.

Avant de commencer les travaux, le R. P. économiste Dumitrescu a bien voulu me donner les renseignements suivants:

L'Eglise Princièră de Curtea de Argeș a été bâtie par Radu Negru Vodă en l'an 1290. C'est la plus ancienne église de Valachie et elle a servi de métropole du pays jusqu'en 1401, quand Mircea l'Ancien transféra la capitale du pays de Curtea de Argeș à Târgoviște.

La tour a commencé à se lézarder vers 1882.

En 1892 on a voté pour la restauration de l'église une somme de 100.000 lei, mais la restauration n'a pas eu lieu et la somme votée a reçu une autre destination.

L'église a été fermée au culte le 9 janvier 1894, à la suite de l'intervention de l'architecte Leconte du Noiș.

En 1898 on a consolidé l'église avec des étaçons en bois. Ils ont duré jusqu'en 1903, quand on les a remplacés, étant pourris, par d'autres en chêne.

Pour fixer ces étaçons on a troué la toiture et les voûtes de l'église, de sorte que les eaux de pluie et de la fonte des neiges, en glissant le long des étaçons et en pénétrant la maçonnerie, ont hâté encore plus la ruine de l'église.

La statue de Radu Negru Vodă, sculptée en pierre, le sceptre dans sa main droite, se trouvait dans le milieu de l'église, sur un soubassement qui se trouve aujourd'hui dans le pronaos, tandis que la statue a été transportée par feu Tocilescu, en 1891, au Musée de Bucarest.

Le porche en face l'église a été construit en 1875.

On ne sait pas quand les petites tours, recouvertes de fer blanc, ont été construites, (après 1830).

Les trois tombeaux du narthex de l'église, contiennent les dépouilles de:

1. Anastasie Brătianu, décédée en 1839.

2. Constantin Brătianu, décédé en 1841.

3. Hélène Brătianu, décédée en 1845.

Ce sont les parents et la tante de feu Jean Brătianu.

D'une autre source, j'ai appris que l'iconostase en bois, qui recouvrait celui en maçonnerie, a été fait par le maître, ouvrier Scheller, en 1852.

L'iconostase en maçonnerie, l'élargissement des fenêtres et leur décoration avec un cadre de pierre sculptée, ont été faits au XVIIIe siècle. La porte en fer de l'entrée de l'église ainsi que les croix, on été faites, comme on le voit écrit sur ces objets, aux frais d'Ivancea Pârvanovici; il est probable que c'est à la même époque que l'on a remplacé l'ancienne toiture en bardeaux, par une en tôle; la peinture a été refaite, en grande partie, par le peintre Pantelimon, en 1827, comme cela résulte de l'inscription qui se trouve à la base de la tour.

Voici l'état dans lequel j'ai trouvé l'église que l'on m'avait confiée pour être consolidée et restaurée: La toiture en tôle vieille, rouillée et trouée, laissait pénétrer la pluie à l'intérieur, surtout par les trous faits par les étaçons.

Les voûtes, à cause de l'humidité, s'étaient désagrégées, surtout après l'hiver, quand l'eau disloquait la maçonnerie.

Les arcs principaux, soutenant la tour, étaient crevassés, et les clefs des arcs tombés sur une distance de presque un mètre. Les tirants en bois qui, selon l'habitude du pays, avait été placés afin de contrebalancer la poussée des arcs, ayant été coupés, afin de pouvoir placer le caisses projeté, mais qui n'a jamais été installé, périlait encore plus la construction.

La tour, secouée par les tremblements de terre, était entièrement disloquée d'un côté, et cette tour, avec sa coupole, ne se maintenaient que grâce à la puissante ossature en bois, l'étayant, mise par feu l'architecte Leconte.

Les voûtes étaient crevassées aux clefs, la maçonnerie extérieure lézardée en divers endroits et même, avançant la verticale du centre principal, elle s'était détachée en plusieurs endroits.

Au-dessus du narthex on avait élevé deux petites tours en bois, recouvertes extérieurement de tôle.

La toiture de ce narthex avait été changée et recouverte également de tôle qui montait sur la face du fronton, le masquant en grande partie; puis, afin de pouvoir élever les deux tourelles en bois, la maçonnerie sur le devant de l'église et la corniche du fronton avaient été amincies ou même démolies.

Devant la porte principale on avait construit un porche contrastant, absolument, avec le style de l'église et son bel aspect.

Sur les deux façades nord et sud de l'église, deux contreforts avaient été construits, probablement, afin de consolider des murs qui menaçaient de s'effondrer. Le contrefort sud murait une ouverture qui avait servi, probablement, comme entrée principale dans le naos de l'église, ainsi qu'on le voit dans les églises moldaves, mais que l'on ne rencontre pas en Valachie.

Les photographies ci-jointes peuvent donner une idée de l'état où se trouvait l'église en 1911.

Travaux de consolidation et de restauration

M. Revoile, membre correspondant de l'Institut de France et architecte du gouvernement français, invité par le gouvernement roumain à donner son avis sur les travaux de restauration faits par feu l'architecte Leconte du Noüy, à l'église épiscopale de Neagoie, dit dans son rapport du 20 juillet 1890, présenté au Ministère des Cultes et de l'Instruction publique de Roumanie :

« Pour pouvoir critiquer les travaux faits par l'architecte Leconte du Noüy, il faut faire une distinction entre les termes *conservier* et *restaurer*.

Conservier un monument, c'est le maintenir dans son état actuel, c'est-à-dire le transmettre à la postérité dans l'état où il se trouve, en se bornant à de simples consolidations.

Restaurer un monument, signifie tout autre chose : cela veut dire lui redonner son état primitif et, alors, le programme s'élargit et nous devons entendre que l'architecte, lorsqu'il se trouve dépourvu de documents sûrs, s'inspire d'abord de ce qu'il a sous les yeux et de ce qu'il peut trouver dans les monuments similaires. Il doit se pénétrer de la conception de l'artiste créateur de l'oeuvre, et assembler toutes les informations qui justifieront ses innovations.

M. Revoile aurait pu ajouter :

Reproduire un monument, en commençant par jeter à bas tout ce qu'il trouve, pour bâtir une construction d'après le modèle de l'ancienne, en remplaçant tout : matériel, décoration, peinture, mobilier etc. ce mode de comprendre une restauration peut donner de très bons et beaux résultats, mais l'édifice devient un *fac-simile*, ce n'est plus celui du *fondeur* ; il devient l'oeuvre du *restaurateur*. C'est ainsi, par exemple, que l'église-cathédrale de Neagoie Vodă à Curtea de Argeș n'est plus l'église de *Maître Manolă*, mais elle est devenue l'oeuvre de *Maître Leconte*.

Le principe qui m'a guidé dans la restauration de l'Église Princière de Curtea de Argeș a été : *conservier* l'édifice dans l'état où je l'ai trouvé, en le consolidant, puis le *restaurer*, en lui redonnant, autant que possible, la forme qu'il avait eue lors de sa fondation, en supprimant toutes les additions faites sans compétence.

Par conséquent, les premiers travaux entamés furent ceux de consolidation de l'église.

J'ai tout d'abord examiné les fondations, en creusant à l'extérieur et tout autour de l'église, un fossé de 0,70 m. largeur, jusqu'à leur base. Cette base a été trouvée à une profondeur de 1,60 m. Les fondations reposaient sur un lit de sable et de gravier.

Afin que l'eau s'écoulant des gouttières ne puisse pénétrer à la base des fondations, j'ai fait reboucher le fossé avec du béton, recouvert, au niveau du sol, d'un trottoir en blocs de lave, que j'ai fait venir de Galați, où ils étaient apportés par bateaux des îles grecques. Cette lave forme le matériel le plus résistant que l'on puisse trouver ; elle fut fixée avec du mortier de ciment.

Une fois assuré de la solidité des fondations, j'ai disposé que les tirants en bois des arcs et des voûtes, qui avaient été détruits, soient remplacés par de puissants tirants en fer, munis à l'extérieur de disques en fonte et d'écrous, formant ancre, encastrés dans l'épaisseur des murs, ceci afin de ramener à leur position primitive les murs et les voûtes, et à combattre la poussée au vide. En même temps, utilisant l'échaffaudage intérieur fait par feu Leconte pour soutenir les arcs et la tour du milieu, j'ai procédé à la reconstruction de ces arcs avec les briques les plus résistantes, désignées sous le nom de basalte double, pressées, que j'ai fait venir de Bucarest. J'ai, également, consolidé la coupole, en l'appuyant sur le même échaffaudage ; j'ai enlevé aussi la maçonnerie disloquée des parois de la tour, et l'ai refaite avec le

même matériel, en complétant celui qui faisait défaut par des matériaux identiques aux anciens ; on a refait, notamment, la corniche de la tour qui avait été détruite lors d'un incendie de la toiture.

Toutes les parties de la maçonnerie crevassées, tombées ou détériorées, ont été enlevées avec soin et réparées avec le même matériel ancien, ou bien complétées avec un matériel exactement de même nature et dimensions que l'ancien.

Le porche construit en 1875 devant l'église, a été démoli. J'ai également fait démolir les tourelles en tôle, qui, évidemment, n'existaient pas lors de la fondation de l'église et qui, d'autre part, n'avaient pas remplacé des tourelles en maçonnerie qui se seraient effondrées, vu que je n'ai trouvé aucune trace de l'existence antérieure de telles tourelles.

Ces tourelles ont probablement été faites pour contenir les cloches de l'église. Elles ont été plus d'une fois détruites par des incendies. On a même trouvé, dans le grenier du narthex, du bronze fondu, provenant des cloches. Plus tard la grande cloche a été transportée dans le clocher qui se trouve à l'entrée de la cour de l'église.

Un escalier, creusé dans l'épaisseur du mur nord de l'église, et qui part d'une ouverture intérieure, située très haut, au dessus du plancher de l'église, semble avoir servi autrefois pour mener à une cachette située dans le grenier du narthex, lequel a un double plancher, à 0,70 m. l'un de l'autre et où l'on cachait les objets de prix en temps troubles ; cachette comme celle qu'on trouve également au monastère de Horez, puis, lorsque l'on construisit la petite tour-clocher, l'escalier servait, sans doute, pour monter au grenier du narthex, afin d'y sonner les cloches.

En calculant le poids pesant sur les piliers qui soutiennent la grosse tour, j'ai trouvé douze kg. par cm. 2, ce qui constitue une charge assez considérable, qui ne permettait pas d'augmenter le poids de la toiture, laquelle, au commencement, était en bardeaux, comme on l'a constaté d'après les restes trouvés dans le grenier. Mais, attendu que la toiture en bardeaux, outre le danger d'incendie, nécessite, pour être bonne, un entretien continu et son remplacement de temps en temps, j'ai adopté la toiture métallique, mais en choisissant le cuivre comme étant le plus résistant.

Vu que je n'ai constaté aucune détérioration des quatre piliers, aucune trace de broiement des briques, et vu que ces piliers avaient résisté depuis si longtemps à tous les éléments destructeurs, j'ai trouvé prudent de ne pas y toucher et de les laisser continuer à soutenir la tour et les voûtes.

Outre la consolidation de l'église et la démolition des tourelles en tôle et du porche d'entrée, en fait de restauration, je n'ai pas cru devoir toucher aux autres modifications, vu qu'elles ne contrariaient pas l'esthétique du monument, ou bien avaient acquis le droit au respect par leur ancienneté, de sorte que l'oeil s'était habitué à ces modifications.

L'iconostase en maçonnerie, peinte, datant du XVIIIe siècle, et qui s'harmonise avec l'intérieur de l'église, entre dans cette catégorie. Je n'ai pas cru devoir le supprimer, ne sachant pas ce que se trouvait à sa place lors de la fondation de l'édifice. J'ai enlevé, cependant, l'iconostase en bois grossièrement exécuté par le maître-ouvrier Scheller en 1852.

De même je n'ai pas cherché à refaire les fenêtres telles qu'elles devaient être à l'origine, ne disposant d'aucun élément qui puisse me montrer comment elles étaient primitivement. Et d'ailleurs, les fenêtres actuelles, avec leur cadre de pierre sculptée, s'harmonisent assez bien avec les façades de l'église et l'oeil s'est habitué de longue date à les voir ainsi.

Je n'ai pas touché non plus aux contreforts, bien que l'un bouche l'ancienne porte d'entrée dans le naos, car bien que bâtis seulement en 1850, ils peuvent être nécessaires pour empêcher un commencement d'effondrement des murs ; bien plus je les ai consolidés, en remplaçant la tôle qui les couvrait, et qui était rouillée, par une copertine en pierre dure. Enfin, j'ai également conservé la porte d'entrée en fer et les croix, faites en 1858, vu qu'elles ne présentent pas de contraste avec le style de l'église et que je ne pouvais connaître leur modèle premier.

J'ai laissé telle quelle l'ouverture de la porte d'entrée. Il faudra cependant que dans la niche extérieure se trouvant

au-dessus d'elle on peigne l'icône du patron de l'église, dont la place est ici habituellement.

Dans le narthex de l'église j'ai trouvé, également, qu'il ne fallait pas toucher aux trois tombeaux de la famille Brătianu, vu qu'ils ne portent aucune atteinte au caractère de cette partie de l'église, et vu que le grand homme d'État a droit au respect des tombeaux de sa famille.

Les photographies ci-jointes montrent l'état dans lequel se trouvait l'église au début de la restauration, ainsi que les principales détériorations qui ont été réparées.

Le résumé des rapports hebdomadaires, envoyés par M. Iancovici, le surveillant des travaux, permettent de suivre, presque jour par jour, la marche et la nature des travaux de consolidation et de restauration.

Peinture de l'église

Je dus ensuite m'occuper de l'intérieur de l'église. Je me suis adressé à M. Noroce, qui avait été envoyé par la «Commission des Monuments Historiques» en Italie et au Mont Athos, afin d'étudier la peinture byzantine des églises.

M. Noroce, cédant à mes instances, consentit à me seconder pour la question des peintures.

Vu que, à la base de la tour, j'ai trouvé la signature du peintre Pantelimon, portant la date de 1827 (Voir fig. No. 27) il résulte clairement que la peinture de l'église avait été refaite, peut-être plusieurs fois de suite, et qu'il y avait eu antérieurement d'autres peintures qui avaient été recouvertes par celles du peintre Pantelimon.

Ceci m'a fait prier M. Noroce d'essayer s'il n'y avait pas moyen de laver les peintures récentes, afin de voir si elles ne cachaient pas les anciennes. M. Noroce, aidé par MM. Mihail et Teodorescu, procédant avec zèle et compétence à ce travail, a été assez heureux de découvrir les anciennes fresques presque intactes, recouvertes de deux et même trois couches de peinture. C'est ainsi que furent mises à jour les fresques de toute beauté qui ornent l'église et qui, certainement, sont parmi les plus belles et les plus importantes peintures byzantines qui se trouvent encore en Orient.

L'étude du peintre Mihail, que l'on trouvera plus loin, donne tous les détails sur l'iconographie de l'église.

Découverte des tombeaux princiers à l'intérieur de l'église

Ayant terminé heureusement cette deuxième série de travaux, et après avoir défilé l'échafaudage élevé par feu l'architecte Leconte du Noüy, qui a servi également pour la restauration des peintures, il ne restait plus qu'à refaire le plancher de l'église et d'explorer le sous-sol pour voir s'il n'y s'y trouvait pas des tombeaux qui auraient permis de mieux connaître les origines de l'histoire de notre pays, et nous apprendre la date de la construction de l'église et de la peinture intérieure.

Les fouilles à l'intérieur de l'église demandaient des soins tout spéciaux, non seulement afin de ne pas périliter la solidité de l'édifice, mais aussi pour ne laisser échapper aucun des résultats que pourraient donner les fouilles et pour que les objets trouvés ne puissent se perdre ou disparaître.

Je me suis adressé à M. Virgil Drăghiceanu, Secrétaire de la «Commission des Monuments Historiques», dont la compétence et l'amour pour ce genre de recherches étaient pour moi une garantie.

J'ai eu le bonheur que M. Drăghiceanu accepte cette mission. S'étant établi à Curtea de Argeș il s'est mis au travail avec ardeur et amour et il a eu le bonheur d'obtenir le résultat le plus inattendu et le plus éclatant, découvrant quatorze tombeaux princiers, dont le principal, le tombeau de Radu Negru Vodă, enfermé dans un sarcophage de pierre qui l'a conservé au cours de tant de centaines d'années mieux qu'une momie égyptienne.

Je laisse à M. Drăghiceanu le soin de décrire les péripéties et les détails de cette découverte dans son étude.

Je me suis adressé, également, à M. Drăghiceanu pour conduire les fouilles dans la cour de l'église, afin de mettre à jour les restes du Palais Princier et ses dépendances.

On a ainsi mis à découvert le sous-sol du bâtiment qui servit de palais aux premiers Voévodes de Valachie, et on a découvert, également, les dépendances, au déterrement desquelles on travaille actuellement.

M. Drăghiceanu, dans son étude, donnera également tous les détails sur les résultats fournis par les fouilles faites entre les murs qui entourent, comme une forteresse, l'église et le Palais Princier.

Le plan annexé (Fig. No. 2) montre la position des différentes traces de constructions qui ont été trouvées au centre de ces murs d'enceinte.

C'est toujours grâce à l'insistance de M. Drăghiceanu que l'on a obtenu l'expropriation des maisons emphytéotiques qui occupaient une portion de la Résidence Princière.

Enfin M. Noroce, en poursuivant son travail de lavage des peintures pour rechercher les anciennes, a trouvé vers le bas du mur nord, derrière les stalles, à l'endroit où la zone réservée aux portraits des saints étant terminée, commence la peinture des draperies de base, une inscription de la plus haute importance, écrite avec un outil pointu sur le mortier, entre deux rangées de briques, inscription disant: en l'année 1352 le Grand Basarab Voévode est mort à Câmpulung.

Description

L'église Princière a été bâtie en style byzantin, analogue aux églises de Serbie et du Mont Athos, probablement par des maîtres ouvriers, serbes également, vu que les premiers Voévodes du pays étaient en relations d'amitié et même de parenté avec les Serbes et les Bulgares.

Le plan de l'église correspond à celui de l'église Théotocos d'Athènes, qui est devenue le type des églises chrétiennes, lorsqu'elles ont commencé à s'éloigner de la forme de basilique, qui avait servi de lieu de prière aux premiers chrétiens, et où l'on voit, très clairement, la croix grecque formée à la partie supérieure de l'église par l'entrecouplement des voûtes du naos et du transept qui soutiennent, au point de croisement, la tour principale.

Le mode de construction, — en rangées de pierre taillée ou de moellons séparés par rangées de briques avec couche épaisse de mortier —, correspond aux matériaux qui pouvaient être procurés dans la localité, il est caractéristique du style byzantin et ressemble au mode de constructions en style byzantin, habituelles aux constructions analogues de Serbie, Bulgarie et du Mont Athos.

Les peintures à fresque découvertes présentent des ressemblances avec les mosaïques de l'église Chora, aujourd'hui Kahrié-Djami de Constantinople, faites par le Logothète Théodore Metochites; elles n'ont par conséquent pu être faites que postérieurement à ces mosaïques, soit après 1320.

Ceci ressort de la comparaison des mosaïques de Kahrié-Djami et des peintures de l'église Princière de Curtea de Argeș.

Ainsi, contrairement à l'usage dans nos églises, le fondateur, au lieu d'être représenté debout, soutenant dans sa main l'église qu'il a bâtie, est dessiné à genoux, priant Jésus Christ, tout comme Métachites est représenté à Kahrié-Djami.

Ceci prouve encore que le personnage peint à l'entrée, comme fondateur, n'est pas celui qui a bâti l'église, mais celui qui l'a fait peindre, comme fut représenté Métachites qui a fait les mosaïques de Kahrié-Djami.

L'inscription découverte dans l'église, qui montre que Basarab le Grand est mort en 1352, et qui confirme l'affirmation du chroniqueur Radu Greceanu que Basarab était mort en 1352, prouve que l'église a été bâtie mais non terminée par Basarab et que la peinture n'avait pas été commencée à cette date.

On trouvera les détails dans les études suivantes.

DATE DE LA MORT DU GRAND BASSARAB VOËVODE

PAR

D. ONCIUL

Un graffite, découvert à l'intérieur de l'Église Princièră de Curtea de Argeș, écrit (probablement par un maître-ouvrier qui travaillait à la construction de l'église), avec un instrument tranchant, sur la pierre du mur nord du naos, avant la peinture à fresco de l'église, indique l'année de la mort en 6860 (1352) «du grand Bassarab Voévode», fondateur de cette église.

Ce témoignage modifie les opinions émises jusqu'ici concernant la durée du règne de Bassarab I-er, fondateur de la Principauté de tout le Pays-Roumain et de la dynastie des Bassarabs.

Le plus ancien témoignage documentaire, concernant son successeur «Nicolas Alexandre, fils du grand Bassarab Voévode», comme le nomme l'inscription qui se trouve sur son tombeau à Câmpulung, se trouve dans un acte papal de 1345 (Hurmuzaki-Densușianu, Docum. I, 697). Dans cet acte, cependant, il n'est pas indiqué comme Prince régnant, ni Voévode, mais seulement comme *nobilis vir Alexander Bassarati* (Alexandre fils de Bassarab) et cité avec d'autres nobles et voévodes (territoriaux), roumains.

De même la chronique contemporaine de Hongrie, écrite par Jean de Kükküllö, dit, en parlant d'Alexandre: *quidam princeps seu baro potentissimus... Alexander vavvoda Transalpinus*, lequel, à l'époque du règne du roi Charles Robert, s'était révolté et était resté longtemps, en état de rebellion, est venu se soumettre au roi Louis (qui en 1342 avait succédé au trône de son père Charles Robert), en Transylvanie, en 1343.

Cette mention avait été considérée jusqu'ici comme une preuve que c'était Alexandre qui régnait en 1343. Cependant, le chroniqueur le présente en lutte avec Charles Robert, contre lequel il s'était rebellé. Les documents émanant de Charles Robert lui-même, précisent que le roi, avait été en guerre en 1330, avec Bassarab Voévode, père et prédécesseur d'Alexandre, ce dernier ayant été associé au trône par son père. Le mobile de la guerre était, selon les documents de Charles Robert, certains «confinii» du Royaume hongrois (dont Sévérin), que «Bassarab et ses fils» détenaient, au préjudice de la couronne hongroise. Donc, les fils de Bassarab sont présentés ici comme associés au trône, fait qui se répètera, surtout pour le fils aîné.

Par conséquent, la rebellion d'Alexandre contre Charles Robert, dont parle le chroniqueur hongrois, ne peut avoir une autre signification que celle de sa participation à la guerre comme, associé au trône de son père Bassarab. C'est en cette qualité de corégent qu'il a eu l'entrevue de 1343 avec le nouveau roi de Hongrie, rétablissant à cette occasion les bonnes relations avec le Royaume. En 1345, lorsque Alexandre est nommé simplement «nobilis vir», il n'était donc pas encore Prince régnant, seul souverain.

Le premier document dans lequel Alexandre est désigné comme Prince régnant (Domn), est de 1355. (Docum. I, 2, 37). A cette date, le roi Louis récompense les services ren-

dus par l'évêque d'Oradea, dans différentes légations, auprès «d'Alexander Bazarabi» (Alexandre fils de Bassarab), voévode Transalpin (= de Valachie), à l'occasion de la conclusion de la paix et de la concorde avec le roi.

Alexandre a donc commencé à régner avant 1355 et postérieurement à 1345, et c'est son avènement au trône qui a motivé les ambassades du roi hongrois auprès du prince roumain, afin de traiter la paix et la concorde.

Le dernier document, dans lequel Bassarab est cité, sans qu'il soit question de lui comme d'une personne décédée, émane du roi Louis, en 1351. (Docum. I, 2, 14).

Il est vrai que, dans deux documents ultérieurs du même roi (1354 et 1357), Bassarab se trouve mentionné, mais uniquement dans des documents qui en reproduisaient d'autres, émanant ceux-là de Charles Robert (1335 et 1337). Par conséquent, en 1351 Bassarab se présente comme étant encore en vie.

Cette mise au point, faite sur la foi de documents, concorde exactement avec la date de la mort de Bassarab, donnée par le graffite découvert à Curtea de Argeș.

Ce même graffite prouve encore: que le premier fondateur de l'Église Princièră a été Bassarab, comme je l'ai soutenu dans ce Bulletin en 1916; il prouve ensuite, qu'au moment de sa mort, l'église n'était pas encore terminée, que la peinture n'avait même pas encore été commencée, attendu que le graffite a été écrit sur la brique non encore enduite de crépi. La construction n'a été terminée que sous Nicolas Alexandre (1352—1364), le fondateur de la métropole d'Argeș (1359), sous le règne duquel l'église, consacrée à St. Nicolas, a certainement été bénie. La peinture de l'église cependant n'a été terminée que sous le règne de Radu (1374—1384), fils et second successeur d'Alexandre, opinion que j'ai exprimée, comme hypothèse, dans les articles cités de ce Bulletin. Ce prince Radu est présenté comme fondateur, tant par la tradition que par la peinture de l'église. Les dernières découvertes confirment cette opinion.

C'est à Radu, qui a terminé l'imposante église et sa splendide peinture, que la légende a attribué, également, sa fondation, et cela d'autant plus que dans l'église, se trouve son tombeau, comme fondateur, découvert de nous jours, et qui, selon tous les indices, est celui de Radu. Il n'y avait qu'un pas à faire jusqu'à considérer le fondateur de la plus importante ancienne église du pays, comme fondateur de l'Etat également. Ce pas était d'autant plus naturel, que son premier fondateur, Bassarab Voévode, le Negru-Vodă de la tradition, était le fondateur de l'Etat et de la dynastie. Comme la fondation de son église a été attribuée à son petit fils Radu, il a été très facile de lui attribuer également, sous le nom de Radu Negru, la fondation de l'Etat.

Cette nouvelle lumière pour l'éclaircissement du passé, s'est élevée de la tombe du fondateur de Curtea de Argeș, et du graffite de 1352.

L'ARCHITECTURE DE L'ÉGLISE PRINCIÈRĂ DE CURTEA DE ARGEȘ
SES ORIGINES. SON INFLUENCE

PAR

N. GHICA-BUDEȘTI, ARCHITECTE

Cette église est, au point de vue chronologique, probablement le plus ancien des monuments chrétiens qui se soit conservé en Valachie et, par ailleurs, au point de vue architectural, c'est une œuvre achevée et développée jusqu'à son expression la plus complète, en vertu d'une longue tradition. Cette église est le produit d'une «école» arrivée à l'apogée de son développement.

Au point de vue de l'art, les qualités de ce monument

sont en effet de celles qui caractérisent une époque de floraison: la parfaite unité de composition du plan, avec la tour dominant au centre et les éléments secondaires qui la soutiennent et l'encadrent, bien groupés autour d'elle; la logique impeccable de la structure où chaque élément joue un rôle bien déterminé; l'harmonie des proportions et l'unité du style.

Toutes ces qualités classent ce monument parmi ceux qui

sont destinés à rester des prototypes, des modèles, et qui le long des siècles inspirent les générations qui se succèdent. Comme nous le verrons, son influence se maintiendra vivace sur le développement artistique ultérieur du pays.

Où doit-on en chercher les origines?

L'étude de l'architecture byzantine nous montre des églises semblables dans la Capitale de l'Empire d'Orient dès le Xe et le XIe siècle. Elles font partie du groupe dit «en forme de croix grecque», c'est à dire ayant les branches égales inscrites dans un carré, et plus spécialement de la famille des «églises cruciformes à coupole».

Ce type d'église est caractérisé par ce fait que la forme de la croix est visible non seulement en plan, mais encore dans la forme extérieure de l'église, où les deux bras de la croix, étant plus élevés que les autres parties, en dessinent la forme dans l'espace, déterminant ainsi la structure extérieure du monument. Au point de rencontre des bras de la croix s'élève la tour couronnée par une coupole.

Monsieur Gabriel Millet a défini, très justement, ce type d'église par une expression très plastique: «Une coupole posée sur une croix». Dans son ouvrage sur l'Ecole grecque dans l'architecture byzantine, l'auteur divise ce genre de monuments en deux catégories: les églises cruciformes simples et les églises cruciformes complexes.

La première catégorie contient les églises dont l'autel fait partie intégrante de la croix, tandis que dans la seconde catégorie l'autel est juxtaposé à la croix. Ce dernier type est originaire de Constantinople et résulte de la tradition hellénistique transmise ultérieurement à l'Empire byzantin, tandis que le premier type, l'église cruciforme simple, est le produit des écoles provinciales de l'Empire byzantin, qui sont restées sous l'influence des méthodes héritées de la tradition orientale, dont l'origine se trouve en Asie Mineure et même en Mesopotamie et en Perse.

L'église cruciforme complexe arrive à son complet développement au Xe et au XIe siècle à Byzance même, au temps des Empereurs Macédoniens et des Comnènes, avec les églises de Boudroun-Djami (l'Eglise de Myrélée) et Kilissé-Djami (l'Eglise St. Théodore) et à Salonique avec Kazandjilar-Djami (1028). On l'emploie de même au XIIe siècle à l'église du Pantocrator de Constantinople (Zeirek-Djami), qui fut construite par l'Empereur Alexis Comnène en 1124, ensuite à l'église Eski-Imaret et à Fenari-Iessa, et enfin à l'église des Saints Apôtres de Salonique qui est du XIVe siècle.

De là l'influence passe au Mont Athos où la forme en est modifiée par l'addition des absides latérales, arrondies, qui caractérisent les églises de la Sainte Montagne.

Ce genre d'église ne se rencontre que fort rarement dans d'autres régions: à Messémvrie, au XIVe ou XVe siècle, à l'église de St. Jean Alitourghitos, en Serbie à l'église de Mateica, bâtie par le kral Doushan (1331-1355), qui présente comme plan, de grandes ressemblances avec l'Eglise Princiére de Curtea de Argeș et, enfin, en Roumanie à l'église que nous étudions.

Ces derniers monuments, très peu nombreux, dans tout autre région que Constantinople, Salonique et le Mont Athos, sont, pour ainsi dire, en dehors des formes usitées dans les pays où elles se trouvent situées et ils prouveraient l'influence directe de Byzance, transmise par des architectes de l'Ecole officielle d'art qui construisaient pour l'Empereur des monuments d'Etat.

De la comparaison des plans des trois églises, dont il a été parlé plus haut, il ressort, en effet, qu'elles présentent entre elles de grandes ressemblances quoiqu'elles soient situées dans des pays différents et éloignés les uns des autres. Si nous comparons chacune de ces églises à celle de la même époque, situées dans les mêmes régions, nous constatons qu'à Messémvrie, en dehors de l'église du Pantocrator, toutes les autres sont de types différents de celui de Saint Jean Alitourghitos; de même l'Eglise de Mateica est la seule de son espèce parmi celles de la Serbie byzantine et, enfin, en Valachie, les églises du XIVe siècle de Tismana, Vodița, Cozia et Cotmeana sont toutes, sauf Vodița, en forme de tréfle, c'est-à-dire des églises à absides latérales, arrondies, donc, d'un type tout à fait différent de l'Eglise Princiére de Curtea de Argeș. Les trois églises dont il est question doivent donc avoir une origine commune qui ne peut être que celle que nous avons indiquée plus haut.

Analysons la structure de ce genre d'église: une coupole, élevée sur un tambour, cylindrique à l'intérieur, polygonal à seize côtés à l'extérieur, repose sur quatre piliers octogonaux, isolés, au centre de l'église, par l'intermédiaire de quatre arcs en plein cintre, au-dessus desquels, un système de quatre pendentifs sphériques reçoit le tambour de la coupole. Ces pendentifs font la transition entre le plan carré du bas et le plan circulaire de la partie supérieure.

Les quatre arcs qui couronnent les quatre piliers, et les solidarisent entre eux, sont les points de départ de quatre berceaux demicylindriques, dirigés dans les quatre directions cardinales; ils forment les bras de la croix qui, après la coupole, sont les parties les plus élevées de l'église et déterminent, à l'extérieur, sa configuration dans l'espace. De ces quatre berceaux, ceux du nord, de l'ouest et du sud se terminent par des frontons en demi cercle; celui de l'est s'arrondit pour former l'autel.

Dans les quatre coins extérieurs, entre les bras de la croix formée en plan, se trouvent des éléments secondaires plus bas, voûtés en berceau et attenants aux bras de la croix. Leurs toitures se relient à l'ouest, à celle du pronaos, et à l'est, à celle des absidioles situées d'un côté et l'autre de l'autel.

Cet ensemble, parfaitement équilibré, où chaque élément remplit son rôle, qui est de soutenir et d'annuler la poussée des voûtes voisines et de maintenir la coupole centrale, est caractéristique des principes de l'architecture byzantine. Il résume, pour ainsi dire, tout un système, et constitue une des solutions les plus belles du problème cherché par l'architecture de tous les temps: la couverture des édifices par le moyen des voûtes.

Les perspectives axonométriques, que nous donnons, permettent de mieux suivre la description de ce système de construction. Elle font comprendre comment, de cette combinaison de voûtes, résulte l'aspect extérieur de l'église, chaque façade se composant d'un élément principal plus élevé, encadré de part et d'autre par un élément secondaire plus bas, tandis qu'au centre, la coupole unique domine le tout. Chaque élément de l'église a sa voûte à part, ayant la forme appropriée au rôle qu'elle joue dans l'ensemble et se trouvant située à la hauteur voulue. La façon dont, selon leur degré d'importance, ces éléments sont groupés autour de la coupole, détermine l'harmonie générale et les proportions de tout l'édifice, en contribuant, en dernier ressort, à la mise en valeur de la coupole. L'impression de calme que donnent les proportions de toutes les parties, leur progression croissante de la périphérie vers le centre, donnent toute satisfaction autant à la logique qu'à l'esthétique.

Le pronaos de l'église est plus bas que les autres éléments, et recouvert d'une voûte en berceau, interrompue, en son milieu, au-dessus de la porte d'entrée, par une calotte sphérique, supportée par des arcs en plein cintre.

La proportion de la tour, dont la hauteur est à peu près égale au diamètre, serait plus voisine de celle des églises du XIe et du XIIe siècle que de celle du XIVe. La forme des fenêtres est allongée et terminée par un arc en plein cintre de briques apparentes. Les cadres en pierre des portes ont disparu.

La plastique monumentale est complétée par une plastique décorative, obtenue sans l'aide d'aucun ornement, et rien que par l'emploi judicieux et logique des matériaux qui sont des plus simples: des moellons de pierres plus ou moins équarris et de la brique apparente.

Nous trouvons ici l'application complète du procédé de construction byzantine dans toute sa simplicité, mais aussi dans toute sa logique et dans toute sa beauté. Seules les pierres qui encadrent les fenêtres de la partie inférieure sont ornées de sculptures, mais elles datent d'une époque toute différente de celle de la construction de l'église, étant ajoutées beaucoup après, au XVIIIe siècle. Ce procédé de construction qui, comme on le sait, consiste en rangées de pierres noyées dans le mortier de chaux blanche, alternant avec des rangées de briques apparentes, composées de deux, trois, quatre et même cinq lignes de briques superposées, ce procédé est appliqué ici à toute la construction (sauf les voûtes) et jusqu'aux parties les plus chargées, comme les quatre piliers intérieurs, sur lesquels reposent la tour et la coupole. La perfection avec laquelle cette maçonnerie est exécutée,

l'effet produit par la répartition judicieuse de la brique et de l'appareil de la pierre, ainsi que la conservation du monument pendant plus de cinq siècles, sont autant de preuves de la maîtrise achevée en l'art de bâtir des architectes qui ont construit cette église.

La maçonnerie de la partie inférieure est faite de gros cailloux de rivière, noyés dans du mortier de chaux, et nivelés entre des rangées de briques apparentes; plus on s'élève vers les parties hautes, plus les pierres sont petites et régulières; les frontons de la tour sont construits avec des moellons d'un tuf calcaire très poreux; les arcades concentriques de la tour forment des ressauts, les pierres sont taillées de façon à suivre la forme de ses saillies.

Toutes les arcades, du reste peu nombreuses, celles des frontons, comme celles des fenêtres, sont en briques apparentes. Les corniches, qui terminent la partie supérieure des murs, sont de même en briques apparentes, posées en dents de scie. Les briques ont cinq centimètres d'épaisseur et sont séparées par des joints de mortier de même largeur que la brique. La longueur des briques est de 35 centimètres et leur largeur va jusqu'à 16 centimètres. Les joints sont bien pleins et leur surface est en biseau pour permettre l'écoulement des eaux. Le mortier de chaux grasse est mélangé de gravier fin qui lui donne la consistance du béton et en augmente la résistance à la compression.

Toute la plastique ornementale des façades est obtenue par le même procédé très simple et qui produit, cependant, un effet des plus nobles. Chaque pierre et chaque brique sont encadrées par un large joint de mortier de chaux qui les met en valeur et en lumière. Sur la façade qui regarde le nord surtout, les pierres, qui sont noircies par le temps et la mousse qui s'est accrochée aux interstices, forment comme une admirable tapisserie d'une harmonie de couleurs comme le temps seul en sait faire. C'est bien là la récompense due à la mémoire de l'artiste sincère qui emploie logiquement les matériaux qu'il a sous la main, sans les cacher et sans les farder, mais qui, au contraire, adapte l'emploi à la technique propre aux matériaux dont il dispose. Le temps qui passe ajoute, encore aux qualités de son oeuvre qui gagne, toujours davantage en harmonie et en beauté. De modestes cailloux de rivière prennent avec le temps une patine superbe, de simples briques, à condition qu'elles soient fabriquées d'après les règles du métier et qu'elles soient employées d'après les règles de l'art, défient les siècles et témoignent de la valeur des humbles artistes inconnus, respectueux des traditions de leur art.

Il était naturel, qu'un monument d'architecture, aussi parfait, soit destiné à exercer sur le développement de l'art de notre pays une influence considérable.

Si l'on examine les églises bâties en Valachie, pendant les siècles suivants et jusqu'au XVIIe siècle, on constate que les plus importantes d'entre elles paraissent directement inspirées de l'Église Princière de Curtea de Argeș. Nous en citerons quatre:

1. Sous le règne du prince Neagoi Bassarab on élève l'église métropolitaine de Târgoviște (1518), dont le plan présente des dispositions semblables, auxquelles s'ajoute au XVIIe siècle un porche ouvert, construit sur des piliers supportant des arcades. La maçonnerie paraît avoir été de briques, dont une partie enduite et l'autre apparente. Plus tard, on a agrandi l'église, en y ajoutant à l'ouest un pronaos plus développé, orné de plusieurs tours si bien que, ainsi que la montre l'aquarelle du peintre Szátmáry, cette église comptait huit tours. Malheureusement, nous ne possédons ni plans, ni relevés de ce monument détruit par l'architecte Leconte du Noüy, qui a rebâti sur le même emplacement une église entièrement neuve.

2. L'église du monastère de Snagov, édifiée, peut être, par le prince Vlad Tepeș (l'Empaleur) et modifiée ultérieurement, est directement inspirée des églises du Mont Athos qui, comme nous l'avons vu plus haut, se distinguent par les absides latérales, en demi cercle, qui viennent s'appliquer de part et d'autre du naos de l'église cruciforme complexe. A Snagov, un pronaos, tout aussi important que le naos lui-même, vient s'ajouter en façade; sa disposition est semblable à celle du naos et comporte une tour posée sur quatre piliers; une particularité unique et qui rapproche ce pronaos d'un porche, consiste dans ce fait qu'il se trouve entouré

de trois côtés par des arcades très hautes, posant sur des piliers. Ce n'est que plus tard que ces arcades ont été murées.

L'architecture est tout entière en briques apparentes, si ce n'est, au-dessus des arcades, quelques parties enduites imitant la pierre et limitées entre des assises de briques horizontales et verticales. Ici la forme de la croix ne se dessine plus dans l'espace; les éléments secondaires du plan s'élèvent au même niveau que les éléments principaux; une seule corniche entoure l'église tout entière. Les dispositions de l'église cruciforme complexe se maintiennent encore en plan, mais tendent à disparaître en façade. La même observation s'applique aux églises dont il est question plus loin.

3. L'église princière de Târgoviște, élevée par Pierre Cercel en 1583 et restaurée par Constantin Brancoveanu en 1698, présente en plan les mêmes dispositions générales que l'Église Princière de Curtea de Argeș, à la différence que sur le pronaos se trouvent deux tourelles et qu'en façade, cette église possède en plus un porche ouvert, reposant sur des piliers. La maçonnerie est de briques et d'une belle exécution. L'église est aujourd'hui entièrement recouverte d'enduit à la chaux. Elle est décorée de deux registres d'arcatures, séparés par un bandeau horizontal à mi hauteur de la façade. Les arcatures se composent de moulures rondes, en forme de boudin, concentriques les unes aux autres. Les cadres des portes et des fenêtres sont en pierre de taille.

4. L'église St. Démètre de Craiova, bâtie par Mathieu Bassarab en 1652, présente, avec ses deux tourelles au-dessus du pronaos, et son porche ouvert, les mêmes dispositions que l'église princière de Târgoviște. L'architecture en est de brique apparente, alternée d'enduit formant des compartiments rectangulaires imitant la pierre, et limités entre des briques horizontales et verticales.

Les églises, dont il vient d'être question, sont les plus importantes d'entre celles qui furent édifiées en Valachie jusqu'à la moitié du XVIIe siècle, et toutes s'inspirent, quant au plan et à la structure de l'Église Princière de Curtea de Argeș. Après cette époque ce type d'église ne s'emploie plus et disparaît. D'autres formes le remplacent, d'autres tendances se dessinent.

Il faut d'ailleurs observer que depuis le XIVe siècle, lorsque paraît l'église cruciforme complexe à Curtea de Argeș, et jusqu'au XVIIe siècle, à l'église St. Démètre de Craiova, l'évolution en est limitée à l'apparition des tourelles au-dessus du pronaos, et à celle du porche ouvert, venant s'ajouter en façade; le principe de la coupole élevée sur les quatre piliers intérieurs, et la croix se dessinant en plan comme dans l'espace, demeure à peu près constant, parce que, comme nous l'avons vu plus haut, ce système parfait ne pouvait plus être modifié ni perfectionné; bien au contraire, les églises dont nous venons de parler n'accusent plus aussi franchement la forme de la croix dans l'espace; les absidioles et leur toitures s'élèvent jusqu'au niveau de la grande abside qui forme l'autel; la toiture tend à former un seul et même corps, au lieu des diverses parties recouvertes séparément et à des hauteurs différentes, qui caractérisent la configuration de l'Église Princière de Curtea de Argeș.

L'architecture des façades se modifie avec le temps par l'introduction des arcatures dont l'emploi se généralise, leur ornementation est obtenue par la brique apparente comme à Snagov, ensuite on imite la pierre par de l'enduit encadré par des assises de brique apparentes, horizontales et d'autres verticales, comme à St. Démètre de Craiova, plus tard encore les arcatures changent complètement d'aspect; la brique apparente disparaît au XVIIe siècle et se trouve remplacée par des moulures en forme de boudins enduites, comme à l'église princière de Târgoviște.

A Messembria, où l'on rencontre une église du même type à St. Jean Alitourghitos, l'évolution se produit tout différemment: le pronaos se transforme de façon à pouvoir supporter un clocher de forme rectangulaire qui s'élève au-dessus.

En Serbie, à Mateica, une tourelle octogonale s'élève sur chaque coin de l'église. Une tendance analogue paraît s'être manifestée à l'occasion des transformations subies par la Métropole de Târgoviște où, à en juger d'après l'aquarelle de Szátmáry, il a été ajouté une tourelle au-dessus de chacun des angles de l'église.

En Roumanie, nous l'avons vu, le type primitif est com-

plété par les deux tourelles superposées au pronaos, et par l'adjonction en façade, d'un porche à arcades, reposant sur des piliers. Le décor des façades, obtenu par le double registre d'arcatures en enduit, séparées par le bandeau horizontal, parachève la variante roumaine du type byzantin primitif qui se trouve, ainsi, adapté et assimilé aux conditions locales.

En résumé, l'église cruciforme complexe, originaire de By-

zance, se maintient à peu près intacte, en ce qui concerne les principes de sa structure, mais elle se complète par différents éléments nouveaux et s'assimile aux régions où elle est employée, en y adaptant sa plastique ornementale. Mais ce type d'église forme une catégorie de monuments isolés et nous paraît représenter le symbole de l'influence de la renaissance byzantine du Xe siècle sur l'art religieux de l'Orient européen et sur l'art roumain en particulier.

LES MONNAIES DE RADU I-ER BASSARAB

PAR

CONSTANTIN MOISIL

Introduction

La numismatique roumaine n'a pas démenti l'importance tout à fait exceptionnelle des monuments monétaires pour la connaissance du passé. L'étude des anciennes monnaies trouvées sur le territoire de Roumanie, a contribué à élucider nombre problèmes d'histoire politique, économique et culturelle, lesquels n'avaient pu aboutir, par les sources historiques proprement dites, à une solution définitive.

L'un des exemples les plus caractéristiques et les plus instructifs, prouvant la valeur des monuments monétaires pour la connaissance de notre passé est donné, certainement, par les monnaies de Radu I-er Bassarab, Voévode de Valachie. Aucun document interne de ce Prince ne nous a été conservé; aucune chronique roumaine ou étrangère ne donne la moindre information sur son règne; aucun monument artistique ne peut lui être attribué avec certitude. C'est à peine si son nom seul est mentionné par quelques chroniques, obituaires et documents postérieurs. Ce règne est si peu connu par les sources historiques, que certains savants ont même pu douter qu'il ait existé, en réalité.

Et pourtant, un nombre assez grand de monnaies de Radu I-er Bassarab ont été conservées et on a pu prouver avec certitude entière qu'elles ont été frappées au cours de son règne. Elles ont été trouvées dans divers trésors monétaires, qui n'ont pu avoir été enfouis qu'à son époque ou, au plus tard, pendant le très court règne de son successeur, Dan I-er. Par leur quantité, par la variété des types et par la diversité des matrices, ces monnaies attestent d'une façon indubitable non seulement que Radu I-er a régné en Valachie, mais encore que l'activité économique et culturelle, commencée par son frère et prédécesseur au trône, Vladislav I-er, a continué avec succès sous son règne également.

C'est pourquoi je crois qu'il est du plus grand intérêt, tant pour notre numismatique que pour l'histoire du pays, d'examiner et d'étudier en détail ces monnaies, car les informations qui résulteront de leur étude — aussi réduites fussent-elles — pourront éclaircir, au moins en partie, cette activité et fixer un règne qui avait été parfois mis en doute.

I. Trésors Monétaires

Le hasard, qui a toujours été l'auxiliaire le plus précieux des hommes de science, a fait que dans ces dernières 50 années on ait découvert plusieurs trésors de monnaies médiévales, lesquels contenaient aussi des pièces de Radu I-er Bassarab. Comme toujours, ces trésors ne contenaient pas seulement des monnaies de Valachie, mais aussi des pays voisins; ces monnaies étrangères ont été de la plus grande valeur, d'une part pour identifier les pièces roumaines et d'autre part pour dater ces trésors.

Nous pouvons préciser, dès maintenant, que dans tous les trésors, dont nous nous occuperons et que nous décrirons plus bas, on n'a trouvé, outre les monnaies de Radu I-er, que des monnaies de son prédécesseur Vladislav I-er, dit Vlaicu Vodă, (1364—1374) et de son successeur Dan I-er. Aucune monnaie de Mircea l'Ancien, successeur de Dan, ou bien d'autres Princes postérieurs, ne se trouvaient dans ces trésors. Pour ce qui est des monnaies étrangères, elles étaient en partie moldaves, du prince contemporain Pierre I-er Mușat (1378—1393); en partie bulgares, des tsars Alexandre

(1331—1365) et Sracimir (1365—1396), et en partie serbes, du tsar Etienne Doušan (1331—1355).

Si nous considérons qu'on n'a trouvé dans les trésors mentionnés, aucune monnaie valaque de Mircea l'Ancien, qui monta sur le trône en 1386, et que les monnaies étrangères ne sont pas non plus de princes postérieurs au règne de Mircea, nous pouvons fixer, d'une façon certaine, comme date la plus récente quand ces pièces ont pu être enfouies, l'année 1386, année de la mort de Dan I-er, et de l'avènement au trône de Mircea l'Ancien. Or, jusqu'à cette date, un seul Voévode du nom de Radu a régné en Valachie, à savoir: le frère et successeur de Vlaicu-Vodă, Radu I-er Bassarab.

D'autre part, si nous prenons en considération que des princes étrangers, dont les monnaies ont été trouvées dans les trésors dont nous parlons, le plus récent est le tsar Sracimir, qui a régné jusqu'en 1396, nous arrivons au même résultat, vu que, jusqu'à cette date, aucun autre Radu n'a régné en Valachie que Radu I-er Bassarab.

Il ne peut donc y avoir le moindre doute que les monnaies valaques, portant le nom de Radu, trouvées dans ces trésors monétaires, sont bien celles de Radu I-er Bassarab.

Voici maintenant, brièvement exposé, une description des trésors mentionnés:

Le premier a été découvert, en 1875, à Câmpulung. Des informations à son sujet nous sont données par D. A. Sturdza, qui l'a acquis pour l'Académie Roumaine.

Dans une lettre du 2/14 septembre 1875, adressée de Genève, où il se trouvait à ce moment, à l'Académie Roumaine, feu Sturdza, après s'être excusé de ne pouvoir participer aux séances de cette Société, ajoutait: «Par un hasard des plus heureux il m'est tombé entre les mains, l'hiver dernier, un trésor inestimable: plus de cent monnaies valaques. Ce trésor, trouvé à Câmpulung, contient non seulement une série admirable de monnaies de Vlad I-er, ainsi qu'une monnaie unique de Radu Negru, mais il donne aujourd'hui la possibilité de classer, j'ajouterais avec certitude, les monnaies des premiers Radu et Vlad».

La deuxième notice, de trois ans postérieure, a la même rédaction dans les deux ouvrages publiés par Sturdza en 1878: «Mémoire sur la numismatique roumaine» et «La numismatique roumaine». Il y décrit pour la première fois les monnaies de «Radu Negru» qu'il identifie à Radu I-er Bassarab, vu qu'il le nomme père de Dan I-er et de Mircea l'Ancien, et fait suivre sa description de l'explication suivante: «La monnaie en argent que je décris est encore inédite et se trouve dans la collection de la Société Académique. Elle fait partie d'un trésor assez important, découvert, il y a environ trois ans, dans le district de Prahova. Elle était mêlée à des monnaies de Vladislav I-er, II et III, de Radu II et III, ainsi qu'à des monnaies d'Assan et Strașimir de Bulgarie».

Cette notice diffère de la première par le fait que le nom de la localité où le trésor a été découvert, est autre. Ceci ne signifie pas, cependant, qu'il s'agit d'un nouveau trésor, vu que toutes les autres informations concordent. Le changement du nom de la localité ne peut être dû qu'à une confusion, et, comme la notice, qui indique Câmpulung, comme endroit où le trésor a été découvert, est de l'année même quand le trésor a été trouvé, il ne peut y avoir de doute que la confusion s'est produite plus tard, lorsque Sturdza a donné dans une brochure une description du trésor.

Pour tous les autres détails les deux notices concordent

absolument. D'abord, le trésor a été découvert en 1875. Ensuite, c'est lui qui, pour la première fois, a mis à jour des monnaies de «Radu Negru», lequel, en réalité est Radu I-er, père de Dan et de Mircea. Enfin c'est le premier trésor qui rend possible une classification des monnaies de nos premiers Voévodes valaques, soit Vlad et Radu.

En effet, dans les deux travaux publiés en 1878 — et qui sont identiques comme rédaction lorsqu'ils décrivent les monnaies valaques — D. A. Sturdza, en classant ces monnaies, les attribue, sans nul motif sérieux et sans tenir compte de la chronologie, aux trois premiers Princes portant le nom de Vlad et aux trois premiers Princes portant celui de Radu. Mais comme jusqu'alors il n'avait connu aucune monnaie d'un Prince du nom de Radu, il note non seulement pour Radu I-er mais aussi pour Radu II et III que les monnaies sont *uniques* et *inédites*, preuve évidente qu'elles ont été trouvées avec celles de «Radu Negru» dans le trésor de Câmpulung.

D'ailleurs, le numismate serbe, bien connu, M. Ljubomir Kovacevici, a prouvé dès longtemps, et d'une manière précise, d'une part que les monnaies valaques de ce trésor émanaient seulement de Vladislav I-er et de Radu I-er; et d'autre part que les monnaies bulgares, trouvées dans ce même trésor, émanaient des tsars contemporains Alexandre (et non pas Assan) et de son fils Sracimir. D'autres trésors, découverts ultérieurement, ont donné raison à M. Kovacevici. Le deuxième trésor a été trouvé en 1891, à Resava, commune de Serbie. Il contenait 300 monnaies bulgares d'Alexandre et Sracimir; l'une moldave, de Pierre I-er Musat, et 59 valaques, dont 6 de Vladislav I-er, 50 de Radu I-er et trois de Dan I-er. Le trésor a été acquis et étudié par M. Kovacevici, qui a identifié avec précision ces pièces et a établi qu'elles n'ont pu être enfouies qu'avant 1396 et que, par conséquent, les monnaies valaques de ce trésor émanent des Princes: Vladislav I-er, Radu I-er et Dan I-er. D'ailleurs ces monnaies sont de type identique à celles trouvées à Câmpulung.

Un troisième trésor a été découvert, au printemps de 1914, aux environs de la ville roumaine de Slatina (district Olt). Il contenait environ 6000 monnaies en argent, dont environ 4000 étaient bulgares, des tsars Alexandre et Sracimir, et le reste valaques de Vladislav I-er et Radu I-er. Une partie de ces monnaies sont entrées dans le Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine; une autre partie dans des collections particulières; enfin, une bonne partie a été fondue par un bijoutier de la localité citée. La composition de ce trésor est presque la même que celle des trésors décrits plus haut; mais, tout comme dans le trésor de Câmpulung, des monnaies de Dan I-er manquent. Ce fait nous incite à croire que le trésor de Slatina a été enfoui avant l'avènement au trône de ce Prince, donc vers la même époque où fut enterré celui de Câmpulung.

Enfin, un quatrième trésor a été trouvé en Olténie — la localité n'est pas connue — et a été conservé dans le Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine. Il contenait environ 300 monnaies en argent, dont la grande majorité (277 pièces) étaient des Princes valaques: Vladislav I-er et Radu I-er; une pièce de Pierre I-er de Moldavie; 4 bulgares, des tsars Alexandre et Sracimir, et 6 serbes du tsar Etienne Doušan. Il y avait, en plus, une obole polonaise du XIVe siècle.

Comme on le voit, ce trésor aussi est antérieur au règne de Dan I-er, vu que les monnaies de ce Prince manquent absolument. Par contre il contenait, se distinguant en cela des précédents trésors, des monnaies serbes d'un tsar contemporain de Vladislav I-er, et antérieur à Radu I-er, ainsi qu'une monnaie polonaise, laquelle est due, comme celle de Pierre I-er, aux relations commerciales avec la Moldavie.

Il résulte, donc, d'une manière absolument certaine, de la description de ces trésors, que Radu I-er a frappé monnaie et qu'elles ont circulé, au début de son règne, parallèlement avec les monnaies restées de son frère Vladislav I-er, puis, pendant le règne de son successeur Dan I-er, parallèlement aux pièces frappées par ce dernier prince.

Types monétaires, monnaies de type commun.

Si nous étudions de plus près les monnaies qui nous ont été conservées de Radu I-er Bassarab, nous constaterons

que, dans leur grande majorité, elles présentent les mêmes types que les monnaies de son prédécesseur Vladislav I-er, fondateur de la Monnaie en Valachie.

Une partie importante des monnaies de Radu I-er entre dans la catégorie du «type commun valaque», ainsi nommé, parce qu'il se rencontre pendant tout le cours de l'existence de cette monnaie. Elles représentent sur l'avvers un écu parti, le premier quartier fascé, le second plein; et sur le revers un casque en profil, surmonté d'un aigle, les ailes pliées et la tête tournée vers la gauche, (fig. 123—125).

L'écu de l'avvers de la monnaie, que l'on trouve également sur les monnaies de Vladislav I-er, n'est que l'écu du blason de la famille des Bassarabs, comme nous l'avons démontré ailleurs. Cette opinion a été confirmée, d'une part par les monnaies de Radu I-er, au type du chevalier, où le Prince, vêtu de l'armure de chevalier, tient dans sa main gauche un bouchier absolument identique (fig. 131); d'autre part, grâce aux découvertes faites dans la nécropole de Curtea de Argeș, où, les boutons en or du Voévode-fondateur, étaient ornés du même emblème.

Cependant, toutes les monnaies de Radu ne reproduisent pas l'écu de la manière décrite plus haut, au contraire, sur beaucoup de monnaies, le deuxième quartier est pris par un sigle, comme Θ , Γ , Y , ou bien par une fleur de lis (fig. 126 — 129). Ces sigles ont été interprétés par certains investigateurs comme *meubles héraldiques* qui auraient été introduits dans cet écu pour le rompre, et indiquer de la sorte qu'il s'est formé un nouveau blason, d'une famille apparentée. La fleur de lis et le sigle Θ , plus particulièrement, ont été expliqués dans ce sens par le général P. V. Năsturel, un bon connaisseur de la héraldique. Il soutient, en parlant du Θ , que ce serait un *fermail antique*, comme on en voit dans les blasons étrangers.

Un examen plus détaillé des monnaies valaques du type commun, de tous les Princes qui ont frappé de telles monnaies prouve que cette opinion n'est nullement conforme à la réalité. Parce que, d'abord, on trouve les sigles des monnaies de Radu I-er également sur celles de son prédécesseur Vladislav I-er et de ses successeurs Dan, Mircea etc. Donc, si nous les considérons comme meubles héraldiques, cela n'aurait aucun sens. D'autre part nous trouvons dans de très nombreux cas ces mêmes signes, aussi sur la face des monnaies, où ces signes peuvent d'autant moins avoir une valeur héraldique. Par conséquent ces signes ne peuvent être que des sigles des monnayeurs, indiquant les séries d'émission ou bien les initiales des graveurs.

Ces résultats démontrent que les écus représentés sur les monnaies ne reproduisent pas toujours des blasons authentiques, mais sont souvent des imitations plus ou moins exactes d'autres monnaies, ou bien de simples combinaisons des graveurs. Ce n'est que lorsque l'on peut constater d'une manière précise que le graveur a tenu à reproduire un blason, que nous pouvons lui accorder une importance héraldique. Sur les monnaies de Radu I-er, ainsi que sur celles des autres Princes valaques, cette intention n'est constatée que lorsqu'on représente le blason en entier des Bassarabs, c'est à dire l'écu incliné, timbré du casque surmonté d'un aigle, comme nous le rencontrons sur les monnaies du type au chevalier (fig. 131). Dans ces cas, toutefois, le deuxième quartier de l'écu est toujours plein, et, par conséquent, dépourvu de tout meuble héraldique.

Pour ce qui est des signes qui entourent l'écu, tels que les fleurs de lis qui se trouvent en marge (fig. 123—125), ou bien les petites boules qui le surmontent, (fig. 126) ce ne sont que des ornements sans nulle importance héraldique.

De même, la reproduction sur le revers des monnaies de type commun de Radu I-er: un casque en profil, surmonté d'un aigle, bien que nous puissions la considérer comme un fragment du blason des Bassarabs, elle n'a, dans cette forme-ci, aucune signification héraldique, et c'est un simple type monétaire. D'ailleurs, des fragments de blasons se trouvent aussi sur les monnaies étrangères, et sont communs dans la numismatique médiévale. Chez nous, nous les trouvons non seulement sur les monnaies de Vladislav, mais sur celles de tous les autres Princes valaques.

Il est intéressant de constater, sur les monnaies de type commun de Radu I-er, une autre ressemblance avec celles de Vladislav I-er, à savoir: les légendes sont parfois en la-

tin, parfois en slavon. Les légendes latines ont la rédaction suivante:

Av. + MONEA RADO WOIDI Rs. + TRANSA
(*Moneta Radoli wovidi Transalpini* = Monnaie de Radu voévode Transalpin).

ou bien:

+ IONS RADOLVS VAIV
(*Ioannes Radolus vaivoda* = Jean Radu Voévode).

La légende slave est, tant sur la pile que sur la face de la monnaie:

+ Іw РѦДОУАІ ВОГЕВОД (Jean Radul Voévode)
ou + Іw РѦДОУАІ БГАІК ВОГЕ (Jean Radul
le grand Voévode).

La coutume d'émettre, sous le même règne, des monnaies à légende latine et à légende slavone est commune en Valachie, mais n'a jamais lieu en Moldavie. Nous trouvons ce même usage en Serbie, mais non pas en Bulgarie.

Les monnaies avec croix

Un autre type monétaire, hérité par Radu I-er de son frère Vladislav, est le type des monnaies avec croix. Nous le désignons ainsi, parce que le champ de l'avvers des monnaies est orné d'une grande croix, dont les bras finissent en fleur de lis (fig. 130).

Dans notre monnaie nous ne retrouvons plus ce type sous d'autres Princes, il est donc spécifique pour les deux premiers Princes valaques qui ont frappé monnaie.

La représentation d'une grande croix, qui remplit tout le champ de la pièce, est très fréquente au moyen âge, il n'y a donc rien d'extraordinaire à ce que ce type se trouve également sur les monnaies valaques. Notamment les dinars frappés par les Bans de Slavonie, dinars qui ont circulé pendant longtemps dans notre pays également, ainsi que divers grosches, dinars et oboles hongrois du XIVe siècle, ont une grande croix sur la face. Le plus souvent cette croix est à deux bras (croix patriarchale); mais nous la trouvons assez souvent aussi comme croix simple (croix grecque). Sur les monnaies valaques cependant, la croix est beaucoup plus artistiquement représentée. Ses bras se terminent en fleurs de lis et par ceci la croix a un aspect particulier; puis, dans les cantons il y a, ou bien une petite fleur de lis, ou bien une croix, ou bien une étoile.

On n'a découvert, datant du règne de Radu I-er, que deux séries de monnaies de ce type jusqu'à présent: l'une qui a dans les cantons de petites fleurs de lis qui apparaissent aux points où les bras de la croix s'entrecroisent (fig. 130); l'autre qui a au milieu de chaque canton une rangée de trois petites boules.

Le revers de ces monnaies est identique à celui de type commun: un casque en profil surmonté d'un aigle.

Ce qui distingue les monnaies de ce type de Radu de celles de Vladislav, c'est la légende, laquelle, sur les monnaies de ce dernier, sont en latin, tandis que sur les monnaies de Radu en slavon:

av. + Іw РѦДОУАІ ВОГЕВОД, rs + Іw РѦДОУАІ ВО;
ou: av + Іw РѦДОУАІ БГАІК ВОГЕ, rs + Іw РѦДОУАІ
БГАІК . . .

Il est intéressant de remarquer que non seulement sur ces légendes mais aussi sur les légendes slaves des autres Princes valaques, il n'y a que le nom et la titulature du Prince, sans indiquer le pays sur lequel il régnait; tandis que les légendes latines contiennent aussi le nom du pays (ex. MONEA RADO WOIDI TRANSALPINI). Malgré cela il existe plusieurs séries de monnaies de Radu I-er à légende latine, qui n'indiquent pas non plus le nom du pays. Dans cette catégorie entrent toutes les monnaies de type commun dont les légendes commencent par + IONS (=Ioannes?) et qui semblent être formées d'après la titulature slavone de nos Princes laquelle commençait par Іw.

Pour ce qui est du mot БГАІК, abréviations de БГАІКЪІН (= grand), c'est l'épithète habituel de la titulature de ces Princes qui étaient en même temps aussi «grands voévodes».

Les Monnaies au type du Chevalier

Il y a une catégorie de monnaies, absolument spécifiques du règne de Radu I-er Bassarab, qui représentent sur le revers la figure d'un chevalier, vêtu de son armure (casque en tête et tenant de la main droite une lance, de la gauche un bouclier), et sur l'avvers un blason orné d'un casque et d'un aigle (fig. 131 et 132).

L'écu de ce blason est identique à celui que tient en main le chevalier: écu parti, au premier quartier fascé, au deuxième plein. Comme nous l'avons dit plus haut, il ne peut y avoir de doute que cet écu représente le blason même de la famille des Bassarabs, et c'est justement, afin d'indiquer la famille à laquelle il appartient qu'il a été mis entre les mains du chevalier, car la signification des blasons, portés par les chevaliers, n'était autre que de distinguer entre elles les familles auxquelles appartenaient les chevaliers.

La manière dont est composé le blason de l'avvers de ces monnaies, à savoir l'écu placé, incliné vers la gauche et timbré d'un casque orné d'un aigle, est conforme aux règles de la science héraldique et prouve que Radu I-er a tenu à avoir un blason comme ceux qu'avaient les princes de l'Occident. Il est fort probable que cette manière d'orner son blason existait dès l'époque de son prédécesseur Vladislav I-er, vu que sur les monnaies de ce dernier nous trouvons représentés d'une part l'écu et de l'autre le casque surmonté de l'aigle. En tous cas, les successeurs de Radu: Mircea l'Ancien et son fils Michel, ont employé très fréquemment sur leurs monnaies ce blason à l'écu incliné et timbré du casque avec aigle.

Sur certaines séries des monnaies de Mircea, qui représentent le blason des Bassarabs, orné de cette manière, nous constatons, dans le deuxième quartier de l'écu, une étoile à cinq rayons. Ceci pourrait s'expliquer dans le sens que Mircea, en composant son blason, a brisé l'écu paternel, en y introduisant, dans le deuxième quartier, une étoile.

Le fait s'explique facilement si nous songeons que Mircea était le deuxième fils de Radu et que ce n'est qu'après la mort de son frère aîné, Dan I-er, — le seul en droit d'hériter du blason de la famille — qu'il a occupé le trône en posant les bases d'une nouvelle dynastie, représentée par une branche latérale de la famille des Bassarabs.

Je tiens à accentuer à cette occasion, que les armes des Bassarabs n'étaient pas en même temps les armes officielles de Valachie également. Celles-ci se présentent sous un tout autre aspect, comme on le constate des anciens seings princiers du XIVe siècle et jusqu'à une époque avancée du XIXe siècle. L'écu des armes du pays était simple, non fascé; il y avait sur le champ de l'écu un aigle aux ailes légèrement ouvertes, et tenant dans son bec une croix; un soleil ou un croissant se trouvaient au haut de l'écu généralement. Donc, les armes du pays n'ont de commun avec celles de la famille des Bassarabs que l'aigle, lequel, pour les premières, devient le principal meuble héraldique de l'écu.

Cette différence entre les armes du pays et celles de la dynastie ne peut surprendre vu qu'elle correspond à un usage général au moyen âge, et l'introduction de l'aigle des armes de la dynastie dans celles du pays est absolument conforme aux usances et aux règles de la héraldique.

Pour ce qui est de la représentation sur le revers des monnaies dont nous parlons, c'est à dire la figure du chevalier revêtu de son armure, elle est également en parfaite concordance avec l'état de choses de Valachie au XIVe siècle, comme nous le prouve, les monnaies, les seings et autres monuments contemporains.

Nous sommes en plein moyen âge, lorsque les Princes et les boyards roumains, influencés par les coutumes féodales d'Occident, se forgeaient des blasons comme ceux des féodaux de ces pays; ils mènent une vie rapprochée de la leur; il n'est donc pas étonnant qu'ils portent aussi les armures en fer en usage en Occident. Si la représentation d'un personnage princier, dans ce costume, ne se trouve sur des monnaies que sous Radu I-er Bassarab, par contre nous les trouvons sur d'autres monuments de cette même époque. L'ancienne peinture de l'Église Princièră de Curtea de Argeș nous a conservé la reproduction identique d'un chevalier qui, selon toutes les preuves dont nous disposons aujourd'hui, doit être le portrait d'un fils de prince régnant.

Le costume «civil» de nos Princes et boyards du XIVe siècle était également celui usité en occident. Les monnaies de Mircea l'Ancien le représentent en costume occidental, ainsi qu'il est représenté d'ailleurs sur le portrait de fondateur du monastère Cozia, et ainsi que fut trouvé revêtu le Prince-fondateur dans son tombeau, découvert intact, dans l'église Princièră de Curtea de Argeș.

L'affirmation que j'ai faite, autrefois, que l'effigie en armure des monnaies de Radu I-er, représentait ce Prince même, ne peut être contestée du moment que ces monnaies ont été frappées par lui et si nous tenons compte que le blason figuré sur l'écu que tient en main le chevalier, est le blason des Bassarabs. Il est évident que nous n'avons pas ici un portrait du Souverain, mais seulement une figure conventionnelle — comme on en trouve également sur les monnaies médiévales étrangères — laquelle, pourtant, reproduit, dans ses grandes lignes, le costume avec lequel Radu I-er aimait à se faire voir à ses sujets et aux étrangers, qui devaient utiliser la monnaie frappée par lui. D'ailleurs, cette prédilection de Radu I-er pour le costume de chevalier nous est prouvée aussi par son portrait de l'Église Princièră de Curtea de Argeș, où il a tenu à être représenté dans ce même costume.

Une question controuvée est relative au costume du chevalier de sur les monnaies de Radu I-er: est-il coiffé du casque ou bien est-il tête nue? Toutes les pièces les mieux conservées que j'ai eues entre les mains m'ont donné l'impression que le chevalier est coiffé d'un casque. J'ai pu constater sur quelques unes des monnaies la crinière du casque, tombant sur la nuque, ou bien la visière relevée sur le front. Pourtant, le Dr. G. Severeanu, qui possède un nombre important de ces pièces, du trésor trouvé à Slatina, est d'avis que «le graveur a représenté le Prince tête nue», M. Severeanu ajoute: «Sur certaines des pièces gravées avec plus de soin, on peut distinguer même les traits de la figure: un jeune homme, à figure pleine, portant la moustache, de grands yeux, les cheveux bouclés. La tête, penchée vers la droite, regarde le bout de la lance qu'il tient rapprochée du corps, de la main droite». Bien que cette description détaillée semble convainquante, je ne puis concevoir qu'on ait représenté un chevalier armé de pieds en cap et qui, pourtant soit tête nue. Une des parties aussi importante de l'armure que le casque ne pouvait manquer lorsque le graveur devait représenter le Prince en attitude guerrière; ou bien, au cas où il n'aurait pas le casque sur sa tête, il devrait se trouver quelque part, près du chevalier, il est vrai que le portrait du chevalier qui se trouve à l'Église Princièră, est représenté tête nue, mais ici il est figuré dans une attitude de prière, les mains jointes, et toutes ses armes: le casque, le bouclier et la lance sont posées à ses pieds, près de lui.

Je ne puis clore la description des types monétaires de Radu I-er sans mentionner une série de monnaies du type commun, dont la légende reproduit sur l'avvers de la pièce donne le nom de Radu (+ *lw p̃h̃oșao eoșeoș*), tandis que celle du revers, le nom de Vladislav (+ *lw vladișlav*).

Comme je l'ai indiqué ailleurs, la frappe de ces monnaies ne peut avoir d'explication qu'en admettant un règne commun de Radu et d'un fils, qui aurait porté le nom de Vladislav, à moins qu'il ne s'agisse d'une erreur du graveur. D'ailleurs on connaît une monnaie de Mircea l'Ancien qui a sur le revers le nom de son fils Michel; de même que dans la Monnaie de Moldavie, il y a des pièces, datant du règne en commun des deux fils d'Alexandre le Bon, Iliș et Étienne, portant d'une part le nom du premier et de l'autre le nom du second.

Conclusions

Si les monnaies de Radu I-er Bassarab présentent la grande importance d'être les seuls monuments qui attestent d'une manière certaine et définitive son règne; elles ont une valeur exceptionnelle, également, pour comprendre l'état économique et culturel de la Valachie au XIVe siècle, la grande époque de l'organisation de nos états d'au delà les Carpathes. A ce point de vue elles sont admirablement complétées par les récentes découvertes faites dans l'Église Princièră de Curtea de Argeș.

On sait que pour connaître l'état économique de la Valachie à cette époque, nous n'avons que très peu de sources histo-

riques. Les informations, fort réduites, qu'elles nous fournissent, ne peuvent nous éclairer suffisamment ni en ce qui concerne la production, ni en ce qui concerne les relations économiques avec l'étranger. Les monnaies nous permettent de clarifier dans une mesure assez appréciable, ces questions.

En premier lieu, le fait que tous les Princes de la deuxième moitié du XIVe siècle ont frappé des monnaies en argent, est une preuve évidente que la situation économique était de nature à réclamer l'emploi de ce moyen d'échange. Il est certain que l'échange en nature devait se faire sur une échelle assez importante, tout comme dans les pays voisins, mais pour les transactions commerciales, l'emploi de la monnaie était devenu indispensable. Les nombreux types monétaires, que nous rencontrons sous Radu I-er et les nombreuses émissions constatées, sont les preuves les plus palpables de l'emploi courant de la monnaie à cette époque, et du rôle important qu'elle avait dans les transactions commerciales. Si d'autre part nous tenons compte de la coutume médiévale de retirer de la circulation les émissions monétaires à des intervalles très rapprochés, afin que le Prince s'assure par ce moyen des revenus aussi nombreux que possible, nous sommes portés à croire que le nombre des émissions a dû être de beaucoup plus grand que celles que les trésors nous ont conservées.

D'autre part, la découverte de trésors monétaires de Radu I-er, au delà des frontières du pays — tel celui de Resava en Serbie — prouve les étroites relations commerciales avec les pays voisins, et plus particulièrement avec les pays au sud du Danube. Puis le fait que dans ces trésors les monnaies de Radu étaient mêlées aux pièces étrangères, prouve leur force de circulation et nous indique les principales routes de commerce. Les monnaies étrangères les plus nombreuses, et qui furent trouvées dans tous les trésors, sont celles du tsar bulgare de Vidin. Ceci constitue une indication de la plus haute valeur sur les relations étroites de la Valachie avec cette région de la Bulgarie, ainsi que de l'importance qu'avait pour le trafic avec la Péninsule Balcanique la route Slatina—Craiova—Calafat—Vidin.

Les monnaies moldaves, trouvées également dans plusieurs trésors, nous démontrent que le commerce de transit par la Moldavie était actif, et les monnaies serbes, qui n'ont été trouvées que dans un seul trésor, parlent du trafic plus réduit avec ce pays.

Ce qui est surprenant, c'est le manque presque total des monnaies hongroises dans les trésors de l'époque de Radu, époque où les relations avec les villes saxonnes de Transylvanie, en pleine floraison industrielle et commerciale à cette époque, devaient être très fréquentes. Cette lacune ne s'explique que par le fait que la plupart des trésors ont été trouvés dans la région basse du pays, ou au delà du Danube et proviendraient par conséquent de négociants qui se rendaient en Bulgarie et Serbie, et qui avaient changé les monnaies hongroises qu'ils possédaient; ou bien encore que ces négociants, ne faisant leur commerce qu'à l'intérieur du pays, n'avaient pas eu besoin de monnaie hongroise.

Enfin, les monnaies de Radu I-er nous informent encore qu'il a émis deux sortes de monnaies, tout comme son devancier, Vladislav, I-er. L'une, figurée par les monnaies avec croix, ayant un diamètre de 19—20 mm. et un poids de 1,08 gr. — 1,14 gr.; l'autre par des monnaies du type commun et du type au chevalier, lesquelles, comme dimensions, ne dépassent pas 17 mm. en diamètre et varient comme poids entre 0,48 et 0,68 gr.

Si nous tenons compte des noms, que nous rencontrerons plus tard pour les monnaies valaques à l'époque de Mircea et de ses successeurs, lorsque les monnaies ont continué à être de deux sortes, alors, les monnaies de la première série de Radu I-er pourraient être dénommées «ducats», tandis que celles de la deuxième catégorie «banis».

La valeur que les monnaies de Radu I-er ont pour l'histoire culturelle de son époque, consiste principalement dans le fait qu'elles nous dévoilent une situation politique et sociale que l'histoire ne soupçonnait même pas.

L'influence de la féodalité occidentale, que nous avons constatée plus haut, se manifeste à l'époque de ce Prince, plus puissante que jamais. Radu I-er est le premier Prince qui nous ait laissé un blason de famille composé selon toutes

les règles de l'art héraldique et le seul voévode roumain du XIVe siècle qui ait tenu à être représenté, dans les effigies des monnaies frappées par lui, comme souverain, comme un chevalier occidental, avec armure complète. Ses successeurs ont conservé pendant quelque temps le blason de famille, mais ont remplacé l'armure par le costume «civil» des princes occidentaux. Mircea l'Ancien et son fils Michel sont représentés sur les monnaies en tunique courte et manteau princier, doublé d'hermine, avec un grand colen fourrure. Ils portent sur la tête la couronne en or, tiennent, de la main gauche, le globe crucigère, et de la droite la lance ou la masse d'armes. Dans les portraits de fondateurs — par exemple celui du monastère de Cozia — ils sont représentés pareillement, — mais évidemment sans armes — et ce costume est resté par la suite le costume traditionnel pour tous les Souverains suivants.

La préférence de Radu I-er pour les habitudes de chevalerie est explicable, si nous prenons en considération que c'est précisément alors qu'elles furent introduites d'une façon plus durable en Transylvanie, sous l'impulsion donnée par les rois Angevins de Hongrie, et si nous considérons, d'autre part, les relations étroites qui existaient alors entre les nobles roumains de Hongrie et les boyards de notre pays, relations que nous constatons spécialement pour la dynastie des Bassarabs.

Mais après Radu I-er, la dynastie valaque étant entrée en relations de famille avec les empereurs byzantins — Radu lui-même avait pour femme une princesse byzantine, Calinikia, et Mircea a été «despote» byzantin — les habitudes féodales occidentales se sont perdues et ont été remplacées par d'autres provenant de Byzance. A partir de Michel, le blason des Bassarabs ne se rencontre plus, et la seule trace de féodalité occidentale, qui soit restée, se trouve dans les armes du pays, conservées dans les seings princiers sous leur ancienne forme. Pourtant, à partir de la moitié du XVe siècle, une innovation intervient ici: parallèlement aux anciennes armes on en introduit de nouvelles, composées d'après le modèle des armes de Byzance.

D'ailleurs il est intéressant de constater que la première manifestation éclatante de l'influence byzantine, date précisément du règne de Radu I-er et est représentée par l'admirable peinture de l'Église Princièră de Curtea de Argeș.

Les monnaies de Radu présentent encore une autre importance pour notre histoire culturelle: elles constituent les plus anciens monuments où un Prince valaque porte le titre de «grand voévode» (БѢЛЫЙ ВОЕВОДА).

Même si nous considérons ce titre comme une simple formule de chancellerie, il nous permet, néanmoins, d'entrevoir d'une part la situation absolument indépendante qu'avait ce Prince, et d'autre part le rang qu'il occupait parmi les autres voévodes et princes roumains et étrangers. Si pour ses sujets il était le maître (dominus, ГОСПОДИНЪ), par rapport aux autres voévodes et princes, il avait le rang de «grand voévode» et devait donc être considéré comme tel. Nous ne pouvons savoir si Vladislav I-er a également porté ce titre, vu que le seul document interne qui lui soit attribué ne contient que le titre de «voévode», mais un graffiti, sur le mur

de l'Église Princièră de Curtea de Argeș, écrit sur le mortier reliant les briques, avant que l'église n'ait été peinte, rappelle la mort d'un des devanciers de Radu I-er: dans la rédaction suivante «Le grand voévode Bassarab est mort à Câmpulung en l'année 6860».

On ne peut préciser d'une manière définitive si l'épithète de «grand» est prise ici de la titulature même du Prince, ou bien si c'est une simple appréciation de l'auteur du graffiti envers un Prince qui venait de mourir.

Les monnaies de Radu I-er ont enfin une importance toute particulière pour le développement de l'art monétaire chez nous. Bien que la plupart des types soient reproduits d'après ceux de son devancier, Vladislav I-er, toutefois, d'après leur manière d'exécution, puis de l'observation des types propres, émis à l'époque de Radu I-er, nous pouvons nous faire une idée assez exacte du goût artistique et de la technique de nos monnayeurs de cette époque. En les comparant aux monnaies de Vladislav I-er, nous constatons qu'elles ne leur sont en rien inférieures. D'ailleurs, nous trouvons chez ces deux Princes, parallèlement à des pièces travaillées avec le plus grand soin, des pièces du même type, exécutées très peu habilement. Ainsi, tandis que certaines pièces du type commun, comme celles représentées par les figures 123—125 et 130, font preuve d'une conception et d'une habileté artistique assez grande, d'autres, comme celles des fig. 128, 129, sont travaillées avec une négligence telle que l'on a peine à croire qu'elles puissent émaner du même Prince. Cette anomalie se rencontre dans d'autres pays également et s'explique, probablement, par le fait que les matrices des monnaies, s'usant vite, il fallait en graver continuellement de nouvelles, et on avait recours pour les graver à des ouvriers moins habiles.

Si nous comparons, maintenant, ces objets d'art industriel que sont les monnaies, avec d'autres objets de l'industrie contemporaine, telles que les ornements trouvés dans les tombeaux princiers de Curtea de Argeș, nous restons surpris de leur ressemblance. Cette ressemblance n'est pas due seulement au fait que ces objets de parure ont également des ornements et des inscriptions, comme celles qui se trouvent sur les monnaies, mais aussi à la conception occidentale qui a présidé à leur création. Et cette conception est toute autre que celle qui a créé les splendides fresques de l'intérieur de l'Église Princièră.

La lutte entre ces deux conceptions: occidentale et byzantine, qui influenceront notre culture, est ouverte à l'époque du règne de Radu I-er; mais ses résultats ne seront visibles que plus tard, sous ses successeurs.

P. S. — En ce qui concerne le blason des Bassarabs, sur lequel insiste M. Moisil, il faut remarquer que premièrement, sous Nicolas Alexandre Bassarab, il se composait d'un écusson timbré à l'intérieur par un écu (cf. la pierre tombale de Voislav et le bouclier du «chevalier peint»); c'est Vladislav qui, le premier, a introduit l'écu inspiré de celui angevin, armes constatées, par la suite, également sur les monnaies et les boutons de Radu Negru. V. D.

LES INSCRIPTIONS RELIGIEUSES GRECQUES DE L'ÉGLISE PRINCIÈRE DE CURTEA DE ARGEȘ

PAR

P. P. PANAITESCU

Les inscriptions explicatives, qui accompagnent la peinture religieuse de l'Église Princièră de Curtea de Argeș, sont pour la plupart en langue grecque.

L'orthographe en est barbare, pourtant le texte (versets de l'Évangile ou des Prophètes, passages de la Sainte Liturgie) est partout exact. On en déduit que les peintres savaient par cœur les passages à écrire sur les fresques, et n'avaient pas besoin de les copier des livres liturgiques, mais que, dépourvus d'instruction, leur orthographe laissait à désirer.

Il n'en est pas de même dans les églises grecques, contemporaines de Byzance ou de Morée, où ces sortes d'inscrip-

tions sont irréprochables non seulement comme texte, mais aussi comme orthographe. Cette observation se maintient pour l'église de Chora (Kahrié-Djami) également, dont les mosaïques ont pourtant une frappante ressemblance avec les fresques de l'Église Princièră d'Argeș.

Il faut donc chercher ailleurs qu'à Byzance, ou les grands centres byzantins, l'origine des peintres de cette église. On pourrait peut-être la trouver dans les petits centres religieux grecs du Danube inférieur ou des côtes de la Mer Noire, ou mieux encore en Serbie.

Les monuments de l'art serbe du XIVe siècle présentent

pour l'architecture et la peinture beaucoup de ressemblances avec l'église d'Argeș. Les inscriptions religieuses de ces églises serbes sont écrites en grande partie en grec, par suite de la tradition d'art byzantin que subissait la Serbie du XIVe siècle.

Une partie des inscriptions étudiées, concorde avec les prescriptions de l'Herminie du moine Denys, canon de l'iconographie byzantine, lequel, bien qu'écrit à une époque plutôt moderne, représente, cependant, une tradition plus ancienne.

LA PEINTURE DE L'ÉGLISE PRINCIFIÈRE DE CURTEA DE ARGEȘ

PAR

I. MIHAIL

Un fait certain c'est que l'évolution de l'art pictural, de caractère religieux, chez nous, à partir de la deuxième moitié du XIVe siècle et jusqu'à la première moitié du XIXe, peut être suivie à l'Église Princifière de Curtea de Argeș, qui représente, à ce point de vue, un véritable musée de peinture ecclésiastique.

Trois sortes de peintures, variant comme style et époque, y sont représentées. La plus ancienne est du XIVe siècle, la deuxième de 1750 et la troisième de 1827. Dans la première nous voyons l'adaptation de cet art chez nous; dans la deuxième, sa localisation dans notre pays; et dans la troisième et dernière, la décadence de cet art. Quant aux autres peintures, de 1847 environ, elles ne présentent aucun intérêt artistique.

C'est la peinture la plus ancienne qui nous préoccupera tout d'abord. Elle nous montrera la phase de développement dans laquelle se trouvait à cette époque l'art byzantin qui, par la suite, a influencé toute notre peinture ecclésiastique.

Un grand nombre des épisodes religieux, décrits dans l'Évangile, sont reproduits en peinture sur les murs de la première grande église bâtie chez nous, par nos premiers Voévodes, ce qui ne veut pas dire qu'il n'y ait eu avant cette époque des églises roumaines, vu que, ainsi qu'on le sait, la religion chrétienne est chez nous de date fort ancienne.

Cette peinture est faite d'après les procédés de l'ancien art, c'est-à-dire, à fresque, technique suivie jusque très tard pour la peinture de nos églises. Les peintres qui nous ont donné ces oeuvres sont, en ce qui concerne leur origine, des étrangers: l'un était un grec, l'autre un slave. On le déduit du caractère imprimé aux portraits des saints, ainsi que des inscriptions grecques et slaves expliquant les peintures.

Chacun de ces peintres a une manière personnelle dans l'exécution de ses conceptions, et ils la tiennent de l'école d'iconographie où ils se sont formés.

Le premier des peintres suit la tradition de l'iconographie greco-byzantine; le second plutôt la tradition slave. Chacune de ces écoles iconographiques a une prédilection pour certaines scènes religieuses et pour une certaine facture de réalisation. C'est ainsi que les Serbes, par exemple, peignent le plus souvent d'un bout à l'autre de la paroi, sans interruption, c'est-à-dire en frise. «La Capadoce a transmis aux Serbes l'emploi des frises. Au contraire dans les églises de Mistra et Athos, les peintres Grecs et Crétois séparent chaque sujet par une bande de couleur rouge-brune».

Ces deux manières de peindre les sujets religieux, se retrouvent dans l'Église Princifière de Curtea de Argeș, et constituent la preuve que les fresques sont dues à deux maîtres différents, tant en ce qui concerne l'origine que l'école. Toutefois, la manière consistant à peindre chaque sujet séparément, en l'encadrant d'une bande rouge, est prédominante dans la peinture de l'Église Princifière. Nous y trouvons, cependant, aussi quelques grandes frises dont la succession s'étend d'un bout à l'autre de la paroi, et les inscriptions de quelques unes de ces frises sont en slave. (Vie de St. Nicolas dans le narthex).

Ces constatations prouvent que les deux courants iconographiques, greco-byzantin et slavo-byzantin, se rencontrent et se croisent à l'Église Princifière, en présentant des formes et aspects de l'art byzantin du XIVe siècle, qui méritent d'être étudiés.

De toutes les églises du XIVe siècle ce sont les mosaïques de Kahrié-Djami, l'ancien monastère Chora de Constantinople, qui présentent la plus grande ressemblance avec

les fresques de l'Église Princifière, tant comme composition que comme coloris.

On peut s'en convaincre en comparant les photographies des mosaïques de Kahrié-Djami et celles des fresques de l'Église Princifière.

Le naos

C'est ainsi qu'à l'Église Princifière, sur le mur sud du naos, en haut, nous trouvons quatre épisodes qui précèdent la naissance de Jésus Christ. Le premier, en commençant de gauche à droite, représente «le voyage de Joseph et de Marie, accompagnés par Jacob, vers Bethleem» (fig. No. 282).

A Kahrié-Djami nous trouvons la même scène, à la différence que, vu le plus grand espace que cet épisode y occupe, l'artiste mosaïste a dû ajouter trois autres personnages, à savoir, à gauche du tableau, «Joseph dormant et un ange lui apparaissant en rêve», puis au second plan, deux figures de femmes: Anne et Elisabeth (fig. No. 178).

Ces trois figures manquent dans la même scène de l'Église Princifière.

Un deuxième épisode suit: «le recensement devant Quirinius» (fig. No. 282). De l'attitude, ainsi que de certains indices caractéristiques des formes, la situation de proche maternité de Marie ressort d'une manière discrète.

A Kahrié-Djami cette scène est développée sur un espace plus grand, et alors neuf personnes entrent dans sa composition.

A l'Église Princifière toute cette composition est plus serrée, le scribe ici est un homme jeune, tandis qu'à Kahrié-Djami, un homme mur, à barbe noire; les autres personnages ressemblent, sauf la figure de Jacob qui manque à Kahrié-Djami. L'architecture fantaisiste qui forme le dernier plan de toute la composition, se retrouve dans les deux églises. La scène du recensement devant Quirinius, est rarement représentée dans les églises et l'Herminie ne la mentionne pas.

A Kalinič, en Serbie, cette scène s'y trouve, ainsi que le dit M. Voucotici: «cette église est particulièrement riche en tableaux et fresques, nous citons l'un des plus intéressants: le recensement de Joseph et de Marie».

Un troisième épisode suit: «Hérode questionne les trois mages». La scène est formée par deux groupes représentant deux moments de cette légende (fig. No. 282): on voit d'abord, dans le lointain, les trois mages à cheval, avançant guidés par l'étoile. L'étoile manque, à l'Église Princifière (étant probablement détériorée), mais on la voit sur les mosaïques de Kahrié-Djami.

Afin de donner l'illusion de la distance, les mages sont représentés plus petits que ces mêmes personnages devant Hérode, au premier plan du tableau. La composition de ce panneau ressemble à celle de la mosaïque de Kahrié-Djami, à la différence que là, cette fois encore, des modifications ont été faites et que de nouveaux personnages ont été introduits dans la composition. Par exemple, à l'Église Princifière, nous voyons, derrière Hérode, quatre soldats avec cottes de mailles, dont l'un, tête découverte. C'est ce dernier seul que nous trouvons dans la composition de Kahrié-Djami; les autres trois, dont l'un parle à l'oreille d'Hérode, manquent dans la mosaïque de Kahrié-Djami.

L'architecture que l'on voit derrière les personnages a un caractère tout différent: celle de la mosaïque de Kahrié-Djami est composée de lignes simples, tandis que dans la fresque de l'Église Princifière, elle est de beaucoup plus fantaisiste.

La quatrième et dernière scène de ce cycle représente «Hérode questionnant les pharisiens». Dans ce panneau de l'Église Princière nous voyons quelques types, aux traits sémitiques caractéristiques, de docteurs juifs (fig. No. 282 a, b).

A Kahrié-Djami cette composition est presque complètement détériorée, il ne reste qu'un fragment du visage d'Hérode et un soldat, derrière lui.

Telles sont les fresques de la paroi sud de l'Église Princière qui présentent des ressemblances avec les mosaïques de Kahrié-Djami. Trois d'entr'elles: «le voyage de Joseph et de Marie vers Bethléem», «le recensement devant Quirinius», et «Hérode interrogeant les pharisiens», sont des sujets très rarement représentés dans l'iconographie des églises et l'Herminie ne les mentionne pas.

Une seule scène, «Hérode questionne les mages», est décrite dans l'Herminie et cette scène est plus fréquemment représentée dans les églises.

Sur cette même muraille, plus bas, nous trouvons les scènes suivantes: «Le Christ et les apôtres endormis dans le jardin des Oliviers» (fig. No. 283), «La trahison de Judas», «Le pacte de Judas avec les Juifs» (fig. No. 283), «Le Christ bafoué» (fig. No. 284), «Le Christ portant la croix» (fig. No. 284) et au haut, sur le tympan, «La présentation du seigneur» (fig. No. 281).

De ces scènes, celle du Christ bafoué se trouve aussi à Nagoriča, en Serbie.

Il y a encore, sur ce même côté sud de l'église, sur la petite voûte située près du vestiaire, les scènes suivantes de la vie et la passion du Rédempteur:

«La sainte ablution» (fig. No. 241); «la prière du Christ» (fig. No. 248); «le souper mystique» (détériorée). Nous trouvons ces trois scènes décrites aussi dans l'Herminie, sans toutefois une correspondance exacte avec le texte.

Toutes ces scènes sont rendues avec un sentiment profond, elles impressionnent, notamment: «le baiser de Judas», par le mouvement et le geste qu'il fait, lorsqu'il s'approche du Christ et par l'expression de méchanceté que l'artiste a cherché à imprimer à sa physionomie. Nous trouvons également dans cette scène quelques types caractéristiques de soldats romains (fig. No. 283 a et b).

De même, dans les autres fresques de ce mur, nous trouvons des qualités remarquables de composition et des recherches d'attitudes et de mouvements qui s'éloignent du cercle de préoccupation des artistes de Kahrié-Djami. Par exemple, dans la scène qui représente «le Christ et ses Apôtres endormis dans le Jardin des Oliviers», (fig. No. 283, a), nous voyons l'un des apôtres figuré au moment où, prêt à s'endormir, sa tête fait un brusque mouvement et se penche en avant, de sorte que le spectateur ne voit que le sommet de sa tête, sans aucun trait du visage. Ces essais d'attitudes nouvelles sont étrangers à l'art byzantin antérieur au XIVe siècle. Ces raccourcis ont leur origine dans l'art de la Renaissance.

Sur le mur ouest du naos, il y a trois scènes religieuses de grandes dimensions relativement, l'une représente «La fuite en Egypte» (fig. No. 250) et cette scène est développée en forme de frise. Toute l'action de cet épisode évangélique se déroule sans interruption d'un bout à l'autre du mur.

«A Kalinič le cycle de l'enfance du Christ, forme «une frise dans le narthex». Nous y trouvons cette même scène.

A Kahrié-Djami cette légende est scindée et figurée séparément sur deux tympans du narthex (fig. No. 179). En comparant ces deux scènes, qui, dans leur essence, se ressemblent, on constate qu'on trouve à l'Église Princière des éléments pittoresques nouveaux et étrangers aux mosaïques de Kahrié-Djami. C'est ainsi que de nouveaux personnages ont été introduits dans la composition, puis le paysage est beaucoup plus développé. L'influence de la renaissance est nettement accentuée ici.

La deuxième fresque reproduite sur ce mur est: «l'Assomption de la Vierge» (fig. No. 253), une composition de grand ensemble et où il est visible que les maîtres qui ont fait ce panneau ont cherché à résoudre divers problèmes techniques qui les préoccupaient; c'est ainsi que nous voyons, sur le côté gauche du tableau (groupe des apôtres), des essais d'harmonisation des couleurs principales à l'aide des tons complémentaires. La gamme la plus riche de couleurs et de tons est employée dans cette fresque, depuis le noir grisé

du fond jusqu'au bleu aérien du choeur des anges et des séraphins qui entourent de flambeaux et de chants la Vierge endormie. Les peintres ont mis beaucoup de sentiment et de chaleur dans cette scène et il est visible que par les attitudes et l'expression de tristesse et de douleur, données aux visages des femmes et des apôtres, ils ont cherché à imprimer à cette scène un caractère pathétique plus prononcé.

A Peribleptos il y a une variante de cette scène, mais bien plus réduite et dépourvue de l'ampleur que l'on remarque dans la peinture de l'Église Princière.

La troisième et dernière scène qui décore ce mur représente «la Transfiguration» (fig. No. 249); oeuvre d'art d'une valeur incontestable; la composition de ce tableau est simple et imposante en même temps.

Tout au haut, sur trois sommets de rochers qui représentent le mont Thabor, on voit au milieu le Christ, dans une auréole de lumière; sur la cime de droite Moïse, sur celle de gauche le prophète Elie. Ils ne sont pas englobés par «le cercle de lumière qui signifie la gloire de Jésus Christ». Au milieu du tableau il y a deux groupes: «le Christ et ses apôtres Pierre, Jean et Jacob», gravissant et descendant le mont Thabor. Sur le premier plan du tableau nous ne voyons que Pierre et Jean, le troisième apôtre, Jacob, manque. Il semble que ce dernier portrait a été supprimé à cause d'une niche qui se trouve exactement à l'endroit où cet apôtre aurait dû figurer.

Dans les églises du Mont Athos tous les trois apôtres sont représentés dans cette scène et c'est ainsi que le prescrit l'Herminie également.

Mais la qualité essentielle de cette fresque réside dans l'harmonie de son coloris d'un goût raffiné.

Sur les murs latéraux et au dessus des deux piliers ouest, on trouve deux compositions, l'une «les noces de Cana» (fig. No. 260) se trouve également à Kahrié-Djami, quant à l'autre scène (fig. No. 261) elle n'a pu être identifiée et on n'en trouve pas la description dans l'Herminie.

On voit encore ici deux des six saints guerriers, qui sont peints au haut de chaque pilier, ainsi que deux imposantes figures de prophètes (fig. No. 254, 256).

Sur le mur nord du naos on trouve la scène du «Christ bénissant les cinq pains» (fig. No. 266). Les différents moments de cet épisode évangélique sont rendus, sans discontinuité, sur toute l'étendue du mur, en frise.

A Kahrié-Djami cette même scène est peinte sur deux pendentifs dans le pronaos, formant deux tableaux distincts. La composition elle-même est autre, car les groupes de personnages sont distribués sur plusieurs registres superposés (fig. No. 181). Il semble que cette scène est rendue de la même manière au Mont Athos, également.

Par contre en Serbie, à Manassia et Kalinič, elle est figurée comme à l'Église Princière.

Dans l'église d'Argeș nous trouvons quelques figures, et des plus pittoresques, comme celle du vieillard poursuivi par un enfant, et d'autres, qui manquent dans la composition de Kahrié-Djami.

A l'Église Princière cette composition prend un riche développement, par ses motifs pittoresques, par les attitudes et la nouveauté des mouvements des différents personnages, dont quelques uns sont représentés même, montrant le dos aux spectateurs.

Ici encore le paysage, comme élément décoratif, a un rôle plus important qu'à Kahrié-Djami.

Les autres scènes de ce mur sont: «le Christ guérissant l'hémorroïsse» (fig. No. 269); «le Christ chassant les vendeurs du temple» (fig. No. 271); «le Christ ressuscitant la fille de Jaïre» (fig. No. 272); «l'enterrement du Christ» (fragment) (fig. No. 270); «Joseph demandant le corps du Seigneur» (fig. No. 270) et la parabole de «celui qui voulait bâtir une tour» (fig. No. 273).

Toutes ces scènes ne sont pas décrites dans l'Herminie, ainsi: «l'enterrement du Christ» manque, nous trouvons «la mise au tombeau», mais cette scène ne correspond pas à celle peinte dans l'église.

Toutes les autres peintures de ce côté sont presque entièrement abîmées par l'humidité et on ne peut préciser ce qu'elles devaient représenter.

De la description sommaire des peintures du naos, nous déduisons que sur le mur sud de l'église il y avait des scènes

représentant la nativité et la passion du Christ, tandis que sur le mur nord on avait, plutôt, représenté les miracles ainsi que quelques paraboles.

Le Tambour de la Tour

Sur la tour, dix des douze prophètes ont été trouvés bien conservés sous les couches de chaux et de couleurs superposées. Ce sont les prophètes: Zacharie, Osée, Daniel, Elisée, Jérémie, Jean Baptiste, Habacuc, Jonas, Isaïe (fig. No. 263, 265, 277, 278).

Deux de ces icônes ont été entièrement refaites, celles représentant: Naum et Elie.

La construction du corps de ces prophètes est massive et leur visage est empreint de gravité. Dans des attitudes simples, ces figures de prophètes sont imposantes et expressives en même temps. Elles nous rappellent les antiques statues grecques et romaines adorées jadis dans les temples.

Mais c'est surtout dans la stylisation des formes et la simplification des détails, que l'on voit la parenté lointaine avec l'ancien art païen.

La pose et le mouvement de ces figures ne sont pas forcées comme celles de Kahrié-Djami, avec lesquelles, d'ailleurs, elles ne ressemblent pas, vu que les figures y ont une attitude forcée et peu naturelle, le corps gardant une pose statique et rigide.

A Peribleptos nous trouvons quelques types de prophètes ressemblant à ceux de l'Église Princièrè.

Aux, pendentifs, des quatre évangélistes, qui y sont peints, l'un seul, Jean l'évangéliste (pendentif du sud-est) (fig. No. 279) a été trouvé entier, des autres il n'est resté que des fragments de l'ancienne fresque, le reste a été complété.

A la partie inférieure des murs du naos, ainsi que sur les piliers, nous trouvons quelques types intéressants de saints martyrs et soldats, dont quelques uns sont assez bien conservés tandis que d'autres, ceux situés près des fenêtres, par exemple, sont fortement abîmés (fig. No. 274).

L'Autel

Sur la voûte de l'autel se trouve représentée, assise sur le trône, la Vierge entre St. Nicolas et l'archange Michel, St. Jean Chrysostôme et l'archange Gabriel (fig. No. 202). Les portraits sont presque deux fois grandeur naturelle. Sur le visage de la Vierge, qui occupe le centre du tableau, on lit une certaine expression de tristesse; de même les figures des deux hiérarques ont du caractère, surtout celle de St. Jean Chrysostôme.

La composition dans son entier a un effet décoratif simple et imposant. On remarque la même manière de traiter les formes et les draperies avec largeur, sans préoccupation des détails. La coloration est plus vigoureuse ici que dans les autres grandes compositions du reste de l'église.

A Pantanassa nous trouvons la même scène, mais sans les deux hiérarques.

Sur l'abside du maître autel, il y a un cycle de scènes représentant divers épisodes, qui ont eu lieu après la Résurrection du Christ — plusieurs de ces scènes étant détériorées, n'ont pas été numérotées et ni reproduites.

Sur le mur gauche (nord) de l'abside, l'on a représenté les épisodes religieux suivants: «un ange apparaît aux saintes myrrhophores»; «résurrection du Christ»; «le Christ apparaissant aux saintes femmes qui portent de la myrrhe et leur dit: réjouissez-vous»; «les saintes femmes qui portent de la myrrhe annoncent aux apôtres la résurrection du Seigneur» (fig. No. 203).

Un autre cycle représente: «le Christ bénissant les enfants» (fig. No. 206); la «parabole du bon Samaritain» (fig. No. 207); «le Christ absout la femme adultère» (fig. No. 212).

Sur le mur est de l'abside il y a: «Pierre et Jean arrivant au tombeau» (fig. No. 203); «les deux apôtres en route vers Emmaüs» (fig. No. 204); «le Christ à Emmaüs», «fraction du pain» (fig. No. 204); «Moïse et Aaron célèbrent la sainte liturgie dans le tabernacle du témoignage» (fig. No. 214); «la communion des apôtres» (fig. No. 213).

Sur le mur droit de l'abside: «le Christ apparaissant aux apôtres» (fig. No. 209); «l'attachement de Thomas»; «le Christ

apparaît de nouveau aux apôtres»; (fig. No. 210); «le Christ apparaissant aux apôtres sur la montagne de Galilée» (fig. No. 209); «la parabole des dix vierges» (fig. No. 215) et «Pierre et Jean annoncent la résurrection aux apôtres» (fig. No. 205).

De ces fresques les plus caractéristiques sont celles qui représentent les trois moments de l'épisode d'Emmaüs. Traitées avec une simplicité extrême, tant comme composition que comme coloris, ils sont d'un effet décoratif impressionnant.

«Le tabernacle du témoignage», peint sur une frise s'étendant sur toute l'abside, représente le moment où Moïse et Aaron célèbrent dans la tente du témoignage, les douze tribus d'Israël viennent offrir des présents. Par l'éclat et la richesse des vêtements sacerdotaux et des habits de chaque personnage, et par son caractère décoratif et fastueux, cette fresque est une des plus originales compositions de l'autel. C'est en même temps la seule scène inspirée de l'ancien Testament, et nous la trouvons très rarement représentée dans les églises. La description de cette scène dans l'Herminie est beaucoup plus développée.

Il y a ensuite une frise qui représente «la sainte communion des apôtres» (fig. No. 213). Cette fresque présente un intérêt technique tout particulier, parce qu'elle permet de reconnaître clairement les deux manières qui ont présidé à la peinture du monument. Les deux peintres ont travaillé ensemble à cette composition, chacun ayant fait une moitié du tableau. C'est ainsi que nous constatons que la partie gauche du panneau est traitée beaucoup plus sobrement, les gestes des six apôtres sont posés, calmes, le dessin est simple et lourd, les couleurs estompées. Dans l'autre moitié du tableau, au contraire, les figures ont des mouvements remplis de vie, le dessin est fait avec plus de finesse et de fantaisie, le coloris est plus vif; qualités que l'on constate sur toutes les peintures ornant les murs sud de l'église et qui ont été faites par le peintre grec.

L'autre moitié gauche de cette composition, ainsi que la majorité des peintures couvrant le mur nord de l'église, sont faites par l'autre peintre, un serbe très probablement.

C'est ce peintre, dépourvu de la fantaisie et de l'habileté de son compagnon, qui a fait les portraits des archidiacres de l'autel (fig. No. 85, 86).

A Peribleptos nous trouvons une peinture qui rappelle cette composition.

Sur les parois intérieures de l'autel il y a les portraits des saints Grégoire, Basile, Cyrille, Spiridon, Jean l'Aumônier, Pierre d'Alexandrie, Silvestre et un saint hiérarque, dont le nom est effacé (fig. No. 217, 232, 233).

Ils tiennent des phylactères à épigraphes grecques et slaves. Ces figures sont dessinées en traits énergiques; elles ont du caractère. Malheureusement, quelques unes de ces imposantes et caractéristiques figures de saints sont abîmées (celle qui se trouvaient auprès des fenêtres et de l'iconostase).

On trouve des types de saints, traités de la même manière, à la métropole de Mistra et à Bronthochion.

Narthex

Nous trouvons dans le narthex des peintures qui ressemblent à celles de Kahrié-Djami, par exemple: les quatre saints martyrs peints sur les arcades (fig. No. 297); St. Andronic et trois autres dont le nom est effacé.

Une autre ressemblance se voit dans le panneau représentant le patron de l'église, qui se trouve au-dessus de l'entrée du naos. Ici le Christ est représenté assis sur son trône, et à ses pieds le fondateur de l'église. Le costume du prince fondateur ne ressemble pas à celui du fondateur de Kahrié-Djami (fig. 110).

On retrouve cette même attitude du fondateur aux pieds du Christ, comme à l'Église Princièrè, également pour Manuel Paléologue, à l'église des Saints Théodores, à Mistra. Le fondateur est représenté sans présenter l'église en offrande.

En parlant de ce portrait nous mentionnons encore le portrait se trouvant sur le pilier gauche, en face l'autel (planche VII), représentant un chevalier vêtu de sa cotte de maille, son casque, son bouclier et sa lance auprès de lui; fait inusité dans les églises orientales, où les portraits des fondateurs ou des donateurs sont toujours représentés sans armes et sans costume guerrier.

Il y a encore, dans le narthex, un tableau représentant la vie et les miracles de St. Nicolas, en quatre frises tout autour des murs. C'est ainsi qu'on voit: la naissance de St. Nicolas (fig. No. 295); le Saint à l'école; St. Nicolas ordonné prêtre (287); le Saint délivre les trois hommes enchaînés (fig. No. 287); le Saint apparaît en songe à l'empereur Constantin et à Eulavius (fig. No. 293); le Saint délivre les trois voévodes de la mort (fig. No. 293); St. Nicolas jetant l'or dans une maison (fig. No. 288); le Saint coupe l'arbre habité par les démons (fig. No. 299); et le Saint ressuscitant un matelot mort sur un vaisseau (fig. No. 299).

Dans l'Herminie on trouve, parmi d'autres scènes, la description de la mort de saint Nicolas, avec laquelle clot la vie du saint. Cette scène n'est pas figurée à l'Eglise Princièră.

Voici les autres scènes: des fiançailles de Joseph avec la Vierge; Joseph emmenant la Mère de Dieu de devant le saint des saints (fig. No. 289); la présentation de la Vierge (fig. No. 290); puis les conciles, dont un seul est mieux conservé (fig. No. 286). Enfin, avec quelques fragments du «Paradis et de l'enfer», restés sur les murs, on peut terminer la description sommaire des peintures primitives.

Anciennes restaurations des peintures

Tout indique que les anciennes peintures de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș ont influencé les peintres qui longtemps après ont peint les églises du pays.

C'est ainsi qu'à l'Eglise épiscopale d'Argeș on peut reconnaître des types de saints imités d'après les modèles primitifs de l'Eglise Princièră. Par exemple le St. Jean Baptiste (fig. No. 185), (qui se trouve aujourd'hui au Musée national), puis l'icone (fig. No. 243) qui se trouve à l'Eglise Princièră. Il en est de même pour ce qui concerne quelques uns des saints guerriers.

Ensuite, à l'Eglise Princièră de Târgoviște, on trouve la scène qui représente la mort de la Vierge (fig. No. 184) copiée d'après le même tableau qui se trouve à l'Eglise Princièră sur le mur ouest (fig. No. 253).

Soit que cette scène soit une copie du tableau qui s'y trouvait avant la restauration de Brâncoveanu, soit que les maîtres qui ont fait cette restauration, aient pris leur modèle de l'Eglise Princièră d'Argeș, le résultat est le même, à savoir que nos artistes peintres s'inspiraient fréquemment, autrefois, des peintures de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș.

Un document édificateur à ce sujet, et qui démontre l'influence de la peinture de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș sur les artistes peintres, jusqu'à une époque très avancée du XVIIIe siècle, est le manuscrit No. 4602, conservé à l'Académie Roumaine. En réalité ce manuscrit est un cahier d'esquisses et de miniatures coloriées, une collection de types de saints et de scènes religieuses, copiés d'après les icônes de nos anciennes églises et qui servait ensuite de modèle pour la peinture des églises plus modernes.

Dans ce manuscrit on trouve un grand nombre de types de saints et de scènes, copiés d'après les icônes de l'Eglise Princièră d'Argeș, lesquelles, à cette époque, n'avaient pas encore été recouvertes par les nouvelles peintures ou par un nouvel enduit de chaux.

C'est ainsi que dans ce manuscrit nous trouvons copiés les douze prophètes peints sur la tour de l'église (fig. No. 187, 188). Puis trois autres scènes se trouvant sur le mur sud, à savoir: «Hérode interrogeant les docteurs», (fig. No. 189) «le Christ bafoué» (fig. No. 190), «le Christ portant sa croix» (fig. No. 191), «les noces de Cana» et deux fragments du «Christ bénissant les cinq pains».

Les deux scènes: «le Christ bafoué», et «le portement de la croix» se trouvent à l'Eglise Princièră immédiatement au-dessus de la fenêtre sud du naos, et sont copiées dans le manuscrit de l'Académie en entier, telles qu'elles étaient avant d'avoir été détruites, lorsque l'on remplaça les fenêtres de l'église par d'autres plus larges (fig. No. 190, 191 et 284).

Le grand nombre de copies du manuscrit nous prouve que leur auteur a étudié longuement les peintures de l'Eglise Princièră d'Argeș et a eu à sa disposition les échafaudages nécessaires, car il lui aurait été, autrement, impossible de les copier, surtout celles de la tour.

On est en droit de déduire encore que c'est ce peintre qui a été chargé de la réparation de la peinture et qui a peint à nouveau, en style de l'époque, l'iconostase en maçonnerie (fig. No. 22), la vie de Sainte Philothée (fig. No. 23—26), qui couvre le pilier gauche, en face l'autel, ainsi qu'un certain nombre de saints sur les murs droit et gauche du naos.

Ceci est la deuxième peinture de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș, faite entre 1747 et 1752 par Radu le Chantre, fils de Michel peintre de Târgoviște; comme on le voit du manuscrit mentionné.

On trouve dans le manuscrit, au bas des copies d'après l'Eglise Princièră, le millésime 1747, ce qui nous porte à croire que c'est en cette année, approximativement, qu'a eu lieu la première grande réparation faite à la peinture de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș.

D'autre part, le style de ces peintures correspond à celui de l'époque de Brâncoveanu.

La troisième peinture de l'Eglise Princièră a été faite en 1827 par le peintre Pantelimon. Cette date, ainsi que le nom du peintre, ont été trouvés en trois endroits: sur la tour sur le mur sud, et au-dessus de la porte d'entrée dans la nef. C'est ce peintre qui a recouvert de crépi une partie de l'ancienne peinture et a repeint à nouveau toute l'église.

Des peintures faites alors, par Pantelimon, on a conservé, lors de la récente restauration, celles où il n'y avait pas une autre peinture plus ancienne au-dessous; à la coupole de la tour: le pantocrator et les anges; sur les quatre grandes voûtes: «la naissance du Christ», «la résurrection du Christ», «le Dimanche de la Toussaint», «la descente du Saint-Esprit», «le baptême du Seigneur» et «l'ascension du Christ» ne semblent pas être faites par le même peintre.

C'est toujours Pantelimon qui a peint les scènes suivantes de la paroi nord: sur le tympan: «la mise au tombeau»; «le Christ conversant avec la Samaritaine»; «détruisez mes magasins de provisions et je les ferai plus grands encore»; «le Christ guérit le possédé»; «le massacre des enfants», ainsi que presque toutes les scènes qui représentent la passion du Christ, peintes sur les deux plus petites voûtes ouest, ainsi qu'un grand nombre de médaillons avec les prophètes sur les arcades de ces voûtes, et enfin une partie des saints martyrs qui sont peints sur le mur droit et gauche du naos, ainsi que tous ceux du mur ouest, où nous trouvons, peints également par Pantelimon, les portraits des fondateurs, copiés, probablement, d'après l'ancienne peinture.

Ces peintures de Pantelimon, faites à fresco, sont totalement dépourvues des qualités des anciennes peintures remplacées et, bien qu'elles soient faites, comme cela semble, sur les traces et le contour de l'ancien dessin, toutefois, elles ne présentent aucun intérêt artistique, comme dessin et coloris, et prouvent avoir été faites par un simple artisan.

Outre ces deux grandes réparations, faites l'une en 1750 et la seconde en 1827, des petites réparations partielles des peintures ont été faites au cours des siècles; c'est ainsi qu'il y a des peintures datant de 1847 et que la récente restauration a conservées, vu qu'elles n'en couvraient pas d'autres plus anciennes. Enfin d'autres peintures, encore plus récentes, de 1875 environ, faites à l'huile, ont été enlevées.

L'ornementation de l'Eglise Princièră

L'ornementation de l'Eglise Princièră de Curtea de Argeș peut être divisée en deux: celle faite au XIVe siècle et celle faite vers 1750.

Les premières ornements ont un rôle bien déterminé: elle séparent et encadrent les différentes zones de peinture, ainsi qu'on le voit dans l'autel et le naos, puis à la tour; elles encadrent enfin les fenêtres et les niches où se trouvent les portraits des prophètes. On ne trouvera pas d'ornementation ailleurs, et les quelques ornements que l'on voit à l'autel sont en couleurs discrètes et passent à peine aperçues. L'ancienne peinture garde en tout un caractère sobre.

A ce point de vue Kahrié-Djami est beaucoup plus riche en ornements et motifs de décor qui présentent un caractère tout autre, ne ressemblant en rien à celui de l'Eglise Princièră d'Argeș.

Les ornements en style brâncovan, faites en 1750, sont plus nombreuses et plus variées. Elles ont comme motifs d'inspiration des plantes, des fleurs et d'anciens ta-

pis; on les trouve aux cadres de l'iconostase (fig. No. 22), autour des fenêtres et aux vêtements des saints où elles forment des bordures au bas du vêtement et au cou; elles ont le rôle d'orner les peintures en style brancovan, et sont dans le caractère de ce style.

En résumé, on peut dire que les trois genres de peintures de l'Église Princière, représentent les trois phases principales par lesquelles a passé la peinture religieuse en Valachie, depuis ses débuts éclatants jusqu'à la décadence de cet art, durant une période de cinq siècles.

La peinture première, celle du XIVe siècle, représente le prototype byzantin de la peinture religieuse chez nous.

La deuxième peinture, en style brancovan, représente la phase quand cet art, d'origine étrangère, se localise et reçoit un caractère spécifique roumain, tout à fait distinct de celui des autres nations.

La troisième peinture, de 1827, nous montre la dernière phase, la décadence de cet art.

On ne peut nulle part mieux qu'à l'Église Princière suivre cette évolution, et à ce point de vue ce monument peut être considéré comme un véritable musée d'art religieux.

Récente restauration de la peinture de l'Église Princière

Lors de la restauration récente des peintures de l'Église Princière de Curtea de Argeș, on a recherché, tout d'abord, à faire revivre les peintures primitives, celles du XIVe siècle, et là où elles avaient été détruites, on a laissé les peintures venant en deuxième rang d'ancienneté. D'ailleurs, il ne faut pas croire que toute l'ancienne peinture ait été recouverte de crépi, ceci ne s'est produit que pour une petite partie de ces peintures, tandis que la majorité a été recouverte de deux couches de peintures, faites l'une en 1750, la seconde en 1827; on a enlevé ces couches pour laisser apparaître l'ancienne peinture. Là où cette peinture primitive était recouverte d'endui, on procédait de la façon suivante: afin de constater si l'ancienne fresque subsistait, on faisait des sondages, de place en place, dans le crépi, et si le résultat était positif, on procédait à l'extraction, morceau par morceau, des enduits superposés. Ces enduits avaient généralement deux centimètres d'épaisseur; ils ont été fixés dans la partie inférieure des murs du narthex, dans la région où toute peinture manquait. Même la composition du crépi primitif, sur lequel avaient été peintes les fresques du XIVe siècle, est d'une autre facture que l'endui superposé en 1827 par Pantelimon.

C'est ainsi que l'ancienne couche de crépi avait une épaisseur de trois centimètres et était composée de chaux pure, mélangée à de la paille hachée; tandis que les nouvelles fresques étaient peintes sur une couche de chaux mélangée à beaucoup de sable et de filasse.

Une fois l'ancienne fresque découverte, on procédait à son nettoyage et à sa consolidation de la manière suivante: on lavait d'abord la poussière de chaux qui la recouvrait, puis on consolidait et fixait le crépi qui avait été peint à fresque, au cas où il avait tendance à se détacher du mur. Ensuite, on bouchait les trous faits aux cours des réparations successives, de place en place, afin de fixer les couches de crépi superposées, et on effaçait la trace des trous bouchés, en la recouvrant de tons neutres.

Les moyens utilisés étaient des plus simples, en évitant l'emploi de solutions qui auraient pu altérer les couleurs.

Les anciennes peintures qui étaient recouvertes de crépi sont: sur le mur ouest «la Transfiguration», entièrement recouverte de crépi; à la petite voûte près du vestiaire: «la sainte ablution, la prière du Christ» et quelques autres fragments en divers endroits qui ont été placés sur les murs dégarnis de peintures du narthex.

Un détail intéressant c'est que le peintre qui a recouvert les anciennes fresques en 1827, bien qu'un simple artisan, mu soit par un sentiment de piété, soit parce qu'il se rendait compte de la valeur des anciennes peintures, s'est efforcé de conserver intacts les traits des apôtres, ceux du Christ, surtout les têtes, en faisant les trous nécessaires pour fixer la nouvelle couche de chaux, sans toucher aux figures (No. 192 et 193).

Dans certains endroits, où toute trace de peinture manquait, comme, par exemple, sur la petite voûte ouest, à droite sur le mur sud, on a peint à nouveau, quelques scènes de la passion du Rédempteur. Elles représentent: «le Christ jugé par Hérode, roi des juifs»; «Pilate se lavant les mains»; «le Christ portant la croix»; «le crucifiement du Christ». Sur la petite voûte de gauche on a repeint: «le Christ dans le désert», «le Christ tenté par le démon» et quelques médaillons de prophètes sur les grandes et petites voûtes de l'autel.

Toutes ces peintures sont faites à tempera et facilement reconnaissables.

Dans la partie inférieure des murs du naos, à l'endroit où se trouvaient les stalles, les anciens enduits, ayant été détruits par le frottement, ont été refaits et la draperie qui l'entoure a été peinte à nouveau à fresque, en se guidant d'après les restes de l'ancienne peinture conservés.

L'aspect général des peintures de l'Église Princière d'Argeș, restaurées et complétées ainsi, a l'avantage de conserver l'unité d'ensemble et l'harmonie générale; en opposition avec l'autre mode de restauration, plus scientifique, dont l'esprit est de ne compléter la peinture, là où elle manque, que par un ton neutre général et uniforme.

Un exemple, en Roumanie, de ce genre de restauration se voit à l'Église Saint-Jean de Suceava (Bucovine), qui offre, cependant, de nombreuses désharmonies.

L'ÉGLISE VALEA DANULUI

PAR

N. I O R G A

On croit, généralement, et trop légèrement, que tous les trésors que recèle Curtea de Argeș sont connus et, plus ou moins, étudiés. C'est une erreur.

Tout une influence d'art s'est détachée, au cours de plusieurs siècles, de la peinture du XIVe siècle de l'Église Princière, ainsi que de l'architecture infiniment fleurie et délicate de l'Église épiscopale. On pourrait y rattacher aussi les anciennes traditions de céramique, constatées, d'une part dans les fragments de vases, d'une ornementation tout à fait particulière, trouvés dans les ruines du palais princier, et d'autre part dans les curieux vases à trois figures d'oiseaux, que l'on conserve dans le musée de l'école de céramique de la ville. On la constate jusque dans les objets, — où quelque chose des traditions du passé vit encore, — fabriqués par les ouvriers potiers des faubourgs de la ville d'Argeș.

Pour ce qui a trait à la peinture, telle église des Saints Archanges, dont la peinture est tout à fait récente, plus récente même que la peinture de 1827, de l'Église Princière — laquelle d'ailleurs ne fait que recopier une peinture plus

ancienne, — reproduit notamment les portraits, au caractéristiques vêtements du XIVe siècle, d'Alexandre Bassarab et de sa femme, puis un festin d'Hérode, où non seulement tous les détails du festin sont splendidement présentés, mais où on a fait figurer deux musiciens-lautars qui viennent animer de leurs chansons la table du roi et de ses hôtes. Tout ces détails prouvent que les modèles de l'Église Princière étaient imités par tout le pays. D'autre part les modestes essais d'architecture que présente l'Église de la corporation des potiers, de Curtea de Argeș, attribuée, par l'inscription que l'on voit au-dessus de la porte, au commencement du XIVe siècle, et qui, en effet, avec ses deux extrémités polygonales, et la porte d'entrée, placée non pas à l'entrée de la nef mais de côté, avec sa tour massive et le bizarre escalier extérieur, garanti par une toiture pittoresque, comme effondrée, qui mène aux cloches, — ont été rapidement abandonnés pour que, dans tout essai architectural ultérieur, quelque chose de la splendeur de l'église épiscopale de Neagoie se retrouve.

Dans ces quelques lignes nous voulons simplement présenter ce qui se conserve, dans un village voisin de Curtea de Argeş, Valea Danului, de ces traditions et constitue, dans un cadre modeste, un intéressant monument de notre art ancien. Le village lui même évoque, certainement, non pas un Dan quelconque, mais, par la si ancienne forme de génétif de ce nom propre, par cet article postmis, du nom du personnage éponyme, l'un des deux voévodes qui, au XIV-e siècle et au début du siècle suivant, ont porté le nom de Dan.

Il aura fort probablement existé ici, à une époque très reculée, une église en bois ou même en maçonnerie, de proportions réduites; mais à la fin du XVIII-e siècle, quand l'évêché d'Argeş a été fondé pour le savant prélat Joseph, qui s'est de suite pénétré de l'esprit de la tradition, comme le prouve le témoignage d'un voyageur étranger, ce prélat a fait renover, selon les bonnes traditions, la peinture de son église depuis longtemps laissée à l'abandon. On éleva, donc, à Valea Danului, grâce à l'initiative de cet Evêque fondateur d'églises, et par les soins de Meletie Ionomu, une nouvelle église en, maçonnerie, puissante, conservée intacte jusqu'à nos jours. L'inscription de fondation de cette église est, intéressante non seulement comme style, mais surtout par les normes de conduite imposées par les paroissiens. C'est ainsi qu'on interdit: l'inhumation dans le porche, dans le narthex, devant ou tout autour de l'église; on interdit «les jeux» dans la cour de l'église, «d'y boire et d'y manger», ainsi que, bien entendu, «les gros mots et les rixes» que pourraient provoquer le partage de la récolte et de la fenaison.

Au-dessus de la porte d'entrée dans la cour de l'édifice, une tour se dresse puissante. La toiture en est en bardeaux, n'ayant heureusement pas été remplacés par la tôle si laide employée de nos jours. On arrive aux cloches par un escalier extérieur ouvert.

Quant à l'église, elle présente un porche ouvert, soutenu par quatre piliers dépourvus de chapiteaux ornés. A l'extérieur, sous la moulure entourant comme d'une ceinture l'édifice, la paroi est divisée en une série de niches en forme de parallélogrammes; au-dessus de la ceinture ornementale, il y a une autre série de petites niches carrées, dont chacune

est ornée de peintures qui se conservent jusqu'à aujourd'hui, en bon état. A l'intérieur de l'église, des stalles s'arrondissant à droite et à gauche le long des murs et l'autel, de forme circulaire, complète l'élégant édifice, sur lequel s'appuie une tour en maçonnerie qui a conservé sa forme primitive.

Ce qui frappe le plus, quand on pénètre à l'intérieur de l'église, c'est la grande beauté de l'iconostase qui, avant la restauration, avait appartenu à l'église épiscopale d'Argeş, remplacé, comme on le sait, par le bizarre meuble en métal que le goût de Leconte du Noüy a fait mettre devant l'autel, et qui permet aux fidèles de voir presque tout ce qui se passe dans le sanctuaire. On ne saurait fixer avec certitude la date de ce très soigné travail de sculpture en bois; il n'est certainement pas de l'époque de l'évêque Joseph, mais passablement plus ancien. En effet, si on compare, d'une part l'iconostase de l'église St. Georges le Nouveau, de Bucarest, ou celui de l'église de Cotroceni, conservé aujourd'hui au musée d'antiquité, et, d'autre part, l'iconostase du XVIII-e siècle de l'église St. Georges, qui se trouve dans la cour de la métropole de Jassy, on verra bien clairement la différence entre le style plus simple des premiers iconostases et la fantastique ornementation du second. L'iconostase d'Argeş est de beaucoup plus simple, même que l'oeuvre qu'accomplissaient, avec une si grande discrétion, les sculpteurs de l'époque du prince Brancovan, vers la fin du XVII-e siècle.

Des préoccupations d'art se remarquent, d'ailleurs, aussi dans la vie du village entourant l'église. On peut y entendre de très beaux et authentiques airs populaires.

Enfin, un détail, qui peut présenter de l'intérêt, c'est que l'ancien costume, que les femmes des prêtres du village, portent encore de nos jours, contient, en ce qui concerne le long voile dont elles ornent leur tête, des éléments empruntés, selon toute évidence, au costume des Princesses de jadis, et, de même, il est presque certain que la splendeur des jupes, brodées d'or sur fond rouge, caractéristique à cette région, n'est que l'imitation, transmise, de génération en génération, des vêtements impériaux que les premiers souverains roumains ont empruntés à Byzance et à ses succursales slaves des Balcons.

(Trad. H. Stahl).

S'A TIPĂRIT ACEASTĂ LUCRARE
IN ATELIERELE «CVLTVRA NAȚIO-
NALĂ», ÎNTRE XV MARTIE ȘI I OC-
TOMBRIE MCMXXIII, ÎN DOUĂ MII
EXEMPLARE PE HÂRTIE VELINĂ
SPECIALĂ, DINTRE CARI CINCI
SUTE ÎNȘOȚITE DE UN ADAOS ÎN
LIMBA FRANCEZĂ, ȘI UNA MIIE
EXEMPLARE PE HÂRTIE VELINĂ
SATINATĂ NEUSIEDLER, DINTRE
CARI CINCI SUTE ÎNȘOȚITE ȘI DE
ADAOSUL ÎN LIMBA FRANCEZĂ,
SUB ÎNGRIJIREA D-LUI VIRGILIU
DRĂGHICEANU.

FOTOGRAFIILE AU FOST EXECU-
TATE DE D-NII LĂZĂRESCU ȘI
DRĂGHICEANU, AUTOTIPIILE DE
BRAND, CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI
MARVAN, TRICHROMIILE DE MAR-
VAN. TEXTUL ȘI PLANȘELE AU
FOST TIPĂRITE DE MAÎȘTRII
TOMEK ȘI HEGER.

Rumania

76550

